

પ્રકાશક :

જેઠાલાલ હવજીલાલ ગોંધી
સહાયક મુદ્રી, ગુજરાત વિદ્યાલય,
સુરત, અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ લી
પ્રત ૨૦૦૦

કીમત આરૂં રૂપિયા

- - - ઈ. સ. ૧૯૪૪
વિ. સં. ૨૦૦

કે. વા. ગ્રામીશ્રી વિરજાનદી

સ્વામી શ્રી વિરક્તાનંદ ગોવિંદજી અંધમાળાને

ઉપોદ્ધાત .

સાહેબુ સ્વામીના દ્રષ્ટીએ તરફથી રૂ. ૮૦૦૦) ની સાથે ગુજરાતી ગવર્નમેન્ટ પ્રાથમિકી નોટ્સ મોમાવટીને તા ૧૧-૮-૨૬ ના રોજ આપવામાં આવી હતી. એવી સરનોથી કે એ રકમનું જે ઉત્પલ આવે તેનું માત્ર અર્થ બાદ જતાં જે રકમ વધે તેમાંથી મોમાવટી તજજ્ઞાનનાં તથા વેદનાં પુસ્તકો લખાવી પ્રસિદ્ધ કરે અને તે પ્રંધમાળાને મદદુ ફંડનું "સ્વામી શ્રી વિરક્તાનંદ ગોવિંદજી" એનું નામ આપે. તદનુસાર પ્રસ્તુત ફંડમાંથી નીચેનાં પુસ્તકો પ્રકટ કરવામાં આગ્યાં છે :

નામ	કર્તા	કિંમત
૧. મુળોપનિષદ (મૂળ સાથે ગ્ર. ભાષાન્તર)	અનુ. શ્રી. મણિલાલ ડાંગર	૦-૮-૦
૨. પ્રભોપનિષદ (મૂળ સાથે ગ્ર. ભાષાન્તર)	"	૦-૮-૦
૩. કેનોપનિષદ (મૂળ સાથે ગ્ર. ભાષાન્તર)	"	૦-૮-૦
૪. આશ્વમેદનો ઇતિહાસ	શ્રી દુર્ગાસંકર જેવળરામ સાગી	૧-૦-૦
૫. મોન ઉપર મનન	પ્રો. શીરોજ કા દાવર	૪-૦-૦

ગુજરાત વિદ્યાસભા,
અમદાવાદ
તા ૧૮-૧૨-૪૭

જેઠાલાલ જી. ગાંધી
સદાચક્ર મંત્રી

નિવેદન

મોતના જેવો અપશુકનિયાળ શબ્દ આપણા કોશમાં ખીજો એક ન હોય, એના નામ માનથી જ મનુષ્ય કાયદરત ઝાને છે અને તેનો દુર્ધર્મિતા અને શોકમા ફેરવાઈ જાય છે એમ છતાં એ વિષય એટલો ગહન અને અગત્યનો છે કે પ્લેટોના મત પ્રમાણે ફિફ્સરી એટલે જ મોત ઉપર મનન, અને શોપનદાવરે પણ આને મળતું જ સૂત્ર ઉચ્ચાર્યું છે કે મૃત્યુના દંડથી જ સૌથી પ્રથમ મનુષ્યહૃદયમાં તત્ત્વચિંતનવૃત્તિ ઉત્તેજિત થઈ હતી મૃત્યુનો પ્રસંગ સામાન્ય માનવીને પણ ધડીબર ફિફ્સરૂ જનાવી મૂકે મૃત્યુમાં જે ઈશ્વરની મમતા છે તેના દર્શન તો એક સંતપુરુષને જ થાય, સાધારણ માણસના મનને તો યમદેવના જેવી નિષ્કુર શક્તિ ખીજી એકે હોતી નથી. મોત અનાથોનો નાથ, નિર્ધનેાનું ધન અને નિગધારોનો આધાર છે તે તો તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જ કબૂલશે—અને તે પણ મોત આવીને જીવુ રહે ત્યારે મંદિ, પગ્લુ શ્વાત ચિત્તે મનન કરતા હોય ત્યારે જ, મોત નૈસર્ગિક છે અનિવાર્ય છે, સર્વવ્યાપક છે તે પણ વિચાર કરતાં જ સૂઝે. પણ મોતની હાજરીમાં તો જ્ઞાતી અને ગમાર જન્મેને સરખા જ સમજવા વળી જેમ કેટલાકે મોતના બવથી મૂઝાય છે તેમ ખીજાઓ તેની અસ્પૃશ્યતાથી અકાયા છે, અને તેમના મનથી મોત ઉપર પુસ્તક લખવું એ નો કલ્પનાના આકાશમાંથી નમ સરયોનાં પુષ્પો વીણના સમાન વૃથા પ્રયાસ છે મરણોત્તર સ્થિતિ હોષ શકે જ નહિ અને હોય તો તે વિશે આધારભૂત માહિતી મળી શકે નહિ એમ કેટલાકે માની રહ્યા છે

મોતની અનિવાર્યતા અને આવશ્યકતા સમજાવવાની જનસમાજમાં પ્રચલિત થયેલા મોત વિશેના ભૂલભર્યા વિચારોનું ખડન કરવાની, અને એ વિષય સાથે સંકળાયેલાં બધાં, શોક અને ચિંતાનાં વાહન વિખેરી નાખવાની આ પુસ્તકની મતલબ છે જીવન જીવડું એ એક કળા છે તેમ સંકળતાથી દેહત્યાગ કરવાની પણ એક કળા હોઈ શકે એમ જનાવવાનો અહીં નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે મોત ઉપર મનન કરવાથી જીવનમાં ગમગીની અને નિરાશા છવાઈ મનુષ્ય સુરત અને કર્તવ્યદીન બનશે એમ માનવું જોઈએ બધાં ઈશ્વરની યોજનામાં મોતનું શુ સ્થાન છે તેની સમજ મેળવ્યાથી માનવી પોતાનો ગમ બૂલે છે, ઈશ્વરની આજ્ઞાને આધીન થાય છે, અને આ અસ્પૃશ્યવનમાં પોતાના કાર્યમાં પ્રવત્નશીલ રહે છે ઈશ્વર-ઈશ્વર જાળવાન છે તેમજ ન્યાયી પણ છે, અને મનુષ્ય માને કે ન મોને તોપણ

તેના જ દિનમાં રચના કે વિનાશ દ્વારા, જીવન કે મરણ મારફતે પ્રજાની ઇચ્છાનો અમલ થવા કરે છે એવું સમજાવવાની અદ્દો કોશિશ કરવામાં આવી છે. દુઃખમાં મોત ઉપર મનન કરી દુઃખિનોતું દુઃખ વધારવા નહિ પણ દૂર કરવા, આંસુ પડાવવા નહિ પણ સૂકવવા આ પુસ્તક લખાયું છે.

ઓક્ટોબર ૧૯૪૨ માં એક પારસી મિત્ર તરફથી મને વિનંતિ કરવામાં આવી હતી કે મોતના વિષય ઉપર જરૂરથી ધર્મની નજરે બદલના ગજવામાં સમાર્પ જાણ એવી નાની પુસ્તિકા મારે ગુજરાતીમાં લખાવી, અને જગતના સાહિત્યોમાંથી એ વિષય પરત્વે જે ઉત્કૃષ્ટ વિચારો થયા હોય તેનો તેમાં સમાવેશ કરવો. આ સૂચના મને ગમી ગઈ અને હાથ ધરેલું ખીન્નું કામ પડતું મૂઝી દું આ દિશાએ વળ્યો. જેમ પુસ્તક લખાતું થયું તેમ તે માત્ર પારસીઓને જ નહિ પણ સમસ્ત ગુજરાતી જનતાને પણ ઉપયોગી થઈ પડે એવું દેખાવા લાગ્યું, કેમકે મોતનો વિષય માત્ર એક કોમને નહિ પણ કુલ દુનિયાને રપઈ શકે એવી અગત્ય ધરાવે છે. વળી આજના જતાં ધર્મપ્રેમી સમજાને વધુ રમ પડે તે કારણે ચાર મંદાને ધર્મોના દરિયામાંથી મોતનો વિષય અર્ચવાનુ યોગ્ય ધારવામાં આવ્યું. પુસ્તકનું દળ વધતું જ ગયું અને પોણા બે વર્ષની મહેનત પછી મેં ૧૯૪૪ માં ત્યારે આ પુસ્તકનું લેખનકાર્ય સંપૂર્ણ થયું ત્યારે "બદલના ગજવામાં સમાર્પ જાણ એવી નાની પુસ્તિકા" એ ચારસો પાનાના હસ્તલિખિત : ચોપડાનું છેવટનું ૩૫ ધારણ કર્યું હતું. -

ત્યારબાદ ગુજરાત વિદ્યાસભા (ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી) દ્વારા એ પુસ્તક છપાવવાનો વિચાર થયો અને તે મંજૂર થતાં કેટલોક જરૂરી વિચલન થવા પામ્યો. તેટલામાં કાગળનિર્ધારણના કડક સરકારી હુકમોના રાહકેતુ તેને વળગ્યા અને વધુ ટીક થવા પામી. આ પીડામાંથી છુટકારો પામી ત્યારે છપામણીનું કાર્ય હાથ ધરવામાં આવ્યું ત્યારે ૧ લી જુલાઈ ૧૯૪૬ થી આપણા શહેરમાં બંધુહત્યારી અશાંતિના અશુભ મંડાણ થયાં, અને ફરી કામમાં ગંભીર વિલેપ પડ્યો. આવી અશયજોને પરિણામે મેં ૧૯૪૪ માં સંપૂર્ણ થયેલું આ પુસ્તક ૧૯૪૭ ના છેવટના માસમાં મુદ્રણ-લયનો ઉત્તર ઓગસ્ટી શકશે એવી કાંઈક આશા રહે છે. પુસ્તક લખાઈ પૂરું થયું ત્યારના અને આજના સંજોગો વચ્ચે આપણા દેશમાં અને દુનિયામાં બારે ક્રાંતિકારી ફેરફારો થઈ ગયા છે એટલું વાંચકવર્ગ લક્ષ્યમાં રાખે એવી વિનંતિ છે.

આ પુસ્તક લખતાં ખરેખરો શ્રમ અને આનંદ તો અવતરણો ભેગાં કરાયામાં અનુભવાયો હતો. 'અરેમિયન નાઇટ્સ'ની એક નાણીતી કથામાં આપણે વાંચીએ છીએ કે સિદ્ધાદ ખસાસી પોતાની ખીજી મહર દરમ્યાન એક હીરાની ખીજીમાં જઈ ચઢ્યો હતો. ત્યાંથી કેટલા હીરા લેવા અને કેટલા રાખવા, ક્યા તેજ, વજન અને અકારના લેવા અને ક્યા નજીકે પડતા મુકરા તેનો નિર્ણય કરતાં તે બારે મુઝરબુમા પડ્યો હતો. સિદ્ધાદના જેવી જ દશા આ અવતરણો એમાં કરતાં મારી પણ યજ્ઞ હતી. પાંચ લેતાં માત્ર સરી પડે અને મત્તર રહી જાય તેનો મંતાપ થાય એક વખત તો એવો પણ બાઝ ઉઠિયત થયો કે રજો ધડ કરતાં પૂછકું લાંબુ થઈ જાય, અને મૂળ પુસ્તક કરતા અવતરણોનાં પાનાની મંખ્યા વધી પડે બગેજે કોઈ વાર્તા કે નાટક એવાં વખાવાં દશે કે જેમાં મોતનો પ્રમંજન વર્ણવાયો હોય, અને ભાગ્યેજ કોઈ લેખકે તે પ્રમંજન ઉત્તર વિચાર કે ભાવવાદી તૈમીદાગ રજૂ ન કર્યો હોય ત્યારે મોત વિશેના અવતરણોની મંખ્યા બેદર બની જાય તેમાં થી નવાઈ કે મોત વિશે સર્વોત્તમ વિચારો જ અહીં અપાયા છે એવો પણ દાવો અત્રે કરી શકાયો નથી જેમ અવતરણો થાદ આવના ગયા અને એમાં થતા ગયા તેમ તે અહીં આપવામાં આવ્યા છે એમ છતાં દિરદોસી કે માદી, અનીસ કે છકનાલ યૈફરિયગ કે ટેનિસન જેવા મદાકરિઓ પ્રત્યે જે મારાથી રજૂ પડતો પશ્ચાત દર્શાવાયો હોય, અને સામગ્રી રીતે ભોનાં જે આ અવતરણોની મંખ્યામાં પ્રમાણવિવેક ચૂકવામાં આવ્યો હોય, તો સાહિત્યરિવાસી સમજનો મને ક્ષમા કરશે એવી આશા છે.

અંગ્રેજ અવતરણો આપણા સુચિક્ષિત વગને સુગમ પડે માટે અંગ્રેજ લિપિમાં જ ઉતાર્યા છે અને તેમનું ગુજરાતી ભાષાન્તર કર્યું છે ફારસી, ઉર્દૂ અને હિંદી અવતરણો ગુજરાતી લિપિમાં ઉતાર્યા છે, અને ફારસી અવતરણોનું ગુજરાતી ભાષાન્તર આપવામાં આવ્યું છે જ્યાં ઉર્દૂ અવતરણો કદબજ જણાયા હોય ત્યાં તેમનું પણ ગુજરાતી ભાષાન્તર અપાયું છે. યોગ્ય કેશણે પાઠગ્રીપથી રચિતતા કરવામાં આવી છે બાકીના સમગ્ર અવતરણોના માત્ર ગુજરાતી તરજુમાં જ અપાયા છે ફારસી કે ઉર્દૂ ભાષાઓના તરજુમાંમાં અથવા જ્યાં ધરાની કે ઇસ્લામી વિષયો સંબંધી હકતેજ થતો હોય ત્યાં, પ્રસંગનું સર્વ જગત્ત્રાય તે કારણે કંઈક ફારસીમિશ્રિત ગુજરાતીનો સહેલુક ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

વિકાગ બીજો—મોત પછીની રિયનિ વિશેનો—પિયોસોફોના દષ્ટિ-બિંદુથી લખાયેલો છે બાકીના રિકાગોમાં પિયોસોફોની અમર નિદિવલ

કે. હું ચિયોસોફીના મંડળનો સભ્ય નથી પરંતુ મારા જન્મ પહેલાંથી મારા સ્વ. પિતાશ્રી એ મંડળના સભ્ય હતા એઓ દ્વારા હેક બાળપણથી મારામાં ચિયોસોફીના સરકારોનાં બીજ રાખાયાં હતાં, અને પ્રતિદિન મારી ઉપર તેની પ્રબળ અસર થઈ. મરણોત્તર સ્થિતિ વિશે જેવા બુદ્ધિગમ્ય ખુલાસા ચિયોસોફીએ આપ્યા છે તેવા બીજાં થોડાં જ સાધનો દ્વારા અપાયા હશે એમ હું માનું છું એમ છતાં મોતના વિષયની અસ્પષ્ટતા જોતાં અને એ વિષય પરત્વે પૂરેપૂરી પ્રતીતિકર માહિતીની ન્યૂનતા ધ્યાનમાં લેતાં આ ખુલાસાઓ માન્ય રાખવા કે કેમ અને રાખવા તો કેટલે દરજ્જે રાખવા તેનો નિર્ણય સ્વયં વાંચકવર્ગની મુનસફી ઉપર જ હોડવો પ્રષ્ટ લાગે છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યું છે કે સસારરૂપી જિંડા ફૂવામાં દેડકારૂપી મનુષ્ય પડ્યો છે, અને તેનો બક્ષ કરવા સર્પરૂપી કાળ ધર્યો આવે છે, ત્યારે મૃત્યુ-ગુપ્તમાંથી તે સાચાર પ્રાણીને કાણ બચાવી શકે ? બચાવનાર તો આજ ક્ષણે કોઈ અવતર્યો નથી, પરંતુ ઈશ્વર પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખવાથી અને સાત્ત્વિક જીવન ગાળવાથી તે મરવા સરખાવેલ માનવીને ચૈત્ત્ય અને શાંતિ તો અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે જ. આ સસારરૂપી ફૂવાના ગાંઠ અંધકારમાં મારી યથાશક્તિ એક મૂંઝતો છુટાતો ટીપ ધરવાની મેં આ પુસ્તકદ્વારા હિમ્મત કરી છે જો તેના પ્રકાશથી વિરહામિથો જળતા માનવીને યત્કિમિત્ત પશુ આશ્વામન મળશે, જો કોઈ પશુ માણસ આ પુસ્તકનાં પાના ફેરવ્યાથી ધડીભર પશુ પોતાનું દુઃખ બુલશે અને ઈશ્વરની આરાધના પાલનમાં જ પોતાનું કર્તવ્ય સમાયેલું છે એમ સમજશે, તો લીધેલા શ્રમનું સાફ્ત્ય થયેલું હું માની લઉંશ.

ગુજરાત વિદ્યાસભાએ આ ગ્રંથ ઉપર પોતાની પસંદગીની મહોર મારી છે અને જનતા ત્વરાએ તેની હપામણીનું કાર્ય પાર લિટાર્યું છે તે માટે તેની કારોબારી સમિતિના સભ્યો અને અન્ય અધિકારીઓનો હું ઋણી થયો છું જે અર્વાચીન ગ્રંથોમાંથી અવતરણો લેવામાં આવ્યાં છે તેમના લેખકો અને પ્રકાશકોનું હું અહેસાન માનું છું.

સરકારી નિયમાનુસાર ઉમરના બાધને કારણે મારે તાજેતરમાં હોડવી પડેલી ગુજરાત કોલેજના મારા મહાશ્યાપક બધુઓને મેં અનેક વખત આ વિષય અંગે પ્રશ્નો પૂછી જે તકલીફ આપી છે તે માટે હું એ સન્નનો પ્રત્યે પશુ મારા આભાર બજાવ કરું છું.

અ તુ કં મ છિ કા

વિભાગ પહેલો

મોત હિપર મનન

વિષય	પૃષ્ઠ
૧. મોતના વિષયની અગત્ય	૧
૨. મોતનો ભય	૭
૩. મોતની અનિવાર્યતા	૧૫
૪. મોતની બલિદારી—જિંદગીની નાપાયાદારી	૨૩
૫. મોત—એક કુદરતી સ્થિતિ	૪૬
૬. મોત—વિનાશ કે વિકાસ	૬૩
૭. મોતની દિશ્સરી	૭૧
૮. મોત હિપરના વિદ્યાપતી નિરર્થકતા	૭૮
૯. મોતનો ઈલાજ	૮૭
૧૦. મોતના લાભ	૯૭

વિભાગ બીજો

મોત પછીની સ્થિતિ

૧. મોત પછી જીવનની શક્યતા	૧૦૬
૨. મનુષ્યોરચનાના સાત તરવો	૧૧૮
૩. મોતની ધડીની મહત્તા	૧૨૩
૪. કોઝખ : નરક : કામલોક	૧૨૬
૫. કામલોકની કેટલીક નિશ્ચિષ્ટતાઓ	૧૩૩
૬. બહેશન : સ્વર્ગ : દેવખાન	૧૪૫
૭. પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત	૧૫૧

વિકાગ ત્રીજો

મોત પછીની સ્થિતિ—ચાર મહાન ધર્મ પ્રમાણે

૧. મોત પછીની સ્થિતિ—જૂથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે	૧૬૦
૨ મોત પછીની સ્થિતિ—હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે	૨૦૦
૩. મોત પછીની સ્થિતિ—ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણે	૨૦૭
૪. મોત પછીની સ્થિતિ—ઇસ્લામ ધર્મ પ્રમાણે	૨૧૫

વિકાગે ચોથો

મોત ઉપર પ્રસિદ્ધ લેખકોની વિચારમાળા

૧ પ્રાચીન જરથોસ્તી કિનામોમાંથી અવતરણો	૨૨૮
૨ સંસ્કૃત અવતરણો	૨૩૧
૩. —અરબી અવતરણો —	૨૩૪
૪ ગુજરાતી અવતરણો	૨૩૫
૫ ફારસી અવતરણો	૨૫૬
૬ હિંદી અવતરણો	૨૬૨
૭ ઉર્દૂ અવતરણો	૨૬૮
૮. મરાઠી અવતરણો	૩૨૨
૯ ચીનાઈ અવતરણો	૩૨૩
૧૦. અંગ્રેજી અવતરણો	૩૨૪
૧૧ ગ્રીક અવતરણો	૩૬૮
૧૨. લેટિન અવતરણો	૩૬૯
૧૩ ફ્રેન્ચ અવતરણો	૩૭૦
૧૪ જર્મન અવતરણો	૩૭૧
૧૫ ઇટલિયન અવતરણો	૩૭૧
૧૬ રશિયન અવતરણો	૩૭૨
શુદ્ધિપત્ર	૩૭૩

જ પન્નદ દિગ્મ પન્ન અગર કમ શવદ,
 , સ્થિત રીશે સરપન્નેએ ધમ શવદ
 યુન પન્નદ માલન ખીરન શુદ જ દસ્ત,
 ધનીમત . . શુભ પન્ન દરજી કે દસ્ત

જે તારા પચાસ સિક્કાઓમાંથી પાચ પણ કમતી ચાવ, તો તારું
 દિલ ગમના પન્નમાં ગિરફતારે બની જખ્ખી ઘરો; પણ દાલમાં તો તારો
 પચાસ વર્ષ દાયથી ગયા છે, મોટે દવે જે ફક્ત પાચ દિવસ જીવવાના
 મુશ્કી રહ્યા હોય તે પણ તું ગનીમત-સમજ લે

સાદી

મનજમાંથી નીકળી જાય છે તેમ શુ આ જિંદગી પણ એક લોલી મુકીના અનુભવ અને અધારી ચઢનીની રમત કગતા વિશેષ નથી ? ને મોત અધકારમા મરેલા એક બૂસમ સમાન હોય તો શુ મૃત્યુ પછીના જીવનમા ખુદાની પણ કાગવાઈ કાર્ય કરતી અટકી પડતી હશે ? શુ તે સર્વશક્તિ માન પ્રભુની સત્તા મોતના પ્રદેશમાં ચાલતી નહિ હોય ? તેમ તો બનવું અશક્ય છે. અને ત્યારે મોતના બેદનો ઉકેલ મુરકેલ દશે પણ અશક્ય તો નથી એક પુસ્તકની પ્રસ્તાવના, અનુક્રમણિકા અને વિષયસૂચી વાંચવાથી તે પુસ્તક આપુ વાંચ્યા વિના પણ તેની સામાન્ય મતલબ સમજી શકાય છે, તેમ જન્મ અને મરણના બેગે જળજતાં જિંદગીનો કાયડો ધણે દરજ્જે ઉકેલી શકાય છે

ખરેખરો ડાહ્યો માણસ તે એ કે જે મોતને માટે હૃદય તૈયાર જ રહે છે આગ લાગે ત્યારે કૂવો ખોદવા જવું ને મૂર્ખતાનું અચૂક લક્ષણ છે આયુષ પૂરું થવા આવે ત્યાંમુધી જેણે ખાઈપીને ઉડાવ્યું છે, અને કાંઈપણ ધડીએ દાદારના દરબારમા દાબર રહેવાનું તેકુ આવી પહેાચશે તે ગિનાતી જેણે અવગણના કરી છે, તેનામા નથી જીંદું રાત, નથી કુદરતી માન કે નથી દુનિયાદારીનું જ્ઞાન એકવાર દ્રાક્ષના માકવામા એક ગધેડો અને શિયાળ પેશ, અને ત્યારબાદ તેનો ઝાપો બંધ કરવામા આવ્યો. અદર ગયા તો ખરા પણ ચતુર શિયાળે પહેલાથી બદાર થી રીતેનીકળવું તેનો ઉપાય યોજવા માંડ્યો, અને પોતે નીકળી શકે એવું જિંદ્ર બનાવી પણ ગાખ્યું પછી બન્ને પ્રાણીઓએ દ્રાક્ષનો ઘાણ કાઢવા માંડ્યો, પણ શિયાળે થોડુક ખાઈ ચોતગદું નજર દેવવા માંડી કે બાગમાન તો નથી દેખાતો ! ગધેડાને તો દ્રાક્ષ સિવાય કાંઈની અને પોતાની પણ પડી જ નહોતી, અને ખાઈને તર થયા પછી તેના દુર્ભાગ્યે તેને ચઢનીના ચિત્તદારી પ્રકાશમાં ગાવાનું મન થયું 'શિયાળે તેને બહુ સમજાવ્યો કે ભાઈ ! બધું કર પણ તારો મધુર સ્વગ ન મળાવીશ, કેમકે તે સાબળતાં જ માળી જરૂર આવી પહેાચશે અને તારા ભેગો મારો પણ ખુરદો થશે પણ ખાનપાનમા મસ્તાન બનેલો ગધેડો શિખામણ સાબળે જ રેતો અને સાબળી હોત તો તે ગધેડો જ કેમ કહેવાત ! તે તો મમત પર ચડી કહેવા લાગ્યો કે ના, હું તો ગાંધશ પછી તો તેણે બાગેશ્વરદ જૂકવા માંડ્યું, માળીની ઊંઘ જીડી ગઈ અને લાઠી લઈ તે દોડી આવ્યો શિયાળ તો પહેલાથી જ જિંદ્ર કરી રાખ્યું હતું તેમાંથી પોખારા ગણી ગયું પણ ખાઈને ધરાયેલા ગધેડાથી દોડાયું તો શુ પણ ચનાયુંએ નહિ અને માળીના સિનમકારક હુમલાથી તે ઢગલો થઈ ધગતી ઉપર પડ્યો

આ જાણીતી કથાનો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે. આ દુનિયામાં, આંખ્યા અને સમજતા થયા કે અહીંથી જવાનો માર્ગ મોકળો રાખવાનો બંદોબસ્ત કરવો જોઈએ. અહીંથી આસાનીથી શી રીતે જવાય અને સહેલાઈથી કેમ દેહત્યાગ થાય તેની નક્કર જોટલી જલદીથી કરીએ એટલું સારું, કેમકે લાડીધારી માળીની માફક દંડધારી યમદેવ ક્યારે આવી પહોંચશે, જીવાનીમાં કે છુદાપામાં, તે કાંઈ જાણી શકતું નથી વળી દુનિયામાં આંખ્યા એટલે ખાનપાન અને ગાનતાનમાં જ ગુલતાન ખતી જઈએ તો ઈનસાન અને યજ્ઞદાન (ખુદા) તગદની આપણી ફરજે આપણે શી રીતે બચવી શકીએ ? જે દુન્યવી મોજમજલદમાં ચકચૂર થયો તે નક્કી મોતના મારથી હેરાન થશે. માટે ઉચ્ચ પ્રકારનું જીવન ગુમારી, પવિત્ર સ્વભોગશીલ અને પ્રામાણિક જિંદગી ગાળી મોતને માટે હમેશા તૈયારી રાખવી એ જ મનુષ્યને લાભકારક છે. “ આનંદ કે હિસાબ પાકરત અઝ મુદાસિએ એ બાક ? ” જેનો હિસાબ ખુલ્લો અને ખરો હોય તેને હિસાબ તપાસનારનો ભય કેવો ! તે તો દિમ્મતથી હસ્તે મોઢે પરીક્ષકની સામે જશે. મોતનું સાચું જ્ઞાન અને તે વિશેની તૈયારી આપણને જિંદગી દરમિયાન પણ સાચી રાહબરી આપશે, અને તેનાથી આપણી બીક ટળી જઈ આપણને દિમ્મત અને ધીરજ મહેશે. મરણ એક એવા પ્રકારનું નવજીવન છે કે જેને વિશે આપણને પૂરતી માહિતી મેળવવાની પરવા પણ નથી. મોત શું છે તે જાણ્યા સિવાય જિંદગીનો સાચો ભેદ કાંઈ પામી શકનાર નથી જે મોતનો ભેદ પામશે તે જ જીવનનું સાચું રહસ્ય જાણી શકશે.

મોત કાંઈ પણ ધડીએ આવી લાગશે; સૂતા બેસતાં, ખાતાં પીતાં, પણ તે મૂકશે નેહિ; બારે અગત્યનાં કામમાં મશગૂલ હોઈએ ત્યારે પણ તે કદાચ આવી પહોંચે, અને વાયદો કે મહેનત પણ તે સ્વીકારે નહિ. આ સઘળું જાણવા છતાં તે વિશે બેદરકાર રહેવું અને તેને માટે કશી જ તૈયારી ન કરવી એ કદાપણ શક્ય નથી. એક ટૂંકી મુસાફરીએ જતું હોય તો પેટીમાં ગણી ગણીને અનેક વસ્તુઓ મુકાય છે કે રખે પગલા ગામ કે ઘરમાં અમુક બીજની ગેરલાજરીથી મુશ્કેલી ઊભી થાય; પણ મોત પછીની લાંબી અને અંતિ અગત્યની મુસાફરી, જે કાંઈ પણ ધડીએ શરૂ થઈ જાય, તે મારું વૃદ્ધાવસ્થા આવી જાય તોપણ લગારે સામગ્રી ન કરી રાખવી એ માંજીમનું ધૈર અગાધ માનવું કે નરી મૂર્ખતા મમજવી ! બીજા દાષ ઉપર આજો વખત જે મોતનો જ વિચાર કરતા બેસીએ તો આ જિંદગીની ફરજ અદા કરતાં તે આપણને દરકત કરશે મોત કરતાં જીવન મહત્ત્વ

વધારે અગત્યનું છે. તેમ ન હોત તો પ્રભુ જીવન પેદા કરત જ શા માટે ? જીવન તો સૌ વર્ષ પશુ નમે, મોત તો પલકારામાં આવે છે. જીવન એક મહેલ સમાન છે, મોત તો તે મહેલના વિશાળ મોગાનમાંથી બહાર નીકળી જવાનો એક દરવાજો છે. જીવન એક નાટક છે, મોત તે નાટકનો અંત લાવનાર પરદો છે. પશુ જેમ દરવાજા કરતાં મહેલ અને પરદા કરતાં નાટક ધણાં વધારે ઉપયોગી હોય છે તેમ મોત કરતાં જીવનનો અગત્ય ધણી વધારે હોય છે.

આખો વખત મોતનો વિચાર કરનાર મમગીન, નિરાશ, અને જિંદગીથી બેદિલ માલૂમ પડશે. રામન કેથલિક પંથમાં મોત પછીની સ્થિતિ અને ખામ કરીને નરકને અત્યંત ભયાનક ચીનરવામાં આવ્યા છે, અને એમ કહી તે પંથના અનુયાયીઓને સંદેશ તરફ વાળવાની મતલબ રાખવામાં આવી છે. ખ્રીસ્ત હાથ હિપર રટાઈક ફિલસૂફી સ્થિતપ્રજ રહેતા, મોતનો વિચાર પશુ કરતા નહિ, અને કેટલાક વાર તો આત્મધાતથી આ દુઃખમય જીવનનો ત્યાગ કરનાર માણસને તેઓ પ્રશસાપાત્ર ગણતા. આપણને આ બંને દષ્ટિનિંદુઓ પાલવે એમ નથી. મોત વિશેનાં તમામ અજ્ઞાન અને બેપરવાઈ પણ ખોટા, અને મોતનો ચાલુ વિચાર કરવો અને રહી સૂન જની ખ્રીસ્તની ખુશાલીમાં બહલ નાખરી એ પણ ખોટું. આપણને મોતનું માત્ર જ્ઞાન હોય તે જ પૂરતું છે, નહિ તો બધાં મમગીની અને ભયની જરૂર જ ન હોય ત્યાં આપણે શોકાગ્રસ્ત અને ખીધેલા રહીશું, અને બધા ધીરજ, શ્રદ્ધા અને શાંતિની જરૂર હોય ત્યાં આપણે કષ્ટપાત અને આકંઠ કરી મૂકીશું. જેટલો મોતનો બેદ જાણીશું તેટલો જીવનનો મર્મ પામીશું એકન નામના અગ્રેજ ફિલસૂફે કહ્યું છે કે બાળક, જેમ અંધારા ઓરડામાં જતાં ખીએ તેમ મનુષ્ય મોતથી ખીએ છે. તે અંધારું સ્થાન પરિચિત ન હોય તો આપણને પણ ત્યાં જતાં સંકેચ થાય : પણ તે જગ્યા વિશે માહિતી મેળવ્યા પછી અથવા તો જ્ઞાનદીપ હાથમાં ધરીને અંધારી જગ્યામાં જતાં આપણને ખીવાનું કારણ રહેતું નથી.

કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે “ આખ મોંચાણી કે નગરી લૂટીણી, ” આપ મુવે ફિર કુખ મર્થ દુનિયા : આપણે મરી પરવાર્યા કે પછી આ દુનિયામાં શું થશે કે પેલી દુનિયામાં શું બનશે તેની ચિંતા જ શા કામની ? કેટલાક બેપરવા માણસો માને છે કે મોત જે નકાજી જ-હોય તો બને ત્યાં-સુધી પાપી, સ્વાર્થી અને વિલાસી જિંદગી ગુજારી લઈએ તો શું ખોટું ? ખીજી દુનિયા કાષ્ટએ જોઈ જાણી નથી, અગર જાણી છે તો તે વિશે

કહેવા અહીં કોઈ આવ્યું નથી. ખુદાનો ઇન્સાફ બીજી દુનિયામાં મળશે- એ તો કદાચ લોકોને મદગુણી બનાવવા સારુ પયગંમરોએ ઉરાડેલો એક છુટ્ટો છે. ત્યારે આ પ્રાપ્ત થયેલા જીવનનો લાભ લઈ જોરજુલમથી યા ઠગબાજીથી ધનદોલત ઉપર હાથ મારી લેવો એમા જ લાભ દેખાય છે. આના જવાબમા કહીશું કે વર્ષને અંતે જો પરીક્ષાનો ભય ન હોય તો વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસનો વૃથા કડાકૂટમા પડે શા, માટે ? અને અભ્યાસ કર્યા વિના પણ પાંડિત્યનો ડોળ ધાલતા કોણ રાંધે છે ? તેમ મીનોષ દુનિયા અને ઈશ્વરો ન્યાયમા ન માનનાર સામાન્ય માણસને મદગુણી રહેવાને પૂરતું ઉત્તેજન મળતું નથી, જો કે લોકોને ઠગવા સારુ સાધુનો સાલો ઓઢી લેતાં તેને વાર લાગતી નથી કેટલાકના મત મુજબ મોત ઉપર મનન એ તો સમયનો ફાકટ બગાડ છે, અને મીનોષ જહાન ઉપરની ચર્ચા એક માયાદુખણ સમાન છે. એ તો નવરાનકામા પુરતકપડિતોના જ કામ જે જહાનમા જવાતું ન હોય, અગર ગયા બાદ પાછા ફરાતું ન હોય અને તેનો વિગત આપી શકાતી પણ ન હોય, તે વિશે વાદવિવાદ કેવળ મિથ્યા સમજવો !

આવી માન્યતા ધરાવનારોને કદાચ ખબર ન હોય કે ગ્રુપ જ્ઞાનીઓ અને ઉચ્ચ તબક્કે પહોંચેલા રહસ્યવેત્તાઓ (occultists) મોત પછીની દુનિયાનું અકસપર્મદ જ્ઞાન ધરાવી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ આજના જમાનામાં વિજ્ઞાને એટલી પ્રગતિ કરી છે કે અતીન્દ્રિય અનુભવોનું સંશોધન કરનાર મંડળ (Society for Psychical Research) તરફથી આપણને બીજી દુનિયા વિશે બહુ જ વિશ્વાસપાત્ર અને શુદ્ધિમાઘ સંગીન પુરાવા સાથેની માહિતી મળ્યા જ કરે છે હવે મરનારો સાથે સંદેશા ચલાવી શકાય છે, જો કે તેમ કરવું ઇષ્ટ છે કે કેમ તે અન્યત્ર આપણે જોઇશું ત્યારે બીજી દુનિયા વિશે હવે આપણે શકમદ થી રીતે રહી શકીએ ! એટલું જ્ઞાન મોજૂદ હોવા છતાં બીજી દુનિયાની દરતીમાં ન માનનારા અથવા મોતના પ્રશ્ન પ્રત્યે બેપરવાઇ ધરાવનારાઓ શાદમૃગની માફક રેતીમાં માથું ખોસી જતી આખે અધાપો વેડી ગયા હોય એમ જણાય છે

જે પવિત્રતાના પથે ચાલે છે તે પોતાનો અંત કોઈ પણ પડીએ આવીને જોશે રહેશે તે હમેશાં સ્મરણમાં રાખે છે, અને તેવા કામધંધાની શોધણમાં તેને બીજી જહાનમાં યનાર આખરી ઇન્સાફની વાદ રહે છે, અને તેવી મોજમજલદમાં મોતનો દિવસ તે જૂસો ચકતો નથી તેથી તેના અવધારમાં તે સીધો અને પ્રામાણિક રહે છે, તેના આનંદમોહના સમયમાં

પણ તે વિલામિતામાં તણાતો નથી, પણ તે સમતોલપણું રાખે છે અસલ-
ના રામનોમા એવો ચાલ હોતો કે જ્યારે એક મોટી મિજમાનીમાં તેઓ
બેગા મળતા ત્યારે એક ડરામણુ હાડપિંજર મુખ્ય દ્વાર આગળ ટાગી
રાખતા જ્યારે શગજનો બહાર ઊઠતો, ખાનપાનમાં હૃદઅંદાજે વીસરાઈ
જતો, અને એકાન્ત જળાનદરાગ્રી અને બેઅદ્ય વર્તન મોતરફ માલૂમ
પડતું, ત્યારે સૌ કોઈની નજર તે હાડપિંજર ઉપર પડતી, તેમને મોતનું
સ્મરણ થતું, આ રંગીલાપણાનો એક દિવસ અત આવનાર છે અને તે
માટે તૈયારી કરવાની છે તેની તેમને યાદ થતી, અને તુરત શરાબમાજીમાં
ચકચૂર થયેલા તે લાનજૂના મરતાનોની સાન ઠેકાણે આવતી મોતની
યાદથી માણુમ દુર્ગુણ કરતો અટકે છે, ખોળને લૂટતાં વિચાર કરે છે,
પાપનો પોટલો બાધતા થોડીક વારમાં તે અહીં જ રહી જશે, એવા ખ્યાલથી
તે જુરાકથી બાજ આવે છે જિંદગીનો નશો ઉતારનાર દવા તે મોત જ
છે. જીવનરથ હાકતા જે મોતનો ડર અને વિચાર રાખતો નથી તે બેદામ
ધોડા દોડાવી રચની અને પોતાની પાયમાલી કરે છે જે મોતનો ખરો
બેદ પામીને જિંદગીની સાચી મતલબ સમજી ચૂક્યો છે તે મીનોઈ જહાન-
માં દૃઢ માન્યતા ધરાવે છે, તે અહુરમઝ્દના ઇન્સાફમાં પૂરી શ્રદ્ધા રાખે
છે તેની જીવનદૃષ્ટિમાં પરિવર્તન ચાલે છે, તે ધર્મો, સત્કર્મો અને પુણ્યશાળી
બનવા પ્રેરાય છે અને નેક્રીનીતિમાં જ તેને આનંદ મળે છે જિંદગીના
એશઆરામમાં તે ફસાતો નથી અને મૃત્યુની ભયકરતાથી તે ડરતો
નથી મોતના કોયડાના ઉકેલથી ચિત્તને શાંતિ વળે છે અને ચારિત્ર્યની
શુદ્ધિ થાય છે મોતના વિષયની આવી જરૂરિયાત અને આટલી મદદતા
જોતાં હવે આપણે જીવનની રંગીલી રંગભૂમિનો પરદો ખસેડી મૃત્યુના
અધકારમાં નજર કરીશું

—(૦)—

૨. મોતનો ભય

મૃત્યુને માટે અધકાર શબ્દ લાગુ પાડવાનું કારણ એ વિશેનું આપણું
ધોર અજ્ઞાન જ છે જેમ જેમ ધર્મ, વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનથી
મોત વિશેની આપણી માહિતગારીમાં વધારો થશે તેમ તેમ આપણે
અધકાર શબ્દ તજતા જઈ “મૃત્યુનો પ્રકાશ” એવા શબ્દો યોજીશું.
આપણી હાલની સ્થિતિમાં મોત એક અત્યંત ત્રાસદાયક બનાવ ગણાય છે
મોતના માત્ર ખ્યાલથી જ ગાત્રો ચિથિલ થઈ જાય છે, અને મુખારક

પ્રમગે એનું નામ પણ લેવાતું નથી પ્રાચીન ઓકા યમદેવને હેલિમ કહેતા, પરંતુ એ લયાનક નામ ઉચ્ચારવું એમને પમદ ન હોવાથી તેઓ હેડિસને પ્લુટો અથવા દોહતનો બક્ષનાર એવા નામથી બોલાવતા, અને આ રીતે અગ્રિય સત્યનું રૂપાતર કરી નત્ર શબ્દનો ઉપયોગ કરવાથી જાણે મોતની આકૃત ટળી જતી હોય એમ તેઓ માનતા જો મોત આવવાનું જ હોય તો તે બનતા સુધી મોડું આવે તેના ઉપાયો વિગ્નાન ચોજી રહ્યું છે, અને અમરત્વ પ્રાપ્ત કરાવનાર કાઈક દવા શોધી કાઢવાના સ્વપ્ના તે સેવી રહ્યું છે. એક જગણી પ્રમ્મને માટે એવું કહેવાયું છે કે તેઓથી શય જોયું જવાતું નથી, માટે હજી તો જીવ શરીરથી છૂટા પડે તે પહેલાં ખીચારા મગ્તા માણસને તેઓ જીવતો જ દાગી દે છે મૃત્યુના જેવો લયખીજો કાઈ નથી મોતના જેવી ગમગીની ખીજી હોતી નથી મરણથી જે ખોટ પડે છે તે કાંઈ પણ રીતે પુરાતી નથી અસાધ્ય મનાતા રોગમાથી કદાચ દર્દો-છીડીને બોલો થશે, કદાચ ગયેલી ધનસપત્તિ કે કીર્તિ પણ પાછી મેળવી શકાશે, ચારિત્ર્ય ઉપર ચોટેલું કવક પણ સેન્ટ ઓગસ્ટાઈન અને મદારાશ્વિત્ર્ય સંત નામદેવની માફક સાધુજીવન ગુજરીને કદાચ દૂર કરી શમગ, અરે, રમશાન બેગો થયેલો માણસ જીવ બાકી ગઈ ગયો હોવાથી પાછો ઘેર ફરી શકશે, પણ એકવાર મરણશય્ય થયેલો માણસ યમરાજના દાગ ઉપરથી પાછો ફરેલો સમજાયો નથી જ્યારે મૃત્યુની ધડી જ આવી પહોંચી ત્યાં મરનાર કાંઈનો ચંતો નથી કાંઈ શહેનશાહનો પણ દુકમ સાલળતો નથી પત્નીનાં આસુથી પીગળતો નથી પિતાનો આદેશ ઉઠાવતો નથી, માતાની કામલૂદી સ્વીકારતો નથી બાળખનો પ્રેમ કળૂલતો નથી પહેલી નજરે યમરાજના જેવું નિષ્કુર અને સંગદિત ખીજી કોણ કોઈ શકે ? ગમે તેટલી ચિરીનજખાની, ચાપલૂસી અને ખુશામદ છતાં મોત કોઈને મૂકતું નથી નળ્યાણુ ઓસડ હોય પણ સોમુ ઓસડ નથી મરણસમયે નથી ફિતસરી કામ આવતી કે નથી તખીખી વિઘા અસગકારક નીવડતી બનબના મબેલ તખીખોના ત્યારે હાથ હેઠા પડે છે અને સૌ કોઈને લાગે છે કે તૂટીની ખૂટી નથી માને જ્યારે જીવનદોરી તૂટી ત્યાં જડીણુટો જડતી નથી

કાળ કોઈથી જિતાતો નથી અને યમરાજને વાયદો દેવાતો નથી જેમ કાપણી કરનારનાં દાતરડાથી કૂમળા છોડ અને પાકેલાં કણસર્ધા બન્નેનો ધાણુ નીકળે છે તેમ યમદેવનો દડ ધરડા કે જીવાન, પુરુષ કે સ્ત્રી, ગરીબ કે તવગર કોના ઉપર કદા અને ક્યારે પડશે તે કોઈ કહી શકતું નથી મોતની આ અચોક્કસતા અને અનિયમિતતા જ મોતની

બધંકરતા કરતાં પણ વિશેષ ડરાવનારી હોય છે. મોતનો બધ કેટલો જોડો હોય છે તે એટલા ઉપરથી જણાશે કે કોમને મરતું ગમતું નથી. પ્રાચીન ગ્રીકો બહાદુર હતા પણ મોતનો માથા યાનના અમાવે મરવાયી અતિશય ડરતા હતા, અને મહાન ગ્રીક યોદ્ધો એકિસીઝ તો કહેતો કે બીજી દુનિયામાં રાખ થતા કરતાં આ દુનિયામાં—બિશુક થતું અહતર. જીવ કરતાં કાંઈ વધારું નથી અને મામાન્ય માણસને કાંઈ પણ મળેગે કે કાંઈ પણ ભોગે જીવ બચાવવો મને તો ખરો જ. જે જાણીજીજીને સિદ્ધાંતને ખાતર યા બીજાની સેવામાં અથવા પ્રેમને સારુ જીવ આપે તે સામાન્ય નહિ પણ વીર પુરુષ. જે આત્મક્રાંત કરે છે તે માત્ર જીવ ઉપર જોરાવરી કરી મજબૂત મનોબળ રાખી એક ધડીની વચમાં કપાળ ઉપર પિસ્તોલ ફેડે છે યા ફૂવામાં પડે છે, જે કે ત્યારબાદ તેની મગતી વખતની ખેંચનાણુ જોતાં જીવને શરીરથી છૂટવા ગમતું નથી તે ખુદલું દેખાય છે. રોષ સાદી પોતાના “શુલિસ્તાન”માં લખે છે કે એક વખત તેઓ દમશ્ક શહેરમાં મસ્જિદમાં નિમાઝ પઢતા હતા, ત્યારે તેઓને વિનંતિ કરવામાં આવી કે એક ૧૨૦ વર્ષનો અતિવૃદ્ધ માણસ મરણ પામતો હતો, અને ફારસી મિવાય બીજી બાપા જાણતો ન હતો તેની પાસે આવી તેની છેલ્લી અરજ સાંભળવી સાદી ત્યાં ગયા અને ડોમાને મરણ પ્રમંગે કેવું લાગતું હતું તે પૂછ્યું ડોસાએ જવાબ આપ્યો—અય સાદી! જીવતો દાંત ખેંચાવતાં જેટલું દુઃખ થાય તે કરતાં વધુ દુઃખ મને હાલ થાય છે. તે વખતે બેહોશીમાં નાખે એવી દવાઓ દરતીમાં ન હતી તે ધ્યાનમાં લેતાં નામગજીથી આવના મોતનું દુઃખ, અને તે પણ ૧૨૦ વર્ષની ઉંમરે, કેટલું બધાનક હોઈ શકે તેનો આપણને ખ્યાલ આવશે.

જગતમાં સૌથી બજવાન પ્રેમ તે માતૃપ્રેમ છે. જૂખમરો વેડીને, કષ્ટ ઉઠાવીને, ઉગ્નગરા કરીને, પોતાની જાતને તાવીને અનેક માતાઓએ પોતાના બાળકોનું દિત પહેલું જોયું છે, એટલું જ નહિ પણ તેમને ખાતર અપજય વેક્યો છે અને જન પણ આપ્યો છે. મરઘીનાં બચ્ચાં ઉપર બિલાડી ટાંપતી હોય ત્યારે મરઘીને પોતાના જીવની દરકાર કર્યા વિના બિલાડીની સામે થતી આપણે અનેકવાર જોઈ હશે. “બેરી જોય લાવતો પણ મા જોય આવતો”—પત્ની તો પતિ કમાઈને લાવ્યો છે કે કમ તે જ જુએ છે, મગર માતાની આંખોને તો પોતાના પુત્રને, ખાલી કે ભરેલે હાથે, આવતો જ જોવાથી ઠંડક વળે: એ કહેવતમાં પૂરેપૂરું નહિ તોપણ ઘણું સત્ય સમાયેલું છે, એમ છતાં એકવાર ખીરબલે બાદશાહ અકબરને કહ્યું કે મોતના બધ આગળ માતાનો પણ પ્રેમ લાચાર બને છે, અને

માતા જીવવાનું પસંદ કરી બાળકને ન છૂટકે મરવા દે છે. બાદશાહે આ બાબત પુરવાર કરવાનું કહેતાં બીરબલે પાણીનો એક હોજ બરાબરો અને તેમાં સાકળે બાધી એક વાદરીને તેના બચ્ચા સાથે મૂકી. જેમ જેમ પાણી ચડવા લાગ્યાં તેમ તેમ બચ્ચીત બનેલી તે, માતાએ બાળકને બચાવવા અનેક ફાંફાં માર્યાં, અને છેવટે બચ્ચાને પોતાને માથે પશુ મૂક્યું અકબર-શાહે આથી પોતાની જીત થયેલી માની લીધી, પણ બીરબલે તેમને થોડીક વધુ ધીરજ રાખવા કહ્યું પાણી ચડતાં જ ગયાં અને જ્યારે તે ગળુ વટાવી વાદરીના હોઠ સુધી આવી લાગ્યાં ત્યારે ગભરાટથી ગાંડી બનેલી તે માતાએ ઝડ પોતાના બાળકને નીચે પછાડી તેની ઉપર ચડી પોતાનો જ જન બચાવવાની તજવીજ કરી. બીરબલ જીત્યો, અને માતનો બચ કેટલો જખરદસ્ત છે અને કાષ્ટકવાર માતૃપ્રેમને પણ તે ટપી જાય છે તેનો બોધ જગતને શીખવી ગયો. જન બચાવવાની પ્રેરણા કુદરતે જ માણસમાં મૂકી છે અને તે અત્યંત બળવાન છે: અલગત પ્રેમ એની ઉપર જીત મેળવી શકે; પણ આવા ભારે સ્વભાગનાં દર્શન વારંવાર એ યતાં નથી.

કારસી સાહિત્યમાં એક દિકાવત છે તે પ્રમાણે એક ડોશીને એકની એક બીમાર બેટી હતી ડોશી રોજ ખુદાની બદગી કરતી કે હું તો હવે જિંદગીથી ધરાધ ગર્ભ છું, માટે મને બોલાવી લે અને મારી બેટીને સાજી કર. એક દિવસ ડોશીની ભેંસ વગડામાંથી ચરીને સાંઝે ઘેર આવી અને એક લાલ વાસણમાં આવડું હશે એવા વિચારથી તેમાં મોં ખોર્યું. વાસણમાં ભેંસનાં શિંગડાં ભેરવાઈ ગયાથી તે પાછું પોતાનું મોં તેમાંથી કાઢી શકી નહિ, પરંતુ મોં ઉપર વાસણ સાથે જ ન્યાં ડોશી બેડી હતી ત્યાં ધસી આવી. એક તો સમીસાઝનું ઝળઝળિયું, ડોશીની નખળાં આખો અને દુઃખથી ભ્રમિત થયેલું મન, તેમાં જખરા કાળા શરીર અને લાલ મુખવાળા (ભમની) બચકર આકૃતિ ભેટાં તેણીએ નક્કી માની લીધું કે તેની રોજની અરજ સાબળી આખરે મલકકલમૌત (મોતનો ફિરસ્તો) તેણીને લેવા આવી પૂગ્યો હતો ! ભારે ગભરાટમાં બે હાથ ભેડી તે પોકારો બીડી કે—વા મલકકલમૌત ! હું તો સાજીતાજી છું, મગર બીમાર તો મારી બેટી છે; આપ તેને લેવા આવનાં બીત જૂલ્યા લાગો છો, માટે પાસેના ઓરડામાં તે સૂતી છે ત્યાં તથરીફ ફરમાવવાની મહેરબાની કરશો ! બીચારી ડોશી રોજ અંતઃકરણપૂર્વક મોત માગતી હતી, પણ મોત કેટલું બચકર છે તેનો ખરે વખતે એક ધડીમાં તેને અનુભવ થઈ ગયો. માત્ર માતૃપ્રેમના જ દાખલા આપવાનું કારણ એ કે એ પ્રેમ સર્વશ્રેષ્ઠ છે, અને

મોતના ભયનો કસોટી પ્રમંજે જો કાંઈ વખત એક માતા હાર ખાઈ જાય તો ખીજનું તો એમાં ગળું જ ફેટલું? પુરુષોના પ્રેમના દાખલા અહીં આપ્યા નથી, કેમકે ધાંધલિયા અને બહુબોલા પુરુષોનાં પરાક્રમ કરતાં સાંત્વરે સ્વભોગ આપનારી સ્ત્રીઓ અને ખાસ કરી માતાઓનું જ સમર્પણ સર્વોત્તમ ગણી શકાય એ અનુભવસિદ્ધ બાબત છે.

મોતના ભયનાં મુખ્ય કારણો નીચે પ્રમાણે વર્ણવી શકાય:—

(૧) હેઠ્ઠી ખીમારી દરમિયાન ખીમાર માણસની શારીરિક વેદના, પીડા અને તેને થતું અસહ્ય દુઃખ, તેના મનની બેકારારી, તેનાં ભુજર્ગ માતપિતાને હવે કાંઈ જોગે, અને ત'ંગ સ્થિતિમાં આવી પડેલાં તેનાં સ્ત્રી બાળકોનું શું થશે તે વિશેની ભારે આકુળવ્યાકુળતા. આ ત્રાસદાયક દેખાવથી મોત ખરે જ એકં ભયભીત બનાવ છે એવી આપણી ખાત્રી થાય છે. ઈશ્વર ઉપર અડગ શ્રદ્ધા રાખવાથી, સાત્ત્વિક જીવન ગુનારવાથી અને સૌને હવે એ જ રાહ મોડે વહેલે જવાનું છે એવી માન્યતાથી વિશ્વાસ કરનારને શાંતિ અને સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થશે. વળી ફેટલીક વેળાએ અત્યંત દુઃખમય જીવનમાંથી મોત એક છુટકારો બદનારા ફિરસાની માફક આવે છે તે બૂલવું જોઈતું નથી.

(૨) મરવાથી કાયમની જુદાઈ થશે એ ભયનું ખીજું કારણ છે. અલગત આ સ્થૂળ શરીરમાં આપણે ફરીથી મરનારને જોઈશું નહિ અને આ જીવન ઉપર તે કાર્ય કરતો બધ પડશે તે નક્કી; પરંતુ મરનાર કાંઈ ખરેખર નાશ પામતો નથી પણ હજી તે આપણા વચ્ચે જ છે, આપણાં બધાંજૂરાં કામો તેનાથી છૂપા રહેતાં નથી, અને તેનો પુણ્યશાળી આત્મા હોય તો ફેટલોક સમય સુધી પવિત્ર વિચારોનો પ્રવાહ તે નિરતર આપણા ઉપર રડતો રહે છે. માટે કાયમની જુદાઈનો ભય ફેવળ ખોટો બાજુવો.

(૩) મરનારનું શરીર કીડા વગેરેથી નાશ પામે તે આપણે જોઈ ન શકીએ તોપણ તેની કલ્પના પણ કપાવનારી હોય છે. જે શરીર હજાર પ્રકારનાં મુખવૈભવથી પોષાયું હતું, જે સોનારૂપાને વાટકે સ્વાદિષ્ઠ પકવાનો આરોગતું હતું અને મખમલની સેજ ઉપર સૂતું હતું તે ખાકમાં પડી કીડાઓના ધીમા બહુશુનો ભોગ બને છે, એ મૃત્યુના ભયનું ત્રીજું કારણ આ કારણમાં પણ વજૂદ નથી. ગમે તેવો મોઘો પોશાક ન્યારે ફાટવા આવે છે ત્યારે તેનો ત્યાગ કયે જ ફટકો; પછી તે અણમોલું વસ્ત્ર કપાને ફેળાને નાશ પામે તેની કોને ખાતરી છે? તેમ આ શબ્દો

દેહનો કાષ્ટક રીતે નાશ તો નક્કી જ છે ત્યારે તે નાશની ઝીણવટમાં ઊતરી વિચાર કરી કરી ભય પામવામાં હદાપણુ નથી.

(૪) મરનાર કાષ્ટ અગાણી કે અણદીક જગ્યાએ જાય, ત્યાં તે ખિનમાહિતગારીથી દુઃખ પામે, ત્યાં અસાધારણુ ગરમી કે અતિશય ઠંડી પણ હોય, તે એકલો અટૂલો પડી જાય, કાંઈ નાશકારક પ્રાણીઓના પગમાં કે અણુધારેલી આફતમાં તે મપડાઈ જાય વગેરે—એ મોતના ભયનું ચોથું કારણ મરનારનું શુ યશે તે માટે આટલી બધી ચિંતા અરથાને છે આ દુનિયા અને બીજી દુનિયા પણ ખુદાને તામે છે અને જ્યાં તે માલિકની હકૂમત આવતી હોય ત્યાં ખારીકીથી જોતા ગેરમનસાફનો છાટો પણ હોઈ શકે નહિ ખુદ મરનાર પોતે બીજી દુનિયા કેવી છે તેની ફિખર કરતો નથી તે તો પોતા વિના વિખૂટા પડેલા પોતાના સર્ગા વહાલાઓનું શુ યશે તેની જ ચિંતામાં પડેલો છે, જ્યારે એ સગાસમીઓ કદાચ એ બીજી દુનિયામાં હેરાન યશે તેનો ફાકટનો અદેશો કરે છે રખે મરનારની બીજી દુનિયામાં દુર્દશા થાય તે ભયથી તો અસવના ઝીંકા મરનારની કમરમાં થોડુંક ભોજન પણ મૂકતા કે મરનાર ભૂખ્યો થાય તો તે ખાઈ શકે ! કેટલીક વેળા પૈસા અને ઝવેરાત પણ કબરમાં મૂકવામાં આવતા કે જરૂર પડે તેનો ઉપયોગ થઈ શકે ! કેટલીક પ્રજાઓમાં એક શ્રીમત કે રાજવંશી મરનાર પાછળ તેના ગુલામો, આશ્રિતો, ઘોડા વગેરે પાળેલા જનવરો અને છેવટે તેની પત્નીઓને વગીક કુરબાન કરવામાં આરતાં એની એક મતલબ એ હોય કે મરનાર બીજી દુનિયામાં એકલો પડી જાય નહિ બીજી મતલબ એમ પણ હોઈ શકે કે મરનાર જેવો મશહૂર માણુસ જ્યારે ચાલી ગયો ત્યારે તેની સ્ત્રીઓ, ગુલામો વગેરે હવે જીવીને શુ કરવાના હતાં ? માટે માણુસ સાથે જેમ તેનો પડછાયો ચાલ્યો જાય છે તેમ મરનાર સાથે તેની સ્ત્રી, ગુલામો વગેરેને પણ જવુ જ રહ્યું ! જેમ જેમ મોતનો સાચો ખ્યાલ લોકોને આવતો ગયો તેમ તેમ આવા ધાતકી રિવાજો નીકળતા ગયા મોતના ભયનું મુખ્ય કારણુ અજ્ઞાન હોય છે અધારા ઓરડામાં જતા પગ ઊપડે નહિ અને અધારા વનમાં જતાં શૂરવીરો પણ ધીમા પડી જાય એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ ભયને જીતનાર માન અથવા સદાચાર હોય છે આ પુરતક લખવાની મતલબ જ આ માનનો ફેલાવો કરી બીક દૂર કરવાની છે.

(૫) મરનાર ચારિત્રહીન હોય માટે તે દોષખમાં જશે, ત્યાં અસંખ્ય સાપ, વીંછી, કાનખજૂરા અને પીડાકારક જનવરોથી તે ત્રાસ પામશે અને

નરકની દરેક પ્રકારની યાતના તે લોગવશે—એ મોતના ભયનું પાંચમું કારણ. મોતનું આ ચિત્ર કાર્મિક આલિશતાકર્મ દેખાય છે, જે કે મદાન લેખકો અને કવિઓ આવાં બધાન કરી લોકોની છાતી ચડકાવી ગયા છે. જ્યાં શરીર જ આપણી નજર સામે અગ્નિ વગેરેથી નાશ પામી ગયું ત્યાં સાપ વીંછીને ચટકા મારવા માટે વળી બાકી શું રહ્યું? કાયમના દોઝખને સિદ્ધાંત સાદી સમજથી તદ્દન વેગળો છે અને તેમાં માનનારા કેટલાકો તો દીવાનશાળા લેખા પણ થઈ ગયા છે. દોઝખ પણ અદુરમજ્જના અખતવાર નીચેનો પ્રદેશ છે અને કાયમનું દોઝખ તે ખુદાઈ ઈ-સાદ સાથે બધ બેસી શકે જ નહિ. આપણે આગળ જતાં જોઈશું કે દોઝખ એક નીચ માનસિક હાલત છે જેમાં શારીરિક પીડા જેવું કર્યું હોતું જ નથી.

(૬) મરનારને દુન્યવી શોખો ઝાઝા હતા અને તે અતૃપ્ત રહેવાથી રખે તે જૂત થઈને આવે અને બધાને હરખી ખાય—એ મોતનો છઠ્ઠો ભય. અતૃપ્ત ઇચ્છાઓને કારણે મરનારને આ દુનિયા સાથે નિસખત રહે છે તે ખરું, પણ પ્રભુએ રચેલ સૃષ્ટિમાં કાર્મિક માણસ વિના કારણે દુઃખ પામી શકતો નથી. જ્યાં કારણોભર મરનારને આ દુનિયા સાથે મંબંધ રહી જાય છે અને તેની શાંતિ માટે શુ આવશ્યક છે તે આગળ જતા આપણે તપાસીશું.

(૭) મરનારને એવી બીક રહે છે કે તેણે જે મદાન લોકોપયોગી કાર્ય કરવા ધાર્યું હતું તે તેના મરણથી અધૂરું રહી જશે. ગીટે જેવો મદાન જર્મન પદ્ધતિ અને કવિ, જેના વાચનલેખન અગ્રાધ હતાં, તે મરતી વખતે “વધુ પ્રકાશ” એવા શબ્દો બોલ્યો હતો; યાને તે હજી સંતોષ પામ્યો ન હતો અને વધુ જીવી વધુ વાચવા લખવાની તેની અલિધાયા હતી. કેટલાકો એવા કામમા મથગૂલ હોય છે કે તેમને મરવાની કુરસદ પણ રહેતી નથી—દ્રાક્ષગરની લડાઈ પહેલાં નેપોલિયને પોતાના નૌકાધિપતિને અચુક રથે વહાણોના કાફલા સાથે હાજર રહેવા જણાવ્યું હતું; તેટલામા તે અમલદારનું મરણ નીપજ્યું અને નેપોલિયનની યોજના પડી બાગી. કચવાટનો માર્થો તે મદાન કર્મચીર બોલી પડ્યો:—“અરે, એને મરવાની કુરસદ જ કેમ મળી ?” નેપોલિયનના શબ્દકોશમાં તો “અચક્ષ” શબ્દ જ ન હતો. તેને મનથી વિદ્ધો અને અડચણોનું તો અસ્તિત્વ જ નહોતું, પણ મોતનું અચોક્કસ અને અલુધારેલું વિદ્ધ સૌમાં બળવાન અને દુર્ધર્મ હોય છે તે તે ચોક્કો ધડીબર જુલો ગયો હતો.

રોમનોએ નવારે પ્ર ૫ ૨૧૨ માં માત્ર: “જ ક્યને” ત્યારે એક

વિજયી રામન સિપાઇએ જાણીતા ઓક ગણિતશાસ્ત્રી આર્કિમિડીઝને તુરત પોતાની સાથે ચાલી નીકળવા હુકમ કર્યો. આર્કિમિડીઝે ઠડે કલેજે જવાનું આપ્યો કે એક ગૂચવણકર્યો દિસાળ પૂરા કરીને આવુ છું ! મગર હેસ ભાગવતની જેટલી કદર કરે છે તેટલી જ કદર તે અગ્નિ સૈનિક ગણિતની કરતો હોવાથી તેણે તે વિદ્વાનને ત્યાં જ કતલ કરી દીધો. જેઓને વિદ્વાન, કલા કે સાહિત્યની લગની લાગી છે તેઓ તેમાંથી 'મળતા અનેરા આનંદના ભોગે જીવન વેચાતું હોવા નારાજ હોય છે

ફાન્સની રાજકીય ક્રાન્તિ દરમિયાન ૧૭૯૪ માં લાન્ડાઝીયે નામના રસાયણશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ વિદ્વાનને મોતની ટીપ મળી ત્યારે પોતાના પ્રયોગો પૂરા કરે તે સારુ તેણે જે અઠવાડિયાની મહેતલ માંગી પરંતુ તેને જવાબ મળ્યો કે 'ક્રેન્ચ પ્રજનસત્તાક રાજ્યને રાસાયનિક પ્રયોગોની નહિ પણ તારા જાનની જરૂર છે માટે તારે તુરત શિક્ષાને તાબે થવું' માનવમસ્તૃતિનો જાણીતો અગ્રેજ ઇતિહાસકાર એચ ટી બકલ મરણ સમયે બોલી જાયો હતો — મારી ચોપડી ! મારી ચોપડી તો હું અધૂરી જ મૂકી ચાલ્યો ! માણસ પોતાનું કાર્ય અધૂરું છોડી મરતા ત્રાસ પામે એ કુદરતી છે, પણ અહીં પણ ઈશ્વર ઉપરની પૂરેપૂરી શ્રદ્ધાની જરૂર છે ઈશ્વરને આ કાર્ય કરાવવું જ હશે તો જગતના બધા માટે મરનારદ્વારા નહિ તો કોઈ બીજા દ્વારા તે દ્રાવી લેશે મરનાર જ પ્રભુનો પ્રતિનિધિ હતો અને બીજા ન હોય એ કેમ બને ? ખરું જોતા તો અહીં અગત ક્રાન્તિનો લોભ મરનારને દુખી કરે છે કે જે મહાન કાર્યથી તેને પ્રસિદ્ધિ મળી હોત તે મોતથી રહી જવા પામી છે પણ મોતની ધડી કોણ સુકાવી શકે ? કોઈ રાજ કે નાની કે ચોગી કે કંઈ પણ એ ધડી જાણી શકતા નથી તો સુકાવે તો ક્યાંથી જ ? મનુષ્યમાં ઈશ્વરપ્રણિધાનની ધણી જરૂર છે તેણે જાણવું જોઈએ કે જે મહાન કાર્ય તે પોતાનું માને છે તે ખરું જોતા ઈશ્વરનું છે અને તે પોતે તો માત્ર ઈશ્વરનો એક આદાકિન સેવક છે ઈશ્વરને પર્મ પડે તે માણસ મારફતે અને ઈશ્વરની મરજી હોય ત્યાંસુધી તે કાર્ય કરાવી શકે છે, માટે માણસે અદભાવ તજી મોતથી તેનું કાર્ય રહી જવા પામશે એવો ભય છોડી દેવો જોઈએ

(૮) મોત એ સંપૂર્ણ વિનાશ છે—એ મત્સુના બચતું આઠમું કારણ આ પુસ્તક વચાઈ રહેતાં આ બીક ફેટલી ફાકટની છે તે સ્પષ્ટ થશે વિદ્વાને પુરવાર કર્યું છે કે પ્રકૃતિનો પણ નાશ નથી (matter is indestructible), ત્યારે મનુષ્યનો આત્મા જે ઈશ્વરના ચેતનરૂપે આપણામાં નિરંતર પ્રકાશિત

કાળમાં જીવી કાળમાં મરણ પામીએ છીએ. કાળ કાર્પથી જિતાતો નથી પણ કાળ જ સૌનો કાળિયો કગે જાય છે કાળની શક્તિ અપાર છે અને તેનામાં જ શહેરો દેશો અને ખડો તો શુ પણ અનેક સૂર્યમડલો પણ લય પામ્યાં છે આમ હોવાથી મરકૂત બાપામાં કાળનો અર્થ વખત અને માત બન્ને થાય છે.

“કાણુ વસ્તુ અને કાણુ વસે, ધરતી બેડીબેડી દસે,” તેમ લેકિને ધર બાંધના અને તેમા વમતાં જોઇ ધરતી દસે છે કે આ થોડા સમયના પરા-જાએને ગહેવા વમવાનો આટલી જગત શી? જાણે અમગપટો લઇ આવ્યા હોય તેમ યાવંચંદ્રદિવાકરૌ એક બીજાને જમીન વેચે છે! “જીવની આશ આકાશ સુધી અને મરણ પગલા હેઠ” તે તો બૂલી જઇ, અન્યાય કરી, દગાખાજીથી પણ મામાને પાવમાલ કરી ધનદોલનના ધણી ચર્ધ બેસે છે તેથી ધરતી દસે નહિ તો શુ કરે ?

પરંતુ ખરુ જોતા ધરતી માતાને પણ દસવાનું કારણ નથી, કેમકે તે પોતે પણ પૂરેપૂરી નાશવત છે. પૃથ્વીની ઉત્પત્તિકથા પણ વર્ણન કરવા યોગ્ય છે વિજ્ઞાન પ્રમાણે કરોડો વર્ષ પહેલા સૂર્ય આકાશમાં બમણુ કરતો એક અતિ વિશાળ ધગધગતા પદાર્થનો ગોળો હતો રક્તે રક્તે તેમાંથી ટુકડાઓ છૂટા થયા અને એ રીતે ગ્રહોની ઉત્પત્તિ થઇ અને તે પણ આકાશમાં ફરવા લાગ્યા આપણી પૃથ્વી પણ સૂર્યમડળમાનો એક ગ્રહ જ છે, અને કેટલાક સમય પછી પૃથ્વીમાંથી એક ટુકડો નીકળી પૃથ્વીની જ આસપાસ ફરવા લાગ્યો આ નાનો ટુકડો તે ચંદ્રમા લાખો વર્ષો સુધી પૃથ્વી એટલી તો ધગધગતા ગરમ રહી કે તેની ઉપર જનદાગ વસ્તુ તો જીવો શકે જ નહિ પૃથ્વી ઉપર જીવ ક્યારે ઉત્પન્ન થયો તે વિશે કોઈ ખાતરી કહી શકતું નથી. બહુ જ ધીમેધીમે અને લાખો વર્ષો પમાર થયા પછી આપણે જેને કુદરત કહીએ છીએ તે પહાડ પર્વત નગીનાળા, જાડપાન, ખનિજ પદાર્થ, જનવરો વગેરે ઉત્પન્ન થયા અને છેડે મનુષ્યની પદરામણી થઇ, અને તે અગસામાં પૃથ્વી રહેવા લાયક હડી પણ બની આપણે જેને મનુષ્યના ઇતિહાસ તરીકે જોજાણીએ છીએ તે તો માત્ર થોડાંક દગાગ વધોની રમત છે પ્રાચીનવસ્તુવિદ્યા (archaeology) ના અનુમાનોને બાજુએ મૂકતા ઈ સ પૂ ૧૫૦૦ ની પહેલાના ઐતિહાસિક અગેથો ભાગ્યેજ આપણે હાય આવી શકે, માટે તે સાલ પહેલાના સમયને પ્રાગૈતિહાસિક (pre-historic) કહેવામા આવે છે.

છે, તે નાશ ક્યાંથી પામે ? મનુષ્ય માત્ર દેહ નથી; તે પહેલાં આત્મા છે, પછી આત્માનું જોળિયું યાને દેહ છે. જોળિયાનો નાશ જરૂર થશે, પણ આત્મા અજર, અમર, અવિનાશી રહેશે. માટે પોતાં પછી કાંઈ પ્રકારની હસ્તી જ નથી એવી અક્ષલહીન માન્યતા છોડી દેવાથી મોતની બીક પણ ધણે દરજ્જે દૂર થશે.

—x—

૩. મોતની અનિવાર્યતા

મોત. જેટલું બચાનક છે તેટલું જ તે અનિવાર્ય અને અચોક્કસ પણ છે. મોતના માર સામે ક્ષણપણની ઢાલ ધરાતી નથી કે હિંમતનું અખતર પહેરાતું નથી. મોતની ધડી આવડે તકદીર આગળ તદખીર લાગ્યાર. મોતની ખીમારીનો જે તખીખો ઈલાજ થતો હોત તો શીમતો અને તાજપતિઓ મરત શેના ? એક શહેનશાહ જ્યારે મરણપથારીએ સૂતો હોય ત્યારે તખીખોની તો કાંઈ તગી નથી હોતી, મગર તે જ પ્રમંગે સૌનો સૂઘબૂઘ ગૂમ થાય છે, સાત સાંધતાં તેર તૂટે છે, અને સૌના દેખતાં જમડા પોતાના શિકાર સાથે ફેટેહથી વિદાય થાય છે. દરરોજ આપણે મોત બચી જ કદમ ધરીએ છીએ દરેક દિવસને અંતે ટૂંક જીવનમાંથી એક દિન કમી થાય છે. એ કારણે તો કેટલીક કામો વર્ષગાંઠને દિવસે શોક કરે છે કે એટલો તે માણસ મૃત્યુની નજદીક પહોંચ્યો. કૂતરા અને ઘોડા કરતાં માણસનું આયુષ્ય લાંબું હોય છે, અને માણસના કરતાં કાગડા અને હાથીની ઉંમર લાંબી ગણાય છે; પણ લાંબી હોય તો ટૂંકી, એક દિવસ સૌનો અંત તો છે જ. માણસ ધણું ધણું તો સો વર્ષ જીવે : એક કુટુંબનો વૈભવ બેથી ત્રણ સદી સુધી પણ રહી શકતો નથી, તેટલાં અનેક કારણોમર તેની ધનસંપત્તિ ફના થઈ જાય છે. એક કુટુંબનું નામ થોડીક સદીઓ સુધી માલ્યા બાદ બેટાઓની વૃદ્ધિના અભાવે તે આપોઆપ અટકે છે. આ દરમિયાન દીકરાઓ લઈ તે કુટુંબની નામનાં ચાલુ રાખવી પડે છે. એક બાદશાહી વંશ પણ ચારપાંચ સદીથી વધુ બાગ્યેજ ટકે છે, કેમકે ત્યાર બાદ લાંબા, બળવા વગેરેને કારણે એક બીજે જ વંશ તખ્તનશીન થાય છે. જગતમાં અનેક શહેરા વસાવા અને પડવા, શહેનશાહતો ખરપા થઈ અને ખરબાદ થઈ, યુગો જીવ્યા અને આગમ્યા, સંસ્કૃતિઓ રચાઈ અને વીસરાઈ. પૃથ્વીમાતાને જોઈ અનેક બાળકો રમી ગયાં અને તેને જ માયાળુ જોઈ પોતીને પડ્યાં પણ છે. આપણે સૌ

હવે વિગ્નાન પ્રમાણે પૃથ્વીનો અંત જરૂર આવશે, બધકે આવવો જ જોઈએ કદાચ એક મહ માથે તે અચકામણુમા આવે કે કદાચ એ ખરતા તારા સાથે પછડાઈ તે ફના થાય વળી એમ મનાય છે કે સૂર્યનું દળ ખર્ચા જ કરે છે, તે ધીમે ધીમે ઠડો પડતો જાય છે અને તેની ગતિ પણ મદ પડે છે એટલે એક દિવસ સૂર્ય તદ્દન જ ઠડો પડી જશે, અને જો એમ થયું તો સૂર્યની ગરમી અને તેજ વિના પૃથ્વીના મનુષ્ય પશુપક્ષી કે આડપાન વગેરેનું જીવન જ અશક્ય બની જશે આપણી નિંદગીનો ઝડો જ સૂર્યના પ્રાણુદાયી તેજમાથી રકુરે છે, અને તે મારણે તો સૂર્યની સ્તુતિ વેદ અને અવરતા વગેરે સાસ્ત્રોમાં કરી છે અને જ્યાં સૂર્યનાગવજનું તેજ જ જાંખું થઈ તેની ગરમી ઠડી થઈ જાય ત્યાં પછી પૃથ્વી કેવી અને નિંદગી શેની ? વળી ચંદ્ર તો સૂર્યનાં ઉછીનાં તેજથી પ્રકાશમાન થાય છે પણ જો સૂર્યનો જ પ્રકાશ ન હોય તો ચંદ્ર તો ક્યાંથી જ ટપી શકે ? એટલે એનો પણ નાશ નક્કી સમજવો દુનિયામાં હમેશાં ગોક આખી વરતુને નિભાવવા માટે તેના એક ભાગનો ભોગ આપવો પડે છે, કેટલીક વેળાએ શરીરને બચાવવા શસ્ત્રક્રિયાથી એક હાથ માપી નાખવાની જરૂર પડે છે તે જ પ્રમાણે સૂર્યમંડળને ટકાવવા સારું કદાચ ઈશ્વરને આ પૃથ્વીની કુરબાની કરવાની જરૂર પડે, અથવા તો આખા વિશ્વના દિત માટે તમામ સૂર્યમંડળને ફેંટા કરવાની પણ આવશ્યકતા ઊભી થાય તે માલેકના અપાર હડાપણમાં ટાણુ બિતરી શકે ? વિશ્વનિયતાની મદ્દાન યોજનાનો ભેદ મનુષ્યની અસ્પષ્ટદિધી કેમ કળી શકાય ? પરંતુ આજ ને કાલ નિરાશ થઈ ગભગાવાની જરૂર નથી કારણ કે આ સંધણુ થતાં હજી લાખો વર્ષો લાગશે અને તેટલામાં તો તવારીખના તખ્તા ઉપર અનેક લાનાઈ ખૂરાઈના નાટકો બજવાઈ જશે મગર એક અનુમાન તો નક્કી જ છે—કે મનુષ્ય અને પશુપક્ષી મોતને અધીન છે એટલું જ નહિ પણ તમામ કુદરત, પૃથ્વી ચંદ્ર મહો, તારા સૂર્ય સૂર્યમંડળ અને આખું વિશ્વ પણ એક દિવસ ફેંટા થશે જેનું નામ તેનો નાશ જ છે, જે ઊગ્યુ તે આથમશે જ ફેંટાની છાપ કુલ હસ્તીની શરૂઆતથી જ તેના ઉપર પડી ચૂકી છે વિશ્વના લક્ષાટે વિનાશનો લેખ લખાયેલો જ છે અદ્દરમંદ્ર વિવાદ અમર કાઈ નથી અને રહો શકશે પણ નહિ

આપણે સૌ મોતની સજ્જ પામેલા યુનેગાર સમાન છીએ માત્ર એ સજ્જ ક્યારે અમલમાં ચુકશે તે આપણે જાણતા નથી વળી મોતનાં દર્શન આપણને દરરોજ ડગતે ને પગને થાય છે રોજ દિવસ અને ગાંઠિના

ઉદય અને અત આપણે જોઈએ છીએ; ગાંધી કાલના યુગનુમા ફૂલો આજે કુમ્ભાતાં દેખીએ છીએ, જોખનના જોગને બદલે છુદાપાની નાજનાઈ અનુભવીએ છીએ, યૌવનના મૌનદર્પને ડેકાણે ધડપણની કરચળાઓ નિહાળીએ છીએ. ધરતીકંપ, અતિવૃષ્ટિ, જળપ્રલય, જ્વાળામુખી ફાટવાની આફત, આગ, મહામારી વગેરેથી વિનાશ પથરાતો જગણી આપણે ત્રાસ પામીએ છીએ ગાય ઢોર અને ઘેટાં બકરાને કતલખાનામાં જતા જોઈએ છીએ, રાજિદા છાપામાં મહાયુદ્ધના સમાચાર વાચતા મનુષ્યજાતિએ રવેન્ડાએ લીલા કરેલા કસાર્થ-અગરમાં પોતાના જ બધુઓનો ચતો કચ્ચર-ધાણુ વાગી અફસોસ કરીએ છીએ મોતને આવવાના હજાર રસ્તા અને પેસવાના હજાર દરવાજા હોય છે અને તે દરવાજા હમેશા ખુલ્લા જ રહે છે કોઈપણ ધડીએ, કોઈપણ સ્થળે કોઈપણ સ્થિતિમાં, કોઈપણ વ્યક્તિ ઉપર મોતની અણુધારેલી અને અણુગમતી સવારી આવી પહોંચે છે. આસપાસ, અહીં તહીં, સઘળે જ દરેક વસ્તુનો અત આવતો દેખી આપણે જાણે મોતથી ટેવાઈ જઈએ છીએ, શસ્ત્રક્રિયા કરતા તખીઓની માફક આપણી લાગણીઓ ભુકી અને જડ બની જા છે, અને મોતની ભયકળતા પણ ધડીભર જુલાઈ જવાય છે મોત સર્વવ્યાપક હોવા છતાં આશ્ચર્યકારક તો એ છે કે આ ગંભીર વિષય પ્રત્યે આપણું ધ્યાન બેચાતું નથી અને આપણી બેદરકારી તો એવી હોય છે કે જાણે કમમાં કમ ગસ્તાખીઝ (ક્યામત) સુધી તો જાણે અહીં જ પહોંચી માડીને રહેવાના હમ્મ જો !

જ્વાળામુખીની તળેટીએ વસાયેલા ગામોના ગહેવાસીઓ, જ્વાળામુખી ફાટશે અને તેઓ સઘળાઓ એન્દમ હસ્તીમાંથી નિસ્તીમાં ફેગવાઈ જશે, એવી રાજ ફિકર ચિંતા કરતા નથી, એવો કોઈ ભય જાણે અસ્તિત્વમાં હોય જ નહિ તેમ રાત અને દિન નાચગગ અને ખુશાલીમાં પમાર કરે છે સામાન્ય માણસની કાલત પણ એવી જ છે તે જાણે છે કે નાશ નક્કી છે અને કોઈપણ ધડીએ આવી પહોંચશે, છતાં નથી તેને તેની પામમાંની ચિંતા, કે નથી તેને ક્ષના યંવાની ફિકર મહામાત્રમાં એક જાણીતી કથા છે કે એક વેળાએ એક વક્ષે ધર્મગજ યુધિષ્ઠિરને અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા એક પ્રશ્ન એવો હતો કે આ જગતમાં મોથી મોટી નવાઈ કઈ ? યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે દરદાજ આપણી આજીવન આપણે અનેક માણસોને મરતા જોઈએ છીએ છતાં દરેક જથ્થુ વિચારે છે કે બીજાં મલગા મરશે, પગલું તે પોતે તો મૃત્યુથી બચી જવા પામશે આના કરતાં વધુ આશ્ચર્યકારક બીજું શું

હોઈ શકે ? ખરે જ, દેખતી આંખે પાટા બાંધવાથી ઉત્પન્ન થતા અંધાપાનું એમડ લાવવું જ ક્યાંથી ? કદાચ ભારે આફનો આવી પડે ત્યારે અથવા તો જોખનનું પૂર એસરે તે વખતે આ ગંભીર સવાલની દરતી છે એવો માન ખયાલ થાય છે.

મોતનું સામાન્ય સર્વજ્ઞ દેલાયેલું હોય છે. એક કવિએ કહ્યું છે તેમ, એવું એક પણ ઘેટાંનું ટોણું ન હોય કે જ્યાં કોઈક વેળા એક ઘેટું કમી થતું ન હોય : એવું એકે ઘર શોધ્યું નહિ જડે કે જ્યાં વખતોવખત એક ખુરસી ખાલી ન પડતી હોય. આનો વિચાર કરવા બેસીએ તો આપણને દુઃખ થયા વિના ન રહે. ઈરાનનો હખાલની વંશનો બાદશાહ ઝકંસીસ યુનાન જીતવા સારુ ૨,૩૦૦,૦૦૦ સિપાઈઓનું જંગી લંકર લઈ નીકળી પડ્યો એમ યુનાની તવારીખનવીમ આપણને જણાવે છે. તે તાજપતિએ પર્વત ઉપર ચડીને જ્યારે પોતાની વિશાળ સેનાનું નિરીક્ષણ કર્યું, ત્યારે સો વર્ષ બાદ એ સધળા સૈનિકોમાંથી એક પણ ખાકો નહિ રહે તે વિચારથી તેની આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં, અને મનુષ્ય-જીવનની ક્ષણજીવિતાનું તેને સચોટ બાન થયું લગાઈ લગતાં યા ધરમાં, હાલતાં ચાલતાં યા આરામ લેતાં, ખીમાર પડીને યા પૂરી તંદુરસ્તીમાં, ધક્કણમાં, જુવાનીમાં યા બાલ્યાવસ્થામાં, કારણે યા અકારણે મોતનો દેવ અચ્ચૂંચ આવી પહોંચી કહેશે “ માન ન માન, મય તેરા મહેમાન ! ” ગરીબ જૂખમરાથી મરે તો શ્રીમત બદ્દજમીથી મરે : કોઈ મોતને તેડું કરવા જઈને મરે અને કોઈ મોતથી નાસતો હોવા છતાં મરે, કારણ મોડે વહેલે મગલું એ જ કુદરતનો કાનૂન છે.

કિસાગોતમી નામની એક સ્ત્રી એક વેળા પોતાના બાળકના મૃતદેહ ઉપર આંસુ સારતી હતી અને કાઈના દિલામા ઉપર લક્ષ દેતી નહોતી. તે જોઈ મહાત્મા જુદે તેને કહ્યું કે મને એક મૂડી રાઈ લાવી આપ, પણ તે એવા ધરમાંથી લાવ કે જ્યાં મોતનું નામનિશાન ન હોય તે સ્ત્રી શહેરભરમાં ફરી સાંજે યાકી મહાત્મા જુદે પાસે ખાલી હાથે આવી અને બોલી કે રાઈ તો ઘણાંએ આપવા માંડી પણ પૂછપરછ કરતાં જણાયું કે કોઈનાં માથાપ, તો કોઈનાં બાઈમહેન યા સર્ગસર્વથી -મરણ પામેલાં તો ખરાંજ. જુદે ભગવાને તે ઉપરથી ઉપદેશ કર્યો કે જ્યારે તું જાણે છે કે મોત આટલું સર્વવ્યાપક છે ત્યારે તારા બાળકનો ગમ શા માટે ધરી બેડી છે ? જ્યાં દુનિયાનો ધારો જ એવો, જ્યાં ધરધરનો અનુભવ પણ એવો ત્યાં શોકને ઠેકાણે પ્રાર્થના અને વિલાપને ઠેકાણે પોતાની

હંમેશની ફરજને અગ્રસ્થાન આપવામાં જ હઠાપણુ સમાયું છે.

આરંભ પછી અંત, દિવસ પછી રાત્રિ અને જીવન પછી મૃત્યુ એ તદ્દન કુદરતી છે. ઈશ્વર સિવાય જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે તેની સાથે સાથે જ તેનો અંત પણ કલ્પવામાં અને નિર્માણ કરવામાં આવે છે, માટે મોતને “ઉત્પન્ન કરવાની” ઈશ્વરને જરૂર જ નથી, કેમકે જીવનની ઉત્પત્તિમાં જ જીવનનો વિનાશની શક્યતા જોઈ શકાય છે. માટે જ મોતની ઉત્પત્તિ વિશેની દત્તકથાઓ આપણને ઝાઝો સંતોષ આપતી નથી. એક ગ્રીક દત્તકથા પ્રમાણે જગતમાં જન્મ લેનાર સૌથી પ્રથમ સ્ત્રીનું નામ પેનડોરા હતું. તેના નામ અનુસાર દેવોએ તેનો ઉપર પ્રસન્ન થઈ અનેક પ્રકારની બક્ષિસો કરી હતી, પરંતુ તેને એક પેટી આપી તે ન ખોલવાની સખત આજ્ઞા કરી હતી. કુતૂહલને વશ થવાથી પેનડોરાએ આખરે તે પેટી ખોલી અને તેમાંથી અનેક પ્રકારનાં દુઃખો નીકળી જગતમાં ફેલાયાં, અને તે પેટીમાંથી જ મોત પણ નીકળ્યું. વળી યહુદાઓના “જૂના કરાર”ની જાણીતી દત્તકથા પ્રમાણે આદમ અને ઇવને ઈશ્વરે ઇડનના બાગમાંનું અંશુક ઝાંડનું ફળ ખાવાની બંધી કરી હતી, પરંતુ ખુદાના ફરમાનને તેઓ તાબેદાર ન રહેવાથી પાપ અને મોત આ જગત ઉપર ફરી વળ્યાં. જે એમ જ હોય તો પેનડોરાએ પેટી ખોલી તે પહેલાં અને આદમ અને ઇવે પ્રતિબંધ મથેલું ફળ આપ્યું તે પહેલાં શું મોત ન હતું ? શું આદમ અને ઇવે પહેલાં તમામ કુદરત અમર હતી ? શું ઝાડપાન, જીવજંતુ કાષ્ટનો આદમની પહેલાં નાશ હતો જ નહિ ? સાદી સમજ પ્રમાણે આપણે જાણી શકીએ કે ખાવા આદમે હાલ પશુ ભયું હશે ત્યારે અનેક જીવજંતુઓ તેમનાં કદમ નીચે કચડાઈ ગયાં હોવા જોઈએ, અને તેઓએ જ્યારે પાણી પીધું હશે ત્યારે દરેક ઘૂંટડામાં તેઓએ અભણ્યે અનેક જીવાત ગળી જઈ તેમનામાં મોત ફેલાયું હશે ત્યારે પેનડોરા અને આદમથી જ મોત દસ્તીમાં આવ્યું એમ કેમ કહેવાય ? માટે મોત એક અકસ્માત નથી, એક ખતેલો ખનાવ નથી, પણ અપાર ક્રહાપણુવાળી ઈશ્વરની ગણતરી અને યોજનાનું પરિણામ છે. જગતના ઉત્પત્તિકાળથી જ મોત પણ દસ્તીમાં આવ્યું છે, અને ઈશ્વર સિવાય એવી એક પણ વસ્તુ કલ્પી શકાય એમ નથી કે જેનો અંત મોડે વહેલે આવી શકે નહિ.

વળી મોતની અચોક્કસતાનો ગંજળ પણ અકળાવી નાખનારો હોય છે. લગ્નનો શુભ પ્રસંગ હોય ત્યારે કાઈ નજદીકના સગાંરહેઠીનું મૃત્યુ થાય; અથવા, કાઈક વખત તો લગ્નક્રિયા પૂરી થયા બાદ વરરાજા જ

પાટલા ઉપર મોતની નિદ્રામાં ઢળી પડે છે મોતની ધડી અચૂક જાણી શકાતો હોત તો એક નિર્દોષ બાળાને વૈધવ્યના સંતાપમાં નાખવાનું કોણ પસંદ કરત ? ડેમોકલીસ નામનો એક ખુશામતખોર સાઈરિકયુઝના હકિમ ડાયોનિસિયસના પુષ્કળ વખાણ કરતો અને ગજપાટ ઉપર મિરાજનારને સુખચેતની સીમા જ ન હોય એમ તેને કહ્યા કરતો ડાયોનિસિયસે રાજ-આદીએ બેમનારની જોખમદારીઓ રૂપી હોય તેનો બોધ શીખવવા તેને એક દિવસ જમવા બોલાવ્યો, અને ડેમોકલીસના ખરાખર માથા ઉપર એક તલવાર એક વાળથી ટાંગવામાં આવી બાપડા ડેમોકલીસને જમવાનું સૂઝે નહિ, પકવાનોમાં મન પરોવવા જય તેટલામાં હમણાં તલવાર તૂટી પડી પ્રાણુ લેશે એ વિચારથી હોશ ઊડી જાય મોત પણ ડેમોકલીસની તલવાર સમાન એક અંચોક્કસ આકૃત છે : એ આવી પડશે અને પ્રાણુ લેશે તે તો નક્કી, પણ ક્યારે કયા મજેગોમાં અને કઈ હાલતમાં તે કાઢથી કળી શકાતું નથી

અગત્ય જોવું તો એ છે કે આવતી કાલે મરનાર માણસ આજે પોતાને બેહદ સુખી અને તન્દુરસ્ત સમજે છે જીલિયસ સીઝર નામના મહાન યોદ્ધાને આવતી સવારે બેગન કરવાનો પ્રયત્ન રચાઈ ચૂક્યો હતો, તેટલામાં તેના એક મિત્રે તેને પૂછ્યું કે દુનિયામાં સૌથી સુખી માણસ કોણ હશે ? સીઝરે અગત્યમ થઈ કહ્યું કે હજી મને આ સવાલ પૂછે છે ? શું તું જાણતો નથી કે મારા જેવો સુખી અને બળવાન હમણાં ખીજે કોઈ નથી ? ખીજી સવારે જ એ સુખી અને બળવાન માણસ અનેક કાવતરાખોરાની કટારોનો ભોગ બની રોમન સીનેટની વચમાં ધૂળ ચાટતો જમીન ઉપર પડ્યો રોમનોમાં આવા દાખલા બનેલા હોવાથી તેઓમાં કહેવત છે કે ખુદા જેનો જીવ લેવા ઈચ્છે છે તેને પહેલાં આધળો બનાવે છે દાનેશમંદો જ્યારે અતની ધડી પારખી શકતા નથી, જ્યારે ' ન જાણ્યું જનકીનાથે સવારે શું થવાનું છે, ' ત્યારે સીઝર જેવો અભિમાનથી અંધ બનેલો એક સરમુખત્યાર તે શી રીતે જાણી શકે ? આપણે મનમાં મલકાઈ વિચાર કરીએ છીએ કે નન્મ ધાસ અને ખુશમોદાર ફૂલો ઉપર આપણે ચાલીએ છીએ, પણ તે ધામમાં જ એરી નામ કુપાયેલો છે તે જોવાની આપણી આંખ નથી

બેબિલોનનો માદચાહ અને જરસેલમનો મહાન વિજેતા નેબુકદનેઝર સત્તાના મદથી મરત બની ગયો, અને ખુદાની એમાદતને ડેકાણે પોતે

ખનાવડાવેલી સોનાની એક મૂર્તિની પૂજા કરવા તેણે પોતાની તમામ રૈયતને ફરમાવ્યું જેઓ તેમ ન કરતા તેઓને બળતી બટ્ટીમાં હોમાવવામાં આવતા હોય તે રાજ દીવાનો બની જઈ બળદ પેડે ધાસ ખાવા લાગ્યો અંતમાં સૂઝખૂંધ ખૂલવા પામી અને ખુદ જ તમામ દસ્તીનો માલેક છે પૂજા તેની જ હોઈ શકે અને પોતે તો ખુદાનો એક ખાકસાર બંદો છે એવું તેને જ્ઞાન થયું તે ઇ પૂ પદ્મ માં ગુજર્યો પણ તેનો પુત્ર બેલશાહાર અભિમાનમાં પોતાના આપને લુલાવે એવો નીકળ્યો એક મિજબાની વેળાએ તે શરાબથી મસ્ત બની બેઠો હતો ત્યારે એક બેદી હાથ આવીને સામેની દીવાલ ઉપર એક ગુહા કલામ લખી ગયો પયગમ્બર ઝાનવલે આવી તે ઉકતારી બાદશાહને આપતા બચતી ગભીર ચેતવણી આપી, મગર ગુમરાહ બનેતો તે રાજ ગફલત અને મોજશોખમાં મગ્યો રહ્યો અને પરિણામે ખીજી સવારે તે કતન પામ્યો અને તેનું રાજ્ય ધરાનીઓને હાથ ગયું જેનો વિનાશ નજદીક હોય તેને જ મગરૂરીને નશો ચડે છે જેમ કનક અને કામિનીની લાલચે માણસ પાપમાં ફસાય છે તેમ મગરૂરી અને અહકાર રાખવાથી તે સીધો જમના જડવામાં સપડાય છે મગરૂરી એટલે મોતનો બેપિયો, અહકાર એટલે બેખમરીનો અધાપો અભિમાન એ તો યમદૂતનો જ અધિમારી અને તેનો પ્રતિનિધિ

ઇ પૂ છઠી સદીમાં લિડિયાનો ગાજ કિસસ દુનિયાનો સૌથી તવગર પુરુષ ગણાતો હતો તેના દરબારમાં જણીતો યુનાની ફિનસુફ સોલોન જઈ ચડ્યો ત્યારે તેની બાદશાહી પરાણાગત કરવામાં આવી કિસસે પોતાનો અખૂટ ખજાનો તેને બતારી પૂછ્યું કે દુનિયામાં સૌથી સુખી માણસ કોણ ? રાજાને ખાત્રી હતી કે સોલોન જરૂર તેનું જ નામ દેશે પણ સોલોને તો કોઈ અજાણ્યા અને મરણ પામેલા બે ગ્રીકોનાં નામ લીધા. કિસસે ખીજવાઈને પૂછ્યું કે મારું સુખનું સાધન મારે આ બેમૂલ ખજાનો, શું તારી વિસાતમાં નથી ? તે ફિનસુફે કહ્યું કે-ખજાનો ક્યાંસુધી રહેશે ? અને ખજાનો રહેશે તો આપ ક્યાંસુધી ટકવાના હતા ? વળી માણસ બહુ સુખી અને ધનવાન હોય તો દેવોને અદેખાઈ બિપજે છે અને તેનો નાશ કરવા માટે તેઓ ઉપાયો ચોંજે છે સોલોને જતી વખતે બાદશાહ કિસસને કહ્યું કે જ્યાંસુધી એક માણસનો અંત કેવો છે તે જણી શકાય નહિ ત્યાંસુધી તેને સુખી કહેવાની ઉતાવળ કરવી નહિ અને થયું પણ તેમજ ઇ પૂ પદ્મ માં મહાન પારસી શહેનશાહ સાર્ધ રસને હાથે કિસમ શિકસ્ત પામી કેદ પકડાયો અને તેને જીવતો બાળી

મૂકવાની ધાતકી સગ્ન ફરમાવવામાં આવી. જ્યારે લાકડાંને આંચ લગાડવામાં આવી ત્યારે કિસસને સોલોનના શબ્દો યાદ આવ્યા, અને દુઃખના માર્યા તથ્યવાર તેણે સોલોનનું નામ પોકાર્યું. આમ કરવાનું કારણ પૂછતાં કિસસે ઉપસો ખનાવ કહી ચંબળાવ્યો. જેથી સાર્ધરમ ઉપર પણ જાડી અસર થઈ, અને તેણે કિસસને સગ્ન ન કરતાં તેને માનઆખરૂ સાથે આગાદી બક્ષી. આ ખનાવને સત્તાવાર રીતે ઐતિહાસિક ગણવો કે કેમ તે વિશે વિદ્વાનો એકમત નથી, પણ તેનો બોધ તો સ્પષ્ટ જ છે. આજે કિસસની વારી તો કાલે માધરસની વારી; માટે આવા પ્રમંગે આપણો પણ અંત આવવાનો જ છે. કદાચ સુખથી અને કદાચ દુઃખમય સંજોગોમાં, પણ નક્કી આવશે જ તે ધ્યાનમાં રાખી નમ્રતા અને નેત્રીથી વર્તવું તે જ મુનાસિબ છે.

૪. મોતની બલિહારી-જિંદગીની નાપાયદારી .

મનુષ્ય જે માત્ર શરીર જ હોય અને આત્મા ન હોય, જે તેની પ્રવૃત્તિઓ ધનમંચદ અને બોખવિલાસમાં જ આવીને અટકતી હોય તો આ જીવનનું તાત્પર્ય શૂન્યથી વધારે નથી. માણસ એક પાણીના પરપોટા સમાન છે જેમાં તરેહવાર રંગો દેખાવાથી તે ખુશનુમા માલૂમ પડે છે, પણ હજી તો તેને વખાણવા જમ્મએ તેટલામાં તે ફૂટીને અદશ્ય થાય છે. જ્યારે જી માણની હવેલીને ફાટ પડી આવે ત્યારે આ કેમળ શરીરના શા આશરા? અંગ્રેજીમાં કહેવાય છે કે as old as the hills યાને પર્વત જેટલું પુરાણું. પણ વિજ્ઞાન પ્રમાણે કુદરતમાં જ્યારે બારે ફેરફારો થઈ આવે, જ્યારે ધરતીકંપ થાય કે જવાળામુખી ફાટે ત્યારે દરિયાને ઠેકાણે જમીન અને પર્વતને ઠેકાણે નદીનાળા નીકળી આવે છે, યાને સમુદ્ર અને પર્વત, જે પહેલી નજરે અવિનાશી દેખાય છે, તે પણ મૃત્યુના ફેરફારને અધીન તો છે જ. મનુષ્યજીવન એક આસોમજ્જવાસની ક્રિયા છે. જિંદગી એ જે નિરતી વચ્ચેની એક હસ્તી અને જે અંધકાર વચ્ચેનો એક અમકાર છે. ફૂટબોલમાં બહુ હવા ભરીએ તો તે ફાટી જાય; રીતસરની હવા ભરીએ ને કાષ્ટક કારણે તેમાં મોયના નાકા જેટલું પણ કાણું પડે તોપણ તે સોસવાઈ જમ્મને રમત માટે તકામો બને. રોજ હવા ભરી કામમાં લમ્મએ તોપણ લાંબા વખત પછી તે ધસાઈ પિસાઈ ફાટે તો ખરો જ. તેમ આપણી તંદુરસ્તી, વૈભવ, કાંઈકાંઈ લાંબા કાળને અંતે મોત આવે ત્યાંસુધી

નથી રહેશે, કે અધન્યેથી જ તેમા કાણુ પડી જશે તે કાર્ધથી કહી શકાય તેમ નથી

આ જહાન કાર્ધની ચર્ધ નથી, થવાની પણ નથી અનેક કવિઓએ વાજખી રીતે દુનિયાને એક બેવફા સ્ત્રી સાથે સરખાવી છે બન્નેની મોહમાયાની ઇદ્રગળમાં એક મિનઅનુભવી જવાન લપટાય છે, બન્નેના બાલ સૌન્દર્યથી તે અગ્નિને અધ બને છે, બન્નેના વચનોની આશાએ તે ઉડાવ્યો છે, અને છેવટે બન્નેની કાતિલ દગાબાજીનો ભોગ બની લગ્નહલ્લે તે ભોયે પછડાય છે જિંદગીની ઈમારત રેતીના જ પાયા ઉપર રચાઈ હોવાથી તે વખત જતાં જમીનદોસ્ત થાય છે, અને પગિશ્વામે જે અભાગિયા ઈન્સાને તેમા દિલ બાધ્યુ હોય છે તે દુનિયાની અને તેની દગારી મોહનીઓથી ધરાઈ જાય છે. હઝરત અલીનું એક નોંધાયેલું વચન છે કે દુનિયા સાપ મમાન સુવાળી છે પણ તે સાપ સમાન ઝેરી પણ છે જમત એક મૃગજળ છે જે આપણી તરફ ઉશ્કેરે છે પણ છિપાવતુ નથી. દુનિયા એક ગુતશન છે જેના ગુનાખો દિવને ઘડીભર તાજગી બક્ષે છે, મગર તેઓમા વફાદારીની ખુશમો નથી. શેખ સાદીએ કહ્યું છે તેમ.—

જહાન અય પિસર મુદકે જતીદ નીસ્ત,
ઝ દુનિયા વફાદારી ઉમ્મીદ નીસ્ત :

યાને, અય બેટા! આ જહાન જાવેદાન સુધી ટકી રહેતો એક મુદક નથી, આ દુનિયા તરફથી વફાદારીની ઉમીદ જ નથી એક માતા પોતાના બાળકને રમના રમકડું આપે છે, તે ભાગે ત્યારે બીજી અને તે તૂટે કે ત્રીજી એમ આપ્યા કરે છે, અને છેવટે “હવે રમત પૂરી થઈ, હવે બિધનાનો વખત આગ્યો” એમ કહી બાળકને સુવાડવા લઈ જાય છે. તેમ જ કુદરત ઈન્સાનને એક પછી એક રમકડા આપે છે—દોલત, સ્ત્રી, પુત્ર, વાડી, જુગલા વગેરે, કાર્ધ તૂટે છે તો બીજી પણ મળે છે, અને છેવટે રમ્યા ન રમ્યા કે દુનિયામાંથી કૂચ કુવાનું નગારુ વાગે છે, એટલે તનતોડ મહેનતે જમાવેલી વસ્તુઓ અહીં જ છોડી રેહવત કરવી પડે છે.

માણસ શરીરબળ કેળવી બુદ્ધિચાતુર્ય દાખવી, સત્તા જમાવી, દેશ પરદેશ જીતી લઈને છેવટે મેળવે છે શું ? છેવટે તો તે માને પેટે જેવો ખાલી દાથે આગ્યો હતો તેવો જ તે પાછો જાય છે. તેણે ભલે દુનિયા જીતી હોય પણ અહીંથી એક કોડી પણ તે માથે લઈ જઈ શકતો નથી. ઐરિસ્ટોટલનો શાગિર્દ અને મચહર જગવિજેતા મહાન સિંકદર જેટલો

બહાદુર તેટલો જ હુંદિશાળી પણ હતો. જ્યારે ભગ્નુવાનીમા તે મરવા
સૂતો ત્યારે તેણે દુકમ કર્યો કે તેના જનામમાથી તેના એ હાથ બહાર
કાઢવા કે લોકો જોઈ થકે કે જહાંગીર સિંહદર બાદશાહ જેવો ધરતી
ધ્રુગતવાર પણ ખાલી હાથે ખાકમા પડે છે. માટે ખુદાને વિમારી મેલી
ધન્યોક્ત સંપાદન કરવા પછવાડે જ ચિત્ત દોડી રાખતુ એ બેવડીની
નિશાની છે જે માથે આવતું નથી તેનો મંત્રદ કવો, અને રૂડા કાર્યો,
જે જરૂર કર્મના નિયમે આપણી માથે જ રહેશે તેની અવગણના કરવી,
તે મૂર્ખાઈની જ પગદાખા છે દોડી ધામીને હવે છે શીટની કમગમા જ
પણુ હોય તો શુ કરી લેવા જેવું અને થુ ન કરવા જેવું છે તેનો વિચાર
અવશ્ય થવો જોઈએ

એક સુવત્તાન માટે કહેવાય છે કે તેની પાસે અપાર દોનન હોવા
છતાં તે એવો અખીન હતો કે જ્યારે તે મરવા સૂતો ત્યારે ખમ્મનો
છોડી તેનો જીવ પણ જાણે શરીરમાથી નીકળવા નાગજ દનો, અને તે
કાગલો તે બાદશાહ ફેમટનો બેચેનીમા પડી રહ્યો તેને બોધ આપવા તેનો
એક દરબારી તેની પાસે ગયો અને ક્યું કે— 'જહાપનાહ' મારો એક
મિત્ર દનજ હતો તે થોકુક થવા મુજરી ગયો છે મધ રાતે સ્વપ્નમા આવી
તે મને કહેવા લાગ્યો, કે મીનોઈ દુનિયામાં સોયની બટુ તાણુ પડી છે, તેથી
કાર્મ મગ્નું હોય તેની પાન મારે માટે સોય મોકલવાની મહેંગાની કર
માટે આપ નામવગે અગ્ગ મુજરુ છુ કે આપ ગહેવન કરવાની તૈયારીમા
છો તો આ સોય માથે લેના જગો, અને મારા દોસ્તને મનાયન કરવાની
નવાજિશ કરમાવશે.' આવા મેહૂદા શબ્દો સાંભળી સુવત્તાને ક્રોધ
ઝડ્યો અને તે પોકારી બેઠ્યો કે— અરે આ બેખબર ! અહોથી બીજી
દુનિયામા સોય તે શી રીતે લઈ જવાય ?" તે દરબારીએ કાવકાર્મથી
જવાબ આપ્યો કે— 'હુજુ' ! જે મીનોઈ જહાનમા એક સોય પણ ન
લઈ જઈ શકાય તો આપના આ અખૂટ ખમ્મનાને ત્યાં લઈ જવાની
મનમા શા માટે ગડમથન કરો છો ? એ ખમ્મનો જેના નસીબમા હશે તે
ખાશે, મગર આપ મન મોકળું રાખી અદનાદમાં ચિત્ત પરોવી શાંતિ
મેળવવાનો જ પ્રયાસ કરો.' જેટલી દુનિયાદારો અને ધનદોલાન પ્રત્યે
આપણી આસક્તિ તેટલી ખુદાથી આપણી ભુદાર્થ, અને મૃત્યુ સમયે
આપણી બેકરારી દુનિયાના જેટલા વળગણો એાઈ હશે તેટલું મોત શાંતિ
અને ખુશાલીભર્યું આવશે.

બાદશાહ સિકંદરે જે બોધ જગતને આપ્યો તેને મળતો જ બોધ સુલતાન સલાહુદ્દીન યુસુફ, (જે સેલેડિનને નામે ઇતિહાસમાં મશહૂર છે) તેણે આપ્યો હતો. પોતાના મરણ સમયે તેણે ફરમાવ્યું કે જ્યારે દેહન કરવા માટે મને લઈ જાઓ ત્યારે એક લાલા ઉપર મારું કંઈન ઊડતું કરજો, અને ખાસોઆમને જાહેર કરજો કે—‘સુલતાન સલાહુદ્દીન પોતાની સાથે જે દોલત લઈ જાય છે તે’ જુઓ : એના તમામ તાબેના દેશો, કીર્તિવંત જીતો અને માલખજાના છતાં એની સાથે માત્ર આ કંઈન જ રહેવા પામે છે’ તે જ પ્રમાણે રોમન બાદશાહ સેવેરસ પોતાના મરણ સમયે અફસોસ કરતો બોલ્યો—“જ્યારે હું લડાઈઓમાં જીતો મેળવતો ત્યારે જીતવા માટે મને આ વિશાળ દુનિયા પણ બહુ નાની લાગતી; અને હવે મારા મરણ બાદ જ્યારે મારો અમિસંસ્કાર થશે ત્યારે મારી રાખ એક નાના સરખા વાસણમાં સમાઈ જવા પામશે.” ધન મેળવવામાં અને સત્તા જમાવવામાં પસાર થયેલું જીવન કેટલું નિરર્થક હોય છે તે આ જાણીતા પુરુષોના મરણ સમયના ઉદ્ગારો ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ.

જિંદગીને શેતરંજની રમત સાથે આપણે સરખાવી શકીએ. શેતરંજના તખ્તા ઉપર એક સોકડું પોતાને રાજ માની દમામથી ચાલે છે, બીજું પોતાને વજર સમજી દોડધામ કરી મૂકે છે. ત્રીજું હાથી બની યાહોમ ધસી આવે છે, ચોથું ઘોડો, ચર્ધ ફૂદકો મારે છે, પાંચમું ઊંટ બની ફલગ ભરે છે, જ્યારે બન્ને બાજુના પ્યાદાઓ તો જાણે કચડાઈ મરવા જ પેદા થયાં હોય એમ જણાય છે. તે જ પ્રમાણે આ દુનિયામાં પણ સૌ કોઈ પોતપોતાના ગાનમાં શુદ્ધતાન છે, પોતાના કામમાં મસ્તાન છે. કોઈ પોતાને રાજા યા વજર, કોઈ પોતાને સાધુ યા ફકીર માને છે; કોઈ પોતાને શ્રીમેત માની નિર્ધનનો તિરસ્કાર કરે છે; કોઈ પોતાને ઉચ્ચ કુળ કે ગાતિનો સમજી નીચ મનાતાં કુળ કે ગાતિનાં માણસો તરફ નફરત જાહેર કરે છે. પણ જેમ શેતરંજના સોકડાં રાજા કે વજર વગેરે હોવા છતાં વસ્તુતઃ છે તો માત્ર લાકડાંના ટુકડા અને રમત પૂરી થયા બાદ પડે છે ત્યારે એક જ થેલીમાં, નેમ માણસો પણ—અમે ઉચ્ચ અને તમે નીચ, અમે મોટા અને તમે ખોટા, આ મારું અને તે તારું—નો બેલ આ જિંદગીમાં ખેતી રહ્યા પછી સૌ આ જ ધરતીના વિશાળ પેટમાં એક જ પકિતએ સાથે સમાય છે.

નાટક તે દુનિયાની આરસી મનાય છે, અને દુનિયાનો બેદ જાણવા આદનારને નાટકનું રહસ્ય જાણવું જરૂરી થઈ પડે છે એક નટ પોતાની કુશળતાથી શ્રોતાઓને પેટ પકડીને દસાવે છે યા ગમગીનીથી બેબાકળા બનાવી ઘેર મોકલે છે તે ગાડો થવાનો, ખીમાર હોવાનો અને મરી પણ જવાનો દેખાવ કરે છે, પણ ખરું જોતા તે હમતો પણ નથી, રોતો પણ નથી, મોઢો પણ નથી મરતો પણ નથી, એ તો પોતાના ધધા અનુમાર માત્ર અભિનય કરે છે તે જ પ્રમાણે મનુષ્ય શરીર નથી પણ આત્મા છે, અને આત્મા હસતો કે રોતો નથી આત્માને વળી તવંગરી અને મુક્લિસી જેવી ? આત્માને ખીમારી કયાથી અને આત્માને મોત તો આવે જ શેનું ? એકસો આયનામાં એક સૂર્યનું તેજ ચમકતું દશે, તે સો આયના ભાગી જાય તોપણ તેથી સૂર્ય કાંઈ નાશ પામતો નથી તેમ જ અનેક શરીરોમાં એક જ દિવ્ય તત્ત્વ ચમકે છે અને દરેકને જુગે આત્મા હોય એવો ભાસ પણ થાય છે તે શરીરો નાશ પામ્યા છતાં આત્મા તો અજર, અમર અને સૌની માફકરૂપે કાયમ ભીમો જ રહે છે આ નાપાયદાર જિંદગીના તખ્તા ઉપર મોતરૂપી પરદો પડે ત્યાંમુઘી દેશ, કાળ અને સ્થિતિને વશ થઈને, આનુવંશિકતા અને વાતાવરણ (heredity and environment) ને અધીન બનીને, અને ગયા ભવના સત્કર્મો કે કુકર્મોના ફળ ભોગવીને માનવી અમુક ભાગ ભગવી જાય છે જેમ એક નટ તે રાગ કે ફકીર નથી પણ એક નટ જ છે એક મનુષ્ય જ છે, તેમ આત્મા પણ કોઈ રાય કે રક નથી પણ આત્મા છે, ઈશ્વરનું ચેતન જ છે આત્મા નાશવત શરીરમાં હોવા છતાં નાશ પામતો નથી, શરીર દ્વારા બનાઈગૂરાઈના કાયો થાય છે પણ આત્મા તો ખુદાઈ હોવાથી એ નેકી નહીંથી પણ અતગ રહે છે આત્માના સત્ત્વને આત્માના બાહ્ય દેખાવ સાથે ભેગવી દઈ આપણે મૂલતીમાં પડી ગભીર બૂતો કરીએ છીએ

જ્યારે કુતીપુત્ર અર્જુનનો વીરપુત્ર અભિમન્યુ યુદ્ધમાં માર્યો ગયો ત્યારે અર્જુનને એટલો ભારે આઘાત થયો કે સૌને ચિતા થઈ કે કદાચ પુત્રવિયોગને કારણે તેનો દેહ પડે પ્રભુએ ખાસ કૃપા કરી અર્જુનને જીવતા જીવત ખીજી દુનિયામાં જઈ પુત્રને મળવાની સગવડ પણ કરી આખી ખીજી દુનિયામાં અર્જુન ગયો ત્યારે પોતાના પુત્રને પોપટના રૂપમાં એક બગીચામાં બેઠેલો જોયો, તેવો જ ખુશાલીથી “મારો પુત્ર, મારો પુત્ર” એવો પુકાર કરી અભિમન્યુ તરફ દોડ્યો અભિમન્યુએ સંપૂર્ણ શાંતિથી કહ્યું— ‘તમે કહ્યું છો ! હું તમને ઓળખતો નથી આ ભુવનમાં હું પુત્ર

નથી, સગો નથી, સંબંધી નથી, પણ માત્ર એકે આત્મા છું અને તમને પણ એક આત્મા તરીકે પિછાનું છું. પિતાપુત્રની રમત રમવી હોય અને સગાસનેહીના ભોગ ભજવવા હોય તો જે દુનિયામાં આવા નાટક ચાલતાં હોય ત્યાં પાછા જાઓ. તમે મને માત્ર શરીર દીધું હશે એટલે આપણા વચ્ચે તો માત્ર શરીરની જ સગાઈ, અને તે તો જ્યારે રમશાનમાં તમે મને બાળી ખાખ કર્યો ત્યારે પૂરી પણ થઈ ગઈ. હું આત્મા છું, અને આત્મા તમે મને આપ્યો નથી પણ દેવે દીધેલ છે, ત્યારે હવે તમારું શું છે કે જે ઉપર હક ઉઠાવતા તમે આ ભુવનમાં ચાલી આવ્યા છો? લાખો વાર જન્મ લઈએ તો લાખો માણસના બાપ કે બેટા થવું પડે, પણ તે બધાની સાથે આત્માને શો સંબંધ? એક ભવ પૂરો થયો કે તે બેલ ખતમ જ થયો સમજવો. કોઈ માણસને કેદની સજા થઈ હોય તો તે બીજા કેદીઓ સાથે મિત્રાચારી રાખી સુખદુઃખની વાતો કરી પોતાનો વખત પસાર કરે છે. પણ કેદમાંથી છૂટ્યા પછી તે ખરો મૂર્ખ હોય તો પોતાના કેદી મિત્રો સાથે રહેવા પાછો બેડી પહેરી બદીખાનામાં આવવાની ઇચ્છા કરે તેમ એકવાર મોતમાંથી છુટકારો પામ્યા પછી માતાપિતા કે પત્નીપુત્રને મળવા માટે પણ કોઈ નીચલા ભુવનમાં જવાની તલજ રાખતો નથી, કેમકે —

“કાના છોકરા, કાની નારી, કાના મા ને બાપ,
કાના સગા, કાના વહાલા, મિથ્યા સૌ સતાપ”

આવા શબ્દો સાંભળી અર્જુન નિરાશ થયો, પણ મૂંઝા પછવાડે કલ્પાત કરવું કેટલું નકામું છે, જીવન કેટલું ધણભર્યું છે, અને આત્મા કેવો અમર છે તે વિશેની તેની ખાતરી થયે તેણે શોક તજ્યો.

શરીર અને આત્માના સંબંધનું સુદર વર્ણન આપણને શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી મળી રહે છે અર્જુનના પૌત્ર રાજા પરીક્ષિતને શાપ દત્તો કે તે અમુક દિવસે તક્ષક નાગના ડંખથી મરણ પામશે શ્રીમદ્ ભાગવતના દ્વાદશ સ્કંધમાં પરીક્ષિત રાજાના મૃત્યુના લયનું નિવારણ કરતાં શ્રી શુક્રેવળ ઉપદેશ કરે છે કે—“હે રાજા! જેમ બીજા અકુર રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને તે અંકુર ફૂટી બીજા રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ શરીર પણ પુત્રપૌત્રાદિક રૂપે ઉત્પન્ન થયા કરે છે, પણ તું માત્ર શરીર ન હોવાથી તારી તેમ ઉત્પત્તિ થતી નથી, કારણ કે જેમ અમિ લાકડામાં બાપક હોય ત્યારે પણ તે ખરું જોતા લાકડાથી જુદો જ છે, તેમ જ તું પણ શરીરમાં બાપીને રહેલો છે, છતાં પણ ખરી રીતે તું શરીરથી જુદો જ છે આત્માની ઉત્પત્તિ થતી

નથી પણ આ સૌ ફેરફારો દેહના જ છે. સ્વપ્નમાં આપણે આપણું માયું કપાઈ જતું જોઈએ તો તે દેવળ એક ભ્રમ છે, કારણ કે આપણે કાંઈ તેથી મરતા નથી પણ સવારે જીવતા ઊઠીએ છીએ; તેમ આત્મા તો જન્મમરણનો માત્ર દ્રશ્ય છે, માત્ર સાક્ષી છે, અને તે જન્મમરણથી રહિત પણ છે.

માણસની મોટામાં મોટી ભૂલ તે તે આત્મા નહિ પણ શરીર છે એવી ખોટી માન્યતામાં સમાયેલી છે. સામાન્ય માનવી તે આપડો શું કરે ? જીવનની દરેક ધડીએ—ખાતાં પીતાં, ખેસતાં ઊઠતાં, દસતાં રોતાં, બેસતાં સાંભળતાં, હર્ષમા કે શોકમા, આશામાં કે નિરાશામાં—તેનું શરીર જ તેને કાર્ય કરતું લાગે છે; એટલે દરેક પળે તે શરીર જ છે એમ માનવાની એને સ્વાભાવિક દ્રશ્ય પડે છે. પરંતુ જ્યારે તે મનન કરે છે અને દેહના અને આત્માના ધર્મોની તુલના કરે છે ત્યારે તે જાણે છે કે તે વસ્તુતઃ આત્મા છે, જ્યારે દેહ તો આત્માનું વસ્ત્ર માત્ર છે, અને જન્મમરણ શરીરના હોય છે, આત્માનાં નહિ. આત્મા તો નથી જન્મતો કે નથી મરતો; નથી તેમાં પ્રગતિ કે ફેરફાર, નથી તેમાં હર્ષ કે શોક; નથી તેમાં વધવટ કે વિકાસ. આત્મા તો ઈશ્વરનો જ અંશ છે અને ઈશ્વરની પેઠે જ તે આ બધી ક્રિયાઓથી પર રહે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના છઠ્ઠા સ્કંધમાં નારદજી કહે છે કે—પૂર્વજન્મમાં પિતા હોય તે મરણ પછી જુદા પડી વર્તમાન જન્મમાં પુત્રાદિકને સંબંધે કદાચ અવતરે આ જન્મમરણનો વ્યવહાર માત્ર દેહનો જ છે, આત્માનો નથી વળી જ્યાંસુધી જો પદાર્થ સાથે સંબંધ રહે છે ત્યાંસુધી તે ઉપર મમતા રહે છે પરંતુ તે વેચી નાખ્યા પછી તે ઉપર મહોખત રહેતી નથી, તેમ જ્યાંસુધી દેહનો સંબંધ છે ત્યાંસુધી તે ઉપર મમતા રહે છે, પરંતુ તે દેહ પડ્યા પછી તે મમતા ચાલુ રહી શકતી નથી. માટે આ ક્ષણભરુર દેહ ઉપર ક્ષણિક મમતા રાખવા કરતાં અમર આત્મા ઉપર કાયમની પ્રીતિ રાખેલી સારી

મરેલાં ખરેખર મરતા નથી તે આપણે આગળ જતાં જોઈશું, પણ એટલું તો નક્કી કે મર્યા પછી માણસ આ ધરતી ઉપર પાછું ફરતું નથી અમુક કારણોસર તેનું સૂક્ષ્મ શરીર આપણને દેખાવ દર્શ થકે, પણ દમોશ મુજબ તે માણસ આ દુનિયામાં ફરતોફરતો અને દસનોબેસતો રહી થકે નહિ. આ બામે પ્રજાનો નિયમ બહુ સખત અને અકર છે, અને તેમ જો ન હોત તો મનુષ્યો કષ્ટપાત કરી કરી કે દેવદૂતોને જો લાચરુશવત આપી

શકાતી હોત તો તે પણ આપી પોતાના મરણ પામેલા ત્રિવજનોને પાછા બોલાવી લાવી ઈશ્વરની યોજનામાં ગભીર ખલલ ઊભી કરત ઇસુ ખ્રિસ્તે મરેલા લાઝરસને ચાર દિવસ પછી જીવતો કર્યો તે યા તો તે મહાન પવનગમનને એક અપવાદરૂપી મોજેને હોય યા તો લાઝરસ ચાર દિવસની સમાધિમાં પડ્યો હોવો જોઈએ અને ઇસુ લગવાને તેને માત્ર જાગત કર્યો હશે એમ માનવાનું રહ્યું હિંદુ દંતકથામાં યમરાજે સાવિત્રીના પતિ પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રસન્ન થઈ તેના મરણ પામેલા પતિ સત્યવાનને સજીવન કરી પાછો આ ધગતી ઉપર મોકલ્યો એવી વાર્તા સૌને સુપરિચિત છે, અને કવિઓ અને નાટકકારો તેના ઉપર ક્ષિપ્ત થયા છે ત્રીક દંતકથામાં એડમિટસ નામના રાજાને એપોલો દેવે વરદાન આપ્યું હતું કે એને ઠેકાણે એના માતૃપિતા કે પત્ની જે મરવા કબૂલ થાય તો એડમિટસ મોતમાંથી બચી શકે જ્યારે એડમિટસ મરવા સુતો ત્યારે તેણે પોતાના માતૃપિતાને પોતાને ઠેકાણે મરવા સૂચવ્યું મગર તેમ કહવા તેઓએ નાખુશી દર્શાવી પણ એડમિટસની પત્ની આલકેસ્ટિસ જે ગ્રીકોની સતી સાવિત્રીના નામથી જાણીતી છે, તે તત્કાલ ભોગ આપવા તૈયાર થઈ, એટલું જ નહિ પણ તેમ કરવામાં તેણે પોતાનું સજ્જભાગ માન્યું આલકેસ્ટિસ મરણ પામી, પણ હરક્યુલિસ જે શારીરિક બળમાં દેવોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેનાથી આ દેખાવ સહન ન થવાથી, તેણે બળજબરીથી યમદેવના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો અને આલકેસ્ટિસને પાછી આણી તેના પતિને સોંપી દીધી આ કથા ઉપર પણ યુરોપના કવિઓ કુરબાન બની કાવ્યો અને નાટકો લખી ગયા છે

મગર યમરાજ સૌથી ગમરાઈ જાય એવા નમણા અથવા બધાથી બની જાય એવા બોળાબદ્ધ નથી ત્રીક માન્યતા મુજબ મરનારે પહેલાં તો નાની મોટી નદીઓ પસાર કરવી પડે છે અને ત્યાં કોરોન નામનો એક વિકરાળ ખ્રિસ્તીયાન સૌ કોઈ પાસે એક મિક્કો લઈ તેમને પોતાની હોડીમાં બીજી પાગ લઈ જાય છે આ માન્યતાને લીધે જ ત્રીક લોકો મરનારના મુખમાં એક સિક્કો મૂકી તેને દેખાવતા દતા જીવતાજીવત કોઈને પણ કોરોન પોતાની ખાતમાં બેસવા દેતો નથી યમના પ્રવેશદ્વાર આગળ એક સરખીગસ નામના અત્યંત બચકર કૂતરાની ચોકી છે તેને ત્રણ મો છે અને ગળા આસપાસ માપો વોટળાયેલા છે મતલબ કે આવા ચોકી બાનને વટાવી જીવતાજીવત જમના પ્રદેશમાં પેમાય શી રીતે અને મરણ બાદ ત્યાં ગયા પછી નીકળાય પણ કેમ ?

પ્રાચીન ગ્રીક દંતકથા પ્રમાણે ઓરફિસ નામનો એક મદાન સંગીતકાર હતો જે સંગીતના દેવ એપોલો અને કાવ્યની નવ દેવીઓનાં વરદાનથી પોતાની વીણા ઉપર અપ્રતિમ કાળુ ધરાવતો. તેનું સંગીત ઇન્સાન તો થું પણ જંગલી હથવાન, ઝાડપાન અને જડ પથ્થરપહાણુ પણ મુગ્ધ થઇને સાંભળતાં. એની પ્રિય પત્ની યુરિડિસી જ્યારે સાપ કરકાથી મરણ પામી ત્યારે દુઃખથી દીવાનો બનેલો ઓરફિસ વીણા વગાડતો યમપ્રદેશમાં જીવતાંજીવન પહોંચી ગયો. અનેક ભયંકર યોડીયાનો તેની સામે થયા, પણ સંગીતના કર્ણમધુર સૂરો આગળ બેદાશ બની તેઓ પોતાની ફરજ ચૂકી મથા. છેવટે મહા ભયંકર મરબિરસ કૂતરો પણ ગાયનના સુમધુર રાગો વચ્ચે નિદ્રાવશ થયો, અને ઓરફિસ અંદર પેઢો, સંગીતના સ્વર્ગીય સૂરોથી યમદેવનું વજ્રસમાન કંઠે હૈયું પણ પીગળ્યું અને તેણે યુરિડિસીને પાછી આપવા કબૂલ કર્યું—પણ એક શરતે કે અમુક હદ આવે ત્યાંસુધી ઓરફિસે ગમે તે યાવ પણ પાછા ફરી જોવું નહિ; જો જીએ તો યુરિડિસીને હમેશને માટે ખોઈ બેસે. ઓરફિસની પુથાણીનો પાર રહ્યો નહિ. તે સંગીત વગાડતો પાછો ચાલી નીકળ્યો અને એની પત્ની થોડાક કદમ પાછળ ચાલી આવી. લગભગ આ દુનિયાની હદ પણ આવી લાગી તેટલામાં ઓરફિસની ધીરજ ન ગહેવાથી ખાત્રી કરવા તેણે સહેજ પાછું જોયું, કે એક કારમી ત્રીગ પાડી યુરિડિસી અદસ્ય થઇ ગઇ. ઓરફિસ વીણા વગાડી વગાડી ચાક્યો પણ યુરિડિસી ગઇ તે ગઇ આ હૃદયદ્રાવક દશ્યને અનેક યુરોપિયન કલાકારોએ પોતાના ચિત્રોમાં ઉતાર્યું છે.

પતિ પ્રત્યેના પ્રેમથી યમદેવના પીગળવાનો એક બીજો કિસ્સો પણ ગ્રીક દંતકથામાંથી મળે છે. જ્યારે ગ્રીક લશ્કર ટ્રોયનો નાશ કરવા બિપડયું ત્યારે એક આકાશવાણી થઈ હતી કે જે ગ્રીક સિપાઇ પહેલો ફિનારે જિતરશે તે જરૂર નાશ પામશે. એ જાણી સૌ કોઇ એક બીજાને જોતા બિભા છે તેટલામાં ટ્રોટસિલેયસ નામના બહાદુર સિપાઇએ જમીન ઉપર ફૂંકેા માર્યો અને તાડાલ ટ્રોજનવીર હેક્ટરના હાથ ઉપર તે માર્યો ગયો. તેની પત્ની લેઓડેમ્યા શોકથી વિહ્વળ બની ગઇ અને કોપનું કહ્યું ન ગળકારતાં ઊંધ બૂબ તજી પોતાના પતિના દર્શન કરારે યાવ તેનો જ વિચાર કરવા લાગી દિંદી કવિ અમીર ખુમરોએ કારમીમા ગાયુ છે તેમ:

“અઝ સરે બાલીને મન બર ખીઝ અવ નાદાન તમીજ,

હર્દમન્દે ઇશકરા દાર ખલુઝ દીદાર નોસ્ત.”

યાને, અથ નાદાન તખીમ, મારા તકિયા આગળથી જીદી જા, કેમકે
ઈશ્કની દર્દી માટે માશુકના દીદાર સિવાય ખોજ દવા જ નથી ' લેઓ
ઉમ્માએ યમદેવને કગરીને વિનંતિ કરી કે કાઈ નહિ તો માત્ર ત્રણ કલાક
માટે મારા પતિ સાથે મને મેળવી આપો આખરે યમદેવ મનાયા અને
પ્રોટેમિલેયસ પૃથ્વી ઉપર પાછો આવ્યો મહાન અગ્નિજ કવિ વર્ડ્ઝવર્થે એ
પતિપત્નીની વાતચીત એક સુદર કાવ્યમા ઉતારી છે તે કવિ પ્રમાણે પતિ
પોતાની સ્ત્રીને શાંત થવા અને ખુદાના હુકમને તાબે થવાનો ઉપદેશ
આપતા કહે છે —

the gods approve

The depth, and not the tumult, of the soul,

A fervent, not ungovernable, love

યાને આત્માની બેકારી નહિ પણ આત્માની જાડી લાગણી દેવાને
પસંદ છે, પ્રેમની ગહનતાથી અને નહિ કે પ્રેમની નિઃકુશતાથી દેવે પ્રસન્ન
થાય છે ત્રણ મ્લાક બાદ પ્રોટેમિલેયસ અદશ્ય થયો, પરંતુ તેના ઉપદેશ
નિષ્ફળ ગયો કેમકે લેઓઉમ્મા એકની જીવી શકી નહિ, પણ આત્મહત્યા
કરી પોતાના પતિ પાસે જઈ વસી

રકેન્ડિનેવિયન દત્તકયામા ડોમ્બિયુ કરતાં ત્યાની પણ મોતની દેવી
એવી જ નિષ્કુર માહૂમ પડે છે ત્યાંના ઝોડિન નામના દેવાધિદેવને અનેક
પુત્રો હતા, પણ તે સર્વમાં બોલર મૈથી સોદામણો, સદ્ગુણી અને અત્યત
લોકપ્રિય હતો કાષ્ટક કાગ્લે તે જાગ્રુવાનીમા માર્યો ગયો અને લોકોના
શોકનો સીમા રહી નહિ ઝોડિને પોતાના એક દ-મોડ નામના પુત્રને
મોતની દેવી હેવા પાસે મોકલી બોલરને પાછો આપવા વિનંતિ કરી બહુ
સમજાવટ પછી હેલાએ કહ્યું કે બોલર પાછો ક્યારે ફરે કે ન્યારે અમુક
દિવસે આખી દુનિયા તેની ઉપર આસુ મારે ત્યારે . જો દુનિયામા એક
પણ વ્યક્તિ ગયા વિના રહી તો બોલરને પાછા ફરવાની આશા ગમ્ભી
ફાગટ. આ જણી ઝોડિને સૌ કોઈને તે દિવસે માતમ કરવાનું ફરમાન આપ્યું
પણ ઝોડિનનો લોકી નામનો એક શત્રુ હતો જે રકેન્ડિનેવિયન દત્તકયામાં
શયતાનનો ભાગે જાગ્રવે છે, તેણે એક ડોશીનું રૂપ ધારણ કરીને આખો
દિવસ હમવામા પમાર કર્યો એ રીતે હેલાની ચરતનો બંગ થયો અને
બોલરને પાછો આ ધરતી ઉપર મોકલવામા આવ્યો નહિ આ વિષય
ઉપર અગ્નિજ કવિ મેથ્યુ આર્નોલ્ડે 'બોલર ડેડ' નામનું જાણીતું કાવ્ય

મરેલું પાણું ફગું નથી તેના સમયનમાં એક વધુ કથા અત્રે નોંધીશું. જ્ઞાનપહેલવાન રુસ્તમને લગની મળી શકે તેટલી મધળી દણીકત શાએર ફિઝ્વીમીએ પોતાના શાદનામામાં રજૂ કરી છે. પણ તે ઉપરાંત કેટલાક કિસ્માઓ લોકકથામાં પ્રચલિત છે. તેમાંનો એક કિસ્સો, જેને સત્તાવાર ટેકા મિલકુવ નથી પણ જેમાંથી એક સરસ બોધ મેળવી શકાય છે, તે નીચે પ્રમાણે છે — રુસ્તમે મફલતમાં પડી અળણપણે પોતાના નવજવાન બેટા સોહરાબને બેગન કર્યો. ખરી દણીકત જાણ્યા બાદ રુસ્તમ એવા ભારી ગમમાં ગિગ્ગતાર થયો કે કોઈનો દીલાસો તેની ઉપર અસર કરી શક્યો નહિ તેની બાનૂ તેદમીના પણ બેટાની જુદાઇમાં હજ મહિનામાં ગુઝર પામી. રોજખરોજ તે પીલતન પહેલવાન રુસ્તમ તવાનો ગયો અને એનું અગાધ બળ ઓમરી જવા લાગ્યું એક દિવસ તે ધગમાંથી નીચી મૂંડીએ બહાર નીકળી ચાલતો હતો ત્યારે સામેથી માથે પાણીનો ઘડો લઇ આવતી એક સ્ત્રી સાથે અચાનક અથડી પડ્યો. તે સ્ત્રી પડી ગઇ અને ફૂટેલા માટીના ઘડા ઉપર વિલાપ કરવા લાગી, અને રુસ્તમને કહ્યું કે મને આ જ ઘડો દુરસ્ત કરી પાછો આપ રુસ્તમે અળણથી ચર્ચ કહ્યું—અપ કમઅકલ ! તુ કહે તો સોનાડપાનો ઘડો ધડાવી આપું, પણ આ તૂટેલો માટીનો ઘડો મારાથી તો થુ પણ ઢાઢથીએ પાછો પહેલા જેવો થઇ શકે નહિ, અને એની ઉપર માતમ કળી પણ ફેંકટ તે દાનાવ બાઇએ આ સાબળી દુરત કહ્યું—“ ત્યારે તુ કેમ તારા મગનાર બેટા સોહરાબનો ગમ પકડી બેઠો છે ? તુ શા માટે તાગ તે ફૂટેલા ઘડાનું રાતદિવસ ચિંતન કરે છે ? ખુદાની કાગરવાઈ ઉપર ચકીન લાવી, શા માટે આ ફટકો બૂલગાની ફાશેશ કરતો નથી ? તું અદુરમઝૂદની એઆદત કર, તારી રોજિદી ફર્જશુઝારીમાં મુશગૂવ રહે, તારું મન મોકળું ગણ, બીજી બાનૂ માથે શાદી કર, અને ખુદાની કરમ બક્ષિમથી તારે ત્યા જગી અને દિલાવર બેટાઓની જિયાદતી થશે, મગર આ ફૂટેલો માટીનો ઘડો (સોહરાબ) પાછો હાથ આવે એવી કુઝુવ ઉમીદમાં તારા ઝનરદસ્ત કુવત અને તારી બિનદરીફ તાકતનો ફેંકટ બગાડ ના કર. ” રુસ્તમ ઉપર આ નસીહતની સચોટ અસર થઈ: તેનો ગમ ધીમે ધીમે બુલાયો; તેણે શાદી પણ કરી અને તે નામાકિત મનાનોતો પિતા પણ થયો. એમ છતાં જેમણે સોહરાબનું દારતાન ફિઝ્વીમીમાં બાંધ્યું છે તેઓ જાણે છે કે શાદનામામાં પહેલવાન સોહરાબની જગ્યા ખાલી જ છે. એ ઘડો ફૂટ્યો તે ફૂટ્યો જ એ બેમૂલ સોહર ગૂમ થયું તે થયું જ.

આ સધળા દાખલાઓ ઉપરથી આપણે એટલો જ સાર જે સ્ત્રી શક્તિએ કે મરનાર પાહું આવતું નથી અને તેની ઉપર કરેલી માતમ ફાકટ છે. હરક્યુલિસનું અમાધ શારીરિક બળ અને ઓરફિયસની ખુદાઇ સંગીતકલા સૌની પાસે ન હોઇ શકે ત્યારે જમને જીતવો પણ કેમ ? વળી સાવિત્રી, આલકેસાંડ્રિસ અને લેઓડેમ્યા જેવી યતિભક્તિ ડગલે ને પગલે જડે એમ તો નથી જ. દતકયાઓમા પૂરેપૂરું માનવાને બદલે આપણે તે ઉપરથી એવી મતલબ કાઢી શકીએ કે મરનાર કદી પાહું આવતું નથી, મગર અપવાદ રૂપે યમદેવ અપાઝ શરીરબળથી અક્ષણાય છે, સુંદર સંગીતથી મોહ પામે છે, યા મનુષ્યના સદ્ગુણ અને વફાદારીથી પ્રસન્ન થઇ પોતાના શિકારની જિંદગીની મુદત કાર્ષક લખાવવા રાજી થાય છે.

આ શરીર એક ભાડાના ઘર સમાન છે: તે ધરનો માલેક ખુદા છે, શરીર ધારણ કરનાર તો અમુક મુદતને પટે રહેનાર ભાડૂત જેવો છે. જ્યારે ધરધણીની “નોટિસ” નીકળે ત્યારે એને તો ખાલી કચેજ છૂટકો. માણસની સ્વાભાવિક ભૂલ એ જ છે કે એ પોતે જ મકાનમાલિક છે, અને તેમ હોય તે રીતે તે વર્તે છે પણ ખરો ધરને માફ અને સુધક રાખવા ઉપરાંત તે ધર પહોંચે જ ઘેસો દીવાનો બની તેના આત્માનો, તેનાં અંતઃકરણનો, તેના ઉચ્ચ આદર્શો અને સદ્ગુણોનો પણ વિચાર કર્યા વિના આ દિનપ્રતિદિન નળળી પડતી ઇમારતને જ એ વળગી રહે છે. બાળે ખુદાઈ શહેનશાહતમાં ધર ન મળતાં હોય, બાળે ઈશ્વર મરણ પછી બીજું શરીર આપવાનો જ ન હોય, તેમ આ ખડખડપાયમ ખૂંપડીને જ તે બાઝી પડ્યો છે. જેટલી માયા આ ધર અને દુન્યવી સ્ત્રીને ઉપર તે રાખે છે તેટલી જ ને તે પ્રભુ ઉપર રાખતો હોય તો તે પવિત્ર જીવન ગાળી શકે અને શાંતિથી મરણને બેટી શકે. એક દિંદી દિનિએ કહ્યું છે તેમ.—

‘જિતની માયા જમતપે છતની દરિયે હોય,
 ૧ } ચલા જય જયકુકમે, પલ્લા ન પકડે કાય.’

વળી જ્યાં ધર જ આપણું નહિ અને કાર્ષપણ ધડીએ ખાલી કરવું પડે એવી કળૂવાત અને એવો અનેકવાગ બીજાઓના બાળમા જોયેલો આપણો અનુભવ, ત્યાં આપણે ફરિયાદ પણ સી અને ઝેને કરવા જઈએ કે એમ જના ધરમા મરણ નીપજતાં કાર્ષ ડોકટરનો વાક કાઢે છે, કાર્ષ નસીયને દોષ દે છે, કોઇ અમુક ઈલાજ કરવાનો રહ્યો ગયો અથવા ફલાજા વૈદને તેડાવી શકાયા નહિ તેનો બળાપો કરે છે, કાર્ષ અફલતમા પડી જઈ

પૂરતી તોફારી ન ગળી શક્યાં અને મામલો બગડના દીધો તેનો રકાકૂટો લઈ બેસે છે, કોઈ વહેમમાં પડી પાડોશીની નજર લાગી અથવા મગનારનું સુખ કોઈથી લેવાયુ નહિ તેનો અફસોસ કરે છે, અને કોઈ તો ખુદ ખુદાતાવાને ચુનેગાર ઠેરવી, તેના ઇન્સાફ હિપર શક લઈ જઈ, તેની એન્સાદતમાં ગમ જૂલવાને બદલે તે માલેકે કાગસાઝની જ નિંદા કરી નાદક પોતાના દુખમાં વધારો કરે છે જે સાચા સુખનો ખાણ છે તે તરફ પીક ફેંચી બીજો શાંતિની શોધમાં કયા જવાતુ દગે તે સમજતુ નથી કેટલોક વેળાએ તે માલેકનું તેડું અચ્ચૂચ આવી પહોંચે છે, પણ ધણી વખત તો તે દાદગ માયાળુ બની અનેક 'નોટિસો' મોકલે છે કે વખતસર માણસ પોતાના અતથી વાકેફગાર બની તે વિરોની તૈયારી કરે, મગર તિસમારખાની પેઠે એ 'નોટિસો'ની અનગણના ચાય છે પણી "સમન્સ" નીકળે છે, શરીર ધગું યઇ લયડે છે, ઘરની દીવાલ પડુ પડુ થઈ જાય છે અને છાપડુ લચી પડે છે, મગર મારતેમિયાની નજર દજી ખૂતતી નથી, "મારુ મારુ" ની જ્ઞાનમાયી દજી મુક્ત થવાતું નથી, અને ખુદાઇ દરખારમાં શરમિન્દા ચહેરે જવાને યા દમતે મુખે દાજર થવાશે તેનો પરવા પણ નથી છેવટે દાદગની ઇન્સાફની વડી અદાવતમાંથી 'વોરન્ટ' નીકળે છે કે નાસતો ફરતો અપરાધી જનાથી મળે ત્યાથી પકડી અમલડી હાજર કરો, ત્યારે જ તે મરતા ડોસાની સાન ઢેકાણે આવે છે અને તેને લાગે છે કે અગત્યની ખામત હિપર બેદરકાર બની નજીવી અને નાશવત નરતુઓ પછાડે તેણે શક્તિનો વ્યય કર્યો હોય.

એક વેળા એક એંશી વર્ષની ડોશી વગર બીમારીએ મરણ પામી ત્યારે બીજી દુનિયામાં તે પ્રભુને દોર દેરા લાગી કે એક ધડીની પણ ચેતવણી આપ્યા વિના મને બોવાની લીધી. પ્રભુએ કહ્યું — 'એ શી વર્ષની લાંબી મુદત દરમિયાન તને કેટલી ચેતવણીઓની જરૂર હતી ? તારા દાત ગયા, આંખોએ ઝાખ આરી, ઠાને બહેરાશ પડી કપાળે કરચળી વળી, પગ લયકચા, હાથ ઢૂળયા અને જરડો બેવડ થયો તારા કરતા વયમાં નાના એના અનેમને તો તે રમશાને વળાવી દીધા ખુદ તારા ઘરમાં તુ તને પોતાને અને તારાં વદાવાઓને બોગ્ડપ થઈ પડી આધજાની પણ આખ ખૂતે અને ધેનાની પણ અક્ક ન બિડે એવી અકેક પણી આ ચેતવણીઓ મે મોકનારી અને દજી તને મઈ જામીની ચેતવણીની જરૂર હતી ?' ખચોત જરૂરતની કણ્ઠમગુગતા અને અચોક્કમતા પ્રત્યેની આપણી બેપરતાઈથી આપણે ધુકગ હે ના થઈએ છીએ.

મોતના અંધકાર કરતાં આપણી, બેદિકરાઈ અને આપણા અજ્ઞાનનો અંધકાર વધુ ઘેરા અને ઘટ્ટ છે. વખતસરનાં યોગ્ય જ્ઞાનથી મોતનો ઇલાજ તો નહિ પણ તે વિશેની તૈયારી તો કરી શકાય. આપણા અજ્ઞાન અને પાપથી આપણી આ નાપાકદાર જિંદગી એક કુટુબરસપ્રધાન નાટકસમાન થઈ પડી છે. મોત ક્યારે આવશે તેની ખબર આપણને તો નથી પણ યમદેવને છે: જો તે ઘડી ચૂકી જવાય તો અણી ચૂક્યો સો વર્ષ જીવે એવી કાંઈક માન્યતાથી યુરોપમાં એક વખતે મરતા માણસના ઓરડામાં સઘળાં ધડિયાળોને ચાલતાં બંધ કરી દેવામાં આવતાં કે યમરાજ પોતાની ખરી ઘડી ચૂકી જાય અને જીમાર પાછો જીડી સો વર્ષ પૂરાં કરે! દેવાની દિલચાલ પણ જાણે આપણાં ધડિયાળો ઉપર અવલંબતી હોય તેમ ધડિયાળો બંધ કરી દેવાને જુલાવામાં નાખવા જતાં તે જોળાં લોકો પોતે જ જુલાવામાં પડતાં, અને દેવ તો દેવનું કાર્ય કર્યો જતો. યુરોપનાં લોકોમાં એવો એક વહેમ હતો કે હોંકતી વખતે કાંઈક વેળાં નાકમાંથી આત્મા નીકળી પડતો અને શયતાન આવી તે ઝડપી લેવાની કોશેશ કરતો: તેમ ન થાય તેટલા માટે હજી પણ કેટલેક ઠેકાણે હોંકતા માણસને “God bless you” (ઈશ્વરનો આશીર્વાદ તમારી ઉપર હો) એમ કહેવાનો રિવાજ ચાલુ છે. યુરોપમાં એક વેળા એવી માન્યતા હતી કે મરતા માણસના મુખમાંથી તેનો આત્મા એક જૂતની પેઠે નીકળી બારીમાંથી અદૃશ્ય થતો. માટે જ મરેલા માણસને માટે ઇંગ્રેજમાં કહે છે કે He gave up the ghost (એનો જૂત અથવા જીવાત્મા નીકળી ગયો છે). એ જૂત નીકળી ઓરડામાંથી નાસી ન જાય તેટલા સારુ યુરોપમાં એક વખત આરસીઓ ઉપર પરદા નાખવામાં આવતા અને બારીબારણાં ચપટ બંધ કરી અંધકાર કરવામાં આવતો. તેથી તો ઓર બિચારો દર્દી ન મરતો હોય તો પણ ગૂંમળાઈને રામચરણ થઈ જતો !

પ્રાચીન મિસરવાસીઓ મરેલા માણસને મરેલો ગણતા જ નહિ અને એક દિવસ એનો છુપાઈ બેઠેલો આત્મા ફરી આવો તે જ શરીરમાં વાસ કરશે એવી આશાએ મૃતદેહને કીમતી મલમો વગેરે લગાડી જાળવો ગૂંખના પ્રાચીન કાગળના ચીનાઓની માન્યતા એવી જ હતી કે એક મરેલા માણસનો આત્મા કાંઈપણ ઘડીએ શખમાં પાછો ફરશે એવી આશામાં તેઓ શખને ઠેકાણે પાડવામાં પુષ્કળ દીક્ષ કરતા, અને જ્યારે મૃતદેહ લગભગ ખવાઈ જવા આવતો ત્યારે તેનો નિકાલ કરતા. નિકાલ કર્યા પહેલાં પણ તેઓ તે માણસના નામ સાથે તેના આત્માને જુઓ પાડી બોલાવતા કે

હજી પણ આવી તેનાં શરીરમાં વામો કરે, વળી એમ પણ મનાતું કે માણસનો આત્મા તેના પગલામાં છે, માટે જ્યારે મૃતદેહને શબપેટીમાં મૂકતા ત્યારે તે પેટીની નજીક જિલા રહેવું જોખમભર્યું મનાતું કે રખે કાંઈનો પગાયો અથવા આત્મા આ પેટીમાં પુરાઈ જાય ! મેંએ દીપસમૂહમાં આવેલા સેલિબીસ નામના બેટમાં એવી માન્યતા હતી કે આત્મા ખીમાર માણસના નાક કે મોં વાટે નીકળી જતો, માટે ત્યાના વતનીઓ મરતા માણસના નાક આગળ માછલાં પકડવાનો ગલ મૂકી રાખતા કે નાસી છૂટતો આત્મા તેમાં મપડાઈ જાય ! સુમાત્રામાં આત્માને પક્ષી તરીકે કલ્પવામાં આવતો અને તેથી મરતા માણસને માથે ચોખ્ખાની થાળી મૂકવામાં આવતી કે પક્ષીરૂપી આત્મા તે ખાવા પાછો આવે ! કેટલીક વાર આત્માને માખી માની લઈ રસાદિષ્ઠ બોજનું ધરવામાં આવતું કે આત્મા રૂપી માખી લલચાવતે તે ખાવા પાછી આવે ! જ્યારે આવી અને આટલી બધી વિચિત્ર માન્યતાઓ પ્રવર્તતી હોય ત્યારે વિજ્ઞાન, ફિલસૂફી અને અધ્યાત્મવિદ્યાના દષ્ટિબિંદુથી પ્રાપ્ત થતા મોત વિશેના સાચા જ્ઞાનની આપણને બહુ જરૂર રહે છે.

મોતને કાંઈ રાકી શક્યું નથી તેને રાકવાને અનેક ભગીરથ પ્રયત્નો થયા છે પણ તે તો પોતાનું કાર્ય કર્યું જ નાનું છે. ખુદાર્થ યોજના મનુષ્યને હાથે નબ્ત થવા સરળતી નથી. હિંદુ ધર્મપુસ્તકો પ્રમાણે મજીવની દ્વારા મરેલા માણસને સજીવન કરવું શક્ય ગણાતું. ફિરદૌસીના શાહનામાં મુજબ અસવના ધરાની રાજ્યો પાસે નોથ દારૂ નામની એક દવા હતી જે પીવાથી મરણકાંઠે આવેલા માણસ પણ આનોગર પ્રાપ્ત કરતો મુનિ માર્કેડેયે શંકર ભગવાન પાસે વર માગ્યો હતો કે ભગવાન વિશે મારો ભક્તિ અવિચળ રહેઃ શંકરે પ્રસન્ન થઈ તેમને વર આપ્યો કે કલ્પ સુધી અજર અને અમર રહો. એનો અર્થ એ કે માર્કેડેયનું પણ એક કલ્પ પછી મોત તો ખરું જ. “તારું આયુષ્ય મુનિ માર્કેડેય જેટલું થશે” — એવા હમેશ અપાતા આશીર્વાદનમાં પણ ત્યારે અમરતાની તો ઝાંખી ચતી જ નથી. અનેક દેશની દંતકથાઓ પ્રમાણે કાંઈ ને કોઈ અમર થયેલું કહેવાય છે. હિંદુઓ માને છે કે અશ્વત્થામા, બલિ, વ્યાસ, હનુમાન, વિભીષણ, કૃપ અને પરશુરામ — એજાત વીરોને અમરતા વરી છે, જરબોસ્તાઓ પ્રમાણે તાહ કયખસર અને દસ્તૂર પેશોતન જેવા પુણ્યપાત્રોને અમરો પ્રાપ્ત થઈ છે, જ્યારે ઇસ્લામીઓ મુજબ ખાન્ન ખિન્ન ઉપર જીવેદાનની જિદ્દગીની નવાઝિશ થઈ છે. પણ અમર હોવા છતાં આમાંના કાંઈનાં પણ દર્શન આજે મામૂલો

રીતે થઇ શકતાં નથી, એટલે વર્તમાન કાળમાં તો એ સધળાઓ ગુઝર પામેલા જેવા જ ગણી શકાય. કોઇ એવો આત્મા નથી કે જે હજારો વર્ષ પહેલાં જન્મ પામી હજી આપણા વચ્ચે તે જ શરીરમાં કાર્ય કરી શકતો હોય.

બીમમાં ચાળીસ હજાર હાથીનું બળ હતું અને તે વજ્રદેહી હતો, યાને તેના શરીર ઉપર શસ્ત્રો પણ વસર કરી શકતાં નહિ. તેમ છતાં તેના ભાઇઓ સાથે દિમાલય પર્વત પસારકૃતા તેમણે પામ્યો શાહ ગુણતારપનો પહેલવાન બેટો અસહ્યવાર અષો ઝગ્યુશ્વરી આશિશ પામ્યાથી રૂપનતન યાને કાંસા જેવા અભેદ શરીરનો થયો હતો, અને આંખ મિવાય તેના શરીરના કોઇપણ ભાગ ઉપર જખમ પડી શકતો નહિ. તેનું મોત જ ન હોઇ શકે એવા ગુમાનથી તે જહાન પહેલવાન દુરતમ માથે જંગમ કાતર્યો અને બારે પરાક્રમ કરી બુઝગોએ પહોચેલા દુસ્તમને પણ અકળાવી દીધો. છેવટે દુરતમનું બે અણીવાળું તોર તેની આખોમા ખૂંચું અને ઈરાનની મગરૂરી સમાનનો તે દિલાવર ચોદો મોતના અંધકારમાં અલોપ થયો. જ્યારે ઓક પહેલવાન એકિલીઝનો જન્મ થયો ત્યારે તેની માતા દેવી થીટિસે ખુદા પાસે વરદાન માગ્યું કે મારો પુત્ર અમર થાય. ઈશ્વરવાણી થઇ કે હે દેવો, તારે તારા બાળકને અમુક પાણીના ઝરામા સ્નાન કરાવવું કે જેથી તે વજ્રદેહી બની જાય. ખુશી થતી તે માતા ત્યાં ગઇ અને એકિલીઝના બન્ને પગોની એડીઓ પકડી તેને પાણીમાં ઝમકાર્યો, પણ કમનસીબે બન્ને એડીઓને પાણી લાગ્યું નહિ. પરિણામે એકિલીઝનું શરીર વજ્ર સમાન થયું પણ એડીઓ કામળ રહી જવા પામી. દ્રોવના જગમાં એ એડી ઉપર જ પેરિસનું ઝેરી તોર વાગવાથી તે સૌમા સોહામણો અને શરવીર ઓક ચોદો એકિલીઝ ક્રના થયો.

ખુદાની મરજી જ છે કે પોતા સિવાય કોઇ અમર રહી શકે નહિ, માટે તે કોઇ વખત આવી રીતે એક હાથે “અમરત્વ” આપે છે અને બીજે હાથે લઇ લે છે. ફિરસ્તાઓ લાંબું આયુષ્ય બોગવી શકે પણ અનંતતા તો અદુરમહદને જ વરેલી છે. સીગક્રીઝ જર્મનોનો જ ગી પહેલવાન હતો અને જર્મન મહાકાવ્ય “નાઇબિલુનજનલીયડ”નો નાયક પણ તે જ છે. તેણે ફ્રેન્કનિર નામના એક ભયકર અજગરનો નાશ કર્યો અને તેના જગતમાં તેણે સ્નાન કર્યું. તેમ કરવાથી તેના શરીર ઉપર એક એવો અભેદ થર બાઝી ગયો કે જેના ઉપર કોઇ પણ વસ્તુનો ધા પડી શકતો નહિ. પણ કમનસીબે જ્યારે તેણે તે સ્નાન કર્યું ત્યારે એક ઝાડનું પહોળું પાંદડું તેના

ખભા ઉપર પડ્યું અને તેથી તે જગ્યાએ ફેંકનિરતું લોહી ન લાગવાથી તે ભાગ કામળ જ રહ્યો. આ બેઠ એના દુરમન હેતુનની જાણમાં આવ્યો. એક દિવસ ચિકારેથી પાછો કરી સોગફીડ એક ઝરામાથી પાણી પીતો હતો ત્યારે દેગને તેના ખભા ઉપર એક કાનિલ ફટકો લગાવી તેને બેગન કર્યો.

શરીર અભેદ હોય કે ન હોય તે જમને મન તો મરખું જ છે; માત્ર મનુષ્ય જ તેનો ફટકો ગમી ફેંકતો કુલાય છે. નાસભાગ કરવામાં પણ મોતથી મલામતી નથી. સાદનામા પ્રમાણે અફરાસિયાગનો જ્યારે બરગરતેહ દિવસ આવ્યો ત્યારે તે પહેલવાન હોમના હાથે કેદ પકડાયો; પણ ત્યાંથી છટકી તે અએચરત સરોવરમાં બરાગો ત્યાંથી પણ તદબીરથી તેને બહાર કાઢવામાં આવ્યો અને ક્યપુમરની સમશીગથી તે કતલ થયો. મદાબારત પ્રમાણે જ્યારે કોંગ્વેના અનેક સેનાપતિઓ યુદ્ધમાં હણ્યા ત્યારે દુર્યોધન નિરાશ થઈને અફરામિયાબની પેઠે એક તળાવમાં બરાગો અને પોતાની વિદ્યાના બળે ત્યાંનું જળ રિચર કરી નાખ્યું. પરંતુ ત્યાંથી પણ તરેહવાર યુક્તિઓ વડે એને બહાર કાઢવામાં આવ્યો; એની અને બીમ વચ્ચે ગદાયુદ્ધ થયું જેમાં દુર્યોધન હલાક થયો. ત્યારે ધરતી ઉપર ધામો કે જળમાં જાઓ કે આકાશમાં બીડો કે પાતાળમાં પેસો પણ મોતે કોઈને છોડ્યું નથી અને કોઈને છોડનાર પણ નથી. મોતની સામે નથી કોઈ ઈલાજ કે તદબીર, નથી કોઈ હાથ કે સમશીર. મોતથી નાસી જનાર સામે સ્તુત્યુમુખમાં જ ધસી જાય છે મોતથી છટકવા માટે જોટલા પ્રયાસ થાય છે તેથી અડધા પણ મોતની તૈયારી માટે થતા હોય, આ મોત શું છે તેની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પાછળ થતા હોય, તો મનુષ્ય આટલો બેનાકજો ન બને અને તે શાંતિથી ખુદાના ફરમાન આગળ પોતાનું સર નમાવી શકે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં હિરણ્યકશિપુની કથા બહુ જાણીતી છે. તેના તપથી ધ્વજદેવ પ્રસન્ન થયા અને તેને માગ્યા મુજબનું વરદાન આપ્યું કે તારું મોત ન મનુષ્યથી થશે કે ન પશુથી, ન ધરની અંદર થશે કે બહાર, ન ધરતી, પગ, થશે કે પાણીમાં કે દવામાં, ન શસ્ત્રથી થશે કે અગ્નિથી કે પદ્મરથી, ન દિવસે થશે કે રાત્રિએ પણ તો હિરણ્યકશિપુના અહંકારનું પૂજન જ શું ? સત્પુરુષોને એ પીડવા લાગ્યો અને દેવો પણ એનાથી ત્રાસી ગયા. પોતે જ દેવ હોવાનો દાવો કરવા લાગ્યો અને એક દિવસ પોતાના બક્તપુત્ર પ્રહ્લાદને પૂછ્યું કે તારી કાણ રક્ષા કરે છે ? હિરણ્યકશિપુએ વિચાર્યું કે

પુત્ર પિતાનું જ નામ લેશે, પણ પ્રહલાદે નો નીડરતાથી ઉત્તર આપ્યો— “સર્વવ્યાપક પ્રભુ” હિરણ્યકશિપુએ ક્રોધાવમાન થઈ ખરાડ મારી— ‘એ તારો પ્રભુ કોણ છે ? વળી સર્વવ્યાપક હોય તો આ રતલમા હોય ખરો કે ?’ પ્રહલાદે કહ્યું— ‘જરૂર હોય’ આ સાંભળી હિરણ્યકશિપુએ રતલ ઉપર શસ્ત્રપ્રહાર કર્યો કે તત્કાલ એક કડાકા સમેત તેમણો વિષ્ણુ ભગવાનના અવતાર તરીકે નૃસિંહની ભવ્ય આકૃતિ પ્રકટ થઈ અને તેણે હિરણ્યકશિપુને પકડી તેનો નાશ કર્યો તે મનુષ્ય કે પશુથી ન મરી શકે માટે પ્રભુને જ આવડુ પડ્યું અને તે પણ અર્ધ મનુષ્ય અને અર્ધમિહના સ્વરૂપમાં તે ધરતી અંદર કે બહાર ન મરી શકે માટે તેને ધરના ઉબર ઉપર માર્યો ધગતી પર કે હવામાં કે પાણીમાં તેનું મોત ન હોઈ શકે માટે નૃસિંહ ભગવાને તેને પોતાના ખોળામાં મૂકી વધેર્યો તેનું મોત ન શસ્ત્રથી થઈ શકે કે ન અગ્નિથી કે પથ્થરથી માટે ભગવાને તેને પોતાના નખ વડે ઝીંગે નાખ્યો તે દિવસે કે રાત્રિએ મરી ન શકે માટે તેનો સંખ્યાના ઝાખા પ્રકાશમાં નાશ કરવામાં આવ્યો મૂર્ખ માનવી તપ પણ કરે છે સ્વાર્થ મારુ અને અમરતા માગે છે પણ લોકો ઉપર મિતમ ગુન્ગગના માટે પણ પોતાને બહુ ચતુર માનતા આ પાપીઆ મોતથી છટકવા જતાં પોતાની જ ચતુરાઈથી પોતાનો જ નાશ વહોરી લે છે

શેરૂષિપરની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓમાં ‘મેકમેથ’ નામનું એનું ઐતિહાસિક નાટક બહુ જીયુ રચાન લે છે ઇસ્વી સન ૧૦૪૦માં મેકમેથે ડન્ગન રાજનું ખૂન કરી રકોટનેડની રાજગાદી પચાવી લાગિષ્ય લાખનારી ડાકણોએ એને છાતીએ હાથ દીધા હતો કે જ્યાંમુઘી એક જ ગલ સુમાફરી કરતું ખીછ જગ્યાએ જઈ શકે નહિ ત્યાંમુઘી કાઢ તને મારી શકશે નહિ વળી એમ પણ કહ્યું હતું કે કોઈ પણ સ્ત્રીજાયાને હાથે તારું મોત નિર્માણ થયેલું નથી આ સાંભળી મેકમેથ પોતાને અમર માને એમાં શી નવાઈ ? પણ અમર માની ઇન્સાફથી અને ફયાથી રાજ્ય કર્યું હોત તો પણ ઠીક મગર અમરતાનો નિશો ચડતા તે બેફામ મિતમગારીથી રૈયત સાથે વર્તવા લાગ્યો એક દિવસ એક સિપાહ દોડતો આવીને ખબર લાગ્યો કે મેં દુરથી એક જગલ ચાલતું આવતું જોયું આ સાંભળી મેકમેથ હોશફરામોશ થઈ ગયો તપાસ કરતા જણાયું કે દુરથી દુરમનનું લશ્કર આવી રહ્યું હતું, પણ પોતાની સખ્વા છુપાવવા દરેક સિપાહી પોતાની આગળ ઝાઝની એક ડાળી લઈ ચાલતો હતો, તેથી દુરથી જાણે

જંગલ આસતું હોય એવો ભાસ થતો. લડાઈમાં જ્યારે મેકએથ અને તેનો કટો વેરી મેકડફ હાથોહાથ યજ્ઞ ગયા ત્યારે મેકએથે પોતાના હરીફને કહ્યું—
 “અગ્નિવાને હાથે મારું મોત જ નથી, તો શામાટે મારી સાથ લડી તારો જીવ જોખમમાં નાખે છે?” મેકડફે ઘુરત કહ્યું—“ત્યારે તો બહુ મારું, કેમકે યોગ્ય વખત પહેલાં મારી માતાનું પકળું ચીરી મને કાઢવામાં આવ્યો હતો” મેકડફે સ્ત્રીથી જન્મેલો કહેવાય કે ન કહેવાય, તોપણ આ સાંભળી મેકએથનાં ગાત્રો પૂરેપૂર્ણ દીવાં થઈ ગયાં, અને પોતાના દુરમનને હાથે તે કનક થયો.

૮

આ ફાની દુનિયામાં અમરતાની આશા જ જૂઠી છે. જે તમામ વિશ્વ જ ધણજાંશુર હોય તો તેમાં અમુક વ્યક્તિ અમર થાય ક્યાંથી? વળી અમરત્વને પાપ માથે મંડળ નથી અને દોષ રોકે પણ નહિ પાપ લાખો વખત ટકતું નથી, જોકુ લાંબો સમય નભતું નથી, ત્યારે પાપી પુરુષ અમર તો ક્યાંથી જ થાય? જગતમાં જેમ દોષ ગદિત કોઈ માણસ નથી તેમ અમર પણ કોઈ રહી શકે નહિ. લોર્ડ એકટન નામનો એક બહુશ્રુત અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર લખી ગયો છે કે “Power corrupts and absolute power corrupts absolutely” યાને સત્તાથી ખરાબી થાય છે અને નિરકુશ મત્તાથી સંપૂર્ણ ખરાબી થાય છે. માણસ ભલે પણ હોય તોપણ બેહદ સત્તાની ખુમારીથી તેનું મારું ક્યાં વિના રહેતું નથી, અને આ સિદ્ધાંત આપણે રાજ્યઓના બાબમાં અવાગનવાર ખરો પડતો જોઈએ છીએ. અમરતા પણ એક પ્રકારની અપૂર્ણ સત્તા જ છે અને તેનાથી સામાન્ય નીતિબળ ધરાવનારની ખરાબી મોડેરહેલે થાય તેમાં નવાઈ જ નથી. વળી ઝરણુરત, કૃષ્ણ કે ઈસુ જેવા મહાન પયગમ્બરોમાં અયોઈની ખામી ન હતી, છતાં તેમને પણ યમદેવે ન છોડ્યા, કેમકે માલેકના હુકમ પ્રમાણે અને તેણે કરેલી વિશ્વની યોજના મુજબ લયા વા ખૂરા સૌને એક દિવસ અહીંથી પસાર થવું પડશે.

અમરતાની આશાથી જ લોકો હપંધેતા બને છે, કેટલાકો વિદ્વાન હોવા છતાં આ આશા મિથ્યા છે એટલું પણ સમજી શકતા નથી. ઇસ-ક્રીસ્ત નામના નામાકિત એક નાટકકાર વિશે દેવવાણી થઈ હતી કે તું મરીશ ત્યારે આકાશ ઉપરથી પડેલા એક ફટકાથી જ દેહત્યાગ કરીશ. આ સાંભળી ઇસક્રીસ્ત મનમાં મમ થયો કે પ્રભુએ પણ મારી મહત્તા સ્વીકારી ખરી, અને હવે મારું મૃત્યુ આવશે તે દેવી કારણથી જ આવશે.

એક દિવસ એક ગરુડ પોતાના પંજામાં એક કાચમાને લઈને ઊડ્યું નીચે ધસડીલસ બેઠો હતો તેના બોડકા માથાને પથ્થર સમજી તે સાથે કાચમાના કંઠણ કાચલાને ફેડવાનો વિચાર કરી ગરુડે કાચમાને ધસડીલસના માથા ઉપર ફેંક્યો, એટલે “ આકાશ ઉપરથી પડેલા ફટકા ”થી તે મરણ પામ્યો, અને દેવોના પ્રસન્ન ચંચાની તેની માન્યતાનો ઉકેલ પણ થઈ ગયો । આ ફાની જહાન કરતા મીનોષ દુનિયા તો સારી જ દશે અને આ જહાનના સુખ કરતા ખીજી દુનિયાનું સુખ કાઈક ઓર જ દશે એવા વિચારથી ફેટવાકોએ ઉતાવળમાં પડી આત્મદત્તવા પણ કરી છે પ્લેટોએ આત્માની અમરતા વિશે “ શીએડો ” નામનો નામીયો સવાદ લખ્યો છે તે કલોઓમ-પ્રોટસ નામના ફિલસૂફના વાચનમાં આગ્યાથી અમરતાનો સાક્ષાત અનુભવ વહેલો થાય એવી આશાએ તેણે દરિયામાં ફૂદી પડી પોતાના જીવનનો અંત આણ્યો હતો । ફેટવાકોને મરતાં મરતા પણ ટંગમાજી કરવાનું મન થઈ આવે છે ઈ પૂ પાચળી સહીમાં થઈ ગયેલા એન્થ્રીડોફીસ નામના ઓક ફિલસૂફ અને વૈદ્યે એટનાના જવાળામુખીમાં એવી મતનમે ફૂદકો માર્યો, કે મારુ સજ પણ દાયમાં નહિ આનવાથી મને હવામાં પોચળી ગયેલો માની લોકો મારી પૂજ કરશે થોડોક સમય તે દેવ તરીકે પુજાયો પણ ખરો, પણ તે જવાળામુખીએ થોડા જ સમયમાં તેની એક ચપલ બદાર ફેંકી આથી ભાઈનું બોપાળુ ફૂટી ગયું અને દુનિયાને બનાવવા જતા પોને જ મની જઈ નફમાં જીવ્યા ગયા ।

મોનની ધડીના જેવી મૂઝવણ જ નથી, અને ફેટલાકો એ ધડી પસાર થયેલી માની એટલા દરખાઈ ગય છે કે એ દર્પને કારણે તે જ સમયે મરણ પામે છે કાલકાસ નામનો એક માણસ પોતે જ નજીમી હતો અને પોતાની મૃત્યુ ધડી જોઈ ચૂક્યો હતો એ ધડી પસાર થયેલી માની એને એટલું બેઅખતવાગ દમવું આવ્યું કે એ હસતાં હસતાં મરી ગયો । કોઈ દુખથી મરે છે, કોઈ સુખથી મરે છે, કોઈ રડવાથી અને કોઈ હસવાથી પણ મરે છે માગટ નામનો માણસ એક વાંદરાને ખૂટ પહેરતો જોઈ હસી હસીને મરણ પામ્યો ફાઇસોમીનિસ નામના એક આદમીના નારતા મારે અજીગની એક રોપલી તૈવાગ રાખવામાં આવી હતી, તે અજીર એક ગધેડાને ખાતા જોઈ ફાઇસોમીનિસ એટલું બેદ દર્યો કે તે ગૂંચળાઈ જઈને સ્વધામ પડેાગી ગયો । ત્રીયુમ્સીસ નામનો એક ચિત્રકાર એટલો કુચળ હતો કે દ્રાક્ષનું ચિત્ર દોરે તો લોકતાં પડી આવી, તે દ્રાક્ષને ખરી સમજી તે ઉપર ચાંચ મારે, તે કલાકારે એક દિવસ એક બદમરત માણસનું

ચિત્ત દોષુ અને તે જોઈ તેનું દસવું ન થોભાતાં તે ગરણ પામ્યો. પોપ લીચો દશમાને ન્યારે ખખર પડી કે માગ પશે ફ્રેન્ચો ઉપર વિજય મેળવ્યો છે ત્યારે તેઓ એટલા દર્પમાં આવી ગયા કે તે કારણે તેઓ મોતને જોડ્યા. જેમ જેલદ દર્પથી તેમજ જેઅખતવાર શોકથી પણ મરણ નીપજે છે, પરંતુ તેવા દાખલાઓનો અનુભવ મા કોઈને હોવાથી તે આપ-વીની જરૂર જણાતી નથી. અત્યંત ક્રોધ કરવો કે ભારે ચિંતા અને બચને વચ થવું તે પણ મોતને તેડું ક્યાં બગાડે છે. કોઈ માણુમ એકાએક નામોશીમાં આવી પડે છે ત્યારે કેટલીક વાર તેની ઊંચ, જૂળ જોડી જાય છે અને તેની પાચનચક્રિત મંદ પડી જાય છે, તેનું આરોગ્ય દીનું બને છે અને તે કદાચ થોડીવારમાં મરણને અગ્રણ થાય છે. વિદ્યાન પ્રમાણે જીવન એક પ્રકારની પ્રમાણમરની રૂર્તિ છે, આદોલન છે; જેલદ દર્પ અથવા ક્રોધ થાય છે ત્યારે તે ગતિમાં એકદમ વધારો થઈ આવે છે અને જ્ઞાનતત્ત્વમાં ગંભીર અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થવાથી મરણ નીપજે છે. તેમ જ શોક, ભય, નિગ્રાહ અને નામોશીમા જીવનની દમેશની ગતિ એકદમ મદ પડી જાય છે, જેથી પણ જ્ઞાનતત્ત્વ નમળું પડી જાય છે અને પરિણામ મોતમાં આવે છે. દર્પ હોવા શોક, તવંગરી હોવા મુદ્દિગ્મો, કોઈને કોઈ કાગળમર મોત આવીને ઊભું રહેશે જ; માટે દરેક સંજોગમા શાંતિ અને ઈશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધાની બહુ જરૂર રહે છે.

મોતની ધડી કોઈથી ચુકાતી નથી, પણ ચુકાઈ છે એમ જૂલમાં માની લેતા મૂર્ખ માનવી નમ્ર બનવાને બદલે ગર્વિષ્ઠ બને છે અને તે મગજરીને પરિણામે મોતનો સિકાર થઈ પડે છે એક ઝીક કથામાં એનસીઓસ નામના એક શ્રીમંત માણસને એક લવિષ્ય બાખનાર ગુલામે કહ્યું કે આ સાલ તારી દ્રાક્ષોનું શરબત તું પી સપ્તીશ નહિ. જ્યારે દ્રાક્ષો પાકી ત્યારે તેનું શરબત કરવામાં આવ્યું, અને તે માત્ર મર માણસે એક મિજબાની આપી. પેલા ગુલામનો ઠેકડી કરવા તેને પણ ખાસ બોલાવ્યો હતો. તે શ્રીમંત શરબત પીવા જાય છે તેટલામાં કોઈ ખમર લાવ્યું કે એક જંગલો જૂડ તારા દ્રાક્ષના માડવાનો નાશ કરે છે. શરબત પડતું મેલી હાયમા શસ્ત્ર ઉપાડી એનસીઓસ જૂડની સામે ગયો, પરંતુ તે જંગલો પશુના હુમલાથી તે હલાક થયો, અને શરબત તો પીધા વિનાનું જ રહ્યું. આવા બનાવો ઉપરથી એક ગણીતી અગ્રેજ કહેવત નીકળી છે કે;—
 "There's many a slip twixt the cup and the lip"
 ખાસાં અને હોઠ વચ્ચે એક ફટકું પણ અંતર નહિ હોય, પણ ફુનિયાની

અચોક્કમતા એવી છે કે કટલીકવાર આ બે વચ્ચે અણુધારી મુશ્કેલીઓ ફૂટી નીકળે છે, અને પરિણામે આ બે વચ્ચે મેળાપ થતો જ નથી.

પહેલાં તો મોતનો સમય અને મૃત્યુની ઘડી કોઈ જાણી શકતું નથી; જાણી શકાય તો સ્વાભાવિક છે કે તેનું નિવારણ કરવાનું મન થઈ આવે; પરિણામમાં મનુષ્યશક્તિનો એટલો બગાડ અને છેવટે ફાકટની નિરાશા, ખરી મૃત્યુધડી જાણવા પછી તેને માટે તૈયારી હોઈ શકે, તેનું નિવારણ કરવાના પગલાં નહિ. પણ એ ખરી મૃત્યુધડી કાંઈ દરેક જણ જાણી શકતું નથી, અને ઘણી વેળાએ માણસોને ફાકટમાં ગભરાતાં આપણે જોઈએ છીએ અને તેનો અંતમ આકૃતકારક પણ આવે છે. એક વેળાએ એક ફિલસૂફે મોતની દેવીને જતી જોઈ; ક્યાં ગય છે અને શા માટે જવું થયું તેની તપાસ કરતા મોતની દેવી બોલી—“મારે મિસરના કેરો શહેરમાં જવું છે : તે ગામમાં મરકી ફાટી નીકળી છે : ત્યાં એક હજાર માણસોનો જન કબજો કરવાનો મને હુકમ છે. ” તે ફિલસૂફના જાણવામાં આવ્યું કે કેરોમાં તો બે હજાર માણસો મરણ પામ્યા હતા. ન્યારે મોતની દેવી પાછી ફરતી હતી ત્યારે તે ફિલસૂફે તેને ઠપકા આપ્યો કે મને એક હજાર કહી તેં બે હજાર માણસોનો કેમ ધાણ કાઢ્યો ? ત્યારે મોતની દેવી બોલી—“ મેં તો માત્ર વચન પ્રમાણે એક હજારને જ માર્યા છે, બાકીના એક હજાર મરકીની માત્ર બીકે મૂક્યા તેને હું શું કરું ? કોઈ સાધારણ ખીમારીને મગ્ગી સમજી મરણ પામ્યા, કોઈને ડોક્ટરોએ બિવડાવ્યા, કોઈને જોશીઓએ ગભરાવ્યા અને બાકીના એને બિડતી ગપોએ ભડકાવ્યા. આ સંઘળાના મોતનો દોષ મારે શિર ન હોઈ શકે. ”

અનેક દાખલાઓ વાચકના અનુભવમાં હશે કે જેમાં જોશીએ ખતાવેલો મરણસમય જેમ જેમ નજદીક આવતો જાય તેમ તેમ તે જોશીને હાથ ધરનાર બેગાકજો અને ખીમાર પણ બને છે, ન્યારે એવા તો બહુ ન હોય કે જેઓ જોશીએ ખતાવેલી મૃત્યુતિથિની અવગણના કરી પોતાના કામકાજમાં જ મગ્યા રહેતા હોય. મોતની ઘડી જાણીને ગભરાયા કરતાં નો તે ઘડી ન જાણી હોય તો વધુ ચાતિમાં જીવી શકાય. આપણા પોતાના મરણની ચિંતા જેટલી ગ્રામદાયક હોય છે તે કરતાં હજાર ગણી વધારે આપણાં નજદીકનાં સમાંઓના મરણની ચિંતા કાળજી કાતરી ખાનારી હોય છે. જોશીએને ધેર ધક્કા ખાવા કરતાં બક્તિને

આશરે લીધો હોય તો હિતમ જોશીએ પોતે જ ખરું જાણીને ક્યાં સુખી છે અને મોત સામે શું કરી શકે છે ? મોતનો ઈલાજ જો જ્ઞાનથી વા ત્રિજ્ઞાનથી થતો હોય તો પણ “વૈદના મરે નહિ અને જોશીનાં રાડે નહિ”—વાને વૈદ પોતાના દીકરાને મરવા દે જ નહિ, અને જોશી પણ પોતાની પુત્રીનું સૌભાગ્ય કાયમ રહે એવો જીવદાન સુત્રી જીવતો જમાઈ શોધી કાઢે । પણ આ સંવળ કુઝૂત છે અને મોતની આગળ સૌ કોઈએ મરતક નમાવ્યે જ છૂટકો.

ઈ સ બારમી સદીમા બારકરાચાર્વ નામના એક મહાન ગણિત-શાસ્ત્રી અને જ્યોતિષી ચર્મ ગયાં, જેમનું પુસ્તક “સિદ્ધાંતશિરોમણિ” આપણા દેશમા સારી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે તેમણે પોતાની પુત્રી લીલાવતીનું બર્ણિય જોયું તો કાયમનો રડાપો તેના લતાટે લખાવેલો દેખી તેમને અત્યંત દુઃખ થયું બહુ જ બારીકાથી ફરી ફરી જોતા જણાયું કે અમુક દિવસે અને અમુક ઘડીએ જ જો લગ્નવિધિ શરૂ થાય તો તે બાળા વૈધવ્યથી બચી શકે આ ગણતરીથી તેમને દિવ્યમત આવી, પુત્રી માટે દરેક રીતે લાયક એવો સાથી તેમણે શોધી કાઢ્યો અને લગ્નવિધિ અમુક પળે જ થઈ શકે એવું આનાદ ઘડી દર્શાવતું ઘડિયાળ જેવું યત્ર પણ તે બાહોશ પુરુષે મનાવ્યું તે યત્રમા એવી ગ્યના હતી કે એક પાત્રમા ટીપુ ટીપું પાણી ટપકે અને અમુક મજ્યામા ટીપા ટપકી રહે કે પેલી ધન્ય ઘડી આવી પહોંચે તે વેળાએ તે પોતાની આગળી જીવી કરે કે તત્કાળ જોરોએ મનોમ્વાર શરૂ કરી દેવો એવી ગોઠવણ ચર્મ હતી એ ઘડી જો પસાર ચર્મ જાય તો પુત્રીનો મમાર તેના પ્રારબ્ધ અનુમાર ખોરવાઈ જવા પામે આખરે લગ્નમમારબ મડાયો નિમજ્જિત મહેમાનો આવીને બિગજમાન થયા, વરવધુ પાટે બેઠાં, પણ બારકરાચાર્વ તો એક ચિત્તે ટપકતાં ટીપા ગણતા બેસી જ રહ્યા—જાણે કુનિયાનું સુખ આ ટીપાની ગણતરીમાં જ ન હોય ! ધન્યઘડી આવી પહોંચતી હતી તેટલામા પરણતી કન્યાના વાગમાનું એક મોતી ખસુ અને ગમડતુ ગમડતુ જાહેરે જમ્યાથી પાણી નીકળતું હતું ત્યાં જ દૈન્યોગે જઈ ચોગી બેઠું. ટીપા ટપકતા બંધ થયા, બારકરાચાર્વ બેકામ બન્યા, મહામુસીબતે કરેલી તેમની ગણતરીમાં ખલલ પડી અને શું થયું તે જોવા જાય છે તેટલામા ધન્ય ઘડી પમાર ચર્મ ચર્મ આચાર્વ જાણી ગયા કે તકદીર આગળ તદખીર લાચાર . નિરતેજ વદને તેમણે આગળી જીવી કરી અને મનોમ્વાર શરૂ થયા શી ઘટના બની ચર્મ તે આચાર્વ સિવાય કોઈના જાણવામાં આવ્યું નહિ. લગ્નક્રિયા પરી

થઈ અને સૌની શુભાશિષ લઈ દરતે મુંખે લીલાવતી પતિગૃહે વિદાય થઈ. પરંતુ નસીબમાં પતિસુખ ન લખાવી લાવેલી હોવાથી બહુ જ થોડા સમયમાં તે અભાગથી બાળા વિધવાને વેશે પોતાના વિદ્વાન પણ આશા-ભંગ થયેલા પિતાને ઘેર પાછી ફરી. પિતાને નસીબનાં નખરાનો અનુભવ તો પુત્રીના લગ્નને દિવસે જ થયો હતો એટલે તેમને બહુ આશ્ચર્ય ન થયું. તેમણે 'પુત્રીને ગણિતના વિષયમાં જ્ઞાન આપી પોતાના જ જેરી વિદ્વાન બનાવી પોતાનું અને તેનું મન મનાવ્યું.

મોત સામે વિદ્વાન કે શક્તિમાન મનુષ્યની તાકત કેટલી? કાલમનો ચૂડા અને ચાંદો તો મીરાંબાઈની પેઠે જ ઈશ્વરને જ વરી હોય તેનો જ રહેવા પામે. વિજ્ઞાનની તરેહવાર શોધો કરી મનુષ્યે મોતને પાછળ હઠાવ્યું છે; કમોતે મરતાં બાળકોને બચાવ્યાં છે; ઝેરના ઉતારો અને ભયંકર દર્દોના ઇલાજ પણ શોધ્યા છે; એક નથી શોધ્યો મોતનો ઈલાજ. દુનિયા ની નાપાયદારી જ એવી છે, સંસારની રચના જ એવી રચાઈ છે, જહાનની ઘટના જ એવી ઘડાઈ છે કે જ્યાંસુધી આ જગત ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી મોતની જડીબુટ્ટી કોઈને જડવાની નથી.

૫. મોત—એક કુદરતી સ્થિતિ

મોત ભયંકર છે, અનિવાર્ય છે, મનુષ્યને ભયથી એકરાર કરે છે, સર્વજ્ઞાપી છે, અને જ્યાં આવવા જ એક ત્યાં મનુષ્યપ્રવત્નનો સર્વથા તિરસ્કાર કરે છે, તે આપણે જ્ઞેયુ. મોતની વિરુદ્ધ બોલાય તેટલું આપણે બોલી ચૂક્યા, હવે એની જમે બાજુ તરફ નજર નાખવાની કાંઈક કોશિશ કરીશું. આપણે જે માળામાં રહેનાર પખીઓ છીએ, જે મુકામ કરનાર મુમાફરો છીએ. ફરીફરીથી યાદ રાખવાની આપણે કોશિશ કરીશું કે આપણે આત્મા છીએ, શરીર નહિ, શરીર તો આત્માએ ધારણ કરેલું એક વસ્તુ છે. આત્માનો મુકામ યાને આપણો ખરો મુકામ તો મીનોઈ જહાન છે; દુનિયા તો માત્ર એક મુસાફરખાનું છે. જ્યાં ચાલુ આવળવ થતી રહે છે પરંતુ જ્યાં સ્થિર રચાવર કશું રહેતું નથી. આજે ધર ભાડે લઈ રહ્યા તેની જાનજ, તો થોડાક સમય બાદ તેને ખાલી કરવાની પંચાત. જન્મ થતાં બાળકને પહેલાં પાંચ વર્ષ સુધી આસુદ્ધ રાખતા તેના માઆપને બેઠક તકલીફ પડે છે, અને નજીવા કારણે પણ એકાદ મોટી માંદગી આવી

માખાપની ખુશાલી ખતમ કરી નાખે છે. જિંદગીના હેઠવા પાંચ વર્ષ પણ ચારીગિક દુખ અને પીડામાં ભળે છે, ઘડપણની નમગીષથી તેમાં વધારો થાય છે અને ક્યારે આમાનીથી છુટકારો થાય તેની રાહ તે ખીચારો છુટકારો જોતો રહે છે. ઈન્માનની જિંદગી એક ટૂંકી યુગ્માફરી છે, અફો જમાવી પડ્યા પાંચવાં રહેવાની આ જગ્યા નથી એક દિવસ એક ફકીર ગાળના મહેસમાં જઈ ચડ્યો ચોટીદારોએ તેને રોક્યો તો સૌની રમૂજ વચ્ચે તેણે જણાવ્યું કે હું તો ધર્મશાળા સમજી અંદર દાખલ થયો છું તેટલામાં રાજા પોતે આ યો અને આ હકીમન સાથળી ફીરને દોવાનો સમજ્યો ફકીરે તેને પૂછ્યું — ‘નામવર ! આપના પહેલા અહીં કોનું રાજ્ય હતું ?’ રાજાએ કહ્યું — ‘માગ પિતાનું’ ફકીરે પૂછ્યું — ‘તેની પહેલાં કોનું હતું ?’ રાજાએ ઉત્તર આપ્યો — ‘માગ પિતામહનું’ ફકીરે પૂછ્યું — ‘હવે પછી કોનું થશે ?’ રાજાએ જવાબ દીધો — ‘મારો પુત્ર રાજ્ય કરશે’ તે ઉપરથી ફીરે સુણાવ્યું ‘જો ધર્મમાં આટલી આવડાવ હોય તેને કોઈ ધર્મશાળા મમજી લે તેમાં નવાઈ શી ?’ જગતની પણ જન્મમરણની આવડાવ જોતા તે પણ એક મુમાફર-ખાનાથી વધુ નથી એમ જ આપણે માનવું રહ્યું.

દરેક વસ્તુનો ઉદય અને અસ્ત, આગલ અને અત દોષ છે. આપણે નાના મોટા અનેક અત જોઈ વળીએ છીએ પણ જિંદગીના અત વિશે જોખન અને જોખન રહીએ છીએ એક દિવસનો અત એક મહિનાના અત, એક મોસમનો અત એક વર્ષનો અત, એક ભાગીદારીનો અત એક મિત્રાચારીનો અત વગેરે અતો આપણે જાણીએ છીએ, પણ જીવનના અત વિશે જ આપણે જોઈકરાઈ ગાળીએ છીએ એક વેળા એક છોકરો નોકરી મેળવવા મારું વહાણ ઉપર મથે વહાણવટી ખુશમિતલ મા હનો એટલે છોકરો ને બનાવવા એક નાનું દોરડું આપી તેને કહ્યું કે આ દોરડાના ત્રણ છેડા બતાવ છોકરો ચતુર હનો, દોરડાના બે છેડા બતાવી દોરડું દરિયામાં ફેંકી બોલ્યો—આ દોરડાનો ત્રીજો છેડો ! છોકરો ખરો પણ હતો, કેમકે દરિયામાં પડી દોડુ નાશ પામ્યું એ તે દોરડાનો છેડો. અજાણ, અત, જ રહેવાળા. આપણે અને મજાનીઓ, ફીર, છીએ, ચોજનાઓ રંગીએ છીએ, રૂઝઆત અને છેડાની વાનો મરીએ છીએ પણ તમામ બાનનનો આખરી છેડો મોત તો કાષ્ટક કારણસર આપણી ગળ ત્રીની બહાર જ રહી જાય છે મોત વિશેની જોખમરી અને તેને માટે થવો જોઈતી તૈયારીનો અભાવ તે આપણી દેરાનગતીના મુખ્ય કારણો

છે. મોતને કોઈ સુકાવી શકે એમ નથી; મોત પોતે સૌને સુકાવી પોતાના શિકારને લઈ ચાલતું થશે એક દિવસ દંતકથા પ્રમાણે પ્રજાપતિએ તમામ વિશ્વને સંજ્ઞું અને મોતને પણ પચદા કર્યું : પરંતુ તે પછી તે પોતે અડધા અમર અને અડધા નાશવંત રહ્યા, અને તેમ હોવાથી પોતાની જ પચદાશ, મોતથી બચ પામી ધડીમા ધરતીમા અને ધડીમા પાણીમા છુપાઈ રહેતા છેવટે પ્રજાપતિએ અને સંજ્ઞ દેવમંડળે મળી મજો કરી મોતના ત્રાસમાથી પોતાનો છુટકારો મેળવ્યો. પરંતુ આ જોઈ મોત ખિન્ન થયું, અને જેમ દેવો મને સુખથી શક્યા તેમ માનવીઓ પણ હવે આમ સુકાવી શકશે એવી ફરિયાદ કરી. પરંતુ દેવમંડળે તેને વચન આપ્યું કે જ્યાંસુધી માનવીઓ ખાકી શરીર ધારણ કરશે ત્યાંસુધી તો તેઓ તને તાબે થશે જ, અને માણસને અમર થવું હોય તો તે યમદેવને શરણે આવી પહેલા દેહત્યાગ કરી પછી જ અમરત્વ પ્રાપ્ત કરશે. આ ઉપરથી પણ મોત કેટલું બળવાન અને અનિવાર્ય છે તે જણાય છે.

મોત એક પ્રકારની લાખી લીંઘ છે, તુફાન પછીની શાંતિ છે બીધ અને મોત વચ્ચે ફેર એટલો કે મનુષ્ય બીધમા હોય ત્યારે કેદ પડેલો જીવ parole ઉપર (પોતાનું વચન આપી) છૂટતો હોય તેમ બહાર નીકળી પાડો સવાર પડતા શરીરમા પ્રવેશે છે, ત્યારે મોતમા તે કેદી હમેશને બદીખાનામાથી છૂટવા પામે છે. લડાઈના મેદાનમા જખ્મો ખમી મિષાદી આગમ લેવા ધેર આવે છે, વાવટોળગા સપડાયેલું વદાશ્વ હજાર મુસીજતો વેદી આખરે પોતાના બદરમાં આવી આસાવશ લે છે, એવા જ આરામ અને આસાવશ જિંદગીના તોફાન અને બળાળાટ પછી મોતની મધુર શાંતિ આપણને આપે છે. પદ્મ ની સાલમા રામના પોપે ઓગસ્ટાઈન નામના પાદરીને ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રચાર કરવા સારું ઇગ્નાઝ મોકલ્યા એક રાત્રે ઇગ્નાઝના તે વખતના સેકમન રાજા એથલર્નર્ટ સમક્ષ ઓગસ્ટાઈન ઉપદેશ કરતા દતા ત્યારે એક પક્ષી બહારથી બીડી આવ્યું અને ગભરાટમા પક્ષી અફડાતફૂડી કરી મૂકી દગ્ગારીઓએ હાથકુશ કરી તેના ગભરાટમા બપોરો દોડ્યો, અને થોડીક દુર પાછી બચ અને હિરકે-શ્ચીથી ત્રાસ પામેલું તે પછી બારીની બહાર બીડી ગયું. ઓગસ્ટાઈને ઉપદેશ ચાલુ રાખતાં કહ્યું—પક્ષીની અંધકારમાયો આ એરડામા આમંદ અને પાછી અંધકારમા થયેલી તેની ગ્વાનગી એ દુનિયામા થતું આત્માનું આગમન અને મોતથી થતી તેની વિદાયગીરીને સરસ ખયાલ આપે છે. પક્ષી અંધકારમાયો

આંખું અને અંધકારમાં ગયું તેમ આત્મા અનંતતાના મહાસાગરમાંથી આવે છે અને પાછો અનંતતામાં વિલીન થાય છે. પક્ષીને આ ઓરડામાં લગારે શાંતિ ન મળી, તેમ માણસ પણ જન્મથી મરણ સુધી ખરી શાંતિ ભોગવતો નથી, બલકે તેને કાંઈ ભોગવવા દેતું નથી. પક્ષી અંધકારમાં ઊડી ગયું તેથી તે બહુ પડ્યું કે તેનો નાશ થઈ ગયો એવા અનુમાન ઉપર આવવાની જરૂર નથી. આપણને અંધકારમાં ન સૂઝે પણ પંખીને તો અંધકારમાં પણ પોતાનો માર્ગ જડી આવે છે. આપણી આંખો અને આપણું મન અંધકારથી અકળાઈ ગૂંચવાઈ જાય, પણ આપણો આત્મા તો મોતનો અંધકાર છતાં પોતાના મીનોઈ મુકામ તરફ સીધો પ્રયાણ કરી જાય છે. મીનોઈ મુકામથી તે પૂરેપૂરો ખબરદાર છે, કેમકે તે જ તેનો ખરો માર્ગ છે, અને દુનિયાની જંગલભરી મુસાફરી પૂરી થયા બાદ તે તેના ખરા રહેઠાણ તરફ ખુશીથી રસ્તો કાપે છે.

આપણે નાનો મોટો મુસાફરીઓ તો અનેક કરી દશે, માત્ર એક જ મુસાફરી અને તે પણ સૌથી લાંબી, બાકી રહી છે, અને તે મોતની. પરંતુ તે સારું રહેવેની 'ગાર્ડ' (સુચિ) કે નકશાઓ જોવાની જરૂર નથી. આત્માની રાહબરી ઉપર તે છાંટીયું અને આત્મારૂપી નાખુદા આપણી જીવનનૈયાને મીનોઈ જ્ઞાનને કિનારે પહોંચાડશે. મીનોઈ દુનિયા તરફ સંપૂર્ણ દુર્લભ કરી આ દુનિયાને જ આપણું ખરું મુકામ માની બેસવાથી આપણી ગણતરીઓ ખોટી પડે છે, આપણી યોજનાઓ ધૂળમાં મળે છે. યોમાસામાં એક જટુ આજે જન્મી કાલે નાશ પામે એવું અચોક્કસ અને ક્ષણભંગુર મનુષ્યજીવન પણ છે, અને તે છતાં દુનિયાને આપણું ખરું મુકામ ગણવાની આપણી હેઠલ, અને અહો કાયમ રહેવાના હોઈએ તેમ કરેલા આપણા કાવાદાવા એ ખરે જ આપણી મૂર્ખાઈની પરાકાષ્ઠા છે.

મદાન સિકંદરના નામ સાથે જોડાયેલી, ઇતિહાસમાંથી સમર્થન ન મળી શકે એવી, અનેક દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. તેમાની એક પ્રમાણે મિંકદર એકવાર મુઠકમીરી કરતો કરતો એક એવા વિચિત્ર દેશમાં આવી પૂગ્યો કે જ્યાં સાધારણ રીતે જેમ મોત આવે છે તેમ આવતું નહોતું. પણ માણસો સામાં મોતને મળવા જતાં. સામ્રાજ્ય એકાદ માણસને જેવું તેકું આવતું કે તમામ કામને પડતું મેલી કાને બે હાથ દર્ધ—“હું ઘેર જાઉં છું, હું ઘેર જાઉં છું” એવો પુકાર કરતો તે દોડતો અને કાંઈ તેને રોકી શકતું નહિ. તે એક દીવાલ તરફ આવી પહોંચતો; દીવાલમાંની એક બારી ખૂલી જતી અને તેમાંથી તે માણસ ગુઝર થઈ જતો, અને ફરીથી

દેખાતો નહિ સિકંદરને આ દેખાવો જોઈ બારે ત્રાજીમી લાગી, પણ તેટલામાં તેના જ લશ્કરના એક અમલદારને યમદેવનું નિમત્રણ મળતા સિકંદરના દેખતા જ “હું ઘેર જાઉ છું” નો પુઠાગ ઉઠાવી તે નામવા લાગ્યો સિકંદરે થયડાવી નાખતા અવાજે તેને એકદમ જોતો રહેવા હુકમ કર્યો, પણ તે અમલદારને મનથી તે જગવિજેતાની ફરમાનખરદારી હવે ખતમ થઈ હતી અને સિકંદર કર્તા પણ એક મદાન રાજ્ય યમરાજની તાબેદારી તેને હવે ઉઠાવવાની હોવાથી તેણે પોતાની દોડ ચાલુ રાખી સિકંદરે લશ્કરને હુકમ કર્યો કે તેને ચોતરફથી ઘેરી લઈને ગિરફતાગ કરવો, પણ માથુસનો પડછાયો પકડાય તો તે અમલદાર પડાય ! તે તો સૌ કાઈના હાથમાંથી સટકી જઈ પૂર જોશથી દોડ્યો અને તે બિલડેલી બેદી ખારી વાટે અદશ્ય થઈ ગયો સિકંદર ક્રોધાયમાન થઈને તે ખારી અને દીવાલ તોડી બાગી ઝીરોઝગર કરવાનું ફરમાન હોડયુ લશ્કરે આખો દિવસ તનતોડ મહેનત કરી પણ ખારી અને દીવાન તો તૂટે ફૂટે ને પાછા જ્યાંના ત્યાં ! આખરે અચાક જહેમત પછી પરેશાન હાલતમાં લશ્કરીઓએ જઈને ખાદશાહને વસ્તુસ્થિતિથી વાકિફ કર્યો સિકંદરને લાગ્યું કે દુનિયા જીતવી તો સહેલ છે, પણ યમનો પ્રદેશ જીતવા કરતા તો ત્યાંથી શોભામાં આસી નીકળવું જ સલાહભર્યું છે, નહિ તો કદાચ ત્યાંનું ત્યાં મને પણ જન્મનું તેકું મળી જાય સિકંદરને ખીજે પણ બોધ મળ્યો કે મરતો માથુસ ‘હું ઘેર જાઉ છું’ ગેમ બોલે છે એટલે એનું ખરું ધર આ ફાની દુનિયા નહિ પણ તે મીનેઈ જહાન છે, અને તેકું આરે ત્યારે શહેનશાહને ! પણ હુકમ તોડી, વહાવાઓનું વહાલ હોડી કામઘણા, ધનદોલત, લોભનાલસ સૌનો ત્યાગ ખરી, તે માલેકના દરખારમાં ફાગર થવાની તેને એક જ અગિલાયા રહે છે ત્યારે ખીજ દુનિયા જ જો આપણું ખરું મુકામ હોય તો ત્યાં જવા સારું પમાગ થનાનું દાર તે મોત છે મોત ત્યારે એક કુદરતી હાલત છે અને આપણે ખરે ધરેમારે પડોચાડનારુ એક સાધન છે મરતો માથુસ તેથી મોતને દાય દેવાને બદલે જો તેનો આભાગ માને તોપણ તે વાજખી કહેવાય

અમૈજ ફિલસૂફ હરબર્ટ સ્પેન્સર પ્રમાણે આતર અને બાહ્ય સંબંધોનો સતત સમન્વય તેનું નામ જીવન, ત્યારે આ સમન્વય શક્ય નથી બનતો ત્યારે મોત આવે છે એક જીવાન એટલો મજકૂત હોય છે કે તે નથી ગમ્મીની દરકાર કરતો કે નથી ઠડીની પગલા કરતો, અને ગમે તે અને ગમે તેટલું ખાધ તે પચાવી દે છે ગમે એવા પ્રતિકૂળ મજેગોથી પણ તે દારી ખાતો નથી પગલુ જુદાવસ્થાથી તેના શરીરમાં ચિયિતતા આવે છે,

જડતા આવે છે, તેનું મન પણ ફેરફાર પર્મદ કરતું નથી અને તે રૂઢિચુસ્ત બને છે, અને બદલાતા સંજોગોને બધબેસના યવાની યોગ્યતા જે જીવાનીમાં તે ધરાવતો હતો તે તે ખોઈ બેસે છે તેનું શરીર ક્ષીણ થતું જાય છે કુદરતના, આદારના, આમોદવાના સહેજ પણ ફેરફારથી તે ખીમાર પડે છે. મંજોગોને બધબેસતા યવાની યોગ્યતા એટલે જ જીવન એ યોગ્યતાનો અભાવ એટલે જ મોત અથવા મોત માટે તૈયારી કરાવતો જીદાપો ત્યારે મોતના જેવું કુદરતી ખીન્નું શું હોઈ શકે ? એક ધડિયાળ જીનું થય છે ત્યારે તે કામ આપતું નથી અને વખતોવખત ચાવી માગે છે, ધડિયાળી તેમા નવી કમાન વગેરે નાખી આપે છે, પણ ન્યારે નથી જ વળતું ત્યારે તેને નકામું ગળી પડતું મૂકવામાં આવે છે તે જ પ્રમાણે કુદરતમાં જે વૃદ્ધ અને નિરુપયોગી થઈ પડે છે તે સ્વાભાવિક રીતે મરણને શરણ થઈ અહીંથી અદૃશ થાય છે

આ તમામ વિશ્વ એક એકથી વિરુદ્ધ જતાં બળોનો સુમેળ સાધવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યું છે એ સુમેળ ઉપર જ દુનિયા ટકી રહી છે, પણ એ સંપ અને મમન્વય એક એથી ભિલતા બળોની થતી એકતા ઉપર રચાય છે. એક વર્ષમાં બારે માસ ગરમી હોય, અગર બારે માસ દિવસ હોય તો ત્યાં આપણને રહેવું ફાવે નહિ માણસ માયમની જીવાની અને જીવેદાનીની મોજમજાદથી પણ કટાણી જાય માટે જ પ્રભુએ જગતમાં જોડકાં પેદા કર્યા છે અને એ જોડકાંનો સમન્વય કરના આપણને ફરમાવ્યું છે માટે જ ગરમી પછી ઠંડી, દિવસ પછી રાત્રિ ભરતી પછી ઓઠ જીવાની પછી જીદાપો આવ્યા વિના રહેતા નથી અર્થશાસ્ત્રમાં જો માગ અને ખર્ચ ન હોય તો દુનિયામાં લેવડદેવડ ચાલે કેમ ? ઇતિહાસમાં જો ચડતીપડતી ન હોય તો ઇતિહાસના પાના જ ફોગ રહે સાહિત્યમાં જો માત્ર ઉલ્લાસ અને મસ્તી (romanticism) નાં દર્શન થાય, અથવા ફક્ત મયમ અને સ્વાસ્થ્ય (classicism) જ નજરે પડ્યા કરે તો વાચકની ધીરજ ખૂટવા વિના ન રહે અને મોડે વહેને તેનું સાહિત્યમાંથી દિલ જીડી જાય કાર્ષ્ક તીખાશ કે ખટાશ વિના માત્ર મિદાઈના ભોજન કરવા બેઠીએ તો મોટે ફીક ચડી આવે જગતમાં અંકુશ વિના યે આઝાદી કેમજે દેખી છે અને દેખી હોય તો તે કામની શી ? જીવન એક સમામ પણ છે, શાંતિ પણ છે, કામ પણ છે, આરામ પણ છે, પ્રવૃત્તિ પણ છે નિવૃત્તિ પણ છે પિયાગો રસ નામના ગ્રીક ફિલસૂફી philosophy of odd and even (એકીમેકીનાં જોડકાંના સિદ્ધાંત) ની શોધ કરી હતી નવા નામે આજે આપણે એને

law of compensation અથવા law of polarity (કન્ડનો કાયદો) કહીએ છીએ ત્યારે જેમ ધન અને ઋણ વિદ્યુતના તારો (positive and negative electric wires) ના સંયોગ વિના વીજળી ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી, તેમ જ જન્મ અને મોતના મેળાપ વિના જિંદગીની શક્યતા જ ક્યાંથી હોય ? જેમ મનુષ્ય એક પગે ચાલતો નથી, જેમ પખી બે પાળો વાળો હોય તેમ જીવનમાં જન્મ અને મરણ એ એક એકથી જુદાં બળોની આવશ્યકતા રહેલી છે જ આ કારણે જન્મના જોડાણ જ મોત જરૂરી અને કુદરતી છે મૃત્યુ જીવનની પુરવણી કરે છે મોત વિના પરવરદિગારની રચના અધૂરી જ રહી જાત મોત એ માલેકની મહેર છે જો કે તે કહેરનું સ્વરૂપ ધારણ કરી આપણને ગભરાવે છે

જો જગતમાં મોત ન હોત તો જીવનમાં એકસરખાપણું (monotony) એટલું બધું આવી જાત કે આપણે તેનાથી અત્યંત ત્રાસ પામત, અને હાલમાં વિજ્ઞાન જાણેદાનની જિંદગી બહુનારી દવા શોધે છે તેમ તે વખતનું વિજ્ઞાન કાયમનું મોત આપનારી દવા પાછળ મગ્ન રહેત જગતમાં વિવિધતાની બહુ જરૂર રહે છે કવિ ટેનિસને કહ્યું છે તેમ એક સારો રિવાજ પણ લાભો મમય ચાલુ રહે તો તે માઠો દેખાવાનો સંભવ ઊભો થાય છે, માટે ધર્મશ્રવણની શક્તિના દર્શન એક રૂપ નહિ, પણ અનેક રૂપે ચાલે છે—જીવનનો ચાક ઉતારવા અને જિંદગીનો કટાણો દૂર કરવા પણ મોતની બારે જરૂર છે ઓક વ્તકયા પ્રમાણે ટાઇથોડમ નામના એક અતિ સોદામણા પુરુષ ઉપર પ્રયોગ (ઉપા અથવા નામદાદની દેવી) મોદિત થઈ તેની મારફતે દેવોને વિનંતિ કરી ટાઇથોડમને અનંતતા પ્રાપ્ત કરી પણ જાણેદાનની જીવાની માથે માથે માગતા તે જૂની ગયેલો દોષથી તે દિનપ્રતિદિન ધગ્ગો અને નમજો થતો ગયો તેનું કુખ ન જોવાયથી દેવોએ દવા કરી તેને એક ખગ્ગમાકડી (grasshopper) મા ફેરવી નાખ્યો આ વિષય ઉપર મહા કવિ ટેનિસને એક સુંદર મધ્ય ગ્રંથ છે મોત વિનાનું જીવન તે બિંધ વિનાના ચાતુ ઉત્તરગ મમાન મનાવકારક છે મોજશોખના દળર સાધનો દોષ પણ જીવ ન આવતી દોષ ત્યારે તે કડવા ઝેર સમાન બામે છે લાંબા કાળની જીવાની પણ પ્રાપ્ત થઈ દોષ તો તેથી પણ માણસ અવશ્ય કંટાળી જશે અને તે આપણે દિંદુ ગાળ મવાતિની દત્તમ્યા ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ મવાતિને તેના શ્વશુર શુદ્ધચાર્વનો ચાપ નડવાથી તે એમએમ વૃદ્ધ થઈ ગયો અને જીવાની ભોગવવાની તેની આશા અધૂરી બી મધ તેજે પોતાના પાંચ પુત્રોને કહ્યું કે તમારામાંથી એક પોતાની જીવાની આપી

મારું ધડપણ લેવું પૂરું નામનો એક પુત્ર તેમ કરવા કબૂલ થયો અને પિતાને પોતાનું તારુણ્ય આપી પિતાની જુઓર્મો પોતે લીધી વયાનિએ તે જુવાની બહુ જ સાચા સમય સુધી ભોગવી પણ આખરે તે કંટાળ્યો અગ્નિમા લાકડા નાખતાં તે શમી જતો નથી પણ મામો બાકી ભેડે છે, તેમ વિલાસી જીવન ગુન્નગ્રાથી વિપવચામના શાન ચતી નથી પણ મામી સતેજ થાય છે એવો એને અનુભવ થયો જુવાનીથી કંટાળી ધડપણની શોધમાં પાંડો પોતાના પુત્ર પાસે આવ્યો અને જુવાનો ને ધડપણની અદવાતદલી કરી લીધી

ધડીકમાં ઈન્સાનને જિંદગીનો જોશ ચડવાથી તે ચડોળે ચડે છે અને નવાજીની કરી નાખે છે, ત્યારે તેને મોતનો વિચાર કરવાની પણ કુરસદ નથી, બલકે તેને તે દસી કાઢે છે પણ જ્યારે જીવાથી તે કટાળે છે ત્યારે આ મેયું કયાથી વળગ્યું અને આ પીડા કેમ સહેવાઈથી ટળે તેની જ ફિકરચિંતામાં તે પડી રહે છે જિંદગી એક ક્રિકેટની રમત જેવી છે મોતનો દેવ ચાલુ બોલિંગ કરે છે, પણ જિંદગી ભોગવનાર બેટ્સમેન અનેકવાર તેના બોલો બાઉન્ડરી બણી ફટકાવી ચાલ્યાંથી મેળવે છે. તે જો સારો બેવાડી હોય તો સો બોલો રન પણ ઠોકી કાઢે છે. પણ રન કરી કરીને કેટલા કરશે ? પેનો બોલર તો ધડી ચોખ્ખા વિના તરેહવાર તઃખીગ્યા બોલ ફેકયે જ જાય છે અને મોડે વહેતે તે વિકેટ લીધા વિના ગહેતો નથી કોઈ વખતે તો અચાનક રમનારથી બોલ જતા ભીંચે ચડી જવાથી તે ઝડપાઈ કેંચ આઉટ થઈ જાય છે બહુ સારો રમનાર હોય અને છેલ્લે સુધી ટકી રહ્યો હોય તોપણ તેના દશે સાથીઓ આઉટ થયા પછી ફરે હુ એકલો શુ કરીશ ? ” એવા વિચારથી ક્રિકેટના કાયદા અનુસાર તે નહિ આઉટનો પણ આઉટ મણાઈ તમૂસા વિદાય થાય છે કોઈકવાર બોલો ત્રણસો રન કર્યા પછી તે એટલો થાકે છે કે- “બસ બહુ થયું” એવું બોલી તે retire થાય છે, બાને પાછો ફરે છે જિંદગીમાં પણ તેમ જ છે મોડેવહેલે યમદેવ આપણી વિકેટ ઉડાવી દે છે, બા તો અચાનક કેંચ-આઉટ થઈ આપણે ઓચિંતા યમના સપાટામાં આવી જઈએ છીએ કેટલીકવાર બહુ વૃદ્ધ થયા પછી અને આપણા મધળા સાથીઓ ચાલી ગયા પછી આપણને પણ ચાલી નીકળવાનું મન થાય છે, અથવા સુખી જિંદગી પણ ગુન્નરવા પછી તેનો થાક આપણને એટલો ચડે છે કે અમરતા તો બાજુ ગઈ પણ આ બેઠ ક્યારે ખતમ થાય તેની આપણને ઈનેજરી ગહે છે

બીજા હાથ ઉપર જીવનપ્રવાહ એટલો વેગથી વહે છે કે કેટલાકો

કયાયે સ્થિરતા અનુભવી શકતા નથી અને પોતાનું મન કાંઈ પણ ખાખત ઉપર ગોઠવી શકતા નથી આપણી જિંદગી જ એટલી દુઃખી છે કે આળ-પણનો વિચાર કરીએ તેટલામા તો તે પસાર થઈ જાય છે, જીવાની ભોગવવાનો ખ્યાલ કરીએ કે જીવાની જ જતી રહે છે અને કડવાં મીઠાં સરસરણો મૂંઝાતી જાય છે જોતજોતામાં જ ધડપણ અને મુસાફરીનો અંત આવીને ઊભા રહે છે જીવન એક પહાડના પેટામાંથી નીકળતા પાણીના વહેણ સમાન છે : પાણી ઉાર ધડીભર નાચતા પરપોટા તે જિંદગીના અકેક દિવસ છે, સપાટી ઉપર ચમકતું ફોણ તે જીવનના ઉદ્દાસ અને આનંદ છે જે ફોણ જેટલા જ તરરહીન અને ક્ષણભંગુર છે હજી તો આ જલધોધની ઉપ યોગિતાનો વિચાર કરીએ તેટલામા તો યાહોમ ધસી ખીણમા પડી તે વિખેરાઈ જાય છે વખત ધડીભર થોભતો નથી, તેમ જિંદગી પણ મોત તરફની દૂચ સમાન છે ખુદ 'જવાની' શબ્દનો અર્થ જ "ચાલી જવાની" એવો પણ થાય છે જે અર્થસૂચક છે "મંસાર" શબ્દનો ધાતુ મંસૃત "સ" એટલે ચાલવું એવો અર્થ ધરાવે છે જે થોભે જ નહિ પણ સતત મર્વા જ કરે તે મસાર જે અટકે નહિ પણ મૃત્યુ તરફ વહા જ કરે તે જિંદગી

બહુ છે કે ઈશ્વરની યોજનામા મોતને સ્થાન છે જો તેમ ન હોત તો પાપની સીમા જ ન રહેત મોત છે અને ગમે ત્યારે આવી ઊભુ રહે છે અને ધનમાલ સુકાવી આપણને ઉપાડી જાય છે તેની ખાત્રી હોવા છતાં પણ પૃથ્વી પાપના બોજથી દમાગેલી જ રહે છે આટલું જળજવા છતાં પણ માણસના લોભલાલચનો પાગ નથી મોટા મોટા દેશોને બોગ દેગો ઉપર સત્તા જમાવી તેમનું હીંગ ચૂમવું છે યા મદાયુક્તોર્મા ઝપનાવી મર્વ નાથ ફેલાવવો છે શ્રીમતોને નફાખોરી કરી, મંત્રક કરી, પોતાની સમ્પદ સ્થિતિનો અણુધટતો લાભ લઈ ગરીબોનો ધાણ કાઢવો છે મિસકાનને બંલે દુકડો રોટી ન મળે પણ વેપારીને તો એકના દયનો ભાવ લેવો છે. માથે યમદંડ લટકતો હોય ને જો આટલી બેદાદી, આટલાં પાપ, આટલી દુષ્ટતા થતી હોય, તો જો અહીં કાવમનો અડો જમાવી બેમવાનુ હોત અને જવેદાનની જિંદગી ભોગવવાની હોત તો આજ સુધીમા પુણ્યનું નામ જ ધરતી ઉપરથી મળે ચડું હોત, અમે સ્વર્ગની માણુખના દર્શન તો જ્યાંયે ચાત જ નહિ જો મોત ન હોત તો પયગમ્બરોનાં ઈશ્વરપ્રેરિત વચનો અને યોગીઓનાં શુદ્ધ જીવનોથી પણ આપણી ઉપર પૂરતી અમર યઈ ન હોત જે કાંઈ જગતમાં બધું થયું છે તેનો જસ ધણેક દરજ્જે મોતના અસ્તિત્વ અને ખુદાના આખરી ઈન્સાફની માન્યતાને મળવો જોઈએ

મોતને ગમે તેટલું કુદરતી કે જરૂરી માની લઈએ તોપણ તેને માથે અપજન્ય તો ખરો જ. જેમ જન્મ અને લમ ખુદાલીના તેમ મોત શોક-નો જ વિષય છે અને રહેશે. મહાભારતના “શાંતિપર્વ”માં મોતની ઉત્પત્તિનું વ્યાસકારિક વર્ણન છે, તે પ્રમાણે પહેલાં બ્રહ્માએ મોત પેદા કર્યું નહોતું. ત્યારે પ્રજાવૃદ્ધિ એટલી બધી થઈ ગઈ કે બ્રહ્માજી પણ અકળાયા અને તેમને શાંત પાડવા ચંક્રને જતું પડ્યું. છેવટે બ્રહ્માના શરીરમાંથી એક સ્ત્રી (મોતની દેવી) પ્રગટ થઈ. બ્રહ્માએ તેને આજ્ઞા કરી કે હવે તું પૃથ્વી ઉપર જઈ લોકોના પ્રાણ લે, ત્યારે તે દેવીએ સાફ ના પાડી કહ્યું કે કાર્મિક કાર્ય હોય તો સોગો, પણ આનું અપજન્યકાર્ય કાર્ય હું કરનાર નથી. આખરે તે દેવીને સમજાવવામાં આવી કે ઈશ્વરજીવાથી જે કામ થાય તે અધાર્મિક હોય જ કેમ ? મોત અવશ્યનું છે, ઈશ્વરી યોજનાને સફળ કરે છે, અને બ્રહ્માજી ક્રૂર દેખાવા છતાં તેના બીનગમા ઈશ્વરનો પ્રેમ મમાયો છે. હજી પણ તે દેવીની ખાતરી ન થતી હોવાથી અને “મને ફાટનો અપજન્ય મળશે તેનું કેમ ?” એવો તે વાલો ઉડાવતી હોવાથી બ્રહ્માએ કહ્યું કે “જા; મરણ મમયે હું લપ્સ્ય, રોગ, વગેરે મોકલીશ, તેથી લોકો તને અપજન્ય ન આપતાં રોગ, લપ્સ્ય વગેરેને બદલામ કરશે.” આનું સાંભળવાથી મૃત્યુ દેવી નીચે ઉતરી અને ઈશ્વરની આજ્ઞાનુમાર સદારનું કાર્ય કરવા મંડી. આમ છતાં હજી આપણી તો ખાતરી થતી જ નથી અને પ્રાચીન કાળથી તે અઘાપિ પર્યંત મોત તો બદલામ જ થતું આવ્યું છે, અને તેની અનિ-વાર્થતા પ્રત્યે આપણે દુર્લક્ષ જ દાખવીએ છીએ.

આમ કરી જ્યારે ધરતીકંપ, જ્વાળામુખી ફાટવાની આફત, જલ-પ્રલય, અતિવૃષ્ટિ વગેરે અનુભવીએ છીએ અને એક સામટાં હજારો મનુ-ષ્યોને એકાએક મૃત્યુમુખમાં હોમાતાં સાબળીએ છીએ ત્યારે આપણને થાય છે કે ઈશ્વર તે તારનાર છે કે મારનાર ? તે જો દયાળુ હોય તો આટલા માણસોને મારે શા માટે ? જો મુન્સાફી હોય તો દુષ્ટ ભેગાં નિર્દો-ષોના નાશ શા માટે કરે ? ૧૯૪૫માં ક્વેટાનો ધરતીકંપ થયો ત્યારે આવા આવા વિચારો કરી ભક્ત પુરુષો પણ નારિનકના તરફ દૃષ્ટી ગયા; જ્યારે કેટલાક નારિતકો પ્રભુનું આત્મ અમાપ બળ જોઈ તેની હસ્તીમાં માનવા લાગ્યા ! એની અફેક કરતાં જુદી જ અસર એક જ બનાવથી ઊપજવા પામી. ક્વેટાની આફતથી જેમણે વફાલાઓ સુધ્ધાં પોતાનું ગર્વસ્વ ખોડ્યું હોય તેમને દિલાસો શી રીતે દેવો અને ઈશ્વરના ન્યાયની ખાતરી તેમને શી રીતે કરાવી આપવી ? એ કાર્યની મુશ્કેલી આપણે સમજી રાખીએ છીએ,

છતાં આ પ્રમંથે એ વિશે કાંઈક વિચાર કરીશું.

મોત જરૂરી છે તે તો જોયું, પણ આટલા મોટા પ્રમાણમાં અને એકાએક પ્રભુ શા માટે તે મોકલતો હશે તે આપણે તપાસીએ. આપણને યહુદીઓના જૂના કરારમાં એવું કહેવામાં આગ્યું છે કે પ્રભુએ વિશ્વ રચ્યું, પહાડપર્વત કર્યા, ઝાડપાન, પશુપંખી, મનુષ્ય વગેરે પેદા કર્યા, અને પછી પ્રભુએ આરામ લીધો. એ ઉપરથી આપણે એમ સમજવાનું નથી કે ઉત્પત્તિ (creation)ની ક્રિયા હવે પૂરી થઈ છે. ખરું જોતાં તો હજી એ ક્રિયા આજુ જ છે અને રહેશે અને કુદરતમાં નવોન પ્રકારની ગ્યના, નવા નવા ફેરફાર, જીવ જીવ પ્રકારના પશુ, પંખી અને મનુષ્યની જાતો પેદા થઈ જ કરશે. ઉત્પત્તિની ક્રિયા કોઈ દિવસ અટકશે નહિ, તેની માથેલાય વિનાશ (destruction) ની ક્રિયા પણ પોતાનું કાર્ય આજુ જ રાખશે. હિંદુઓ પ્રભુની ત્રણ શક્તિઓનું વર્ણન કરે છે, અને તેને ત્રણ જીવ હોવાનાં નામ આપે છે, જે કે તે ત્રણે દેવો ખરું જોના એક જ પ્રભુનાં ત્રણ રૂપો છે. બ્રહ્મા ઉત્પત્ત કરનાર છે, વિષ્ણુ પોષણ કરે છે, નવારે સિવ સહારના દેવ છે. ત્યારે ઉત્પત્તિ અને વિનાશ એ તો પ્રભુની જ બે જીવ હોઈ શક્તિઓ છે પ્રભુ ઉત્પત્ત કરતો નથી, પ્રભુ એટલે જ ઉત્પત્તિ; પ્રભુ નાશ પણ કરતો નથી, પ્રભુ એટલે જ વિનાશ. વિનાશની ક્રિયા વિના પ્રભુનું આ વિશ્વ ઉપરનું પ્રભુત્વ ચાલે જ નહિ. ફોટું વસ્ત્ર જોઈને આપણે આંધુ પાડતા નથી, મોતને જોઈ પાડીએ છીએ; પણ પ્રભુને મન ફોટું વસ્ત્ર અને ધરતીક પથી ફના થયેલું એક સહેર બંને મરણી જ છે. પ્રભુની નજરમાં મોત એક રોજિંદુ અને જરૂરી કાર્ય છે, જે એને કંઈ જ છૂટકા

જરથોસ્ત્રી ધર્મમાં ખુદાના ૧૦૨ નામો છે તેમાંથી તેનું સાતમું નામ “ જીને-સ્તીક ” અથવા સૃષ્ટિરચનાનું મૂળ છે, નવારે તેનું આઠમું નામ “ ક્રાખ્તન-તેહ ” અથવા બધાનો ખડોળો ઉડો છે. ઈસ્લામી મતદર્શી અસ્લાહનાં ૯૯ નામ છે તેમાંથી તેનું ૬૦ મું નામ “ અલ મુકદ્દસ ” અથવા નિદગી બચનાર છે, નવારે તેનું ૬૧ મું નામ “ અલ મુખીયત ” એટલે મોત આપનાર છે. ટુંકમાં તારનાર અને મારનાર, ઉત્પત્ત કરનાર અને નાશ કરનાર અદ્વરમત્ર પોતે જ છે, અને ઉત્પત્તિ અને વિનાશ એનાં મુખ્ય લક્ષણો છે, જે વિના એની સૃષ્ટિ ટકી શકે પણ નહિ આપણે બે દાથો વડે કાર્ય કરીએ છીએ, તેમ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ એ પ્રભુના જમણા અને ડાબા દાથો છે, જે વડે એની દમેયની કારરવાઈ ચાલી રહો છે. આ બેમાંથી આપણે માત્ર ઉત્પત્તિ જ પસંદ કરીએ અને વિનાશને

ગણતરીમાં ન લાઇએ તે કેમ ચાલે ? ખુદાને મન બન્ને સરખાં છે અને દિલમુક્કોની દૃષ્ટિએ બન્નેને અગત્યની ફરજને બગતવવાની છે. જેમ ઉત્પત્તિ વિના વિનાશ શક્ય નથી તેમ વિનાશ મિવાય ઉત્પત્તિ લાંબો વાર નભતી પણ નથી.

ધરતીકંપોથી બચ કર નાશ થાય છે - અને પ્રજાની બીયણ સદાગત-શક્તિનું આપણને જ્ઞાન થાય છે. વિજ્ઞાન દ્વારા ધરતીકંપ રોકી શકાયું નથી, અથવા તે થાય ત્યારે ઓછામાં ઓછું નુકશાન કરે એવા ઉપાયો પણ ઝાઝા મોટા શક્યું નથી. વિકાસક્રમ (evolution) માં આપણે પ્રગતિ કરીએ છીએ, પણ જેમ જેમ વિનાશ, આકતો, નિષ્ફળતાઓ અને ભૂતોમાંથી આપણે પસાર થઈએ છીએ તેમ તેમ આપણી આંખો તે દિશાઓમાં ખૂલવા પામે છે. પાછા પડ્યા વિના આગળ જવાનું નથી: જેને આગળ કૂદકો મારવો છે તે થોડાંક કદમ પાછળ જમને દોડતો આવીને છલગ મારશે. તેજ પ્રમાણે ચાલુ ઉત્પત્તિ હોઈ શકે નહિ, કે પ્રગતિ જતી રહે નહિ અવારનવાર કંઈક પાછા દડકું પડે અને આપણે દરતીમાં આજેલી સુંદર વસ્તુઓનો નાશ પણ સખેદ જોવો પડે આપણે મોટરો, આગગાડી, આગખેટ અને વિમાનો દ્વારા પ્રવાસ કરીએ છીએ અને તેમાં પણ અકસ્માતનો ભય તો છે જ, તો પૃથ્વી તો એક એવો મદાન ગોળો છે કે જેની વ્યાસરેખા (diameter) વિષુવવૃત્ત (equator) આગળથી માપતા ૭૯૦૦ માઇલ છે. તે પોતાની ધરી આસપાસ ૨૪ કલાકમાં ફરી રહે છે, અને તે ઉપરાંત સૂર્ય કે જે પોતાથી ૯૩,૦૦૦,૦૦૦ માઇલ દૂર છે, તેની આસપાસ તે એક વર્ષમાં ફરી રહે છે. કદપના પણ ફરી જાય એવી આ મદાન અને નિરંતર ચાલુ રહેલી ગતિ તરફ જોતા જો પૃથ્વી અવારનવાર ઢોકર ખાઈ ધરતીકંપ પેદા કરે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય ? એટલી જ ખરાબી થમને રહે છે તેથી પ્રજાનો આભાર માની એ ખરાબીનું નિવારણ થાય એવા વૈજ્ઞાનિક પગલાં લેવામાં જ આપણું હાથપણ સમા-યેલું છે.

જગતનો કુલ વિસ્તાર ૧૯૬,૫૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ છે, જોકે તેમાંથી રહેવા લાયક જમીનનો ભાગ માત્ર ૫૫,૫૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ છે; બાકીનો ભાગ પાણીનો હોવાથી મનુષ્યને માટે રહેવાને કામ આવે એવો નથી. ૧૯૩૫-૩૬માં જગતની કુલ વસ્તી ૧,૬૦૦,૦૦૦,૦૦૦ માણ-સોથી વધુ હતી. વિદ્વાનો કહે છે કે સાધારણ સંજોગોમાં ૨૫ વર્ષના

અરસામાં વરતી બેવડી બની શકે છે. અલબત્ત કૂતરાં, બિલાડાં, ઉંદર અને ખાસ કરી મચ્છીની વરતી તો બેશુમાર વધે છે, પણ તેમનું મરણ પ્રમાણ પણ વધુ છે અને તેમનું આયુષ્ય ટૂંકું છે. હવે મનુષ્યોની વરતી જો આ રીતે વધતી ગઈ તો દુનિયામાં જિંદા રહેવાની પણ જગ્યા મુશ્કેલ થઈ પડે, માટે પણ વિનાશની જરૂર રહે છે. કેટલીક વેળાએ ધરતીકંપ, દુષ્કાળ, મદામારી વગેરેથી થતા વિશાળ પાવા ઉપરના વિનાશની જરૂર રહે છે. આ એક નાપસંદ સત્ય છે પણ તે સ્વીકારે જ છૂટકો અન્યતઃ, આપણે એ વિનાશ કરવો નથી. આપણુ કાર્ય વિનાશનું નહિ પણ વિકાસનું છે. પણ પ્રભુ, જેને હાથ સધવાનો દોરી છે, તે એ પદ્ધતિ સંગ્રહ કરી શકે છે. મનુષ્ય પણ પોતાથી બનતું કરી છૂટે છે, જોકે આણુ બદલાતા મન્ને-ગોમા તેને અનેક નિષ્ફળતાઓ મળતી જ રહે છે તે વિદેશવાસ કરે છે, જોકે તેમ કરતા તે દુનિયાના કાર્મ બીજા ભાગમાં વરતી વધારે છે યા વર્ણમંડલ પ્રજા ઉત્પન્ન કરે છે, અને એ રીતે ત્યાં નવા જ પ્રશ્નો જિંદા કરે છે. તે મોટી ઉમરે લગ્ન કરવાના અને ફરજિયાત સતતનિયમન કરવાના કાયદાઓ ધડે છે, પણ તેમ કરતા તે અનોતિની ખાઈમાં ગળડે છે. છેવટે દેશમાં વરતી ઘણી વધી પડવાથી અને વસવાટની જગ્યા ન રહેવાથી તે બીજા નિર્દોષ દેશો સાથે લડાઈ બહેર કરી, પાછો વિનાશનો પંથ પકડી ધીર પાપમાં પડે છે.

લડાઈ ન કરે, સુલેહસપનો વખત હોય અને વરતી વધતી જાય તો મનુષ્યપ્રમાણુ પણ સાથેસાથ વધતુ જ જશે. વળી વરતીના વધારાના કારણે મનુષીના દર જાતરી જશે અને ગરીબવર્ગમાં અસતોષ ફેલાશે સાધારણ સંજ્ઞામાં શ્રીમતના કરતા નિર્ધનને ઘર સતત વધારે હોય છે અને એ કારણે પણ દરિદ્રતા ફેલાય છે એક બાજુથી જગ્યાની તળી અને બીજી બાજુથી વસ્તીનો જગી વધારો—એ બે પીડામાંથી દેશને ઉગારવાનો વિકટ પ્રશ્ન બલબલા ગજમુત્સદ્દીઓને મૂંઝવી રહ્યો છે. ત્યારે નિરકુશ ઉત્પત્તિને રોકવા પ્રભુ વખતોવખત નાના મોટા પાવા ઉપર વિનાશ મોકલે તે તેની વિશાળ નજરે પૃથ્વીના ક્ષિત માટે જ હોવું જોઈએ એમ આપણે માનવું રહ્યું શરીરમાં લોહી વધી પડ્યું હોય તો ફક્ત બોલાવી વધારાનું લોહી કાઢી નાખવું પડે છે તેમ ઈશ્વર પણ તેની ખુશી પડે ત્યારે અને મન યાહે તે જગ્યાનો કે મનુષ્યોનો વિનાશ કરે છે.

કોઈ પૂછશે કે ઈશ્વરને અવારનવાર નાશ કરવાની જરૂર પડે છે તે તો સમજ્યા, પણ વગર વાકે દુષ્ટોની સાથે નેક માણસોને એકસામટા

એકાએક મારવામાં એનો ઇન્સાફ ક્યાં આવ્યો ? જવાબ એ છે કે ઇન્સાફ વિના તો ઈશ્વર જ નથી, અને પ્રભુ મંપૂર્ણ સત્ય અને શ્રેય (absolute truth and goodness) હોવાથી તેનાં હદાપણુ, નેકી અને ન્યાયની દૃઢ જ નથી. આ બાબત સમજવા માટે પુનર્જન્મનો કાયદો સમજવાની જરૂર છે, અને તે આગળ જતાં કાંઈક વિસ્તારથી ગમગતવામાં આવ્યો છે. પણ દાહમાં એટલું જ કહીશું કે વિના વાકે કોઈ મર્યુ નથી, અને વિના તકસીરે કોઈને દુઃખ પણ ઊપજ્યું નથી. એ વાંક કે તકસીર કદાચ આ ભવનાં નદિ પણ આગલા ભવનાં હોય, તે કરનારાંઓનો મરણ સમય સાથે આવી પહોંચ્યો હોય, કોઈને તેની પાછલી કરણી અનુમાર રિખાને મરવાનું હોય, કોઈને પોતાના ગત કર્મ પ્રમાણે વદાણાઓને ખોઈ જીવનાં જીવત તેઓનો ન જીવાય એવો ગમ ખાવાનો હોય, યા નિર્ધન સ્થિતિમાં દિવસો કાઢવાના હોય, તો ખુદા તે સર્વને તેઓની કરણી મુજબ એક સામટી યોગ્ય સજા કરે છે, જો કે આ જન્મે તેમાના કેટલાક ભલા હોય અને કેટલાક જૂગ પણ હોય. આપણે ગયા જન્મોની દફીલત ન જાણતા હોવાથી અને ત્રિકાળગાની ન હોવાથી ખુદાના આ અચૂક ઇન્સાફ પ્રત્યે સંકાતી નજરે જોઈએ છીએ, પરંતુ તેમાં આપણુ પોતાનું અજ્ઞાન છે. ઈશ્વરના કાયદા અચળ છે અને તે માસિકની નજરમાં એક નાચીઝ કીડી અને એક દુનિયા ધ્રુમ્મલનાર વીર બન્ને સગ્યા છે. ખુદાના ન્યાય પ્રત્યે વહેમ લઈ જવા કરતા તે કરીમે-રહીમના ઇન્સાફમાં અખૂટ યકીન ધરાવવાથી જ આપણે આવા ગમગનાક ફટકા સાંતિથી સંદન કરી શકીશું અને આપણા જ્ઞાનની મર્યાદા શ્રદ્ધાના બળથી પૂર્ણ કરીશું.

દુનિયામાં જે મહાયુદ્ધો ફાટી નીકળવાથી ભયંકર વિનાશ ફેલાય છે તેનો શુભો પણ કેટલાકો ખુદાને શિરે ઝોળાવે છે તે વાજબી દેખાતું નથી. લગાઈનું દુઃખ પ્રભુ મોકલતો નથી પણ તે મનુષ્ય ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે જ તેનું નિવારણ પણ કરી શકે. જેમ શુદ્ધામગીરી અને શરાબ-બાજીથી યતી ખરાબી માનવજાતે જ પેદા કરી અને માનવજાત જ તેનો ઉપાય પણ કરે છે, તેમ એક વખત એવો આવશે કે જ્યારે ઇન્સાનને જંગમાં ઘેતરતાં શરમ લાગશે અને પોતાના બાહ્યમય ઉપર શસ્ત્ર ઉઠાવતાં તે કમકમશે. એમ માનો કે એક શ્રીમંત પિતાએ કાએક ઉરતાદો રોકી પોતાના પાંચ પુત્રોને ઉચ્ચ પ્રકારની તાલીમ અપાવી; દરેક તે પુત્રો મોટા થતાં ફળવણીને કથંક લગાડીને માહોમાહે લડી મરે તો વાંક તે પુત્રોનો કે પિતાનો કે ઉરતાદોનો ! પ્રભુએ આપણે માટે પોતાના ખાસ પરંજી

પામેલા પથગમ્યરો દ્વારા અનાનવાર મુક્તિના સંદેશા મોકલ્યા, પરંતુ પુત્રો જ ન્યા લોભલાલય અને પાપના પંજનમાં ફસી લકાઈ કરી પોતાની અને બીજાની પાપમાલી કરતા કરાવતા હોય, ત્યાં દોષ પ્રભુનો કે તેના પથગમ્યરોનો કે પેલા કપૂનોનો ? સ્વભાવમાં જે લકાઈ આવી પડે તે સિવાય બીજી કોઈ પણ લકાઈ નૈતિક દૃષ્ટિએ વાજબી ગણી શકાય નહિ કેવળ સ્વાર્થને લોભે બીજાના પ્રાણ ફરવા, તેમની મિલકત છીનવી લેવી, તેમના ઘરગામની પાપમાલી કરવી અને તેમનો દેશ પચાવી પાકવો તેમાં ઇન્સાનિયત નહિ, શક્તાનિયત છે આ ક્ષણભંગુર જગતમાં એક બીજાને મદદગાર થવાને બદલે એક બીજાના લોહીના તરસા ચર્ષી ગહેવું એ તો ગની પશુને જ શોભે કમીરજી કહે છે —

‘ હફી પડી હવે ખેતમે, જ્ઞાન આપે લખ કોડ,
દાવા કરે તડ મરે, ફિર ચેતે ગરે સખ છોડ ; ”

કૂતંગમાં બુદ્ધિ નથી માટે તે હાડકાં સારું લડી મરે છે અને જેવડે ખાધું ન ખાધું તેટલામાં ચાલી નીકળે છે, પણ બુદ્ધિશાળી હોવા છતાં ઇન્સાન તેની નવારીખમાં અનેકવાર કૂતંગ જેવા લક્ષણો બતાવી લકનો ઝગડો રહ્યો છે તે અફસોસકારક છે

કેટલાકો કહે છે કે (War is a biological necessity) જીવનશાસ્ત્રની નજરે લડાઈની જરૂર જરૂર ગ્રહે છે. એમોનું કહેવું છે કે કુદરતમાં જ ચોતરફ લડાઈ ચાલી રહી છે—મોટું પક્ષી નાનાને મારી ખાઈ જાય છે, મોટી મચ્છી નાની મચ્છીને ગળી જાય છે, મોટું જનવર નાના જનવરનો ભક્ષ કરે છે, સર્વત્ર survival for the fittest (ઉત્તમનું અસ્તિજીવન) ના સિદ્ધાંતનો અમલ થતો જોવામાં આવે છે તેઓ કહે છે કે ખુદ માનવી પોતે આજ સુધી ટકી રહ્યો તે એણે પશુઓ અને કૂર કુદરત સામે કરેલી સફળ લડાઈને આભારી છે. માટે મનુષ્યો માહોમાહે લડે છે અને સૌથી લાયક હોય તેજ બીજા ઉપર શાસન કરે છે ત્યારે એ લાખઓના કહેવા મુજબ આ લડાઈની સ્થિતિ કેવળ કુદરત અનુસાર અને સ્વાભાવિક છે લડાઈનો સવાય અત્યંત લાભો છે, પરંતુ વિષવાતર થવાનો ભય છતાં આપણે તે વિશે કામક ચર્ચામાં બિતરીથું

માણસમાં પશુનું તરત છે તેમ પ્રભુનું પણ સંસ્કૃત છે જ્યાંસુધી માણસ માત્ર પશુની પ્રેરણાથી દોરવાતો રહેશે ત્યાંસુધી તે લડાઈ કરી

સર્વોપગિષ્ઠ જમાવવાની અભિલાષા સેવશે. પણ જ્યારે એનામાં ઈશ્વરી તત્ત્વ જાગત યશે ત્યારે લડાઇના નામથી જ તે અત્યંત ત્રાસ પામશે અને લડાઈ ઉત્પન્ન થનારાં કારણોનું નિવારણ કરવા તે મતત પ્રયાસ કરશે પણ જેવા માણસો માટે The Law of the Jungle (જગતમાં પ્રવર્તતો કાયદો) જ પ્રસિદ્ધ છે : તેઓને સિદ્ધાંત eat or be eaten, kill or be killed (બક્ષ કરો અથવા બક્ષ્ય બનો, મારો અથવા મરો) તેઓને જ મળે જીતરતો હશે, આપણી બુદ્ધિમાં તે જીતગતો નથી અને જીતરે પણ ક્યાથી ? લડાઈમાં તો મૌથી જુવાન, મજબૂત અને સતતિ ઉત્પન્ન કરી શકે એવા જ માણસોનો મુખ્ય મરો છે, જ્યારે ધરડા અને અશક્તો ધેગ બેસી જીવી જાય છે ત્યારે લડાઈથી survival for the fittest (જિતમનું અતિજીવન) યાય છે એ કેમ માની શકાય ? હજી fittest ને ઠેકાણે unfittest (જીવન માટે નાલાયક) મ્હેતા દોષ તો વધુ બધ બેસે

યુદ્ધને biological necessity (જીવનચાલને આધારે આવશ્યક) ગણનારાઓને આપણે પૂછીશું કે લડી લડી દુનિયા ખેતનમેદાન કરી, પોતે પરેશાન દાનતે પહોંચી ગાજ્ય કાળ કરશે અને કાના ઉપગ કરશે અને મ્હે મોટે કરશે ? પાચ પાડો મહાભારતના યુદ્ધમાં જીત્યા તો ખરા પણ મંદાર એટલે જગ કર થયો. દનો કે ગાજ્ય કરવું એમને જે સમાન કડવું લાગ્યું ઈસુ ખ્રિસ્તે ક્હું છે કે 'The meek shall inherit the earth' યાને નમ્ર માણુમ જ દુનિયાની માટેની ભોગવશે ઇતિહાસના વાચકોને આ વચન અનુભવ અને માગી સનગનું ઉલ્લખન કરનાર લાગશે પણ આધુનિક પ્રસિદ્ધ ફિલસૂફ મિ સી ઈ એમ જોડ આ શબ્દોને વાજમી રીતે એક વૈજ્ઞાનિક સત્ય ગમાન ખરા માને છે તેઓ કહે છે કે જગરા માણસો લડી લડી નાશ પામશે દેશ દેશના લડાયક મરદો યુદ્ધમાં ખપી જશે અને બેગઓ રહી જશે એટલે એ એક પ્રકારનો આતંગાદિય આત્મઘાત જ થયો બાકી રહ્યા યુદ્ધવિરોધી નમ્ર માણસો જેઓ સ્વાભાવિક રીતે પૃથ્વીના માનિક થશે ' મિ જોડના કહેવા પ્રમાણે દયા, પ્રેમ અહિંસા અને આત્માવના પગિણામે મોડે વહેલે યુદ્ધનાં પરિણામો મળતા વધુ લાભ દાયક આવશે વળી એમ મ્હેવું કે યુદ્ધને જ કારણે આપણે આ ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચ્યા તેમાં પણ પુરુ સત્ય નથી અનન્ય સફળ યુદ્ધ કરી અને રાજ્યો પચાવી પચાવી એક દેશ ઉચ્ચ પશુની સ્થિતિએ પહોંચ્યો હશે પણ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક કે નૈતિક દરજ્જે તો તે પહોંચેલો ન જ કહેવાય યુદ્ધ લડી લડી તેણે પોતાનું might (બળ) ખતાવ્યું હશે પણ તેનું might (ધર્મિકપણ) તો ઢકાયેલું જ રહ્યું હશે

પણ માણસમાં જેમ ખુદાઈ તરવ ખીનતું રહે છે તેમ તેનો સ્વાર્થ
 જાણે ચર્ચ સ્વાર્થત્યાગ વધુ વિકાસ પામતો જાય છે, તે સ્વદિત ઉપર
 લોકદિતને મરસાઈ આપે છે, તે એકલપેટાઈ છોડી સ્વભોગને પમંદગી આપે
 છે, અને આવા માણસને લડાઈની કલ્પનાથી જ ત્રાસ છૂટે છે. કેટલાકોના
 મત પ્રમાણે જે એક દેશના માણસો બધા જ આવા સાધુ વેરાગી જેવા હોય
 તો ખીન્ને દેશ આવી તેને સહેતાઈથી સર કરી ભેરો ખરુ, પણ પરાપૂર્વથી
 આત્મરક્ષણ માટે યુદ્ધ કરવું એ વાજબી ગણાયું છે સ્વાર્થત્યાગી અને
 પરાપકારી માણસોને પોતાના દેશના રક્ષણ સારુ પણ લડવાનું ન ફાવે અને
 એ અદિસાવાદી સાધુકાંઓનો દેશ જિતાઈ જાય એ વાત પણ ખરી
 પરંતુ માદ ગાંધવાની જરૂર છે કે સઘળાં દષ્ટિબિંદુઓમાં આધ્યાત્મિક અને
 નૈતિક દષ્ટિબિંદુ જ મર્વત્રેષક છે અને તે પ્રમાણે પાપ કરી કાઢવું ગંભ્ય
 પચાવી પાડવું તે મરતા પુણને પથે પોતાનું રાજ્ય ખોવું વધુ સલાહકારક
 છે એ રાજ્ય કાયમનું ખોવાશે પણ નહિ કેમકે સુધરેલી પ્રજાઓ હવે સમજતી
 થઈ છે કે જેમ એક વ્યક્તિને ખીજી વ્યક્તિને ગુનામી બધનમા નાખવાનો
 હક ન હોઈ શકે તેમ કાંઈ પણ દેશને ખીજા દેશને કબજે કરવાનો અને
 તેની આઝાદી છીનવી લેવાનો નૈતિક હક નથી હવે જગત સમજે છે કે
 જ્યાંસુધી રાજ્યો પચાવી પાડવાની લાલસા છે ત્યાંસુધી અસતોષ છે
 અને યુદ્ધો છે, અને જ્યાંસુધી યુદ્ધો છે ત્યાંસુધી નેકા નીતિની અને
 જનમાલની ખરાબી છે હવે આપણા નૈતિક દષ્ટિકોણમા પણ મોખ્ય ફેરફાર
 થવો જોઈએ, અને જેમ એક છુટ્ટુ બેઆબરૂભર્યો શખ્મ મનાય છે તેમ
 જે દેશ ખીજા દેશોની સ્વતંત્રતાનો નાશ કરતો હોય તેના તે કાર્ય પ્રત્યે
 જગતે તિ સ્કારથી જોવું જોઈએ ગોક વ્યક્તિ અથવા દેશની કદર તેના
 સદ્ગુણોથી અને સેવાથી નહિ કે તેની જીતો અને માધનસપત્તિથી થવી
 જોઈએ આજના મરકારી યુવકના મનથી ખીજાનો દેશ છીનવી લેવો તેમા
 મહત્તા નથી પામરતા છે નીચતા છે, એમાં વીરતા નથી નરી નામદી છે

જેઓ એમ માનતા હોય કે દુનિયામા લડાઈની બધું જરૂર હોય છે
 તેઓ શુ જોઈ શખ્તા નથી કે હાલની લડાઈ કેટલી બયકર અને આફતકારક
 નીવડી શકે છે? શુ તેઓ નથી સમજતા કે તેના પરિણામે લાગ્યા સમય
 સુધી દુનિયાની ચારે દિશામા ફેલાવા પામે છે? શુ તેઓને ખબર નથી કે
 દરેક દેશ આજે ખીજા દેશો સાથે આર્થિક અને રાજકીય સંબંધો ધરાવે
 છે, અને એક દેશ લડાઈમા પડે તો મગજે ખીજા તટસ્થ દેશોના નાણાં
 ખખર અને વ્યાપારમા બારે ઊથવપાથલ માય છે અને એ રીતે નાશકારક

યુદ્ધ એકવાર ફાટ્યું તો ધીમે ધીમે આખા જગતને પોતાના સપાટામાં લે
 છે ? શું તેઓને માહિતી નથી કે સુલેહના વખતમાં પણ રખે યુદ્ધ ફાટે તે
 ધાસ્તીથી દેશની લાભદાયી દિલ્લયાલોને ભોગે અમલો રૂપિયા ખરચી સ્વચ્છમા-
 મત્રીની તૈયારી રાખવામાં આવે છે ? હાલમાં ચાલી રહેલો આ ખતરનાક જંગ
 તપાસો. આ મહાયુદ્ધે જગતને તેની અનેકવિધ પ્રગતિ છતાં તેની સંસ્કૃતિની
 પોલનું પ્રદર્શન કરાવ્યું છે, મનુષ્યહૃદયમાં રહેલો નરી પાશવતાનું તેને લાન
 કરાવ્યું છે. આ લડાઈને અંગે વેપારીઓએ રાક્ષસી નફાખોરી અને સંઘર્ષ-
 વૃત્તિને વશ થઈ લોકોનું લોહી કેમ ચૂમવું તે ખરાબર ખતાવ્યું છે; શ્રીમંતાએ
 શ્રીમંતાઈ છતાં નીચતાનો દહ ઉદ્ભવી એરણુની ચોરી કરી સોયનું દાન
 કેમ કરવું તે દેખાડ્યું છે; જ્યારે ગરીબોએ ગરીબોની ચક્ષીમાં પિમાઈ ડાચુ
 વિકાસી કેમ મરી છૂટવું તેનું અવિરમરણીય શિક્ષણ જગતને આપ્યું છે. આ
 યુદ્ધ દરમિયાન લડાઈ દુર્ગુણોની માતા છે એવી જેની ખાત્રી ન થઈ હોય
 તેની હવે પછી કદાચ યશો પણ નહિ લડાઈને લોધે સ્વભોગ, વીરતા, શિસ્ત
 જેવા કોઈક સદ્ગુણો પણ ખીલતા હશે, પણ દેશની આકૃતકારક ખરાબી
 અને ચારિત્ર્યના વિનાશને મુકાબલે આ ચોડાક સદ્ગુણોનો વિકાસ તો કાઈ
 દિસાખમાં જ ન ગણાય.

આ સંઘર્ષ ગળજીવા છતાં કેટલાકો યુદ્ધને જરૂરી માની તેના નિવારણ
 માટે કાંઈ પણ પગલા લેવા ઉત્સુક નથી રહેતા તે અગત્યખીખર્યું છે મનુષ્ય-
 સ્વભાવ અનુસાર યુદ્ધ જરૂરી છે એમ માનવા કરતા healthy rivalry
 (પ્રામાણિક દરીદ્રાઈ) જરૂરની છે એમ આપણે કહી શકીએ. આવતી કાલે
 ને સામ્યવાદ (Socialism) ની સ્થાપના થઈ તો વળી આ યુગમાં પણ
 ફેરફાર કરવો પડશે. આજના જમાનામાં એક વ્યક્તિ બીજાને નિએવી
 માલદાર બને તે કરતાં અનેક વ્યક્તિઓ મળી મદકારી ધોરણ ઉપર વેપાર
 વગેરે કરી લાભ ઉઠાવે તે બહેતર ગણાય. દેશદેશ વચ્ચે પણ સૌનું દિત
 સચવાય અને યુદ્ધ થાય નહિ એવા હેતુથી પ્રજાસંઘ (League of
 Nations)ની સ્થાપના થઈ હતી, જો કે તેની મુગ્ધ ખર આવી શકી નહિ
 આ મહાયુદ્ધ પછી એવી જ કોઈ સંસ્થા દ્વારા કુલ આવમનો લાભ સચવાય
 અને દુરીથી આવું જંગ-જહાન ફાટી નીકળે એવા પગલા લેવાય એમ
 આપણે ધૃવ્વીય.

અનેક દારણોસર મનુષ્યોએ જંગ મચાવ્યા છે. સુંદર જોનો પ્રેમ
 જીતવા માટે પણ પહેલાં લડાઈઓ થતી અને લાખો જનની કુરબાની

અપાતી, પણ હાલમાં તે વખત પૂરો થઇ ગયો છે એમ આપણે માની લઇએ. ધર્મને નામે યુદ્ધો કરીને પણ માનવજાતે પોતાની સંસ્કૃતિને શરમાવી છે. ધર્મસંયોગની રક્ષા માટે જે જંગો કરવા પડે તે તો સમજી શકાય તેમ છે, પરંતુ પોતાનો ધર્મ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે એવા મિથ્યાભિમાનને વશ થઇ એક વિધર્મી દેશ પર આક્રમણ કરવું એ ધર્મયુદ્ધ નથી, અધર્મયુદ્ધ છે, કેમકે ધર્મની કલ્પના માત્રથી જ લડાઈ કે ક્રોધ નહિ પણ શ્રેમ, શાંત અને બ્રાતૃભાવના વિચારો રહી જાય છે. એ કહેવાતા “ધર્મયુદ્ધો” નો યુગ પણ હવે ખતમ થયો છે તે જાણી આપણને સંતોષ થાય છે.

હાલના વખતમાં યુદ્ધો આર્થિક કારણોસર ફાટી નીકળે છે. વસ્તી વધવાથી અને રહેવાની જગ્યાની તંગી હોવાથી એક રાજ્ય બીજા ઉપર હુમલો કરે છે. એક રાજ્યમાં જરૂર પડે તે કરતાં અનેક ગણા માણનું ઉત્પાદન થતું હોય તો બાકી રહેલો માણ બીજા દેશો જીતી તેમને ખરીદ કરવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે જે ખપ પૂરતો જ માણ એક દેશ ઉત્પન્ન કરે તો અનેક કારખાનાં બંધ કરવાં પડે અને હજારો માણસો બેકાર બને અને શરીબી ફેલાય. કોઇક દેશને નિશો ચડે છે કે તેના જેવી તો પ્રજા જ નહિ અને તેનો જ દેશ દુનિયામાં ગણ્ય કરવા અને દુનિયાને કેળવવા સર્જાયો છે, તે કારણે, બલકે તે બ્રમને અધીન થઇ, લડાઈઓથી તે પોતાનું સામાજિક વધારતો જ ગય છે. કોઈ પ્રજાને પોતાની સંસ્કૃતિ માટે ગર્વ છે, કોઈ પોતાના પ્રાચીન ગૌરવ માટે સર જીવંદ લઈ રહે છે, કોઈ આધુનિક યુગમાં તેજે પ્રાપ્ત કરેલી મદત્તાથી મગરૂર છે, બીજા કોઈ તેની આમડીના રંગ માટે અભિમાન ધરી તે રંગ નહિ ધરાવનારા “જંગલીઓ” સાથે યુદ્ધ કરી, તેમને દેશ પચાવી પાડી તેમને “સુધારવા” આગ્રહ છે કેટલીક વેળાએ રાજ્યખટપટથી, રાજનીતિય પુરુષોના કાવાદાવાથી, અથવા રાજ્યની કહેવાતી પ્રતિષ્ઠા જાળવવાની મમત પકડવાથી યુદ્ધ થાય છે. નફા-ખોર વેપારીઓ અને લશ્કરના મોદીખાનાના કદાકટ લેનારો પણ યુદ્ધ શરૂ થાય તો હાથ મારી લેવાની આશામાં બેસા હોય છે, એટલું જ નહિ પણ શસ્ત્રસામગ્રી બનાવનારા જંગી કારખાનાના અનેક શેઠહોદ્દારો યુદ્ધ ફાટી અને માણનું ઉત્પાદન વધે તો તેમને વધુ “ડિવિડન્ડ” મળે તેના સ્વાર્થો સ્વમાં જીએ છે.

શુ આ સ્વાર્થસાધુઓની એકવપેટાઈથી થતી લડાઈ જગાડવાનો દોષ પ્રજા ઉપર મૂકવો વાજબી છે? પણ એક રીતે જોતાં કદાચ પ્રજાને જવાબદાર ગણી પણ શકાય દાખલા તરીકે મદાન સિંઘ, જંગીખાન

કે તેમોલિયનને તો યુદ્ધદેવના અવતાર સમાન જ ગણી શકાય. દુનિયાની મોટામાં મોટી આફતોમાંથી એક તે આવા એક લશ્કરી સરમુખતવારનો જન્મ છે. જો ઈશ્વરે આ પ્રજા જ માણસોને જન્મ ન આપ્યો હોત તો લાખો માણસોના જીવન બચી જાત અને દુનિયાની જે ભયંકર ખરાબી થવા પામી તે થઈ નહોત. અઢારમી સદીમાં ઇરાનમાં નાદિરશાહ અફઘાન નામનો અત્યંત ધાતકી બાદશાહ થઈ ગયો જેને વિશે એક ઇરાની કવિએ લખ્યું હતું કે:—“શામતે અએમાસે મા સૂતે નાદિર ગિરફત—” યાને અમારા જ નામોથીઅર્થા કાર્યોએ નાદિરશાહનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. (“નાદિર” શબ્દ ઉપર રમત કરતાં એનો એવો પણ અર્થ થાય કે—અમારા જ નામોથીઅર્થા કાર્યોએ એક “નાદિર” અથવા વિરલ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું). લખનાર કવિ ખુસલમાન હતો એટલે તે પુનર્જન્મમાં માનતો હોવો જોઈએ નહિ; એમ છતાં આ લીટીમાં એણે કવિની કલ્પના કરી નથી પણ નગ્ન સત્ય લખ્યું છે જંગીજખાન અને નાદિરશાહ જેવા નાશકારક આત્માઓને જન્મ આપવામાં પણ ખુદાનો ખરું જોતાં દોષ નથી, કેમકે દુનિયામાં પાપનો ભોજ એટલો બારે થઈ પડે છે કે તેની સગ કરી દહકો કરવા સારુ અવારનવાર ધર્મીકપ જળપ્રલય ભેગા આવા નાશના દેવો પણ ઉત્પન્ન કરવાની ઈશ્વરને ફરજ પડે છે. લકાઈના જેવું દારુણ દુઃખ બીજું કોઈ નથી; ન્યાં મોટા પાપ પર ખરાબી થાય અને લાખો લોકો મરે ત્યાં દુઃખનું તો પૂછવું જ શું? રજુસેવ એતો વમરાજની સંદાગલીલાનું માનીતુ સ્થાન; એ તો મોતના દેવની રમતગમતનું મયદાન. યુદ્ધનું પરિણામ દુઃખ, અને દુઃખથી ત્રાસી માણસ પાપમાં પડે છે યુદ્ધને કાગળે દુઃખ અને પાપનો ફેલાવો થાય છે, અને પાપનો બાર દળવો કરવા પ્રજા પાછુ યુદ્ધ મોકલી વિનાશ કરાવે છે. આ દુશ્કર્મમાંથી આપણે એક જ રીતે બચી શકીએ, અને તે એ કે આપણે સુખી હોઈએ કે દુઃખી પણ આપણે કોઈ દિવસ પાપમાં પડવું નહિ.

આ બાબત પુરાવાથી સાબિત કરવી બારે છે, પણ ગુપ્તતાનીઆ તે સારી રીતે જણી શકે છે. બાઈબલમાં એક વાક્ય છે કે—The wages of sin is death યાને પાપનો બદલો મોત છે. પાપ જશે તો દુઃખ જશે, સુખ જશે, વિનાશ જશે, અને જો આપણે મૈત્ર વાચ્યા અને કર્મથી તફાત શુદ્ધ થઈશું (જેમ બનવું અશક્ય નહિ તોપણ અત્યંત કઠણ તો છે જ) તો કદાચ દૂર દૂરના ભવિષ્યમાં એક સત્યજ એવો પણ આવે કે જ્યારે જગતમાંથી મોત કાયમની વિદાયગીરી લઈ લેશે. “લકાઈ તો

જરૂરી છે," " લડાઈથી તો આપણે આટલો ઉચ્ચ સ્થિતિએ આવ્યા " એવા એવા સિદ્ધાંતો જ્યાંસુધી આપણામાં પ્રચલિત છે ત્યાંસુધી તો આવી ઊંચી હાલતે આપણે કેમ જ આવી શકીએ ? પણ જો સત્ય, પ્રેમ, અહિંસા અને ભ્રાતૃભાવનું આપણે પાલન કરીએ, લોભલાલચ, ખૂરાઈને વશ ન થઈએ, ખીજી કેમ કે ખીજા દેશને આપણી કેમ કે દેશ સમાન જ પ્રીતિપાત્ર ગણીએ, અને ગરીબની શાટલી ઉપર બદનજર ન કરતા તેના પ્રત્યે મમતાથી વર્તીએ તો જેમ ફિરેસ્તાઓમાં પાપને અભાવે દુઃખ અને મોત નથી તેમ આપણા જીવનમાંથી પણ તે અલોપ થવા પામે અલગત આ આદર્શ તો અતિ જિઓ છે—વ્યક્તિઓ માટે પણ વિરલ છે, એટલે દુનિયા તો કેણુ જાણે ક્યારે તે અમલમાં મેલી શકશે ? ફિરેસ્તાઓમાં વસ્તી વધી પડવાની, ખીજી રાજ્ય ચડી આવવાની અને યુદ્ધથી ખરાબી થવાની ખીક નથી આપણું સર્વેનું ચારિત્ર પણ સો ટચના સોના જેવું શુદ્ધ થશે ત્યારે આપણામાંથી પણ એ ખીકનો નાશ થશે ત્યાંસુધી તો પાપ, દુઃખ અને વિનાશની ચક્કીમાં મનુષ્યોને પિસાવાનું નિર્માણ થયું હોય એમ દેખાય છે, ત્યારે મોત, દુઃખ અને પાપની અકસીર દવા તે નિર્મળ, શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક જીવન છે

૬. મોત—વિનાશ કે વિકાસ ?

મોત અને વિનાશને આપણા હાલના મંજેગામાં એક કુદરતી અને જરૂરી સ્થિતિ તરીકે આપણે જોઈ ગયા હવે એ સ્થિતિમાં શું થાય છે તે ઉપર આપણે વિચાર કરીએ આપણે બારીકાથી જોઈશું તો કશું જ નાશ પામતું નથી પણ નાશ પામતી દેખાતી ચીજના અણુઓ ખીજી વસ્તુઓમાં ફેરવાઈ જાય છે જડ વસ્તુમાં નક્કર, પ્રવાહી અને વાયુરૂપી પદાર્થો છે : તે જડ વસ્તુ નાશ પામતાં તેના નક્કર, પ્રવાહી અને વાયુરૂપી અણુઓ કુદરતના પોતાને મળતા જ અણુઓ સાથે ભેળાઈ અદૃશ્ય થવા પામે છે એક માણસને વાઘ ફાંડી ખાય ત્યારે તેનું લોહી તે વાઘ પી જશે બાકીના ભાગ શિયાળ કૂતરા જેવા જનવરો ખાઈ જશે, વધુસધ્યુ લોહી ધરતી ચૂસી લેશે, બાકીનું શરીર કીડા ખાઈ જશે જો હાડકાં બાકી રહે તો કાળક્રમે તેનો ચૂરો થઈ ખાકમાં મળી જશે જ્યારે તેનો આત્મા અમર રહેશે ખરું જોતા તે માણસ નાશ પામ્યો નથી, કેમકે તેનો આત્મા હતો અને આત્મા તો અમર જ રહ્યો, એટલું જ નહિ પણ તેનું શરીર પણ નાશ પામ્યું નથી, પરંતુ માત્ર ફેરફાર પામી પચમહાભૂતમાં મળી ગયું છે માત્ર

તે માણુમની એક માણુસ તરીકેની દસ્તી બંધ પડી અને તે અહીં કાર્ય કરતો અટક્યો એટલું જ; જે કે બીજી દુનિયામાં તો કાર્ય કરવાની પથ્થુ તેની યક્તિ ચાલુ જ રહે છે તે આપણે હવે પછી જોઈશું. ત્યારે મોત એ વિનાશ નહિ, પણ ફેરફાર—મોનોઈ જિંદગી બોગવવા સારુ થવું જોઈતું જરૂરી રૂપાંતર.

જગતમાં સ્થિરતા જેવું કશું જ નથી. જે સ્થિર થયેલું અથવા નાશ પામેલું દેખાય છે તે બીજી કાર્ષ વસ્તુમાં લુપ્ત રૂપ લઈને બદલાઈ જાય છે. જીવન એટલે અખંડ ગતિ, મનુષ્ય એટલે જુદાં પ્રકારના જીવન માટે થયેલો જોઈતો જરૂરી ફેરફાર. દુનિયા એક ફરતા રેંટ મિસાલ છે કે જેમાં ઉપર નીચે અનેક ડોલ મૂકી છે: પાણીના હોઝમાં તે ચક્કર ફરે છે, નીચેની ડોલ પાણીથી ભરાઈ ઉપર જઈ ખાલી થઈ જાય છે જ્યારે ઉપરની ડોલ નીચે આવી પાણીથી ભરાઈ પાછી ઉપર ચડે છે, અને એ જ પ્રમાણે જીવન-મરણ અને ચડતી-પડતીનું પણ ચક્કર ફરે છે. એક જ દાસતમાં કશું રહેતું નથી. : એક દિવસમાં પણ આપણે એક દિવસ જેટલા વધુ ધરડા બનીને સહેજ ફેરવાવા પામીએ છીએ, જ્યારે એક ફૂલનું તો આખું જીવન જ એક દિવસનું હોય છે, જે પછી તે ખુદશી રીતે કરમાઈને ફેગવાઈ જાય છે. વખત આવ્યે રથગર્ને ઠેકાણે જળ અને જળને ઠેકાણે રથજ, પદાર્થને ઠેકાણે નદી ને નદીને ઠેકાણે પદાર્થ આવી જીભાં રહે છે મનુષ્યના જીવનમાં પણ ધડીમાં શોકની છાયા અને ધડીમાં હાસ્યનો ચમકાર છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ હર્ષને પ્રયંગે અને શોકસમયે શાંત જ રહે છે, કેમકે તે જાણે છે કે કોઈ સ્થિતિ સ્થિર રહેવાની નથી, પણ એક પછી બીજું આવ્યા વિના રહેશે જ નહિ.

એક રાગને એક ઉડાઉ અને કુછન્દી પુત્ર હતો. પિતાએ તેને સુધારવાનું બનતું કશું પણ ફાકટ. જ્યારે તે રાગ મરવા સૂતો ત્યારે પોતાના ગળામાંથી એક માદગિયું કાઢી પુત્રને પહેગાળ્યું અને આરા કરી કે જ્યારે અસાધારણ આફત આવી પડે ત્યારે માદગિયું ખોલવું. પિતાના મરણ પછી કુમાર ગાદીએ બેઠો, અને કેટલાક વર્ષોના જુદામી અને ઝેરઝંસાફી દોર પછી એક બીજો રાગ તેના રાગ્ય ઉપર ચડી આવ્યો. અને તેને શિકસ્ત આપી તેનો મુલક પચાવી લીધો. નાસભાગમાં પડેલો તે હારેલો રાગ નિરાશ થઈને જંગલમાં તદ્દન એકલો અથડાતો હતો તેટલામાં પિતાના શબ્દો યાદ આવ્યા, અને આના કરતાં વધુ મોટી આફત બીજી હોઈ શકે નહિ એમ ધારી માદગિયું ખોલ્યું. તેમાં માત્ર એવું લખ્યું હતું કે—“આ પણ

પસાર થઈ જશે” આ શબ્દોથી તેને બારે દિંમત આવી : વેરવિખેર પડેલા પોતાના લશ્કરને તેણે બેગું કર્યું અને દુશ્મન ઉપર ઝાચિતો હુમલો કરી તેના રાજ્યને હરાવી કેદ પકડ્યો. વળતી સવારે પોતે પોતાના તખ્ત ઉપર બેઠો અને પોતાના બદિવાન બનેલા શત્રુ તરફ બારે ધિક્કારથી જોઈ તેને એક બાતકી મોતની સજા ફરમાવવા જતો હતો, તેટલામાં ફરી તેની નજર તેના ખુદલા માદળિયા ઉપર પડી, જેમાં લખ્યું હતું કે—“આ પશુ પસાર થઈ જશે” માને જેમ દુખ જતું રહી સુખ આવ્યું તેમ સુખમાં ફેરફાર થઈ પાછું દુઃખ પણ આવે. એ વિચારથી તેને બારે દહેશત પેડી, તેને જીવનનું રહસ્ય સમજાયું અને શત્રુને માફી બક્ષી સૌ સાથે રહેમદિલી રાખી ઈન્સાફથી રાજ્ય કરવા લાગ્યો. પરપોટા જેવા આ જીવનમાં મગફળી તો મૂખને જ રહે; ચલાચલીના આ જમાનામાં પાપનો પથ તો પાગલને જ સૂઝે. કમનસીબે ધણા ડાહ્યા ગણાતા માણસોને પણ જિંદગીની એવી, ખુમારી મુડી હોય છે કે સાડું અને સાડું તેમને વખતસર જડતું નથી, અને તેથી જો શુભાર ઠાઠ્યો હોય તો અમૈજ વિચારક કાલાંધરે કહ્યું છે તેમ, માણા કરતાં પાગલોની અને ધીરગભીર કરતાં મસ્તાનોની સંખ્યા દુનિયામાં વધી જવા પામે.

જે ઈશ્વરનો સાચો બક્ષ છે, જે આત્મામાં વસે છે અને લોકલાલચથી પર છે, તેને મોતનો ડર નથી અને મોત તેને હેરાન કરતું પણ નથી. પવિત્ર જીવન ગુજરનાર માણસ બાઈબલમાં લખ્યું છે તેમ પૂછી શકે કે Oh death, where is thy sting? Oh grave, where is thy victory? માને, અરે મોત, તારો કખ કયાં છે? હે કબર, તારો વિજય ક્યાં ગયો? યોગીને વળી મોતના કંખ કેવા અને કબરની ચિંતા કેટલી? જેણે કાઈને દુઃખ દીધું નથી બલકે લોકોનાં દુખ હર્યાં છે તે હસ્તે મોઝે સ્વધામ સિખારથી. આપણું જીવન પ્રભુમય હોય, આપણે પ્રભુમાં જ જીવતા હોઈએ તો પ્રભુમાં જ આપણો મોતરૂપી ફેરફાર પણ થાય અને પ્રભુ જેમ મરતો નથી તેમ પ્રભુમાં નિરતર રહેનાર શી રીતે મરી શકે? એક કવિએ કહ્યું છે કે:—

“રામ મરે જગ મય મરે, મેરી મરે બલાય :

સહયુરુ કા બાલકા મરે ન મારા જાય : ”

જેણે સહયુરુનો સાચો ઉપદેશ સાંભળ્યો, છે અને જીવનમાં ઉતાવળો છે તે ક્રાવેલો કરતો નથી અને મારેલો મરતો નથી.

ન્યારે પ્લોટીનસ નામનો મહાન યોગી મરવા સુતો ત્યારે તે બોલ્યો કે—મારામાં રહેલો ઇશ્વરી અંશ સમગ્ર વિશ્વમાં જે મહા પ્રભુ વ્યાપી રહ્યો છે તેની સાથે જોડાઈ જવા હવે તરફગાટ મારી રહ્યો છું. રાજકવિ ટેનિસને પોતાના પરમમિત્ર એ. એચ. હેલમના બરજીવાન ઉમરે નિપજેલા મોત ઉપર જન્મતાં સાહિત્યોમાં પ્રથમ પંક્તિમાં વિરાળે એવું “ In Memoriam ” નામનું ફિલસૂફીભર્યું શોકકાવ્ય લખ્યું હતું, તેમાં તે ઉલ્લેખે એવો દિલાસો લે છે કે તેનો મિત્ર જે એક વખત માત્ર એક મનુષ્યવ્યક્તિમાં પરિમિત હતો તે હવે સમગ્ર વિશ્વમાં ફેલાઈ ગયો છે, કુલ કુદરતમાં મળી ગયો છે, અને તેથી તો ન્યાં ત્યાં, દૂર અને નજીક, તે મિત્રના જ દર્શન થાય છે અને તેનો જ સૂર સંભળાય છે. વહેતા પાણીમાં, માતા પક્ષીમાં, ખીલતા ફૂલમાં, ઊગતા ચંદ્રમાં, આયમતા સૂર્યમાં હવે તો એ મિત્રનો જ સૂર સંભળાય છે અને એ મિત્રનું જ સ્વરૂપ દેખાય છે. હવે તો એ મિત્ર મરણદ્વારા ફેરફાર પામી આ અસ્પૃશ્યવનમાંથી છૂટી કાયમની જિંદગી પામ્યો અને કુદરત સામે એકાકાર બની સામે એના કવિમિત્રની નજીક જ રહેવા પામ્યો. મીમઝ બાગવતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એક ઘડો ફૂટી ગયા પછી તેની અંદરનું આકાશ (space) જેમ સર્વત્ર ફેલાયેલા મહાઆકાશ સાથે મળી જાય છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનથી દેહનો લય થયા કે આ જીવ પણ પાછો અવસ્થાપ અને છે. કવિવર ટાગોરે પોતાનાં સ્વર્ગસ્થ પત્ની વિશે પોતાની “ જીવનસ્મૃતિ ” માં લખ્યું છે કે એકવાર એ ગૃહલક્ષ્મી હતાં પણ આજે વિદેહ યત્ર વિશ્વલક્ષ્મી બન્યાં છે; એક વાર એઓનું સૌન્દર્ય એક ધર અજવાળતું હતું, આજે તે ઇશ્વરના પરમ તેજમાં બળી વિશ્વને પ્રકાશિત કરે છે; એકવાર તેઓ ઓ તરીકે ઓળખાતાં હતાં, હવે મોતનો અમરકારિક ફેરફાર બન્યા પછી એમને દેવી-સ્વરૂપ ગણી શકાય. કવિ રોલીએ પોતાના યુવાન કવિમિત્ર કીટ્સના મરણ ઉપર એક શોકકાવ્ય લખ્યું હતું તેમાં તે કહે છે કે કીટ્સ મરણ પામ્યો નથી પણ જીવનસ્વપ્નમાંથી જાગૃત થયો છે. મરવું એ તો આ જ્ઞાની જ્ઞાનનો ત્યાગ કરી એક બહેતર દુનિયામાં જન્મ લેવા સમાન છે. એક માણસ મરતી વખતે આ દુનિયામાંથી કમ થાય છે મગર મીનોઈ દુનિયામાં એક આત્માનો વધારો થાય છે.

ખીજા ધણા કવિઓની પેઠે રોલી પણ કહે છે કે એનો મિત્ર કીટ્સ જાગૃત છે, અમર છે; એ તો માત્ર મોત જ મરણ પામ્યું છે. જેમ ખાલ્સા-વસ્થા અને યોવન પૂરાં થતાં તે મરણ પામ્યાં કહેવાય અને તે ફરી આવતાં

નથી, તેમ એક જિંદગીમાં મરણ માત્ર એક જ વાર આવે છે, ફરી આવતું નથી; યાને એકવાર આવી ગયા પછી મરણની હરતી જ બંધ થઈ જાય છે — મરણ જ મરણ પામે છે, જ્યારે મરનાર તો છૂટા થયેલા આત્માદારા અમર બને છે. આપણને ખીક રહે છે કે તે માણસ મરી ગયો, પણ ખારીક વિચાર કરતાં આપણે એવા અનુમાન ઉપર આવીએ છીએ કે આત્મા તો મરી શકે જ નહિ; શરીર પણ નાશ પામતું જ નથી, પણ indestructibility of matter (જક વસ્તુનો નાશ ન હોઈ શકે) ના વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત અનુસાર તેના અણુઓ કુદરતના જુદા જુદા અણુઓ સાથે બળી તેનું રૂપાંતર થઈ જાય છે. જ્યારે મરણ તો મોતનું જ આવે છે, અને એકવાર એક ભવમાં મોત આવી ગયા પછી તે ફરી મોં ખતાવતું નથી. ત્યારે હવે મોતનો ભય રહ્યો ક્યા ? તેમાં ખાસ કરી નેક માણસને તો મોત ત્રાસ આપે જ ક્યાથી ? જે પ્રાણુપ ખી શરીરરૂપી પિંજ-રામાંથી બહાર નીકળી, આઝાદીની હવા ચૂંધી, પ્રકૃતિનું સૌદર્ય બાળી, આકાશમાં વિહાર કરે છે, તેને તેમ કરવાની સવળતા મોતે કરી આપી છે, ત્યારે મોતને આશીર્વાદ સમાન માનવું યા આશ્વત સમાન ગણવું ? જીવતાં એને મનથી સમાવહાલાનું મોત એ એક ગુજનનાક આશ્વત છે, પણ મરનારનું આત્મિક દિન જે આપણે લક્ષમાં લઈએ તો આ દુઃખમય જીવન, જેને vale of tears (આસુઓની ખીણ) કહેવામાં આવ્યું છે, તેમાંથી છુટકારો બક્ષનાર અને મીતોઈ આનંદ અખાડનાર મોત તો એક આશીર્વાદ સમાન જ ગણવું જોઈએ.

જોન ડન નામનો એક અંગ્રેજ કવિ લખે છે કે કબરમાં ફરતે થઈ એક ટૂંક જીવ ખેચી કાઢી કે પછી અમગીમાં જામન થઈયું : પછી મોત કેવું અને વાત કેવી ? પછી તો મોત જ મરણ, જ્યારે કહેવાતા મરનારને તો અનંતતાનાં દર્શન થશે મહારાષ્ટ્રી સંત કવિ તુકારામજીના એક પ્રસિદ્ધ અલંકારી પહેલી લીટી જ છે કે :—“મરણ માઝેં મરોની જેલેં, મજ કેલેં અમર” (મારું મૃત્યુ જ મરી જઈને મને અમર બનાવી ગયું છે). ગુજરાતના પ્રખર પંડિત અને જાણીતા કવિ પ્રો. નરસિંહરાવ જો. દિવેદિયાની, “મૃત્યુ મરી ગયું રે સોલ” નામના જાણીતા કાવ્યની કેટલીક લીટીઓ પાછળ અવતરણોમાં આપવામાં આવી છે. તેઓ કહે છે કે મનુષ્યે જ યમદેવની લાપ-નક મૃતિની કંઈપના કરી છે અને પોતે જ તેથી બચ પામી રહ્યો છે, પણ સાચું જ્ઞાન થવા સાથે જ અંધકાર અલોપ થાય છે, મૃત્યુ નાશ પામે છે, અને માણસને અનુભવ થાય છે કે જીવન તો સનાતન અને અનંત છે આ

જિંદગી અને મીનોઈ જિંદગી એક જ જીવનની બે બાજુઓ છે, આ જિંદગી મીનોઈ જિંદગીને જઈ મળવા ધસે છે, અને મોત તો પોતે મરી જઈને તેને તેમ કરવાની સગવડ કરી આપે છે. ત્યારે મોત તે ખુદનો કહેર કે તે માલેકની મહેર ! મોતની મારફતે જે અપૂર્ણ હતું તે મંપૂર્ણ બને છે, જે પરિમિત હતું તે અપરિમિત થાય છે, જે રથાનિક હતું તે વિશ્વઆપી બને છે. આ મહાન સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવી આપનાર જરૂરી ફેરફાર તેનું નામ મોત. ધન્ય છે મહેરબાની એ બધા અમલકારને !

૭. મોતની દિલસૂઝી

મોત માત્ર એક ફેરફાર જ હોય અને પોતે મરીને માણુમને અમર કરી જતુ હોય નો પછી મોતનું અસ્તિત્વ ક્યા રહ્યું ! ખરું જોતાં મોત જેવું કશું જ નથી, જ્યાં જીવો ત્યાં જીવન જ જીવન છે અને તે જીવન પણ અનંત છે મોત તો માત્ર જીવનનો પડછાયો છે Death is the negation of Life મોત તે જીવનનો અભાવ છે, જીવનની તે સમયે અને તે સ્થાને ગેઠાજરી સૂચવે છે મોતની દસ્તી જ નથી જ્યારે ઈશ્વર દસ્તી ધરાવતો બધ પડે ત્યારે જ મોતની દસ્તી શક્ય અને કલ્પનીય બની શકે, કેમકે ઈશ્વર વિના જીવન જ ન રહેવાથી સર્વત્ર મોત જ હોઈ શકે. પણ આવી ભયાનક કલ્પનાની કરી જરૂર નથી ઈશ્વર અને જીવન હતાં, છે અને રહેશે, મોત તો માત્ર જીવનનો થાક ઉતારનાર જરૂરી આરામ છે, જિંદગીની જલેદાન મુમાફરીમા મોતનો એક ઉપયોગી મંજિલ છે, જગ્યે જગ્યે આપણને ઉપયોગી થઈ પડે તે સારુ મૂકવામાં આવેલી માર્ગસૂચક નિશાનીઓ છે અનંતકાળ સુધી નમતી જિંદગીમા અનેકવાર શરીર ધારણ કરવા પડે અને અનેકવાર મરણશરણ થવું પડે, એટલે એ લાખી સફરમા આવા milestones, આવી માર્ગસૂચક નિશાનીઓ તો અનેક આવશે. પણ તે નિશાનીઓ તો અમુક છેડું પૂરું થયું એટલું જ દર્શાવે છે. મોતથી જીવનનો નાશ નથી, મોત તો અનંત જીવનનું માપ કાઢવા સારું કુદરતે યોજેલી કરામત છે આપણે અનંતકાળ સુધી ચાલુ વિકાસ કરીશું અને એ વિકાસમાર્ગમાં મોત એક જરૂરી તમકો છે, જે વિના આપણને જીવન કંટાળાભર્યું પણ લાગે માણુસનું મોત એક વખતના ફાટવા જેટલું જ કુદરતી છે અને નવા શરીરનું ધારણ કરવું તે નવા વખતના પરિધાન સમાન છે.

આપણે ગયા પ્રકરણમા જોઈ ગયા તેમ મોત ઘણું ઘણું તો ફેરફાર

કરી શકે, વિનાશ તો નહિ જ. આ દુનિયામા મેળવેલા અનુભવો લઈ મોત દ્વારા નવી દુનિયામાં જઈ આપણે તે પચાવીશું અને તેમાંથી નવી શક્તિઓ ખીલવી પુનર્જન્મ લઈ પાછા આવીશું. જીવન તો હતું, છે અને રહેશે; મોત તો વર્ષિતાવખત આવી જીવનની દિલચાલો ઉપર પરદો પાડી તેને નવી દિશા, નવું જોમ, નવા મંથોત્રો અને નવીન દષ્ટિ પૂરાં પાડશે. મોત એ જિંદગીનો ફરમાનખરદાર બદો છે, એનો આચારકિત દાસ છે. જેમ એક નોકર શેઠને સુવા સારુ તેની પચારી બિછાવો તૈયાર ગયે છે તેમ મોત પણ જિંદગીના આરામ માટેનું એક સોંપન છે, કે જિંદગી પણ ઊંઘમાં પડી બીદાર થઈ ફરી ઉમંગ ઉત્સાહથી પોતાનું કામ ચાલુ રાખે મોત નકારાત્મક છે : તે પોતાની હસ્તી ધરાવી શકતું નથી, પણ જીવનની ઉપર તેની હસ્તી અવલભે છે. જો જીવન જ ન હોત તો મોતની તો કાંઈને કદપના પણ ન યાત જેમ નેકી છે તો બદી છે, જો નેકી ન હોત તો બદી આવત પણ ક્યાથી ? બદી એટલા માટે છે કે તે દ્વારા નેકો કટલી આવકારણ્યક અને આવશ્યક છે તેનું જગતને બાન થાય. મોત પણ આપણને જીવનની મહત્તા, બળ્યના અને ઉપયોગિતાનું બાન કરાવા માટે જરૂરી છે.

મોત પછી પણ માણસનો જિંદગી ચાલુ રહે છે, તે આપણે “મોત પછીની સ્થિતિ”, વાળા બીજા વિભાગમા વધુ સ્પષ્ટતાથી જોઈ ચકીશું. Pantheism (સર્વેશ્વરવાદ) ના સિદ્ધાંત પ્રમાણે જે સમજી છે તે પ્રજા છે અને પ્રજા તે સમજી છે. હિંદુવાદમાં આ સિદ્ધાંતને સ્વીકારે છે અને ગીતાના ૭મી અધ્યાયના ત્રીમમાં મોક્ષમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે.—“જે સદ્-ગાંધારી મને જુએ છે અને મારામાં સર્વ જુએ છે તે માણસનો કબજો હું નહિ છોડું અને તે મારો કબજો પણ છોડશે નહિ.” હવે જો સમજી જઈશ્વર હોય તો મોતને સ્થાન કયા રહ્યું ? કાંઈ પણ વસ્તુને મરેલી ગણીએ તો ઈશ્વરને જ મરેલો ગણવો પડે ! સર્વત્ર ઈશ્વરનું જ અસ્તિત્વ હોવાથી કાંઈ મારતું પણ નથી અને મરતું પણ નથી. આપણે અનેકવાર જોઈ ગયા કે માણસ આત્મા છે, જ્યારે શરીર તો માત્ર તેનું વસ્ત્ર છે, અને આત્માને તો જન્મે નથી અને મૃત્યુએ નથી. માણસ માણ જન્મતો અને મરતો દેખાય છે પણ તે તો જ માણસ છે, કાંઈ બીજો બની જતો નથી. જુદા જુદા રંગનાં કાચનાં પ્યાલામા દૂધ નાખવાથી તે લાલ, લીલું, પીળું વગેરે રંગોવાળું દેખાય, પણ તે દૂધ તો તે જ છે; માત્ર એક કાચના પ્યાલામાંથી બીજામાં જઈ પડવાથી તેનો રંગ જુદો જાણે છે, તેમ

માણસનું જીવન અનંતકાળ સુધી વધું જાય છે; જો કે તેનો આત્મા ધડીકમાં દિંદુ કે મુરસિમમાં, ધડીકમાં ચીન કે મુરોપમાં પસાર થયા કરે છે. રાજકવિ ટેનિસન આત્માને માટે કહે છે:—“From the great deep to the great deep he goes—” તે એક વિશાળ મહાસાગરમાંથી આવી બીજા મહાસાગરમાં અજોપ થાય છે. ખરું જીવન આત્માનું જ હોય છે અને તેનો તો આરંભ અને અંત ન હોવાથી મોતની દરતી જ રહી શકતી નથી ન્યારે સોક્રેટિસને ઝેરનો પ્યાસો પીવાની સજા થઈ ત્યારે તેના શિષ્યો અંત સમયે બેગા વળ્યા અને ઝેર પી લીધા પછી તેને પૂછવામાં આવ્યું કે:—“ચુરુદેવ! આપના મરણ પછી આપને દેહન કરવા કે શી અંતિમ ક્રિયા કરવી તે કહેવાની કૃપા કરો.” સોક્રેટિસ કહ્યું:—“ભાઈઓ! મારો ઉપદેશ તમે જરાજર પચાવી શક્યા હો એમ સાગતું નથી. હું મરતો જ નથી ત્યાં તમે મને દાટશો ક્યાંથી? મારા નાશવંત શરીરને માટે તમે કહેતા હો તો ભલે તમે એને દેહન કરો કે તેનો અગ્નિમંડકાર કરો; પણ યાદ રાખો કે હું આત્મા છું અને આત્મા અમર છે, તેથી મને દેહન કરવાની તો વાત જ ન કરશો કેમ, કે હું કોઈ કાળે પણ દેહન થઈ શકું એમ નથી.” ખચિત : મનુષ્ય આત્મા છે, અને આત્માને દેહન કરવા નીકળવું તે ઈશ્વરને દેહન કરવાનો દ્વાર્યાસ્પદ પ્રયાસ કરવા જરાજર છે.

આપણે સૌ શિશુશ્રી ન હોઈ શકીએ; સૌને એટલું ભુદિબળ ઈશ્વર આપ્યું નથી; પણ ભુદિની ખોટ ઈશ્વર ઉપરની શ્રદ્ધાથી પૂરી થકાય છે. મોતના કટકા આગળ જેવો મનુષ્ય લાચાર થાય છે એવો બીજા કશાથી થતો નથી. તે સાથે જ ઈશ્વરનો ન્યાય તે પોતાની ભુદિની કસોટીએ ચકાવે છે, પણ તેથી એને ખુલાસો મળતો નથી, એટલે થતો નથી, અને સામે ઈશ્વર એને અન્યાયી લાગે છે. ભુદિની પણ હદ નિર્માણ થયેલી હોય છે અને અમુક હદથી પાર તે જઈ શકતી નથી—જવાની દિશાત કરે છે તો ભુદિનું જ દેવાળું નીકળે છે, કુદરત એને કૂર લાસે છે, પ્રજા એને એક બેપરવા અને આપણું જીવનમાર રાજ સમાન દેખાય છે. દુઃખ અને મોતને સમયે ભુદિને શાંત રહેવા દઈ, શ્રદ્ધા અને ભક્તિનું જ શરણ લઈ, તે માલેકનો દુકમ માથે ચકાવવો જોઈએ. મોત ન્યારે જરૂરી છે, કુદરતી છે, સર્વવ્યાપક છે અને છેવટે ન્યારે મોત છતાં ઇન્સાનની જિંદગી તો બીજા જીવનમાં અને જુદા સંજોગમાં ચાલુ જ રહેતી હોય છે, તો પછી ઈશ્વર વિરુદ્ધ ભુદિનો બળવો જગાડવાની શી જરૂર? તેનું અગાધ ડહાપણ આપણી કમબક્ષથી ન મપાય અને તે માપવા જતાં આપણાં સાધનો જ ટૂંકા

માણુમ પડે તો તેમા દોષ કોનો ? અને તેનો ઉપાય ઈશ્વર વિરુદ્ધ બક ઉમવવામા કે ઈશ્વરને શરણે જવામા ? એક તો વહાલાંના મોતનું દુઃખ અને તેમા વળી ઈશ્વર વિરુદ્ધ પડવાથી થતી મનોવેદના અને તેથી આવતું વિપરીત પરિણામ—આથી તો દુઃખમાં અનેકગણો વધારો થાય, ન્યારે ભક્તિ અને શ્રદ્ધા ચિત્તને શાંતિ અને મનને ધીરજ આપવા ઉપરાંત મોતના કારી ધાને રૂઝ લાવવામા મદદ કરે છે

ચલ્લુદીઓના ‘નવા કરાર’મા જોમ નામના ઈશ્વરના એક સાચા ભક્તનું વૃત્તાંત આપવામા આવ્યું છે જોમ એક શ્રીમત મિલકતદાર હતો અને તેને સાત પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓ હતા, પરંતુ તવંગરીથી વંઠી ન જતા તે હંમેશા ઈશ્વરનું ચિંતન કરતો શયતાને પ્રભુને કહ્યું કે ધનવાન અને સુખી માણસ તારી પૂજા કરે તેમા શી નવાઈ ? એની ઉપર દુઃખ પડે તો જરૂર તને ગાળો દેવા માટે શયતાનને કદાચ “સુખે સોની અને દુઃખે રામ” ની કહેવતની ખમર ન હોય ! પ્રભુએ શયતાનને જોખની કસોટી કરી લેવા જણાવ્યું અને થોડા જ વખતમાં જોખના ગાય ઢોર, ઊંટ, ઘેટા, નોકરો, પુત્રો, પુત્રીઓ વગેરે તમામ સંપત્તિ અને સંતતિનો એક કે બીજો કારણે નાશ થઈ ગયો, અને જોમને શરીરે પણ કચવાટ છૂટે એવી વ્યાધિઓ નીકળી આવી એમ જના જોમ બોલ્યો:—‘મારી માને પેટ હું નમ્ર જન્મ્યો હતો અને નમાવર્યાએ જ હું ધરતીમાં દફન થઈશ તે માલેકે જ મને આપ્યું હતું અને તે માલેકે જ પાણુ લઈ લીધું છે. તે માલેકના નામનો જયજયકાર હો !’ અમુદમ યનમાથી નીકળેલું જગતનું વિષ જોમ શકર ભગવાન પી ગયા, તેમ જોમ પણ શયતાન મારફતે મોક-લાયેલી તમામ આફતો અને મોતનું દુઃખ ઈશ્વર ઉપરના એના શ્રદ્ધામળથી અને ભક્તિઆવથી ગળી ગયો એના મિત્રોએ આવી વળી દાઝવા ઉપર ડામ દીધા કે પાપીઓ ઉપર જ દુઃખો તો પડે, માટે તું તારા પાપનો પચાત્તાપ કર ! આવા સંબોધથી જોમને મનમા જોષુ આવ્યું અને પ્રભુએ તેની તવંગરી ખૂચવી લીધી, ન્યારે દુઃખ માણસો ધનદૌલતના ધણી થઈ બેઠા છે એવી મતલબના ચબ્દો તે બોલ્યો એમ જતા ઈશ્વર ઉપરની એની શ્રદ્ધા તો અખૂટ જ હતી આખરે ઈશ્વરે તેને હેલને તમક્ર જે શકા ઉત્પન્ન થઈ હતી તે માટે કપકા આપ્યો, અને મનુષ્યની લાચારી અને મર્યાદાના પ્રમાણમા પોતાની ચક્તિ ફટલી અગાધ હતી તેનું તેને જ્ઞાન કરાવ્યું, અને પોતાના ન્યાય પ્રત્યે મનુષ્યને ઊપજતી ચંકા ફટલી નિરર્થક છે તે તેને કહી સંભળાવ્યું. ઈશ્વરે પછી તેની ભક્તિ માટે તેને ધન્યવાદ આપી

તેણે બોયેલી મિનકત અને સતતિ પાછી આપી તેને સુખી અને આયુ-
શ્માન બનાવ્યો

મોતના ઉપરાછાપરી ફટકાઓ પડવાથી માણસ દુનિયાથી અને પ્રભુથી
બેદિલ બને છે એમા બહુ આશ્ચર્ય નથી પણ ઉપર કહ્યું તેમ એનો
ધનાજ અધર્મ, નારિતકવાદ અને ઈશ્વર સામે બળવો નથી. જેમ બોલે
મોટા તેમ તે જીવવાને પોક પણ પહોળા જોઈએ જેમ આફતો બારે તેમ
શ્રદ્ધા અને પરહેઝગારી પણ મજબૂત જોઈએ દુનિયામાં જે કાંઈ લાભો
આપણે ફાળે આવ્યા હોય તે સૌ કાંઈ ખુદાના જ છે અને આપણને તો
માત્ર તેનો ભોગવટો જ મળેલો છે, તે ખુદાના હોવાથી ખુદા ગમે ત્યારે તે
લઈ લેશે અને આપણને ફરિયાદ ઉઠાવવાનો પણ અધિકાર નથી તો વિરોધ
કરવાનો તો ક્યાથી જ હોય ? જોબના જેવું ખુદા ઉપરનું સાક્ષત યકીન
અને એબાદત એ જ મોતના ધા ઉપરના અકસીર મલમ છે

મોતનું જગતમા સ્થાન અને અગત્ય તો ખરાં જ, પણ તે શા કારણે
આવ્યું અને તેની હિતપત્તિ કેમ થવા પામી તે વિશે ધર્મોમા જુદા જુદા
વર્ણનો છે આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ બાઈબલ પ્રમાણે ખુદાએ
આદમ અને ઇવને અમુક ઝાડનું ફળ ખાવા મનાઈ કરી હતી અને કહ્યું
હતું કે આ ફળ ખાવાથી જરૂર તમે મરણ પામશો પણ સ્વતંત્ર સર્પનું
રૂપ ધારણ કરી ઇવને ફ્રોસલાવીને તે ફળ ખવડાવ્યું તે જાણી આદમને
અત્યંત દુઃખ થયું પણ ઇવ જ્યાં જાય ત્યાં તે સાથે જ રહેવા પામે એવા
હેતુથી તેણે પણ તે ફળ ખાધું આ કારણે આદમ અને ઇવ મરણ પામ્યાં
અને ત્યારથી મોત દુનિયામા દાખલ થયું અને આદમના વંશજો પણ
મોતની જાળમા સપડાયા મતલબ કે મોતનું મૂળ કારણ—ખુદાની આજ્ઞાનો
ભંગ આપણે પહેના વાંચી ગયા તેમ બાઈબલ પ્રમાણે the wages of
sin is death—પાપનો બદલો મોતમા આવે છે, ઈશ્વરઆજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન
તે પાપ છે અને નૈતિક દૃષ્ટિએ જ્યાંસુધી પાપ છે ત્યાંસુધી મોત તો રહેશે
જ માટે મોત કે વિનાશ કે દુઃખને દૈ કરવા હોય તો પાપનો ત્યાગ કરી
પ્રભુને પ્રમમ કરવાની કોસિય કરવી જોઈએ

જગ્યોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે દરેક સારી વસ્તુ સ્પેન્નોમૈન્યુ નામની અદુર-
મજૂદની બની શકેલ છે પેદા કરી, જારે દુઃખ, પાપ મોત વગેરે તમામ
નાશકારક ચીજોનો પેદા કરનાર સ્પેન્નોમૈન્યુનો કદો વિરોધો અમમૈન્યુ છે
આતુ વાચી ધણાઓ એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા કે જગ્યોસ્તી ધર્મમા

એક બસો અને એક ખૂંટો એવા બે ખુદાની માન્યતા છે, પણ ખરું જોતાં તેમ નથી. અનેક ઠેકાણે જરથોસ્તી શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યું છે તેમ અદ્વૈતમત્ત્વ એકસો તમામ સૃષ્ટિનો મરજનદાર છે અને તેણે જ બે શક્તિઓ, બાલી અને ખૂરી, પેદા કરી છે, માટે બલાઈ અને આપણે જોને ખૂરાઈ કહીએ છીએ તે પણ અદ્વૈતમત્ત્વના જ દરમાનથી અહીં પેદા થઈ છે. જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે અંત્રમૈન્યુ મોતને પેદા કરે છે, એનો અર્થ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ક્યો તે જ પ્રમાણે મોતનું મૂળ પાપ, અને પાપનો બદનો મોતના રૂપમાં મળે એવો થાય છે જરથોસ્તી શાસ્ત્રોમાં પાપને મૂર્તસ્વરૂપ આપી અંત્રમૈન્યુ કહ્યું તેમ ન કરતાં અંત્રમૈન્યુને ઠેકાણે જો પાપ શબ્દ વાપરીએ તો જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે પણ, ખ્રિસ્તી ધર્મની માફક જ, પાપે મોતને પેદા કર્યું એવો અર્થ થાય, જેની વારતવિકતા નૈતિક દૃષ્ટિએ આપણે આગળ સ્વીકારી ગયા છીએ.

ધરલામ ધર્મમત પ્રમાણે પણ અલ્લાહને જિંદગી બક્ષનાર અને મોત મોકલનાર તરીકે ગણ્યો છે.

હિંદુ ધર્મ આ બાબત કાંઈક જુદી જ દૃષ્ટિએ તપાસે છે એ ધર્મ પ્રમાણે દુ-પવી વસ્તુઓ પ્રત્યે આપણી આસક્તિ અને વળગણ અને દુનિયાની અનેક વસ્તુઓ માટે આપણને યતી ઇચ્છા અને તૃષ્ણા આપણને મોતના બધનમાં ગિરફતાર કરે છે આવી અનેક તૃષ્ણાઓ રાખવાથી માણસનો સ્વાર્થ ખીંતે છે, તે જન્મમરણના ફેરામાં સપડાય છે, અનેકવાર જન્મે છે અને મરે છે, અને ત્યાંસુધી તે અનાસક્તિ (non-attachment) ઠેળવતો નથી અને ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરતો નથી ત્યાંસુધી તે જન્મમરણના ફેરાથી છૂટતો પણ નથી છૂટવું હોય તો હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે તેણે તૃષ્ણાને જ પાપ સમાન ગણવી અને ત્યાગને જ સવાગ માની લેવો જોઈએ મોહ અને મોત સરખા છે: જગત ઉપર મોહિત થવાથી જ મનુષ્ય મોતને પાત્ર બને છે. દુનિયાની મોહમાયાના રચ્યાપચ્યા રહેવાથી પ્રભુથી આપણે વચિત થઈએ છીએ, અને પ્રભુથી દૂર રહેવું તેનું નામ જ મોત જગતનો ત્યાગ કરી કાઢી જગલમાં જાય પણ ત્યાં મનમાં અહંભાવ રહેતો હોય તોપણ તે માણસ મૃત્યુમુખમાં છે એમ જાણવું આસક્તિ અને અભિમાન મનુષ્યને અસ્વસ્થ બનાવી મૂકે છે અને તેના મનનું સમતોલપણ ખોરવી નાખે છે એ બન્નેનું દમન કરવાથી મોક્ષનો રસ્તો મોકળો થાય છે.

ખરું, પણ કર્મો પ્રત્યેની તમામ આસક્તિ જો દૂર થાય તો રહે શું ?

જો મારાં પણ કર્મો જન્મતમાં કરવાનાં ન હોય તો જન્મતમાં આવ્યા જ શા ખપના ? અને વધુ અગત્યની વાત તો એ કે કર્મો કર્યા વિના જન્મતમાં રહી શકાય જ નહિ, અને રહેવાય તો કર્મહીન માણસ દુનિયાને બોળાવે પણ પડે અને તેને બીજાઓએ નિભાવવો પડે. માટે જ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ગીતાના અઠારમા અધ્યાયના અગિયારમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે માણ્યો કર્મોના સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી શકે નહિ, અને ખરે ત્યાગી તેને મળવો કે જે કર્મો કરી તેનાં ફળનો ત્યાગ કરે; વાને તે કર્મો નિષ્કામવૃત્તિથી કરે અને તેમાંથી નફા કે ફાયદો પ્રાપ્ત કરવાની દૃષ્ટિ રાખે નહિ. જો આપણે જન્મતનો અને કર્મોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ ન કરતાં માત્ર દુનિયાનું બાંધું કરવાની ધમ્મજાથી જ અને ફળ મેળવવાનો લોભ રાખ્યા વિના જ કર્મો કરતાં રહીએ તો પણ આપણે સાચા સંન્યાસી કહેવાઈએ અને પરિણામે મોતનો ડંખ આપણને ત્રાસ પમાડે નહિ.

કક ઉપનિષદમાં એક જાણીતી કથા છે કે જ્યારે નચિકેતા પોતાના કોથો પિતા ઉદાલક ઋષિના શાપથી યમલોકમાં જઈ પડ્યો ત્યારે તે યમદેવના દ્વાર આગળ ત્રણ દિવસ અન્નપાણી વિના બેસી રહ્યો. જીવતા માણસને યમલોકમાં લેવાનો ધાગ નથી, છતાં આ જ્ઞાનપિપાસુ યુવક ઉપર યમ પ્રસન્ન થયા અને વરદાન માગવાનું કહ્યું મુખ્ય પ્રશ્ન તો નચિકેતાએ એ જ પૂછ્યો કે મને મોતનો ભેદ કહો અને મૃત્યુમુખમાંથી શી રીતે છુટાય તે સમજાવો. યમદેવ જો આ સમજાવે અને લોકો તે મુજબ અમલ કરે તો પછી યમની સત્તા જ ન રહે, માટે યમે નચિકેતાને પુષ્કળ ધન, સુંદર સ્ત્રીઓ, લાંબુ આયુષ્ય વગેરેની લાલચ દેખાડી એ પ્રશ્નનો ખુલાસો માગવા ના કહ્યું. પણ નચિકેતાએ જવાબ દીધો:—“મહારાજ ! ધનદોલત અને સુંદર સ્ત્રીઓ વગેરે ને તો આપ એક દિવસ જરૂર ઝડપી જશો, અને હું તો એવો ને એવો નિરાશ રહી જઈશ; માટે આપનાથી પણ જે વસ્તુ લેવાય નહિ એવી અમર હોય તેનું મને જ્ઞાન આપો. આવી અવિનાશી વસ્તુ તે તો બ્રહ્મદેવ પોતે અને તેમના જ સાક્ષી રૂપે આપણામાં વસેલો આત્મા. વચનથી બંધાયેલા યમદેવ આખરે હાર્યા, મનુષ્ય મોતને હંફાવી શકે એવી જીવનની ગદન ક્ષિણિકી તેને સમજાવી, અને આ રીતે પોતાની જ મત્તા આગળ જતાં નષ્ટ થઈ ગય એવી મોતને મારી હઠાવવાની સોનેરી ચાવી નચિકેતાને આપી.

યમદેવે જે કહ્યું તેનો કાંઈક લાંબો ઉતારો ચોથા વિભાગમાં સંસ્કૃત અવતરણોમાં આપ્યો છે, પણ એમનું ખાસ કહેવું એ હતું કે માણસ જો શ્રેય (આધ્યાત્મિક સુખ) તરફ વળી શ્રેય (દુન્યવી સુખ) નો ત્યાગ કરે, તો મોત તેની ઉપર જીત મેળવી શકે નહિ. આપણે પેદાને પરમેશ્વર માની

બેઠા હોએ, અને દક્ષિણી લાકડાએ કહે છે તેમ વિદ્યોબાની પહેલાં પોટાબા-
(પેટ)ની જ પૂજા આદરીએ છીએ, અને તે કારણે આપણે યમપાશમાં સહેલાઈ-
થી ફસાઈ પડીએ છીએ પરંતુ જે ઈશ્વરનું જ ધ્યાન ધરે છે, ઈશ્વરને જ
રાજી રાખવા મથે છે, દુનિયામાં ગ્રહીતે પણ દુનિયાના રંગથી રંગાતો નથી,
સંપૂર્ણ સ્વાર્થત્યાગ કરી જે પરોપકારમાં જ પગલાં માડે છે, જેને લોક
સેવા સિવાય બીજી અભિલાષા નથી અને જેને માટે લોકકલ્યાણ સિવાય
જગતમાં બીજું કાર્ય પણ નથી, તેવા અતિ વિરલ પુરુષથી તો યમદેવ પણ
દાર ખાય છે માટે મોત ઉપર જીત મેળવવા સારુ ક્ષણભયુર જગત ઉપર
મોહ ન રાખતા અમર, અવિનાશી, અનાદિ અને અનંત એવા પ્રભુનું જ
ધ્યાન ધરવું ઘટે છે મીરાંબાઈએ એક ઠેકાણે કહ્યું છે તેમ સાધારણ પતિ
મળે તો તે થોડા વર્ષમાં મરણ પામીને પત્નીને વૈધવ્યના દુઃખમાં નાખે,
તો શા માટે અસ્ય વર—અમર પતિ, પ્રભુ—ને વરવું નહિ ? અમરતા
છોડી ક્ષણભયુરતા યદ્યપ્ય કરવાનો પ્રયાસ કોણ કરે ? એમ જના આપણે
સૌ અવિનાશી તત્ત્વને તરછોડી નાશવંત પદ્ધતિઓ પાછળ જ દોડી
દોડી આપણી શક્તિનો વ્યય કરી જાણે મોતને નિમંત્રણ આપીએ છીએ
આગળ જતા આપણે “ મોત પછીની સ્થિતિ ” વાળા વિભાગમાં
જોઈશું કે નહારા અને સ્વાર્થો કાર્યો, અપશબ્દો અને દુષ્ટ વચનો, અને ગદા
અને મલિન વિચારો અને લાગણીઓ ધરાવવાથી આપણને “ કામનોક ”
(દોષજ)માં લાંબો વખત રહેવું થશે જે પ્રમાણમાં આપણે ખૂરાઈ કરી તે
પ્રમાણમાં દોષજમાં રહેવાની આપણી મુદત લગભગ પગલું સ્વાર્થગ્રહિત
લોકહિતના કાર્યો કરવાથી અને શુદ્ધ, સાત્ત્વિક જીવન ગુજરવાથી આપણે
ધણી લાંબો સમય દેવખન (સ્વર્ગ)માં ગ્રહીશું અને એ લાંબી મુદત દરમિયાન
મોત ઉપર આપણે વિજય મેળવીશું ત્યારે જમ ઉપર જીત મેળવવા માટે
તમામ દુર્યુક્તો મામે લડવાની અને નિષ્કલક પવિત્ર જીવન ગુજરવાની જરૂર
છે એક કવિ કહે છે તેમ —

“ રામનામ શમશીર પકડ કર કૃષ્ણ કટારા બાધ લિયા,
દયાધર્મ કી દાલ ઉદાકર જમ કા દાગ જીત લિયા ”

જમનું દાગ જીતવા માટે દયાળુ અને ધાર્મિક જીવન ગાળી રામને
રાજી રાખવા પડે છે જોટલા આપણે રામથી દૂર જોટલા આપણે જમની
પાસે, જોટલા રામની પાસે જોટલા જમથી દૂર ત્યારે મોત ઉપર વિજય
મેળવવાની ગુરુચાવી મનુષ્યના હાથમાં જ છે—અને તે પવિત્ર, પરોપકારી,
પ્રભુમય જીવનમાં સમાયેલી છે

૮. મોત ઉપરના વિલાપની નિરર્થકતા

સૌ કોઈ હાસ્યમાં આનંદ માણે છે પણ શોક અને આંસુથી દૂર ભાગે છે. “હસતાં ગામ વસતાં.” હમનારના સા સાથી યશે પણ રોનારનું મોં જ અમંગળ ચંકાઓ ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેના પ્રત્યે સાચી હમદર્દી ખતાવનારા પણ થોડા જ નીકળશે. મિસ એલા વિલકોક્સ માયું જ લખે છે કે —

“Laugh and the world laughs with you,
Weep and you weep alone,
For sad old earth must borrow its mirth,
But has trouble enough of its own
Be glad and your friends are many;
Be sad and you lose them all:
There are none to decline your nectar'd wine,
But alone you must drink life's gall”

યાને તમે જો હસો તો દુનિયા પણ હસવામાં તમને સાથ આપશે, પણ આંસુ તો તમને એકલાને જ સારવા પડશે, કેમકે દુખમાં જ ધરડી થયેલી આ દુનિયાને આનંદ ઉછીનો લેવો પડે છે ત્યારે ત્રાસ અને પીડા તો એની પાસે પૂરતા પડેલા છે.....તમે જો ખુશાલ રહેશો તો ઘણા મિત્રો તમને આવી મળશે, પણ જો તમે ગમગીન ફરશો તો ખધા ય નાસી જશે. તમારે ત્યાં આવી તમારો અમૃત જેવો શરાબ પીવા કોઈ ના નહિ પાડે, પરંતુ જીવનનો કડવો ઘૂંટડો તો તમારે એકલાએ જ ગળે ઉતારવો પડશે.

મોત અને આંસુ કોઈને પ્રિય નથી છતાં આ જો કોઈને મૂકનાં પણ નથી. કોઈ એવો માણસ નથી જે મર્યો ન હોય યા મરશે નહિ. જાણે ભવિષ્યના દુઃખની આગાહી થતી હોય તેમ આ જગતમાં જન્મ લેતાં બાળક ચીસ પાડી રડે છે, અને આસુની પરંપરા ત્યારથી જ શરૂ થાય છે. હાસ્ય જગતની સપાટી ઉપર જ દોડે છે, હોંક ઉપર જ ફરકે છે, જ્યારે આંસુ તો હૃદયની કોઈ જિંડી અગમ્ય ગુફામાંથી નીકળી આખોદાર પડે છે હાસ્ય તો આકાશમાં ચમકતી વીજળી સમાન આવી આવીને ઊડે છે; આંસુ તો દુખથી ફિલ કહાળાયું હોય ત્યારે આવે છે અને ગમગીનીનો કારી જખમ મૂકતા જાય છે. હાસ્યનું કારણ સહેજે કળી શકાય પણ આંસુનું રહસ્ય અતિ જિંદું અને ગહન છે આસુનો ભેદ પમાતો નથી અને આસુનું જીંદાણું મંપાતું નથી. એ જ કારણે કવિ સૈલીએ કહ્યું છે તેમ —

Our sweetest songs are those that tell of saddest thought માને, આપણું સૌથી શ્રેષ્ઠ સંગીત શોકની લાગણીથી આચ્છાદિત થયેલું હોય છે. શોક ગદન, જીર્ણ, અમાપ કારણોથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી શોકનાં સંગીત, કાવ્યો અને નાટકો ઉપરછાલી મોજ ઉત્પન્ન કરે એવા સંગીત, કાવ્યો કે નાટકો કરતાં વધુ મહાન અને રહસ્યમય છે.

એ જ કારણે કરુણરસપ્રધાન કાવ્યો અને નાટકોથી અનેક ભાષાનાં શિષ્ટ સાહિત્યો સમૃદ્ધ બન્યાં છે જગતના મહાકાવ્યોમાં શોકના અનેક પ્રમંથો કવિઓની ઉત્કૃષ્ટ વાણીમાં રજૂ થયેલા આપણે વાંચીએ છીએ શાહનામામાં સોહગબ અને અમર-દવારના મોતના ગમખાર કિસ્સાઓ વાચતાં કોની આંખો બીની નથી ધર્મ વાદ્યોંકિ મુનિ એક વાર નદીએ રનાન કરવા જતા હતા ત્યારે એક બીલે તીર મારી કૌચ પક્ષીનું એક બેકું બેકું હતું તેમાંથી એકને મારી નાખ્યું તે બેક મુનિ દુઃખ પામી એક શ્લોક બોલી જીક્યા કે — “હે શિકારી ! તું બધું મા છવ ! કેમકે આ પક્ષીના બેકામાંથી એક પક્ષી જે પ્રેમથી મોહિત ધર્મ બેકુ હતું તેને તેં માર્યું છે ” આ કરુણ રસભીના શ્લોક ઉપરથી જ રામાયણની ઉત્પત્તિ થયેલી કહેવાય છે અને એ મહાકાવ્યમાં પણ શોકના અનેક પ્રમંથો ચચયેલા છે ઇંદુમતી ઉપર તેના પતિ અજનો વિવાપ અને કામદેવ ઉપર તેની પત્ની રતિનો શોક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મહાકવિ કાલિદાસના “રઘુવંશ” અને ‘કુમારમંજવ’માં પિરસાયેલી કાવ્યપ્રસાદીથી અમરતા પામ્યા છે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં મિલ્ટનનું પોતાના મિત્ર એકવર્ડ કિંગના મરણ વિશેનું કાવ્ય શેલીનું ક્રીટ્સના મોત ઉપરનું કાવ્ય ટેનિસનનું એ એય હેલમના મોતના અસહ્ય વિયોગ ઉપર લખાયેલું કાવ્ય, અને મૅચ્યુ આરનોલ્ડે એ એય ક્લો નામના મિત્રના મરણ ઉપર લખેલું કાવ્ય વગેરે અતિ મશહૂર છે એડમડ બર્ક નામના વિખ્યાત રાજપુરુષે પોતાના એકના એક બેટા અને ફરજદ રિચર્ડના મોત વશે ગદ્યમાં કાઢેના ઉદ્દગારો શોકની જોડી લાગણી વિના વાંચી શકાતા નથી ફિરદૌસીએ ધડપણમાં બોયેલા પોતાના જવાન બેટા વિશે અત્યંત કરુણ પંક્તિઓમાં શાહનામામાં પોતાની કમનસીબી ઉપર કદપાત કર્યું છે જે સુદર અને બક્ષિતભાવભીના કાવ્ય દ્વારા કવિશ્રી નરસિંહરાવ બોળાનાથ પોતાના સ્વર્ગરથ પુત્ર શ્રી નલિન-કર્તને દયામય પ્રજ્ઞના મગજ મદિરમાં છોડી-તેની વિદાયગીરી લે છે તે આજે ગુજરાતમાં ધેંગેર ગવાય છે.

મોતના ગબીર અને દુઃખમય વિષયમાંથી પણ કવિઓ મધમાખી

સમાન સૌન્દર્યનું મધ લૂંટી જગતને ચખાડી ગયા છે, અને મોતની ભયગતા અને ગદનતાનો આપણને અનુભવ કરાવો ગયા છે. પણ હાલમાં આપણે ઠરુણ ગ્રસ વિશે વધુ વિચાર કરવા માગતા નથી; તેમ જો કરવા જઈએ તો જમનનું અપાર સાહિત્ય આપણા સમક્ષ પડેલું છે. પણ હાલમાં આપણી મતલબ મોત ઉપરનો વિલાપ વાજખી કહેવાય કે કેમ તે વિશે ચર્ચા કરવાની છે. શરૂઆતમાં જ આપણે કંગૂલ કરી દઈએ કે મોત ઉપર ફિલસૂફીના ફાકા મારવા સહેલ છે; ટેનલ ખુરમીએ બેસી “ મોત ઉપર વિલાપ કરવો ફાકટ છે ” એવી સલાહ આપવી પણ આસાન છે; પણ આલ તૂટી પડ્યું હોય એવી મોતની આકૃત વેળાએ યોગ્ય દિગ્મત અને ધીરજ રાખવી અને બીજાને આપવી એ મહામુશ્કેલ કામ છે. જ્યારે કુટુંબ કે મિત્રમંડળમાં મોત આવી જીવું રહે છે ત્યારે ગમે એવા યાની માણસનું યાન પીગળી જતું જણાય છે અને ફિલસૂફી દવામાં જીડી જાય છે. એક માણસ જ્યારે ગુજર પામે છે ત્યારે આ દુનિયામાં તો આપણે એને ફરી જોઈશું જ નહિ; ફરી એની નેત્રી કે ભણાઈ, પ્રેમ કે મહોનત, યાન કે ગમત, સેવા કે મખાવતનો લાભ મેળવી શકીશું નહિ; માત્ર એની છાંયી જ નિરખી એની વદાવજરી યાદ જીવનભર તાજી કર્યા કરીશું— એવા વિચારથી આપણને સ્વાભાવિક રીતે બેહદ દુઃખ થાય છે. તેમાં જ્યારે એક વૃદ્ધ અને લકવાથી પચારીવશ ચયેલી નિર્ધન વિધવા માતાને મૂકી કુટુંબનું પાલન કરનાર એક પહેલવાન જોવો. બોટા બોચિતો મરણ પામે, ત્યારે ફિલસૂફી તો બાજુ રહી પણ અકુરમજ્જના અપ્રતિમ ન્યાય વિશે પણ આપણને ધડીબર શંકા જીડે છે, અને “ શુ ખુદાનો આવો જ ઈન્સાફ હશે ? ” એવો હૃદયાર નીકળી પડે છે. મોતનો માર ખમવામાં અસહ્ય છે અને તે માણસની સજૂરી, શાંતિ, સહનશક્તિ અને પરહેઝગારીની પૂરેપૂરી કસોટી કરી નાખે છે. ફિલસૂફી પોતે પણ વિલાપ કરવાથી પર હોય છે એમ માનવાની જરૂર નથી મગર વિલાપ અને કકળાટ સ્વાભાવિક છે તે કારણસર તેમને વાજખી અને યોગ્ય માનવાં એ ગંભીર બૂલ છે, અને મનુષ્યની ફરજ છે કે પોતા ઉપર કાબૂ મેળવી માતમ કરવાથી બાક રહે.

માતમથી જો મરેલું માણસ પાછું આવ્યું હોય તો કદાચ માતમ કરેલી પણ કામની, મગર તેમ ન હોવાથી નથી તેનેથી મરનારને ફાયદો કે નથી જીવતાને લાભ; એ તો માત્ર મનુષ્યશક્તિનો એટલો બિનજરૂરી ખગાક છે. મોત ઉપર વિલાપ કરવો એ તો અકુરમજ્જના હુકમનો વિરોધ કર્યા

સમાન છે. ન્યાયાધીશે કરેલી સજા સાંભળી તહોમતદારનાં સર્ગાં રડી જોડે તો કોર્ટનો તિરસ્કાર થયો ગણાય, તેમને બહાર ઠાઠવામાં આવે, અને કદાચ સજા પણ થાય. વિલાપને ઠેકાણે પ્રાર્થના અને માતમને ઠેકાણે શાંતિ જે જળવવામાં આવે તો મરનારનાં અને ખુદ જીવતાંનાં હકમાં પણ તે લાભ-કર્તા છે. જિંદગીના અગત્યના બનાવો તો આપણી કરણીનાં ફળ અનુસાર નિર્માણ થઈ ચૂક્યા છે અને જન્મના સમય અને મૃત્યુની ઘડીમાં ફેર પડી શકે એમ નથી.

“ કિસમતકી કમનસીબી કેા સૈયાદ કયા કરે ?

સિરપે ગિરે જો પહાડ તો ફરયાદ કયા કરે ? ”

તેમ નસીબ સામે ફરિયાદ અને કિસમત ઉપર કકળાટ કર્યાથી શું વળી શકે ?

પ્રજા ઉપર શ્રદ્ધા રાખી આપણે એવો દિલાસો લઈ શકીએ કે જે મરનાર હયાત રહેા હોત તો કદાચ તે વધુ દુઃખી થાત, કદાચ તે મરીજાઈમાં આવી પડત, કદાચ તે ભયંકર પીડાકારી બીમારીમાં ફસી જાત, કદાચ તેનાં વહાલાંઓને ખોવાનું દુઃખ તેને ખમવું પડત, કદાચ તે પાપમાં ફસી તેનાં કુળને કલંક લગાડત. અહુરમઝ્દની મહેરથી તે આવાં દુઃખમાંથી મોત દ્વારા બચી ગયો એ કાંઈક મંત્રોપની વાત કહેવાય. આપણે એવો પણ વિચાર કરી શકીએ કે માલેક કરતાં તો આપણે શક્તા નથી : કદાચ તે માલેકને મરનાર જવાનની જરૂર મીનોઈ જહાનમાં પડી હતી, ઈશ્વરની ગણતરી પ્રમાણે તેની અહીંની જીવનયાત્રા અધૂરે જ પૂરી થવાની હતી. કાંઈ વાર સરકાર એક અમલદારની તુરત બદલી કરી નાખી તેને જુદા જ પ્રકારનું કામ સોંપે છે; તે અમલદાર અને તેનાં સર્ગાં-સંબંધીઓને આ નાણી દિલગીરી સાથે અન્યબીનો અંચકો લાગે છે; પણ સરકારની શી વિશાળ યોજના છે, શા માટે તે જ અમલદારની અમુક રમણે જ જરૂર પડી અને તેની મારફતે જ અમુક કાર્ય કરાવવાનું નક્કી થયું તે અલખત તે બક્તિના કરતા સરકાર સારી રીતે સમજી શકે. તે જ પ્રમાણે અમુક માણસનું મરણ ઓર્થિફ અને ભરજીવાનીમાં કેમ આવ્યું તે આપણે સમજી ન શકીએ, પણ ખાફી દુનિયામાંથી મીનોઈ જહાનમાં ફેરબદલી કરનાર પરવરદેગારની દૂરઅંદેશ યોજના અનુસાર જ તે થયું છે તે નક્કી માનવું. આપણે જૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય બધી બેઠેલા ત્રિકાળમાની નથી, એટલે ખુદાની કારરવાઈ ઉપર વિલાપરૂપી ટીકા કેમ કરી શકીએ ? તે

માલેકનો દુકમ મનુષ્યના હકોપણ અને બુદ્ધિચાતુર્યથી પર સમજવો જોઈએ, અને એ દુકમના શાંત પાલનમાં જ આપણી તમામ દાનેશમંદી આવી ને અટકી એમ જ માનવું રહ્યું.

કુરાનના “ સુરાત અલ કદક ” નામના અઢારમાં પ્રકરણમાં આપેલી એક કથા કાંઈક ટૂંકાવીને આપણે અત્રે ટાંકીશું. એક વેળા મુસા (મોઝીમ) પયગમ્બરે એક ત્રિકાળગાની પૂર્ણપુરુષ સાથે મુસાફરી કરવાની માગણી કરી. તે પૂર્ણપુરુષ (જેનું નામ કુરાનના અબ્વાસીઓ પ્રમાણે અલખિરૂ હતું તેની) તરફથી તે માગણી સ્વીકારવામાં આવી પણ મુસાને કહેવામાં આવ્યું કે જે કાંઈ તમે જુઓ તેનો તમારે વિરોધ કરવો નહિ, નહિ તો તમને છટા કરવામાં આવશે. તેમની મુસાફરી દરમિયાન અલખિરૂ એક વદાણમાં મોટું કાણું પાડી તેને નકામું બનાવી દીધું, અને આગળ જતાં એક સોદામણા, નિર્દોષ જવાનનો વિના વાંકે જાન લઈ નાખ્યો. બન્ને વખતે મુમાએ ફરિયાદ ઉઠાવી અને આખરે તેમને તે પૂર્ણપુરુષે કહ્યું:—“અહાંથી આપણે છટા પડીશું પણ મારાં કાર્યોની મતલબની દૃઢ સમજણ આપીશ. જો મેં તે વદાણમાં કાણું ન પાડ્યું હોત તો ખલાસીઓ તેમાં ખેસી એક એવા ગામે જાત કે જ્યાંનો જીલમગાર રાજ દરેક વદાણ છીનવી લેતો હતો! માટે મેં તો સામી ખલાસીઓની સેવા બગાડી છે. વળી જે જીવાનને મેં માર્યો તે આગળ જતાં કાફિર નીકળી કુટુંબને લાંછન લગાડત, પરંતુ હવે તો અલ્લાહની મહેરથી તેનાં માખાપને ત્યાં એક નેક અને પ્રેમાળ બાળકનો જન્મ થશે. હું જે કરું છું તે અલ્લાહની ફરમાવણ મુજબ જ કરું છું પરંતુ તમારી દૃષ્ટિ મંકુચિત હોવાથી “તમે તે માલેકની વિશાળ યોજના સમજી શકો નહિ.” તે જ પ્રમાણે વગર સમજ્યે મૂઆ પછવાડે માતમ અને ફરિયાદ કરવાં એમાં હકાપણ નથી અને ઈશ્વર પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ પણ નથી.

પ્રજુ જોટલે જ Absolute Good (અપાર ક્રેવ), અને તે જે કાંઈ કરે તે આપણાં લક્ષ્યાં માટે જ છે એમ માનવાથી આપણને શાંતિ વળી શકે. વિલાપથી શરીર અને મન ઉપર જરૂર માઠી અસર થાય, તદુરસ્તીમાં ગંભીર બગાડો થાય, અને મનની બેકારારીનું તો પૂછવું જ શું! ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી જ આ કટકો સહન કરવાની શક્તિ આવે છે. વળી આપણે જોઈ ગયાં કે મોત જરૂરી અને અનિવાર્ય છે, કોઈપણ ધર્મીએ આવી જીલુ રહે છે અને કોઈ રીતે પાણું ઢહી શકતું નથી: ત્યારે રડીને કરવું શું? આપણે એ પણ જાણ્યું કે મોત કુદરતી અને વિશ્વવ્યાપી છે, માટે જે બનાવ ધરેધર બનતો હોય તે ઉપર વિલાપ કરવો નિરર્થક છે.

હેવટે આપણે જાણ્યું કે મોત કે વિનાશ જેવું કંઈ નથી, કેમકે મોત તો માત્ર એક ફેરફાર છે, અને મોત છતાં પણ માણસની હસ્તી જુદા જ જીવન ઉપર કાયમ રહે છે, ત્યારે મોત ઉપર માતમ તો તદ્દન કુઝૂલ ગણાવી જોઈએ. મગ્નાર આ જ્ઞાની દુનિયા છોડી એક બેહતર દુનિયામાં ગયો છે તે વિચારથી પણ આપણા આંસુ સુકાવા જોઈએ મરનાર કંઈ ખરેખર નાશ પામ્યો નથી પણ, આપણે “મોત પછીની સ્થિતિ”વાળા વિભાગમાં જોઈશું તેમ, અમુક સંજોગોમાં તેની સાથે આપણો માનસિક મેળાપ પણ થશે, એ વિચારથી પણ આપણને બહુ આશ્વાસન મળવું જોઈએ મરનાર જો દુષ્ટ માણસ હોય તો મોત મારફતે વધુ દુષ્ટતા કરતાં અને વધુ સજાને પાત્ર થતા તે અટક્યો એ વિચારથી આપણને સંતોષ થવો જોઈએ. આ દુનિયામાં તો તેની આખો ન ખૂલી પણ ખીજ જીવનમાં અને બહુ-યેલા સંજોગોમાં તે પોતાની બુલો અને પાપોનો પશ્ચાત્તાપ કરી ઈશ્વરના પ્રેમને પાત્ર થશે એવી પણ આપણે આશા રાખી શકીએ સૌને મહાનાસ આપનાર માણસ ન્યારે ગુજર પામે, જગતને મહાયુદ્ધના દાવાનળમાં ધસડી જનાર ન્યારે પોતાની જ નિંદગી ખતમ કરે ત્યારે દુનિયા અલગત તેના સિતમથી મુક્ત થવા પામે છે ત્યારે પણ ઈશ્વર આવા પાપાત્માઓને યોગ્ય સજા કરી તેમની અકલ્પ ઉમાડે અને પ્રેમ અને અહિંસા તરફ તેમને દોરે એવી જ આપણે પ્રાર્થના કરવાની રહી

ખીજ હાય ઉપર એક ફિરિશ્તા જેવો નેક માણસ, જે ભોક્કદયાળુ માટે જ જીવતો હોય, તે ન્યારે પોતાની નેકીની ખુશમો ફેલાવી સૌ કોઈને ગમગીન મૂકી મીનોષ જહાનમાં પગલા માટે છે ત્યારે સૌના દુખનો પાર રહેતો નથી પણ આ બાબતમાં તો માતમની બિલકુલ જરૂર નથી, કેમકે મરનારનું જીવન જ સ્વર્ગસમાન હતું, મોત પણ આસાન અને ખુશાલી ભર્યું હતું, અને જાણે જીવતાજીવત જ તેણે તો પોતા માટે સ્વર્ગનું સૌથી શ્રેષ્ઠ સુખ નક્કી કરાવી લીધું હતું તેને માટે વળી વિલાપ કેવો ? જેણે સોકાનાં દુઃખ દૂર કર્યાં તેને ઈશ્વર દુખ કે સજા કયાંથી જ આપે ? એવા અપો માણસ ઉપર વિલાપ કરવો એ તો સ્વાર્થો કહેવાય, કે એના તરફથી જગતને મળતી મદદ બધ થઈ માટે આંસુ પાડીએ છીએ, અને સ્વાર્થો માતમ નિખાલસ કે સહૃદયી હોઈ શકે નહિ ઘણીવાર મરનાર ઉપરનો વિલાપ સ્વાર્થો કારણોથી જ થાય છે મગ્નારના ગુજરવાથી આપણને કેવો વિયોગ થયો, આપણું સંમારસુખ કેવું નષ્ટ પામ્યું, આપણી આર્થિક સંપત્તિ કેવી ભાગી પડી વગેરે કેવળ સ્વાર્થો વિચારોથી પ્રેરાઈને આપણે વિલાપ

કરીએ છીએ. ખરું જોતાં તો એ પ્રસંગે આપણું નહિ પણ મરનારનું હિત હેઠે ધરવું જોઈએ, અને તેની પ્રગતિમાં કાંઈ કારણે ખનરા પડે એવું કરવાથી બાઝ રહેવું જોઈએ.

વહીલાદના બારમા પ્રકરણનો પહેલો ફકરો અર્થસૂચક ગણાવે જોઈએ. તેમા કહે છે કે બધા માણુમના મોત માટે ત્રોમ દિવસ અને ખૂરા માણુસ માટે સાઠ દિવસ ગમ કરવો. (“ગમ કરવા”નો અર્થ માતમ કરવાનો નહિ પણ ખુશીભર્યા પ્રસંગોમાંથી દૂર રહેવું એવો કરી શકાય.) ખચોત, નકારા માણુસને તો બીજી દુનિયામાં યોગ્ય મળ યશે જ તે વિચારથી તેનાં સર્ગા-સંનધીઓને સ્વાભાવિક ચિંતા અને ગમગીની થાય; પણ નેક માણુસને માટે વિલાપ કરવાનું કશું કારણ જ નથી, કેમકે તે તો પોતાની બધી કરણીની પાંખો વડે ઊડી ઈશ્વરની કૃપાવાડીમાં જઈ બેઠો છે. દુષ્ટ માણુસો ઉપર પણ વિલાપ કરવો અને ઈશ્વરને કાકલૂદી કરવી નકામાં છે, કેમકે ઈશ્વર જ કરણીનો અચલ નિયમ ધડયો છે, અને એ નિયમ આસુનાં જળથી પીગળી જતો નથી : માટે મરનાર ઉપરનું રુદન કાંતો સ્વાર્થો હોય છે અથવા તો કુમૂલ અને અર્થહીન છે.

વિલાપ નકામો જ નથી પણ ખાસ કરીને મરનારને તુકસાનકૂનાં તો છે જ એ જો આપણે જાણતા હોઈએ તો જરૂર આપણે લાગણી ઉપર વધારે કાજૂ રાખી આપણા રુદનથી મરહુમને હેરાનગતીમા નાખીએ નહિ. મીક દંતકથા મુજબ બીજી દુનિયામા જતા પાય ભયંકર નદીઓમાંથી પસાર થવું પડે છે. તેમાંની એક કાકાષ્ટસ નામની નદીના તીર મરનાર પાછળ પાડવામાં આવેલાં આશુઓથી ભર્યાં છે અર્દાવિરાદનામે નામનાં એક જરથોસ્તી ધર્મપુસ્તકમાં પવિત્ર મોખેદ અર્દાવિરાદને બીજી દુનિયાનું દર્શન થયું તેના ચિનાર આપવામાં આવ્યો છે તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એકવાર અર્દાવિરાદને એક ઊડી નદી ઓળંગવી પડી. આ નદીની બીજી દુનિયામાં શી જરૂર હશે તે વિશે તપાસ કરતા તેઓને જણાવવામાં આવ્યું કે મરલાઓ પછવાડે જે આશુઓ પડે છે તેનાં પાણીમાંથી આ નદી ભરાઈ છે અને મરનારને તે પસાર કરવાની ભારે તકલીફ લેવી પડે છે. આ જન્મે આલકારિક વર્ણુનોતો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે—મરલા પછવાડે વિલાપ કરવાથી અને આશુ સારવાથી તેમની પ્રગતિ અટકે છે અને તેઓને નાહકની હેરાનગતી પહોંચે છે.

આજેવાન ગ્રુસદાની અને ધિઓસોફિસ્ટ બિશપ સી. ડબ્લ્યુ. લેડબીટરે

પોતાના “ The Other Side of Death ” નામના સત્તાવાર ગણિતા ગ્રંથમાં એક હકીકત નોંધી છે જે આ તકે આપની પ્રમંગોપાત્ત મણાશે. તેઓ લખે છે કે એક વેળા એક છોકરીને પોતાની માતા મરણથી બારે ગમ લાગ્યો અને એ સંધ્યે વખત માતાને નામે રુદ્ધ કરતી હતી. એક વખત તે છોકરીએ મરનારના સરલસનું એક દશ્ય જોયું; તે સંવગાની વચમાં તેણે પોતાની માતાને જોઈ, જે માયાં ઉપર કાળા પાણીની એક બારે ડોલ લઈ ઉદાસ ચહેરે ચાલતી હતી; આ જોઈને છોકરી બેઠક દુઃખી થઈ અને બીજો તમામ દિવસ તેણીએ તેની માતા માટે બારે વિલાપ કર્યો. પણ તે રાત્રે તેણે પોતાની માતાને વધુ ગમગીન અને એકને ઠેકાણે બે ડોલો ઉઠાવતી જોઈ. તે છોકરીએ હિમ્મત કરીને માતાને તેની ગમીનું કારણ પૂછ્યું. માતાએ કહ્યું—“ મારા ગમનું કારણ તારો મારા માટેનો શોક જ છે; તું વિલાપ કરવાનું છોડી દે કેમકે મને જીવકની પડતી આ બારે ડોલો તારાં જ આસુથી બારાયેલી છે.” બીજો દિવસે તે પુત્રીએ કાબૂ રાખી ગમ કર્યો નહિ, અને પરિણામે જે દશ્ય તેણે જોયું તેમાં પોતાની માતા સાંત અને ખુશાલીમાં બેઠેલી દેખાઈ. આ આખત સમભવવા માટે વધુ ખુશાસાની જરૂર જણાતી નથી. ઘણીવાર મરનારનાં નજીકનાં સગાં છાત્રીકાટ બચકર આક્રંદ કરી વગર મમન્યે મરનારના કટા શત્રુની ગરજ સારે છે. મરનારને શાંતિની બહુ જરૂર રહે છે પણ આવા વિલાપથી તેની શાંતિમાં સંપૂર્ણ અંગ થાય છે. અને તે બસો અને નેક હોવા છતાં તેનાં વદાલ્પાઓના વિલાપથી તે બેકરાર બને છે. જ્યારે માણસ આખરી દમ ખેંચતો હોય છે ત્યારે પણ તેની આસપાસ પુષ્કળ રડારોળ થાય છે. તે સમય ખાસ શાંતિનો હોયો જોઈએ, કેમકે તેના તમામ જીવન દરમિયાન બનેલા બનાવો તેની નજર આમળથી ઝડપથી પસાર થાય છે, અને વિલાપથી તેમાં અંબીર ખલલ પહોંચે છે. જેમ જીવના માણસની આસા-પદ્ધતિ વિના કારણે હરકત કરવાનો આપણને હક નથી તેમજ વિલાપ અને આક્રંદ કરી મોતની જીવમાં પડેલાંઓની શાંતિ દુન્ટવાનો પણ આપણને અધિકાર નથી.

ચિઓસોરી પ્રમાણે આપણા રમૂગ શરીર ઉપરાંત આપણું એક etheric double (લિમ શરીર) પણ હોય છે. તે મરણ સમયે રમૂગ શરીરથી છૂટું પડી અણુદાક રીતે ત્યાંનું ત્યાં જ કેટલોક વખત સુધી રહે છે; પ્રાર્થનાથી તેને શાંતિ વળે છે પણ માતમથી તેને બારે ત્રાસ પહોંચે છે. ષોક્કારિટંગ રોગનથી બોલાયેલો બોલ જેમ દુનિયાને ખૂણે પણ રડિયો

દ્વારા સંભળાઈ શકે છે, તેમ ગોકની લાગણીઓના જે ઉદ્ગાર જીવતાંના મુખમાંથી નીકળે છે તે મરનાર વદાલાંઓને ખીજી દુનિયામાં સંભળાઈ તેમને પણ શોકાતુર કરે છે. આપણે આપણાં વદાલાંઓ સારુ જીવતાંજીવત જો જામું ન કરી શક્યાં હોઈએ તો તેઓનાં મરણ બાદ કાંઈ નહિ તો તેમને શાંતિમાં રહેવા દેવા જોઈએ. કમનસીબે ડેટલાંકો એવાં પણ હોય છે કે “જીવનાંજીવત ન પૂછ્યું ને મૂએ ધગધર ફૂટ્યું” તેમ મરનારને હયાતી દરમિયાન દુઃખ દીધું તો દીધું પણ મૂઆ પછી પણ ફૂટીફૂટીને તેની શાંતિમાં ખલલ કરે છે. જાણે મરનાર કેવોએક વદાલો હોય અને તેના મોતથી જાણે કેવો એક ખાડો પડ્યો હોય તેમ ડેટલાંકો માત્ર દુનિયાને દેખાડવા ખાતર દંભ કરી ફેકટના છાતી અને મોઢું મારીફૂટી લાલ કરે છે. પરંતુ ખરા દિલથી કરેલો શોક પણ મરનારને મીનોઈ જ્ઞાનમાં પ્રગતિ કરતો અટકાવી તેને આ દુનિયા તરફ ખેંચે છે, અને તેણે અહીં કરેલાં કાર્યોની યાદ તાજી થયે તેને બહુ જ અશાંતિ થાય છે. મરનાર સ્વર્ગને પંથે હોય ત્યાં પણ આ ખરા દિલના પણ વગર અર્થના વિલાપથી તે આગળ વધતો ધડીબરે અટકી પડે છે: મોત ઉપરનો વિલાપ ગમે તેવો સ્વાભાવિક હશે પણ તે જીવતાને અને મરનારને માટે તો નક્કી નુકસાનકર્તા જ છે. જેને મરનારનું દિલ હૈયે હોય તેને માતમને ઠેકાણે મરનારને સારુ પ્રેમભરી આશિષો અને બધી દુવાઓ જ પાઠવવાં જોઈએ. આ પુસ્તકમાં અનેક ઠેકાણે આપણે જે અનુમાન તારવ્યું છે તે જ અહીં પણ તારવી શકાય, અને તે એ કે મોત પાછળ વિલાપ નહિ પણ ઈશ્વર ઉપરની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા, તે માલેકની મુનસફી ઉપર પૂરેપૂરો ઈતિખાર, અને પગવરદિગારની એકચિત્તે કરેલી બદગીની જરૂર રહે છે.

૯. મોતનો ઈલાજ

મોતનો ઈલાજ કોઈએ સાબળ્યો છે? એવો કોઈ તખીય છે જે મરેલાંને જીવતા કરે? મરેલાંને જીવતા કરે એવા અર્થમાં ઈલાજ શબ્દને લીધો નથી. એવો જો અર્થ લેવાતો હોય તો કહી દઈએ કે મોતનો ઈલાજ છે જ નહિ, કેમકે મોતની અનિવાર્યતા વિશે તો આપણે આગળ પૂરતી ચર્ચા કરી ચૂક્યા છીએ, પણ મોત વખતે જે અશાંતિ અને બેકારારી મરનારને થાય છે તેનું નિવારણ યર્ષ શકે, અને ઈશ્વર પામ્યા પછી મરનાર ઉન્નત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી મોતના દેવને પણ હાશવી શકે; અને એ રીતે સૌને દરાવી જનાર મોત એવા માણસ આગળ લાચાર બને છે, કેમકે મોતના

જખમને મટાડનાર ઇલાજ તેની પાસે છે મોતનો ગજમનાક માર એવા નેક માણસને એક કમગના બાર કરતા વધુ નથી તેના સર્વગુણથી અને જ્ઞાનથી તે મોતનો બેઢ જ પામી ગયો છે તેને મન મોત તો એક મિત્ર છે, એક ખૂની કસાર્થ નથી, મોત તો જીવ, બેહોશી કે સમાધિ સમાન એક નિર્દોષ હાનત છે, પણ જિદ્દગી ખતમ કરી નાખી સંપૂર્ણ વિનાશ લાવનારો પ્રસંગ નથી.

જુદા જુદા લક્ષણો ધરાવતા માણસો મોતનો 'ઈનાજ' કેમ કરે છે તે આપણે જોઈએ સામાન્ય માણસ માટે 'દુ ખનું આસઠ ઢહાડા' છે. પોતાના વહાનાનું મોત તે ઘણે દિવસે જૂલશે તો ખરો ન જૂલી શકે અને કોઈ વખતે તેને યાદ આવી જાય તોપણ જે તીવ્ર વેદના અને પહેલા યતી હતી તે પછીથી યશે નહિ ભક્ત માણસ ઈશ્વરમા પૂરેપૂરું યકીન રાખવાથી મોતનું દુ ખ જૂલશે ફિલસૂફ વિચાર કરશે કે આ જીવન મરનારનું ક્યાં હતું અને મારું પણ ક્યાં છે કે તે ઉપર વિલાપ હેઠ્ઠ શકે ? જીવન તો ખુદાએ ઈનાયત કરેલી એક બક્ષિસ છે જેટલી વાર માણસને મળી તેટલી વાર તેણે બોગવી અને પછી ખુદાએ આપેલું ખુદા પાછું લઈ ને તેમા શોક કેવો હોય ? એવો "ઈનાજ" કરી ફિલસૂફ પોતાના આસ સૂકવશે શરવીર વિચાર કરશે કે જીવન દુ ખમય છે અને મરણ તો એક જ વાર છે, ત્યારે તેને માટે આટલો બહાવોહ શેનો ? જો મોતસે ના ડરે વોહ આહે સો કરે' એક મરણિયો સોને બારે પડે રણે ચડેલો રજપૂત કાંતો જીતે કે મરે એકવાર કેસરિયા ક્યાં કે પછી મારણ કે મરણ એક વાર નિશ્ચય કરી લો કે—મારે ઉત્તર ક્રુવ જવું જ છે, દિમાવયની ટોચે ચડવું જ છે, અત્યંત લયબરેલા પ્રયોગો કરી ક્ષયની રસી શોધી જ છે, અથવા કે-સરનેા પલાજ ખોળી કાઢવો જ છે પછી યા તો તમે એમ કરી શકો યા તો બરકૂથી થીજી જાઓ યા પહાડ ઉપરથી ગળડી પડો યા ઝેરી જતુઓના બોગ ચર્ષ પડો, મગર જે શરવીરે મોતનો લય છોડ્યા એ શુ નહિ કરે ? શરવીર તો એક જ વાર છેવટનો મરે છે, કાયર તો જેટલી વાર બીહે છે તેટલી વાર મરે છે શરવીરમા કદાચ જ્ઞાન કે હડાપણની બિજા પદો પણ તે યમદેવને હકારી શકે છે, અને તેને ખનું કરી લેવા યુદ્ધ નિમત્રણ કરે છે મોતથી ડરનાર યા તો પાપી હોય કે બીકણુ હોય કે અજ્ઞાન હોય, મગર સત્કર્મો, શરવીર અને જ્ઞાની તો મોતને માથેના હોય છે.

ચક્રીઓમાં એક નીતિચત્ર છે કે મોત આખા પહેલાં મરી લો-વાને દુનિયાનો, દૈનંતનો સગારનેહીઓ વગેરેનો ત્યાગ કરો, આ શરીર પણ

તમારું નથી એમ માનો, અદનાદ મિત્રાય દરેકનો પ્રેમ તરછોડો અને અદનાદની જ લગની લાગી હોય તેમ તેને જ માટે જીવો, બાકીનું મનુષ્ય કૃનાથવાનું છે એમ મમજી લો. આવી રીતિએ જીવશો તો ખરેખર મોત તમને કી રીતે ડગવી શકશે ? અને તમારી પાસે બાકી શું રહેશે કે જે છોડી જતાં તમને દુઃખ થાય ? જેટલો ધનમમદ કરો, જેટલો દુનિયા ઉપર આસક્તિ રાખશો તેટલું દુનિયા છોડતી વખતે દુઃખ થશે અને છોડ્યા પછી પણ ધનમા જ ધ્યાન રહી ગયેલું હોવાથી કદાચ આપ રૂપે પાછા આવી ધન ઉપર ખેસી રહેશો એક પાતળો માણસ નાની બારીમાથી પણ નાસે, જ્યારે એક ખાઈ પી અનમસ્ત થયેલો પુરુષ બાગણમાથી પણ જઈ શકે નહિ માટે જ ભગવાન ઇસુ ખ્રિસ્તે મૃત્યુ દત્ત કે સોયના નાખખાથી છોટ જઈ શકે પણ ધનવાન માણસથી સ્વર્ગમા દાખલ થવાશે નહિ ક્યાથી દાખલ થવાય ? અદોના વગવળો એટલા વધી ગયા હોય કે મગતી વખતે અને તે પછી પણ જૂની ન શકાય, તો સેનામાનીઓ અને નિષ્કામ-કર્મીઓ માટે જે સ્વર્ગ છે તેમા ક્યાથી જવાય ?

એક વેળા એક છોડશે ચેરીશીથી એક સાકડા મોની બરણી-માથી મોકાઈ કાઢેલો હતો, તેટલામા કોઈના પગલા સાબળતા તેને પકડાઈ જવાની ધારતી લાગી મોકાઈ પકડી રાખે તો બરણીમાથી હાથ નીકળે નહિ અને પકડાઈ જાય મોકાઈ મૂકી દે તો હાથ નીકળે ખરો, પણ જ્યાં છોડરાને રાજાપુત્રીથી હાથમા આવે ? મોકાઈ છોડી ગમે ? દુનિયામા પણ લોકોનો એ જ હાલત છે આ જિંદગીનું તમામ ઐહિક મુખ પણ આખતું છે, ઈશ્વરને જૂની ભોગવિલાસમા પણ પડતું છે, અને સચે વળી આસાન મોતનો છૂટકારો અને સ્વર્ગનો શ્રેષ્ઠ આનંદ પણ પ્રાપ્ત કરવો છે—એ સૌ કેમ અને ? છોડરાના હાથમાથી જેમ મોકાઈ છૂટશે તેમ વધારે સરળતાથી તેનો હાથ બરણીમાથી નીકળશે આપણામાં ત્યાગવૃત્તિ જેમ વધુ ખીલશે તેમ મોત ઉપર વધુ જીત મેળવતા જઈશું અને ઈશ્વરની વધુ નજદીક પહોંચીશું માટે જ હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે ચાર આશ્રમોની વ્યવસ્થા થઈ છે પહેલા બ્રહ્મચર્યાશ્રમમા રહી એક હિંદુ શિષ્ય તરીકે જ્ઞાન મેળવવા કરવા મથે છે, અને અવિવાહિત જીવન ગાળે છે ત્યારબાદ ગૃહસ્થાશ્રમી બનીને લગ્ન કરી પોતાના અને પોતાના કુટુંબના નિર્વાહ માટે શ્રમ લે છે પરંતુ ત્યારપછી તે વાનપ્રસ્થ થાય છે અને દુનિયાવારી પ્રત્યે તેને શિથિલતા આવે છે અને મોનાઈ જવાનની તેને કખતા થાય છે હવે જિંદગીમા તે સન્યાસવૃત્તિ કેળવે છે અને ઈશ્વરપ્રાપ્તિ અને પ્રભુભજન સિવાય કશા ઉપર તેનું મન લાગતું

નથી. આ ચારે તબક્કાઓનું યોગ્ય પાલન કરવાથી જગત તરફની અને પ્રજા પ્રત્યેની ફગળ બળવી, અંત માટે તૈયારી કરી, ત્યાગી જીવન, પણ ગુનગરી છેવટે મોત ઉપર વિજય મેળવી શકાય છે.

મોત ઉપર વિજય મેળવવાની એક ખીજ રીત છે આપણે આગળ વાંચી ગયા કે અમક દુર્યોજોમાથી મોતની ઉત્પત્તિ થઈ છે; ત્યારે મોતને મારવા માટે તે દુર્યોજો વિરુદ્ધના સદ્ગુણો ખીતવવા જોઈએ. દાખલા તરીકે બાઈબલના “નૂના કગર” પ્રમાણે આદમ અને ઈવે ઈશ્વરની નાફરમાની કરેલી હોવાથી મોત તેમની મારફતે તેમની ઔવાદમાં જીતવું ઠીક; ત્યારે મોત ઉપર જીત મેળવવા સારુ ઈશ્વરની ફરમાનમરદારી જ કરવી રહી. બાઈબલના “નવા કગર” પ્રમાણે પાપના પરિણામ રૂપે જ મોત ઉત્પન્ન થયું છે. બહુ સારુ, પાપી જિંદગી છોડી પુણ્યશાળી જીવન ગુનગરી મોતનો કંબ મટાડી શકીશ જગ્યોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે અંત્રમૈન્યુ (પાપના મૂર્તસ્વરૂપ) તરફથી મોત પચા થયું ખરુ, ત્યારે આપણે અંત્રમૈન્યુ તરફ પીડા ફેરવી રૂપેન્તોમૈન્યુ (સનાખના મૂર્ત સ્વરૂપ)થી પ્રેમાઈ પવિત્ર જીવન ગાળી અહુમઝ્જની પ્રીતિ અપાદન કરવાનું જ ગળુ. ૧૬૬૬ ધર્મ પ્રમાણે મોતનું મૂળ જગત પ્રત્યેની આમકિત અને આપણી અગણિત ઇચ્છાઓ અને તૃષ્ણાઓ છે હજે, ત્યારે તો આસકિતને ઠેકાણે જગત પ્રત્યે અનામકિત રાખીએ, ઇચ્છાઓ અને તૃષ્ણાઓ બને ત્યાં સુધી કમતી કરીએ, નિષ્કામકર્મી બની ફળની આશા વિના કર્મો કરતા થઈએ, અને પ્રેય (ફુનવી સુખ) ઉપર એવ (મીનોઈ સુખ) ને શ્રેષ્ઠતા આપીએ, તોપણ મોત આપણને શી રીતે અકળાવવાનું હતું? ત્યારે મોતનો ઉતાર સદ્ગુણ પાપીના પાપથી મોતની હકુમન હજ આણુ છે માણસ જ્યારે પૂરો સવાળી યશે ત્યારે તે શ્વેત ઉપર પૂરો વિજય મેળવશે.

વિજ્ઞાનવેત્તાઓ મગફરીથી કહે છે કે છેવટે વિજ્ઞાનની શોધખોળથી માણસને અમરત્વ પ્રાપ્ત થશે અને મોતનો અંત આવશે આજ સુધી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારી અનેક વૈજ્ઞાનિક શોધોથી અસાધ્ય મનાતા રોગોમાથી પણ માણસ પાછો જીવે છે, અને અનેક પ્રકારના “ઇન્જેક્શનો” આપવાથી અને પ્રાણવાયુ વગેરે સંધાડવાથી માણસ ધડીમર મરતો બચે છે પણ આ રીતે તો મોત માત્ર દૂર જાય છે અને તેના આગમનમા દીવ પડે છે, પણ તે કાયમનું દેઈ થતું નથી પરંતુ ધાર્મિક અને નીતિમય જીવન ગુનગરવાથી આપણે મોતનો બચ મટાડી શકીએ જીએ, અને તે વહેલુ આવે, કે મોટું પણ.

તેને માટે નીકરતાથી અને હમતે મુખે આપણે તૈયાર રહી શકીએ છીએ. વિજ્ઞાનમાં બાહ્યથી મેળવી અનેક અન્યથા ઔષધો શોધી આપણે લાંબું આયુષ્ય ગાળી શકીશું, પણ છેવટે તો તેથી આપણને એવો કટાંગો ઊપજશે કે આપણે જ મોતને ઝોળના નીકળીશું. વિજ્ઞાન આપણને મોત સામે ખપ્તર પહેરાવે છે જે મોડે વહેંચે બેઢાશે તો ખડુ જ, અને ન બેઢાય તો છેવટે આપણે જ તે ફેંકી દઇ ખુદની છાતીએ મોતનું તીર ઝીવવા રાજી થઈશું. પરંતુ ધર્મ અને નીતિ જીવન અને મરણનું સાચું રહસ્ય સિખવાડે છે, અને પરિણામે મોત વહેંચુ આવે કે મોડુ પણ તે આપણને દુઃખ કે ભય પમાડી શકતું નથી. માટે મોત ઉપર વિજ્ઞાને ગ્રામ કરેલા વિજ્ય કરતાં નેકાનીતિએ મેળવેલી ફતેહ અનેક રીતે મહાન અને આવકારદાયક મણાવી જોઈએ.

મરતો માણસ દમ નહિ લઈ શકવાથી, હૃદયની ગતિ અનિયમિત થઈ પડવાથી વગેરે અનેક શારીરિક કારણોથી ત્રાસ પામે છે, પણ તે કરતાં પોતે કરેલા કુકર્મોથી તે દુખી થાય છે, કેમકે પોતાનું જીવન પૂરું થતું એને લાગે છે, અને તેથી અડી તો હવે સુખરવાનો આશા રાખવી ફોફડ, અને પાપી કૃત્યો કર્યા હોવાથી બીજી દુનિયામાં તાત્કાલિક સુખ મળવાની પણ આશા મિથ્યા. તેથી તે મરતો માણસ અતિશય અકળાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ જે પાપ, દુર્ગુણ કે જીવમથી દૂર રહ્યો છે તે મોતના ડંખથી ત્રાસ પામશે નહિ. ઇરાનના મશહૂર બાદશાહ નૌશેરવાન આદેસે એક દિવસ દરબારમાં સલાહ પૂછ્યો કે દુનિયામાં સૌથી બારે દુઃખ કયું ? કોઈએ કહ્યું કે અધાપો અને ગરીબી, બીજાએ કહ્યું કે વૃદ્ધાવસ્થા અને એકના એક બેટાનું મોત, ત્રીજાએ કહ્યું કે અશક્તિ અને પરાધીનતા, ચત્તારે નામીયા વઝીર જુઝુરજમહેરની વારી આવી ત્યારે તેણે કહ્યું કે—મોતની નજદીકી અને પાપી અત કરણનો ડંખ, તમામ દરબારીઓ એકમત થયા કે જુઝુરજમહેરના કહેવામાં વિશેષ સત્ય હતું પાપી અત કરણના જેવો કયડી નાખનારો બાર જ નથી, અને તેના ડંખથી જેવી વેદના, અશાંતિ અને બેચેની આવે છે તેવી તો કાળા નાગના ડંખથી પણ આવતી ન હોય.

૨૪ મી ઓગસ્ટ ૧૫૭૨ ને દિવસે ફ્રાન્સમાં રોમન કેથોલિકોને હાથે લગભગ ૩૦,૦૦૦ પ્રોટેસ્ટન્ટોની કતલેઆમ થઈ હતી. આ આક્રમકારક બનાવ “બારથોલોમ્યુ મેસેકર”ના નામે ઝોળખાય છે. તે વખતે ફ્રાન્સનો રાજા નવમો આર્લ્સ હતો, એનો એ ઘટનામાં ઝાઝો હાથ હતો નહિ. પરંતુ એની પ્રપચી માતા કેથરિન ડે મેડિચી જે રાજપ્રતિનિધિ હતી, તેણે આ

કાર્યને પોતાની બદાલી આપી હતી. એમ છતાં રાજ્ય નવમા ચાર્લ્સને આ બનાવથી ભારે આઘાત થયો અને તે બે જ વર્ષમાં ચોવીસ વર્ષની ભર-જીવાન વયે મૃત્યુ પામ્યો. મરતી વખતે તેનું મન એ જ બાબત ઉપર દોડી ગયું અને તે બોલી જાયો — “અરે કાઈ હાજર છે કે ? કેના ખૂનો ? કેટલું લોહી ? હે પ્રભુ ! મને ક્ષમા કરો ! મેં પાપ કર્યું છે.” અંતઃકરણ ઉપર પાપનો ભાર લઈ મૃતતા માણસની મનોવેદના તો દર્શાવ્યા કરતાં કંઈપણ જ મારી.

સત્તરમી સદીમા ફ્રાંસ જોસફ નામનો એક મહાપ્રતાપી પુરુષ ફ્રાન્સમા થઈ ગયો. તેણે અંત જેવું જીવન માળી, ચાલુ ઉપવાસ અને તપશ્ચર્યા કરી, રાત્રિ અને દિવસ ભક્તિમા પમાડ કરી, પોતાના દેહની હાલહવાલી કરી નાખી. પરંતુ ફ્રાન્સ અને રોમન કેથોલિક પંથના દિનમા આ ધર્મી પુરુષ કે પારી છૂટે એવા કંઈ કાર્યો કરતા અચકાતો નહિ કાર્ડિનલ રિશલ્યુના પ્રતિનિધિ તરીકે લુઈ તેરમાના રાજ્યમા તેણે અનેક કાવાદાવા કરી ફ્રાન્સના દુશ્મનોના ધણી કાઢી નાખ્યો, અને Thirty Years' War (ત્રીસ વર્ષ ચાલેલી લડાઈ) નામે ઓળખાતા જર્મનીના મહાયુદ્ધને માત્ર પોતાના જ દેશના અને રોમન કેથોલિક પંથના બના સારુ લંબાવી રાખી લાખો કીમતી જીવોની ખુવારી કરી એના પવિત્ર ખાનગી જીવન અને દેશસેવા છતાં તે સૈના તિરસ્કારને પાત્ર બન્યો. જ્યારે ૧૬૩૮ માં તે મરવા સૂનો ત્યારે તેને અનેક સરાલો પૂછવામા આવ્યા તેની જમાન બેચાર્લ્સ ગઈ હતી પણ મહામુશ્કેલીથી તે ચાલુ બોલવા કરતો — ‘મારો કરણીનો હિસાબ ! મારો કરણીનો હિસાબ !’ જે માણસની રાજ્યખટપટથી લાખો લોકો દુઃખી થયા હતા તે માણસને મરણ સમયે ફાળ પડી કે હવે પ્રભુના દરબારમાં તેની કરણીનો બદલો મળ્યા વિના રહેશે નહિ પાપી અતઃકરણ સાથે સુખે મરવાની આશા ગમતી તે તો ગળે ધટીનો પથ્થર બાધી ગયા નહી તરવાની આશા રાખવા જેવું નિર્ગ્યંક છે.

અલમન જેને અંત કરણુ જ નથી તેને તો લીલાલહેર છે, તે તો કાઈથી કરતો નથી, મોતને પણ હસી કાઢે છે, અને ઈશ્વરમાં તો તે માનતો જ ન હોય એટલે એની બદગી તો હોય જ ક્યાંથી ? એવા અનઃકરણ વિનાના નફો દુનિયામા છે પણ ખરા અને કાયતા પણ દેખાય છે તેમને કાષ્ઠપણ પ્રકારના નૈતિક ખટકા હોતા નથી અને જેમ કાંઈ તેમ તેઓ । જીવનરથ હોંકે રાખે છે. ગયા ભવની નેકીની જરૂરે તેઓ આ ભવમા કાંઈ

છે, પણ નેકી, નીતિ અને શુદ્ધ અંતઃકરણના નાદ વિનાના એમના કંગાળ જીવનનો ગદ્દો એમને દરણીના નિયમ અનુસાર જરૂર આવતે હવે બ્યાજ સિક્કે મળ્યા વિના રહેશે નહિ તે તેઓ જુદી જાણ છે.

આધ્યાત્મિક જીવન ન ગાળ્યું હોય તોપણ જેણે પોતાનો દુન્યવી ફરજ નિઃશીતે ભોગે પણ ખજાલી છે તે માણસને મરતી વખતે બારે સંતોષ રહે છે. ગ્રીસમાં થીબ્સને મદત્તા આપનાર મદાન યોદ્ધો ઇપેમિનોન્ડાસ ઈ. પૂ. ૪૬૨ માં મેન્ડીનિયાની લડાઈમાં આગલી દરોજમાં લડ્યો અને એક ખરછીથી વીંધાઈ તે મરણ પામ્યો જ્યારે તેણે જાણ્યું કે મારી મહેનત ફળી છે અને લડાઈ જીતાઈ છે ત્યારે ને મરતી વખતે બોલ્યો : “હવે હું ખુશીથી મેરીશ.” ૧૭૫૬ ની સાલમાં જેમ્સ વુલ્ફ નામના અંગ્રેજ સેનાપતિએ અમેરિકામાં ફ્રેન્ચો જોડે લડી “આબ્રાહમની ટેકરી”વાળી લડાઈમાં વિજય મેળવ્યો; તેમ કરતાં એક ગોળાથી તેણે પોતાનો જાન ખોયો. મરતી ધડોએ એણે લડાઈનું પરિણામ પૂછ્યું અને તેને ખજર આપવામાં આવી કે અંગ્રેજને જીત્યા છે અને કિલ્લેક સર કરવામાં આવ્યું છે. તે સાંભળી તે યોદ્ધો મરતે હમે બોલ્યો — ‘જુદાનો ઉપકાર ! હવે હું સુખે મરીશ” કર્મવીરો માટે સુખે મરવાનો સાચો રસ્તો તે ફરજનું પાલન. જેસફ એડિસન નામના મશહૂર અંગ્રેજ સાહિત્યકારના નિજમીની નૈતિક છાપ તેના જમાના ઉપર મચોટ પડી હતી તે પોતે પણ આજરૂદાર અને ધર્મી હતો, પરંતુ તેના સાવકા પુત્ર અમંચી અને સ્વચ્છંદી જીવન ગાળતો. જ્યારે એડિસન ૧૭૧૬ માં મરવા સૂતો ત્યારે તેણે પોતાના સાવકા પુત્રને બોલાવી મંગાવ્યો, અને તેને કહ્યું—“તને અહીં બોલાવવાનું કારણ એ કે એક સુસ્ત ખ્રિસ્તી કેવી શાંતિમાં મરી શકે છે તે તું તારી નજરે જુએ.” પેલા નાદાન જીવાનને તો નસીહતની કાંઈ અસર થતી નહોતી, પણ નીતિમય જીવન ગાળી શાંતિથી મરતા પિતાનું દશ્ય જોવાથી કદાચ તેની આંખ ઊંચડે એવા વિચારથી તેને બોલાવવામાં આવ્યો હતો.

જેનું જીવન શુદ્ધ છે અને હૈયું સાફ છે તેને મોત પજવી શકતું નથી અને તે આસાનીથી શુજર પામે છે. “એગ કારી કુનદ આદેલ કે બાઝ આપદ પશોમાની ?”--એક કાલો માણસ એવું કાર્ય શા માટે કરે કે પાછળથી તે સારું પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે ? જટિલ વેળા છેક મરતી વખતે માણસને જ્ઞાન થાય છે કે તેનું જીવન એળે ગયું છે, અને અમુક પ્રકારનું જીવન ગાળ્યું તેને બદલે જુદા જ પ્રકારનું ગાળ્યું હોત તો જુદાપો અને મોત શાંતિમાં આવત. કાર્મિસ ટોમસ વુલ્ફની ઇંગ્લાંડના રાજા આદર્શમાં

હેવીનો મુખ્ય સલાહકાર હોવાથી ધુધળ સત્તા અને અનેક ખિતાબો ધરાવતો, પરંતુ તેની અભિલાષા પોપ થવાની હતી તે રાજાને હમેશ રાજ ગમતો અને રામના પોપ પણ તેની ઉપર કુરખાન હતો પરંતુ જ્યારે રાજ પોતાની પહેલી રાણી કેથેરિનને તલાક આપી ખીજ સ્ત્રી એન સાથે પગથવા નીકળ્યો ત્યારે તેણે પુલસીની મદદની આશા રાખી પુલસીની સ્થિતિ સૂઝી વચ્ચે સોપારી જેવી ચર્ચ પડી : તે રાજાને તેના વાધાભર્યા કાર્યમાં સહાય કરી શક્યો નહિ, અને આ કટગી ખટપટમાં તે એવો લપટાયો કે એનાથી બહાર નીકળાયું નહિ. દુષ્ટ રાજા એનો આનાકાની ચેતી ગયો, અને એ નિમકહલાલ સેવકે પોતાની જે અનેક સેવાઓ કરી હતી તે ભૂલી જઈ પુલસીની તમામ સત્તા હીનવી લઈ તેની ઉપર ગાજડોડનું અતિ ગંભીર પણ તદ્દન એવજૂદ તોફાન તેણે મૂક્યું તેની તપાસ માટે લગ્નમાં પુલસીને હાજર થવાનો હુકમ હતો, પણ ત્યાં જાય તે પહેલાં દુનવી આશા ઉમેદોથી તમામ ધરાર્થ ગયેલો પુલસી ૧૫૩૦ માં એક દેવળમાં ભક્તિદાયે મરણને શરણ થયો. મરતી વખતે જે મંથન શબ્દો તે બોલ્યો તે દુનિયાના દરેક માણસે હૈયા ઉપર કોતરી રાખવા જેવા છે તેણે કહ્યું કે — “જે ખંતથી મેં મારા રાજાની સેવા કરી છે તેવી જ ખંતથી મારા પ્રભુની મેં સેવા કરી હોત, તો તે માલેકે અને મારી જહાવરયામાં તરછોડ્યો ન હોત ” પણ છેક મરણ સમયે આવેલું આ રાંડયા પછીનું કહાવણ શા ખપનું ? પ્રભુ-સેવાને વિસારી મેતી દુનિયાદારીમાં મગ્ન રહેવું એ આ જડવાદી જગતનું મુખ્ય અપલક્ષણ છે, અને પરિણામ પુનસીનું આંખુ એવું જ આકતકારક આવે છે.

એક જુવાન કેળવણી લેતો હોય ત્યારથી જ તેણે પોતાના જીવન-આદર્શો રચવા જોઈએ કે તેને પૈસા જોઈએ છે કે પરમેશ્વર, સત્તા જોઈએ છે કે સદ્ગુણ, અધિકાર જોઈએ છે કે નિર્ભય અત કરણ દૌવત અને સત્તા જોઈએ હોય તો તે નીતિ અને સદ્ગુણના ભોગે કદાચ મળી શકશે, પણ સત્તાની ખુમારી જીતરી જશે, અધિકાર ઓસરી જશે, પૈસાનું કદાચ પાણી પણ થાય, પણ પ્રભુ અને તેણે જ પવદા કરેલો કરણીનો કાયદો કાઈ દિવસ કાપ્તને ફસાવતો નથી, અને ‘જેસી જિનકી ચાકરી વૈસા ઉનકો દેત,’ તેમ જેવી અને જેટલી સેવા તેવો અને તેટલો બદનો માલેક તરફથી મળી રહે છે “પાપીને પોટલે ધૂળ”, તેમ કેટલીક વેળાએ પાપ દ્વારા ધન મેળવ્યા બાદ આખ ખૂલવા પામે છે અને બારે કચવાટ છૂટવાથી તે ધનને ધૂળ બેચું કંવામાં આવે છે ઇસુખ્રિસ્તના બાર શિષ્યોમાં સૌથી દુષ્ટ અને

દેંગી તે ફરીઆથનો રહેવાસી જુડસ ઇસકેરિયોટ હતો. તેણે છેવટે યુદ્ધોદ્ધાર્યો અને ત્રીસ રૂપાના સિક્કા ખાતર પોતાના યુરુ ઇસુને યહૂદીઓને હાથ ફમાવી દીધા. ત્યારબાદ ઇસુ ગિરફતાર થયા અને હજી તો તેઓ હયાત હતા તેટલામાં જ જુડસને તેનું અંતઃકરણ ડાખ્યું. તે પાછો યહૂદી આગેવાનો આગળ દોડ્યો અને એક નિર્દોષ માણસને તેણે મપકાવ્યા હતા એવો એકરાર કર્યો. યહૂદીઓએ કહ્યું—તારું પાપ તું જાણે: અમારે એની સાથે શી પંચાત? આનું સાંભળી જુડસને પોતાના ઉપર ભારે તિરસ્કાર છૂટ્યો. તે સિક્કા ત્યાં જ પટકી ચાલી નીકળ્યો અને ફ્રાંસે ખાઈ તે અમાનિયાએ પોતાના પાપી જીવનનો અંત આપ્યો. ખ્રિસ્તી લેખકો જુડસ વિરુદ્ધ સખત લખાણો કરે છે, અને ઇટાલિયન મહાકવિ ડાન્ટેએ તો Inferno (દોઝખ) ના ઊંડામાં ઊંડા ગારમા Lucifer (શયતાન) ના મુખમાં જુડસને ચંચાતો ચીતર્યો છે. પણ ખુદ બાઈબલ ઉપરથી જણાય છે કે તે કમનસીમ સખતમાં અંતઃકરણ જેવું કાઈક હતું તો ખરું, અને તેથી જ પાપથી મેળવેલું ધન એને ધૂળ મમાન લાગ્યું. આજે એવા બેશુમાર જુડસો દુનિયામાં હશે જેમણે એક નહિ પણ અનેકવાર પોતાના અંતર્યામીને ઠગ્યા હશે અને પાપી પૈસે તાગડધિના કરતા હશે: તેમને મુકાનયે તો જુડસ પણ કાઈક ભલો કહેવાનો જોઈએ.

એક પાપી માણસનું મોત કેવું હોય તે આપણે જોયું, હવે ઇસુ ખ્રિસ્તનું દશાત લઈ એક સવાળી માણસ મોતને કેમ ભેટ છે તે આપણે જોઈએ. ઇસુનો નેકી, નીતિ અને ઇશ્વરપરાયણતાની તારીફ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. "I and my Father are one"—હું અને મારા પિતા પ્રભુ એક જ છીએ—એવા ચબ્દો તે મહાપુરુષે ઉચ્ચારી પોતાના નિર્મળ જીવનમાં તે સિદ્ધ કરી બતાવ્યા છે. એમને હાસી, મસ્કરી, તોછાઈ અને અત્યંત ઘાતકીપણા સાથે વધસ્તંભ ઉપર ચઢાવવામાં આવ્યા. જુડસનું ફ્રાંસાથી આવેલું મોત તો બહુ થોડોવારમાં આવ્યું હશે પણ ઇસુએ તો ૭ દલાક સુધી ભારે ચારીગિક દુખ વેઠ્યું—તે એટલા સુધી કે એક વખત તો તેમનાથી જૂઠા પણ પડાઈ ગઈ કે—હે પ્રભુ! તે મને તરછોડ્યો કે કેમ? આટલી વેદના છતાં ઇસુના હૃદયે શબ્દો નહિ તોપણ પોતાને ત્રામ આપનારાઓના સંમંધમાં મગજ પ્રમંથે તેમના બોલાયેલા ચબ્દો આ હતા કે—“હે પ્રભુપિતા! તું એમને ક્ષમા કરજે, કેમકે એઓ શુ કરી રહ્યા છે એનું એમને ભાન નથી” જુડસ પાપ કરી મોતને પાત્ર થયો; ઇસુએ અણો જીવન માળી મોત ઉપર વિજય મેળવ્યો. ઇસુ જેવા પવિત્ર પુરુષો,

આઈબલમાં લખ્યું છે તેમ, કહી શકે કે—“Oh death, where is thy sting? Oh grave, where is thy victory!”—હે મોત, તારો કંખ ક્યાં છે; હે કબર, તારો વિજય ક્યા ગયો? આપણુ જીવન એવું હોવું જોઈએ કે આપણા મોતથી દુનિયાને ખોટ પડે, નહિ કે સોફને રાહત મળે. એક દ્વારસી કવિએ કહ્યું છે કે:-

આન સુનાન ઝી કે સુન મીરી બરહી,

ન સુનાન ઝી કે સુન મીરી બરહદ;

યાને, એવું જીવન માણ કે મરવા બાદ તું છૂટો થઈ શકે, પણ એવી રીતે ન જીવીશ કે ન્યારે તું મરે ત્યારે (તારા ત્રાસથી) લોકો છૂટકારો પામે.

ખુદાનો ખરો બંદો હસતે મોંએ દુનિયાને છેલ્લી સલામ કરે છે, કેમકે અહીં તેણે કાઈનું ઝાણીજીજીતે ખરું કંઈ નથી, અને બીજી જઠાનમાં તેને સજા થાય એવી પણ તેની વર્તણૂક નથી, એટલે મરણ સમયે તેને શાંતિ હોય એ સ્વાભાવિક છે. જાણીતા યાએર અને ફિલ્સફ ડો. સર મુહમ્મદ મકબાલ પોતાની આખરી ખીમારી દરમિયાન મળરા આવેલા એક મિત્ર આગળ બોલ્યા:-

“નિશાને મર્દે મોમિન બા તુ ગુયમ,

સુન મર્ગ આપદ તજરસુમ બર લખે લિસ્ત:”

યાને, એક સાચા ઇમાનદાર શખ્સની નિશાની શી હોય છે તે હું તમને કહું ન્યારે તેનું મોત આવે છે ત્યારે તેના હોઠ ઉપર હાસ્ય ફરકે છે. એ હાસ્ય વિના કારણે ફગડું નથી, પણ તે સાફ અંત કરણ અને નિર્મળ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે

“જળ તું આયો જગતમે” સખ હસે તું રાય,
કરણી અપસી કર ચલો તુમ હસે સખ રાય.”

સૌને રાતા મૂકી હસતે મોંએ દુનિયામાંથી વિદાયગીરી લેવાની ખુશ-નસીમી ધર્મો, સતકર્મો, સેવાભાવી, અષો આત્માઓની હોય છે, જેમણે પોતાનું જીવન ધન્ય કર્યું છે અને પોતાને હાથે પોતાના સ્વર્ગનું દાર બોલ્યું છે. મોતને કાઈ સુકાવી શકશે નહિ, અને લવા ખૂરા સાને મોતને તાબે તો થવું જ પડશે પણ તેમ છતાં યમદેવની સાહેબીને આપણે તોડી શકીએ છીએ. મોતનો ઇલાજ, યમદેવ ઉપર વિજય, મરણ સમયે અને તે બાદ શાંતિ અને ખુશાલી જળવાઈ રહે એવું સાધન, તે નિષ્કપટ, નિષ્કલંક, પ્રજ્વળિત પરમાર્થો જીવન છે.

૧૦. મોતના લાલ

મોતના વળી લાલ કેવા ? તમામ લાભોનો અંત આણનાર તે મોત, તે વળી લાલ ક્યાંથી આવે ? પણ કુદરતની યોજના જ એવી છે કે ગમે તેવી ખૂરી વસ્તુમાં પણ કાંઈક નેકાતો છાંટે હશે, અને હડહડતા જુઠાણા-માંથી પણ સત્યનાં સહેજ દર્શન થશે. દુનિયામાં કાંઈપણ વસ્તુ પૂરેપૂરી સારી કે માડી મળી શકે નહિ, પણ દરેકમાંથી માઠાનો ત્યાગ કરી સારું મદ્ય કરવાનું હોય છે. મોત બપું'ઠર છે અને અમુક સંજોગોમાં તે આક્રમકારક લાગશે, છતાં એનાં બવાનક બીતરમાં પણ કાંઈક સમતા, દયા કે પ્રેમ સમાયેલાં છે જે સમજવાની અત્રે કાશિશ કરીશું. મોત માણુમનું અભિમાન હરે છે, તેની મમરૂરી તોડી તેને નત્ર ખનવાની ફરજ પાડે છે. કાંઈક માંદા પડ્યા છતાં ટંગડી ઊંચી રાખી હશે પણ મરણ સમયે અને મૃત્યા બાદ તે ઊંચી ન રહી શકે. કાંઈક રોમન બાદલાહને માટે દહેવાયું છે કે મરણ સમયે તેણે હુકમ કર્યો કે પોતાને ઊભો કરવો, કેમકે સત્તા મરણું તે તો આજસુ અને કમહિમતોનાં કામ, ન્યારે ચૂરચોરા અને કર્મચોરા તો ઊભા ઊભા જ મરે ! પણ આ તો માત્ર એક પ્રકારનું મનમનામણું જ છે. ઊભા ઊભા મર્યા કે ઊભા ઊભા દટાયા તોય રાજમહેલને ઠેકાણે મિટ્ટીમાં પડ્યા, પૃથ્વીપટ ઉપરથી અદશ્ય થયા અને લોકોના રમરણપટ ઉપરથી પણ જુમાઈ ગયા તેનું કેમ ? બચાઈ કરી હોય તો લોક થોડીક વાર યાદ પણ રાખે; છુરાઈ પછી યાનો યાદ રહેતી નથી અથવા તો યાદ સાથે શાપ અને બદકુવા જોડાયેલાં રહે છે. એટલે ગમે તેવો સરકરાજ અને નામાકિત માણસ મોતથી બોંબલોગો થાય છે અને તેની તકોજરી નષ્ટ થવા પામે છે. શ્રીમંતને માટે કદાચ તાજમહાલ જેવી કચર ખનતી હશે; ગરીબ માત્ર મિટ્ટીમાં મિટ્ટી ખની ગાયબ થતો હશે; મગર બન્ને આખરે તો મિટ્ટીના જ ધરાક છે માટે મોતને અંગ્રિજીમાં the leveller—સૌને એક સપાટી ઉપર મૂકનાર કહે છે, કેમકે તેને ઉચ્ચનીચનો, જવાનધરડાનો કે બાપાખૂરાનો પણ વિચાર નથી, પરંતુ લગારે બેઠાવ વિના ન્યારે એને ફાવે ત્યારે તે સૌનો બધું કરે છે.

કેટલીક વાર નહારું જીવન ગાળ્યા છતાં ન્યારે એક માણસ બહાદુરીથી મરે છે ત્યારે ધડીબર તેની જિંદગીની બૂલો જુલાઈ જાય છે અને તે લોક-પ્રશંસાને પાત્ર બને છે. લોઈ ખાયરન નામના અંગ્રિજ કવિનું જીવન અત્યંત સ્વચ્છંદી હતું, પરંતુ ગ્રીસની સ્વતંત્રતાની લડાઈમાં બાગ લઈ મરણ પામવાથી

તેણે કંઈકેક દરજ્જે પોતાના વ્યતિચારી જીવનનું કલક દૂર કર્યું. એક માણસ જ્યારે મરણ પામે છે ત્યારે તેને વિશેના આપણા મતમાં સ્વાભાવિક ફેર પડે છે. જો તે મરનાર ખડું દુષ્ટ હોય તો તે ઝોઝો ધિક્કારને લાયક બનશે, કેમકે મરનારને માટે વાકું બોલવું કાંઈને ગમતું નથી. એ મરનાર અત્યંત ભસો હશે તો તે વધુ જ પ્રેમને પાત્ર થશે, કેમકે વખતના વહેવા સાથે તેના વખાણનારાઓ તેની નેજા વિશે અનેક કથાઓ જોડી તેની ભલાઈનું ગૌરવ વધારી દેશે અને તે વધુ જ લોકપ્રિય બની શકશે. ત્યારે મોત એક એવો અમત્કારિક ફેરફાર છે જે દુષ્ટને ઝોઝો તિરસ્કારપાત્ર અને ભલાને વધુ પ્રેમને લાયક બનાવે છે.

જે અશક્ત અને બીમાર હશે તે તો મોતને આવકારદાયક ગણશે, કેમકે તે દ્વારા તેને રહેવાનું નવું ઘર, નવા સરમામાન અને સગવડવાળું નવું મકાન, નવું શરીર, મળશે. જે વૃદ્ધ અને જીવનમંદમામથી કટાણેસો હશે, તે તો મોતની મીઠ માડી વાટ જ જોતો હશે કે તે દ્વારા જિંદગીને ચકરી નાખનારી મુમાફરી પૂરી કરી આમાયશ મેળવી શકે. એકવાર મીસના કારીગરોએ પુષ્કળ શ્રમ લઈ ડેલફીનું મહાન મંદિર બનાવ્યું અને પછી એપોલો દેવને પ્રાર્થના કરી કે અમને અમારી મહેનતનો યોગ્ય અદલો આપવો. દેવવાણી દ્વારા તેમને એવો હિત્તર મળ્યો કે સૌએ માત દિવસ સુધી જ્યાદત છઠ્ઠાવધી અને આનંદ કરવો, અને તે પછીથી તમને તમારું ઈનામ મળી રહેશે. તે પ્રમાણે તેઓ માત દિવસ સુધી ગાનતાન અને ખાનપાનમાં વખત કાઢી સૂતા અને કામમના જ સંપૂર્ણ રહ્યા. આ ઉપરથી એપોલો દેવે સૌને બતાવી આપ્યું કે દુનિયાની ફિકરચિતા, હેગનગતી અને સંતાપને મુકાબલે મોતની મીઠી શાંતિ જ આશીર્વાદરૂપ છે અને આવકારદાયક ગણી શકાય.

વળી મોત ન હોય તો, આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ, જિંદગીના એકસરખાપણા (monotony) થી આપણે ધરાઈ જ જઈએ, જીવન એક બોખરૂપ થઈ જાય, અને કામમની જવાની પણ (જે શક્ય હોય તો) રસકમ્પ વિનાની થઈ પડે એકની એક વાત અડધો ડઝન વાર સાંભળીએ તો કંટાળો આવે, તેમ રાજ એકના એક સૂઝને ઊગતો જોવાથી, એકના એક દિવસ અને ગતિના રાજ દરોન કરવાથી, અને એકની એક મોસમનો અનેક વાર અનુભવ કરવાથી આખી દુનિયાની દશવાર મુમફરી કરી આરીએ તો પણ મોડેવડેસે આપણે થાક્યા વિના ગદોએ નહિ મોત જ જિંદગીમાં વિવિધતા આણે છે, જીવનની અભિરુચિ વધારે છે, આપણી દેવાતીમાં કાંઈક

સિદ્ધાન્ત પૂરે છે. કોઈ પણ ધડીએ મોતનો ઘંટ વાગશે એ વિચારથી દૂર હોવનમાં કોઈક મહાન કે શુભ કામ કરી જવાની આપણને ચોંંચ રહે છે, નહિ તો જીવેદાન જિંદગી દરમિયાન આજસના કારણે આપણે કટાર્થ પણ જવા પામીએ. મોત ન હોય તો, આગળ જણાવ્યું તેમ, મનુષ્યના અત્યાચારનો પાર ન રહે, અને જુલમ દગા અને અપ્રામાણિકતાથી માણસ અખૂટ જીવન માટે અખૂટ લોહાર વરવાને સદા ઉત્સુક રહે. આ ફાની દુનિયામાં દાય મારી લઈ મંત્રહ કરવાનું ધણાને મન થઈ આવે છે; તો જો ખુદાએ દાયમની જિંદગી આપી હોત તો ઈ-સાન આવો મંત્રહ કરવા કેટલો ઇતેજાર રહેત અને તેનું ચારિત્ર્ય જેવું બદ થાત, તે સહેજે કદબી ચકાવ છે. બહુ છે કે વરખી લેવા મોત તૈયાર થીજું છે અને ખુદાના ઈન્સાફનો દર પણ ઈ-સાનને રહે છે. જો જિંદગી જીવેદાનની હોત તો માણસ અને પ્રજા એક પંક્તિ ઉપર મુકાઈ જાત, તે માલિકના ન્યાયનું સ્થાન પણ ન રહેત, અને તે કારણે જગતમાંથી ઇશ્વરભક્તિ, નીતિ અને બ્રાહ્મણનામ પણ જૂંસાઈ જવા પામત. ભક્તિ, બલાઈ અને નીતિ વિના મનુષ્ય-જીવન શક્ય હોત પણ નહિ અને હોત તો તે જીવન પશુને જ શોભત; આપણામાં સંસ્કૃતિ જેવું પણ ન રહેત અને જીવેદાન જિંદગીના સાપથી બચવા પ્રજા પાસે આપણને કરગરીને સામી મોતની માગણી કરવી પડત.

કેટલીક વાર એક માણસના મનથી મોત આફતકારક હોય પણ તે જ મોત ખીજાઓને મન આશીર્વાદરૂપ થઈ પડે છે. એક શ્રીમંત માણસનો એકનો એક ખેડો મરણ પામતા પિતાને દોલત અને દુનિયા અકારી થઈ પડે છે, અને લાખો રૂપિયાની સખાવત કરી તે નિશાળો, કોલેજો, ઉદ્યોગશાળાઓ અને અનાયાત્રીઓ બધાવે છે. એનો અર્થ એ થયો કે પ્રજાએ એક છોકરાનો પ્રાણ લીધો પરંતુ એ આફત દ્વારા જ ગામના છોકરાઓને બચવા કમાવાના સાધનો કરી આપ્યાં. તે દુઃખી પિતાના મનથી તો પુત્રવિયોગ અલગત એક આફત હતી, પરંતુ શહેરના લોકોને મનથી તે એક લાભદાયક બનાવ હતો. પ્રજાની નજરે અને ફિલસફીની દૃષ્ટિએ તો મોત છે જ નહિ એટલે આના પ્રજા ઉત્પન્ન થતા જ નથી, પણ સામાન્ય દૃષ્ટિબિંદુથી પણ મોતથી માત્ર નુકસાન જ નથી મગર લાભ પણ છે. કવિ એલેક્ઝાન્ડર પોપ એના “એસે ઓન મેન” નામના પ્રસિદ્ધ કાવ્યમાં કહે છે કે:—

“All nature is but art unknown to thee;

All chance, direction which thou canst not see;

All discord harmony not understood,

All partial evil, universal good ;”

યાને આપણે જોને કુદરત કહીએ છીએ તે આપણાથી અગ્રણી ઈશ્વરની કલા છે, આપણા મનથી જે અકસ્માત છે તે તો ખુદાની ખરી રાહખરી છે જે આપણે જોઈ શકતા નથી, આપણને જે કર્કશતા લાગે છે તે તો ન મમળતું એક મંગીત છે, તે જ પ્રમાણે નાના પાપા ઉપર ચતા તુકસાનથી સાર્વત્રિક લાભ જ થાય છે ઈશ્વર અને મનુષ્ય બન્ને greatest good of the greatest number—યાને મોટામાં મોટી સંખ્યાનો વધારેમાં વધારે લાભ સાચવવો—એવા નિયમનું પાલન કરે છે, પરંતુ તેમ કરતા નાના પાપા ઉપરનું તુકસાન અનિવાર્ય બને છે અને તે મનુષ્યે લઈ ચલાવવાનું જ રહ્યું પ્રજુતી વિકાસક્રમ (evolution) ની મહાન યોજનામાં મોત અતિ અગત્યનો ભાગ બન્યો છે, કેમકે મોતથી ચતા ફેરફાર સિવાય વિકાસક્રમનું કાર્ય આગળ ચાલી શકે જ નહિ માટે મોત ઉપર વિલાપ કરનારાંઓએ વિશાળ દષ્ટિ રાખી, વિશ્વની રચનામાં બ્રહ્મએ નિર્માણ કરેલું મોતનું અગત્યનું સ્થાન ધ્યાનમાં લઈ, પોતાનું દુઃખ શાંતિથી અને ઈશ્વરના અમાર દહાપણમાં યકીન રાખી મહન કરી લેવું જોઈએ.

મોતથી ચતો એક બીજો લાભ એ છે કે તે દ્વારા શોક કરનાર માણસનું મન પ્રજુ પોતા તરફ વાળી શકે છે અને ઈશ્વરપ્રાપ્તિના પથે પ્રેરે છે અસિદ્ધ મહારાષ્ટ્રી સત તુકારામનાં પદસા પત્ની રૂપમાગાઈ, એમનો પુત્ર અને એમના માતા જ્યારે એક પછી એક દેવલોક પામ્યા, ત્યારે આ આકૃતો દ્વારા પ્રજુએ પોતાની પ્રમનતા દર્શાવી હતી એમ તે સંતકવિએ માની લીધું અને પ્રાર્થના કરી કે — ‘હે પાકુરગ ! હવે આપણા વચ્ચે બીજો કોઈ અંતરાય રહ્યો નથી” તુકારામના બીજા પત્ની જીગમાઈ બહુ કઝિયાબોર હતા, પણ આ અંતરાયથી પણ તે સત અકળાયા નહિ સામે ઈશ્વરનો ઉપકાર માન્યો કે ‘હે પાકુરગ ! તારો કેમ આભાર માનું કે મને કર્કશા પત્ની આપી ! જો ચાત રવમાનની આપી હોત તો સ્ત્રીસંગતમાં કદાચ હું તને જ બૂલી ગયો હોત” તુકારામજી એક ગરીબ અગ્નિ કણ્ઠી ખેડૂત હતા મગજ તે માટે પણ લગાનના આભારી થઈ તેઓ બોલી બોલ્યા કે “હે પાકુરગ ! તારો આભાર તો ગાયો ન ગવાય ! જો હું શ્રીમત અને વિદ્વાન બાબજી હોત તો ગર્વથી માનું માયું કરી ગયું હોત : સાચી ભક્તિને તો નમ્રતા જ શોભે, ત્યાં આટલી મગફરી સાથે હું તને કેમ પહોંચી શક્યો હોત ?”

નરસિંહ મહેતા નામના ગુજરાતના આદ્ય કવિ એને ઈશ્વરના ખરા ભક્તના પત્ની માણેકમાઈ જ્યારે દેવલોક પામ્યા ત્યારે કવિએ (પ્રેમાર્નવના શબ્દોમાં કહીએ તો) ગાયુ કે ' ભયુ થયું ભાગી જ જાળ, સુખે ભજીયુ શ્રીગોપાળ. " આ શબ્દો અવગત બહુ નિર્દય લાગે છે શુ કવિ પોતાના પત્નીની ગુજરવાની રાહ જોતા હતા કે આ જ જાળ પડે તો સુખે ઈશ્વર ભજન થાય ? તેમ તો હોય જ નહિ, ત્યારે આવા કૂર વચનો શા માટે ? એવું દેખાય છે કે કવિના શબ્દો સખત હશે પણ તેમાં સમાયેલો ભાવાર્થ ખોટો નથી કવિને તેઓના પત્ની પ્રિય હતા પત્ની હયાત હતા તે દરમિયાન કવિને સંસારી કુળને અદા કગી પડતી અને અનેકવાર તે કુળને ઈશ્વર પ્રાપ્તિમાં અંતરાયરૂપ થઈ પડતી પત્નીના મરણ પછી તેઓ કાષ્ઠપણુ નડતર વિના ઈશ્વરમાં ચિત્ત રોકી શક્યા આ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રભુ કોઈક વખત એક પ્રિય વસ્તુ એટલા માટે ઉપાડી લે છે કે તેની જીવિતપણુ પુરુષ કે સ્ત્રીને વૈરાગ્યવૃત્તિ ઉત્તર થાય અને જગતમાં મોહમાયાનો ત્યાગ કરી, સાધુજીવન ગાળી ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સ્થિતિએ તે પહોંચી શકે કાલિદાસ કૃત ' રઘુવંશ " માં રાજા અજ પોતાની પત્ની ઈંદુમતીના અલોપ થવા ઉપર વિલાપ કરે છે ત્યારે તેના યુરુ ઉપદેશ દે છે કે હે રાજન ! પ્રિયાના અવસાનથી હૃદયમાં તીર ખૂંચે છે એમ ન માનશો સમજદાર માનવી તો એમ જાણે છે કે પ્રિયાના મોતથી તો ખૂંચેલું તીર હતું તે સામુ નીકળી જવા પામે છે ' એટલે પ્રભુએ જ એ હરકત દૂર કરી, શોક કરનાર અને પ્રભુ વચ્ચે જે પ્રિયારૂપી નડતર હતી તે દૂર કરી કે તે માણસ હરે દુન્યવી પ્રિયાનો વિચાર છોડો ઈશ્વરી પ્રિયાના મિલન માટે ઉત્સુક અને ત્યારે મોતનો એક બોળે લાભ એ કે મનુષ્યને વૈરાગ્યને પથે વાળી તેને ઈશ્વરનું જ્ઞાન કરાવવું

મોત એ અમરગોળું દાર અને બહેતરની ખારી છે માણસ અમુક વસ્તુ કે પ્રિયા કે જ્ઞાન કે કલા કે હક કે અધિકાર કે સત્ય વગેરે માટે આ જગતમાં તલસે છે પણ છેવટ સુધી તેને તે મળતું નથી તે સર્વાંશ લાયક હોવા છતાં તેના હાથમાંથી તે સરી પડે છે, તે પૂરેપૂરો નિરાશ અને છે અને જિંદગીભર જે સુખ તેણે ખોયું છે તે જગત સુખોની વચમાં પણ તે શૂલી શકતો નથી આ દુનિયામાં ખોયેલી વસ્તુ મીનોઈ જહાનમાં એક કે સ્ત્રીના સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે આ ચમત્કારનો લાભ આપણને મોત થી જ મળે છે, કેમકે મોત જ મીનોઈ મુકામમાં દાખલ થવાનો દરવાજો છે. અંગ્રેજ કવિ બ્રાઉનિંગના જેવા નિશ્ચયબળ, શ્રદ્ધા અને આગ આશાવાદ

અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યમાં કયાંયે ન મળી શકે. “ એબ્ટ વોગ્લર ” નામના જાણીતા કાવ્યમાં એ નામના જરમન સંગીતકાર વિશે આઉનિંગ કહે છે કે તેણે એક દિવસ તેના વાદ્ય ઉપર એક અતિ ઉત્કૃષ્ટ રાગ યોજ્યો, પણ હજી તો તે ઉપર તે પૂરું ધ્યાન આપે તે પહેલાં તે રાગ તેના રમરણમાંથી સરી પડ્યો અને અનેક પ્રયત્નો છતાં તે પાછો યાદ આગ્યો નહિ; જિંદગીભર તેની પાછળ મગ્યો રહ્યો પણ અસોપ થયેલી વસ્તુ પાછી પ્રાપ્ત થઈ જ નહિ. ત્યારે કવિ આઉનિંગ કહે છે કે જે ઈષ્ટ છે, જે ઉત્તમ છે તે મીઠી મરતું નથી, અને અસોપ થયું હોય તો બીજી દુનિયામાં તે પાછું હાથ લાગે છે; માત્ર અનિષ્ટ વસ્તુ જ મરણ પામી હમેશાની વિનાશ પામે છે. આ કાની દુનિયામાં આપણને ધણી વખત અનુભવ થાય છે કે માફું મરતું નથી અને જૂંકું જોવાતું નથી; મગર મીનોઈ આલમમાં તેથી બિચડું જ છે, રમકે ત્યાં ખરું જોવાતું નથી અને સસ મરતું નથી. જે ઉત્તમ વસ્તુ અહીંથી અદૃશ્ય થઈ તે મોત બાદ મળશે; જે અહીં અસ્પર્શી દેખાયું તેના પૂર્ણપણે ત્યાં દર્શન થશે. મહાકવિ આઉનિંગના કહેવા મુજબ—

“ On the earth the broken arcs; in the heaven, a
perfect round : ”

યાને, દુનિયામાં આપણને માત્ર લાગેલી કમાતો જ મળે છે, મગર સંપૂર્ણ વર્તુલ અથવા ચક્ર તો મીનોઈ જહાનમાં જ જડે છે.

આઉનિંગ એબ્ટ વોગ્લરના મુખમાં નીચેની કીટીઓ મૂકે છે:—

“ All we have willed or hoped or dreamed of good
shall exist;

Not its semblance, but itself; no beauty, nor good
nor power

Whose voice has gone forth, but each survives for
the melodist

When eternity affirms the conception of an hour.

The high that proved too high, the heroic for earth
too hard,

The passion that left the ground to lose itself in
the sky,

Are music sent up to God by the lover and the bard;

Enough that he heard it once, we shall hear it
by-and-by "

યાને, જે ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુ મેળવવા માટે આપણે નિશ્ચય કર્યો હતો આશા રાખી હતી અને સ્વપ્ન સેવ્યા હતા તેનો નાશ નથી પણ તેની હસ્તી જ છે તે ઉત્તમ વસ્તુનું ખાલ દૃશ્ય જ માત્ર નહિ પણ તે વસ્તુ પોતે જ હસ્તી ધરાવે છે એવું કોઈ સૌન્દર્ય કે શ્રેય નથી એવી કોઈ શક્તિ કે સત્તા નથી કે જે એકવાર ઉત્પન્ન થયા પછી એક (આશાવાદી) સંગીતકારને માટે કદી નાશ પામતી હોય કેમકે જ્યારે કલાકૃતિમાં હિસાબ થતી કલ્પનાને (મૃત્યુ પછી) અનતનાતું સમર્થન મળશે ત્યારે તે સિદ્ધ થયા વિના રહેશે નહિ કેટલીક વેળા જગતમાં એક અથવા વસ્તુ અતિ અથ (અને તેથી દુર્લભ) હોય છે, એક વીગતાબ્દથી ધ્રુવ માધાગણ્ય મનુષ્ય માટે અતિ કંઠશ્ય હોય છે અને એક હિમ અને જ્વેષ્ઠભરી પ્રેમની લાગણી અત્યંત આદર્શભવ અને ગગનગામી જ્યોત્સ્નાઈ અશક્ય અને અપ્રાપ્ય હોય છે પરંતુ એ સૌ વસ્તુઓ કર્મો અને લાગણીઓ પ્રેમીઓ અને કવિઓએ ઈશ્વર તરફ પાઠવેલા મંગીત સમાન છે એકવાર એ સંગીત દુનિયામાં (થોડેક અંશે) મંજગાયુ હતું અને રક્તે રક્તે તે પૂર્ણપણે મીનોઈ જહાનમાં મંજગાયો

ત્યારે બોવાયેલી વસ્તુ શોધી આપનાર અને અધૂરાને પૂરું કરનાર આશીર્વાદથી સાધન તે મોત બિયોવન નામનો મહાન જર્મન મંગીતકાર જેની અનેક રાગરાગણીઓથી યુરોપિયન મંગીત મચ્છ જન્યુ છે, તે પોતે બહેરો હતો જે માણસ લાખોને પોતાની સ્વર્ગીય કલાથી રીઝતો ગયો તે પોતે, કુદરતના કાંઈ અગમ્ય નિયમથી પોતાની જ કલાની તિજ્જત માખવા થી બેનસીન રહ્યો, અને એ કારણે એ પુષ્કળ મૂજાતો હતો જ્યારે ૧૮૨૭ માં તે સત્તાવન વર્ષની હિમરે મરવા સૂનો અને જ્યારે તમીબોએ તેને ખમર કરી કે આ બીમારીમાથી તું પાછો નહિ જાહે, ત્યારે તે હર્ષધેસો થઈ બોની જીકયો. ઓહો! ત્યારે આખરે હું સ્વર્ગમાં સાબગતો થઈશ "

બિયોવનના આ શબ્દો મરવા સૂનેતા એક માણસનો લવારો નહિ પણ પૂરેપૂરી સત્ય દ્રષ્ટીકનનું સૂચન કરે છે અહીં જે શક્તિઓ અવિકસિત રહી હોય તેનો વિકાસ સ્વર્ગમાં થશે, જે બળો એક કે બીજા કારણે અહીં વપરાયા ન હોય તે મીનોઈ જહાનમાં વપરાશે જે જ્ઞાન કે કલા જે હક કે અધિકાર આપણી મની શક્તી ઉત્સુકતા, ખનતા પ્રયત્નો અને પૂરી લવાકત હતાં અપ્રાપ્ય રહ્યા હોય તે બીજી દુનિયામાં પ્રાપ્ત થશે જે ચીજ

અહીં ખોવાઈ દશે તે ત્યાં જડશે, જે મહત્વાકાંક્ષા અહીં ખોવાઈ દશે તે ત્યાં
સિદ્ધ થશે, જે સ્વપ્ન અહીં સેવાયું દશે તે ત્યાં મૂર્તિમત્ થશે

અંગ્રેજ કવિ સંધીએ લખ્યું છે કે--

“ It (Love) soweth here with toil and care,
But the harvest time of Love is there ”

યાને બહુ શ્રમ અને જંગલગથી પ્રેમે આ દુનિયામાં બીજ વાળ્યાં છે
પણ તેના પાકની કાપણીનો વખત મીનોઈ જહાનમાં આવશે જેણે કોઈ
પ્રિય વસ્તુ ખોઈ દશે, કે જેની ખોટ તેના જીવનમાં ધીમી કડવાસ રેડ્યા જ
કરતી દશે અને દુનિયાના તમામ મુખથી પણ પુરાતી ન હશે જેની ફેકની
અખના કરી કરી તેણે અવતાર ખાળ્યો દશે, જેની ચાદમાં તેણે ઈશ્વરને
બૂલી બૂલીને પણ મન પરોવ્યું દશે અને તન તા યુ દશે, તેને તે પ્રિય
વસ્તુ મોત દ્વારા પ્રાપ્ત થતી મીનોઈ દુનિયામાં એક કે બીજા સ્વરૂપે મળ્યા
વિના રહેનાર નથી, એવું કવિઓ, ફિલસૂફો અને ગુપ્તગાનીઓનું આશ્વાસન
છે ત્યારે મોતની ભયંકરતા તો તેના બાહ્ય દેખાવમાં જ છે, તેના હૃદયમાં
તો છે અમરો અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ, તેના અંતરમાં છે આનંદ, શાંતિ અને પ્રેમ
જે ઉચ્ચ આદર્શોથી અને મહાવર્તનથી જીવન ગાજશે તે મોતને યમદેવની
કૂરતા નહિ પણ કૃપા સમજશે અને તે આ દિવ્ય આનંદ શાંતિ અને
પ્રેમનો અધિકારી બનશે

વિભાગ બીજો
મોત પછીની સ્થિતિ

૧. મોત પછી જીવનની શક્યતા

એક માડપાકુ લૂંટફાટ ઠગી આપણી ધનમંપત્તિ દરી લે તેના કરતાં વધુ બચકર નુકસાન ફિલસૂફો અને તત્ત્વચિંતકો એક નીચ પ્રકારનો જીવન આદર્શ આપણા સમક્ષ રજૂ કરીને નિપજાવી શકે છે આ બેમાં ફરક એટલો છે કે લૂંટફાટનો તોલ નીકળી શકે છે, જ્યારે નીચ સિદ્ધાંતો જીવનમાં ઉતારવાથી ફેટલા કરે. માનવીઓની જિંદગીમાં ઝેર રેકાણુ તેના શુભાર મહેલાઈથી નીકળતો નથી, અને શુદ્ધ ગ્રહેવાને કાળો જ તે વધુ લાવાનક બને છે. સદીઓ થયા જગતમાં જડવાદની ફિલસૂફી પેશ થઈ છે અને લોકોને અવળે માર્ગે ચલાવવામાં તેણે અજન્મ મરણતા મેળવી છે જડવાદીઓ કહે છે કે જગતમાં જે જડ પદાર્થ જોઈ શકાય છે તે મિત્રાપ બીજા કશાનું અસ્તિત્વ જ નથી પ્રશ્ન નથી એટલે વિશ્વમાં કોઈ પ્રકારની નેમ કે યોજના હોઈ શકે નહિ : એક મહાન બુદ્ધિશાળી શક્તિ દોરનાર ન હોનાથી સઘળું નિષ્કારણ અકરમાતને અધીન છે અને માનવીઓની સ્વચ્છેદી મરણ મુજબ ચાલે છે

વળી ઈશ્વર ન હોય ત્યાં ઈશ્વરપ્રેરિત સંદેશ કે ધર્મ પણ ક્યાંથી હોય ? ધર્મ ન હોય ત્યાં સત્ય કે સદ્વર્તન પ્રત્યે ઉત્સાહ જ કેમ ગહે ? આત્મા પણ નથી એટલે મોક્ષની વાત જ કેવી ? સુરોપના જડવાદી ફિલસૂફો ડિમોક્રિટસ અને એપીકોકલીમ માનતા કે અસખ્ય પગમાથુઓના આકસ્મિક સંસર્ગથી જગત ઉત્પન્ન થયું છે જ્યાંસુધી એક વસ્તુમાં પુરમાણુઓનો આ સંસર્ગ ચાલુ છે ત્યાંસુધી તે વસ્તુ જીવત છે, જ્યારે આ પુરમાણુઓ વિખેરાઈ જાય છે ત્યારે જીવનનો પણ અંત આવે છે જડવાદીઓ આત્માને દિવ્ય ચૈતન્ય નહિ પણ એક જડ વસ્તુ સમાન ગણે છે, અને શારીરિક સંબંધથી દેહની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમજ આત્માનો પણ સાથે સાથે જન્મ થાય છે એમ એઓ માને છે શરીર કરતા આત્માને એઓ ઁઁઁ ગણે છે, તે એ રીતે કે તેમના મત પ્રમાણે, આત્મા શરીર અને જીવને લગતી તમામ આવશ્યક ક્રિયાઓનો સામટો સરવાળો છે વળી મોત આવે છે ત્યારે જેમ શરીરનો તેમ આત્માનો પણ અંત આવી જાય છે એમ માની મોત પછી જીવનની શક્યતા જ રહેતી નથી એમ એઓ સમજાવે છે આવા કઠગા સિદ્ધાંતો ઉપરથી માનવીઓ એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા કે જો મોત પછીનું જીવન જ નથી જો નથી નેકાનો બદલો કે સુરાઈની સજા, તો નેકા નીતિનું પ્રયોજન જ શુ ? હવે તો આપણે પકકાઈ ન જઈએ એવી રીતે ચૂના કરી શકીએ, અગર આપણી તમિયત ન બગડે ત્યાંસુધી વાધાબંધ

ભોગવિલાસ પણ ભોગવો શકીએ. આ સ્થિતિમાં ભારતીય તત્ત્વચિંતક ચાવડે કહ્યું છે તેમ જગતમાં પાણું ફરવું તો બને એમ છે જ નહિ માટે ભોગવાય એટલું ભોગવો લેા અને કરજ કરીને પણ ધીની મિજબાની ઉઠાવો લેા !

હવે મરણ પછી મનુષ્યનું કોઈ તત્ત્વ જીવંત રહે છે કે કેમ તે તત્ત્વ-જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તપાસીએ. જગતના ધણીખરા ધર્મોની ઈમારત (૧) ખુદાની હસ્તી, (૨) આત્માની અમર્ગી અને (૩) સંકલ્પશક્તિની સ્વતંત્રતા (Free-will)—એ ત્રણ મહાન સિદ્ધાંતોના પાયા ઉપર રચાઈ છે. હાલ આપણને માત્ર આત્માના અમરત્વ સાથે જ કામ છે, અને જર્મન પંડિત મેક્સ-મુલરે કહ્યું છે તેમ આત્માના અમરત્વની માન્યતા વિનાનો ધર્મ તે એક જ સ્થંભ ઉપર ઊભી કરેલી કમાન બરાબર છે. આત્મા તે આ ખાકી મકાનનો ખુદાઈ મહેમાન છે, આ ફાની મુકામમાં મીનોઈ નિશાન છે, નાશવત મનુષ્ય અને અવિનાશી ઇશ્વરને સાથે જોડનારી સાકળ છે. આત્મા જ પ્રાણમાં પ્રકાશ પૂરે છે, જુદિમા ચેતન જગાવે છે : આત્માથી જ માણસનું નૈતિક નિયમન શક્ય બને છે. આદર્શને વાસ્તવિકતા સાથે, પૂર્ણને અપૂર્ણ સાથે, કારણને પરિણામ સાથે, દ્રષ્ટાને દશ્ય સાથે, અને સિદ્ધિને સાધન સાથે જેવો સંબંધ છે તેવો કાંઈક સંબંધ આત્માને શરીર સાથે રહે છે. વિષયાતર યવાને ભાવે આત્માનાં વધુ લક્ષણો આપણે ચરચીયું નહિ પણ તે અમર શા માટે ગણાયો છે તે જ વિચારીશું.

પશ્ચિમના વિચારકોમાં પ્લેટોએ આ બાબત ઉપર સૌથી વધુ લક્ષ આપ્યું છે. તે સંપૂર્ણ આદર્શમય વિચારો (archetypal ideas)ની અમરતામાં માનતો હતો અને કહેતો કે જે એ સંપૂર્ણ આદર્શમય વિચારો અમર હોય તો જે મનથી એ વિચારો થયા તે પણ અમર હોવું જોઈએ, અને મન તે આત્માનો પ્રકાશ હોવાથી આત્મા પણ અમર હોવો જોઈએ. નિરાકાર આત્મા તે આદર્શમય વિચારો જેવા જ લક્ષણો ધરાવે છે, માટે બન્નેની મુક્ત પણ સરખી જ હોવી જોઈએ, યાને બન્ને અમર હોવાં જોઈએ. વિશુદ્ધાત્મા બીજી વસ્તુઓના મિશ્રણથી બનેલી વસ્તુ ન હોવાથી તે અવિ-ભાજ્ય છે : તેના ટુકડા થઈ શકે એમ ન હોવાથી તેનો નાશ થઈ શકતો નથી અને તેથી તે શરીરના મરણ પછી પણ અમર રહી શકે છે. આત્મા એટલે જ " સાચું જીવન ", અને " સાચું જીવન " અવિનાશી હોવાથી આત્મા પણ અમર છે. આત્માને કોઈ ગતિ આપવું નથી, તે પોતે પોતાને જ ગતિમાન કરે છે : તેની ગતિ બીજા કોઈ ઉપર અધીન ન હોવાથી તે

અમર મનાવી જોઈએ. આત્મા દિવ, કાળ અને કાર્યકારણ space, time and causality થી પર છે. તે કાળથી પર હોવાથી તે જીવાને નથી, પરડોએ નથી; અને કાળ એનો બદલ પશુ કરી શકતો ન હોવાથી તે અમર રામર છે. આત્માનો જન્મ પશુ ન હોવાથી તેનું મરણ પશુ શક્ય નથી.

આત્માના અમરત્વનો મિદ્ધાંત છેવટે ઈશ્વરના અસ્તિત્વની માન્યતા ઉપર અવલમ્બે છે. જે એક સર્વગાની, કલ્યાણકારી ઈશ્વરની હસ્તીમાં માનતા હોઈએ તો તે પરમ કૃપાળુ શક્તિ મનુષ્યને માટે આત્મ દુઃખમય અને અસ્થ જીવન પેદા કરી મોત પછી તેની હસ્તી ઉપર સા માટે કામમનો પૂર્ણવિરામ મેલી દે ! એમાં એની દયા અને પ્રેમનાં દર્શન કેમ થઈ શકે ? માટે દયામય ઈશ્વરમાં માનતા હોઈએ તો સાક્ષાત્કાર થાય સામુધી મનુષ્યજીવન તે લગાવી શકે એમ માનવાની ફરજ પડે છે જીવન સનાતન નથી પશુ પરપોટા સમાન દૈનિક છે એ વિચારથી જ જિંદગીમાં રસકસ છીડી જાય છે, અને મહાન કાર્યો કે નેકી કે પરાપકાર વગેરેમાં દિલ લાગતું નથી હકીકત તો એ છે કે જીવન દૈનિક પશુ છે, સનાતન પશુ છે : આ દુન્યવી જિંદગી ફાતી છે, પશુ મોત પછી ખરેખરો જીવનાર, મનુષ્યનો આત્મા તો અમર જ છે. મોત ન હોત તો આ ખાકી જિંદગીમાં ફેરફાર અને વિનિષ્ઠતા ન હોત : અમરત્વ ન હોત તો પવકારામાં યુગાધ જતા આ જીવનદીપમાં કરી અર્થ જ ન હોત. વળી મોત પછી જીવન ન હોય તો સવામનો બદલો કે પાપની સજા પશુ ન મળે, એટલે લોકો નેકીને છોડીને બદી તરફ વધુ ઢળે એમાં નવાઈ નહિ આ રીતે ઈશ્વર પોતાની જ ચેતનાનો ઉચ્છેદ થવા દે એમ તો બને નહિ, માટે મોત પછી પશુ જીવન ચાલુ તો રહેતું જ હશે વળી ઈશ્વર આપણને બૌદ્ધિક, નૈતિક, આત્મિક વગેરે શક્તિઓ આપી છે તે આ ટૂંક જીવનમાં આપણે પૂરેપૂરી ખીલવી શકીએ નહિ : ત્યારે તે આપવાનું અને થોડી વારમાં લઈ લેવાનું પ્રયોજન થુ ! માટે એ શક્તિઓનો આપણે સંપૂર્ણ વિકાસ સાધી શકીએ તે સારુ મોત પછી પશુ જીવનની શક્યતા હશે જ એમ માનવું રહ્યું. અલગત, આ સંપર્ણ છતાં તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આત્માનું અમરત્વ ચોક્કસ પુરવાર કરવું કઠણ થઈ પડે છે, પરંતુ એ તર્ક ઉત્પન્ન કરવા માટે અનેક કારણો આપણને મળ્યાં રહે છે એમ કોઈ પણ સમજી માણસ કબૂલ કરશે

હવે આપણે વિજ્ઞાનની મદદ લઈશું અને તે વડે મરણ પછીની હસ્તી કેવી રીતે સાબિત થાય છે તે તપાસીશું જેમ જેમ વિજ્ઞાનની પ્રગતિ થતી

જે લિંગચરીર માણસથી જુદુ પડે છે તેની જાની પણ પાડવામા આવી છે ડો. ગારામ્યુક નામના એક ફ્રેન્ચ તબીબે પોતાના યુવાન પુત્રના મરણ પછી ઘરત તેના પ્રેતની જાની ઉતારી હતી કદાચ કાંઈ કહેશે કે પુત્ર વિયોગ-થી ભ્રમણામા પડી જવાથી પિતાએ કાંઈક ભ્રમ દશે, વધુ પિતા ભ્રમિત થઈ શકે, છતાં એમનો કેમેરા (જાની પાડનારુ યત્ર) ભ્રમિત કેમ થાય ? આયનામાં પડતા પડછાયાની જે જાની કીતરતી હોય, અને થિયોસોફી પ્રમાણે જે માણસોના વિચારોની આકૃતિની પણ જાની લેવાતી હોય, તે સૂક્ષ્મ યત્રોની મદદ વડે જે સૂક્ષ્મ ચરીરની જાની ઉતારવામા આવે તે તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવુ નથી આ જાનીઓ ઉપરથી જ મનુષ્ય મેત પછી પણ જીવે છે એવુ સિદ્ધ થઈ શકે (કેટલાકો ઉત્સાહની અવધિમા આવી જઈ આત્માનો તોલ પણ કરે છે અને એમના કહેવા પ્રમાણે આત્માનું વજન ૬ ઓંસ હોય છે !!! એ વિશેનું વર્ણન અહીં આપવાની જરૂર નથી. આત્મા કાંઈ જડ વસ્તુ નથી કે તેનું તોલમાપ નીકળી શકે, અને તેનું વજન કાઢી કેટલાક પ્રેતાવાહનવાદીઓ (spiritualists)એ નાહકમાં જડવાદીઓ આગળ પોતાની હાસી કરાવી છે)

કેટલીકવાર આ દુનિયામા એક બનાવ શી રીતે બની ગયો તે કોઈ જાણી શકતું નથી અથવા જાણવાનાં માધનો પણ દુર્લભ હોય છે તેમ છતાં તે વિશેની સાચી માહિતી મરનારો તરફથી મળી રહે છે અને તે પાછળથી સાચી નીકળે છે. અનેક દાખલાઓમાથી આપણે એક જ દાખલો લઈએ સર આર્થર ક્રોલ્ડ કોપ્લ પોતાની 'History of Spiritualism' માં કહે છે કે એકવાર મિસિસ બ્લેક નામની 'મિડિયમ' આગળ એક ખૂન થયેલા માણસનું પ્રેત આવી ખૂનીઓનાં નામ અને તેમની વિગત આપી ગયું. તે ઉપરથી પોલિસનાં માણસોને તેઓની અસામાન્ય માણસો એવા હેતુ

ગુ. કેટલાક જતા તેઓ

મરનારાઓ સાથે સંદેશા ચલાવવામાં એક મિડિયમની જરૂર રહે છે. ધર્મ
ખરું તે મિડિયમ એક ઓ હોય છે અને કુદરતે તેને એવો બનાવેલી હોય છે
કે તે સહેલાઈથી એક મરણ પામેલા માણસના પ્રેતને આકર્ષી તેના મંદેશો
ઝીલી શકે છે. ત્યાંસુધી તે મિડિયમ સમાધિમાં હોય ત્યાંસુધી તે અજ્ઞાન હોવા
હતા વિદ્વાતઝરી વાત કરી શકે છે, અથવા બીજી દુનિયાની જોઈતી માહિતી
પૂરી પાડી શકે છે. કાંઈવાર એક મરણ પામેલો સપ્તમ પોતાના મગાવદા-
લાઓને કાંઈક ખબર આપવા અત્યંત આતુર હોય છે, અને તે એક મિડિયમ
દ્વારા પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે. સી. એચ. ફોર્સ્ટર નામનો એક મિડિયમ
એવી અજગ સંક્રિત ધરાવતો હતો કે જે મરનાર સાથે વાતનીત કરવા
ઇચ્છતો હોય તેનું નામ તેના ચરીર ઉપર ગ્રંથવર્ણી અક્ષરોએ લખાઈ આવતુ.
પ્રેતાવાહનની વિધાને પ્રતાપે જોવાયેલા દસ્તાવેજો મળ્યા છે, મરનારને જ
માલૂમ હોય એવી અગત્યની ખબર મળી છે, નિર્દોષિની આમરનું
રક્ષણ થયું છે અને ગુનેગારો ઇન્સાફની અદાલતે ચડી નૂકળા છે. આટલા
પુરાવાઓ મળ્યા હતા મોત પછી જિંદગી જ નથી એમ દવ તી રીતે કહી
શકાય ? આત્મા જેવું કાંઈ છે જ નહિ અગર હોય તો તે અમર નથી;
આ દુનિયા પછી બીજી દુનિયા જ નથી, અને આ જિંદગી ખતમ થવા
પછી જીવન ઉપર એક પૂર્ણવિરામ આવી પડે છે—એવે જડવાદીઓની વિચિત્ર
માન્યતાઓને પ્રેતાવાહનની વિધાએ મુદર અને સચોટ જવાબ આપ્યો છે,
અને દવે જે માણસ મોત પછીની જિંદગીમાં માનવાને રાંકાથીલ હોય
તેને આપણે વિજ્ઞાનથી સરંથા વિમુખ ગણવામાં ગેરવાજબી કહેવાઈશું નહિ.

મરણોત્તર રિધતિમાં જીવનું અસ્તિત્વ ચાલુ રહે છે, પણ વિજ્ઞાનની
દષ્ટિએ તે પુરવાર કરી આપવું માવ સહેલું તો નથી જ. કેટલાક વિદ્વાનો,
અને તેમાંએ કેટલાક વિજ્ઞાનવેતાઓ, પ્રેતાત્માઓની હસ્તી વિશે થક ધરાવતા
થયા છે. શ્રી નારાયણસ્વામી પોતાના “મૃત્યુ અને પગલોક” નામના ગ્રંથમાં કહે
છે કે પ્રેતાત્માઓ જેવું કાંઈ છે જ નહિ અને તેમને seance (પ્રેતાવાહન-
સમા)માં જોવાની શકાતા પણ નથી થોડાકા માને છે કે એક પ્રેતાવાહન-
સમા દરમિયાન જે કાંઈ થાય છે તે તો એક મિડિયમના અચેતનાવસ્થામાં
થતા તેના સ્નાયુઓના હલનચલનનું જ પરિણામ છે. કેટલીક વેળા એક
મિડિયમ જવારે સમાધિમાં પડે છે ત્યારે તે અનેક જાનતોની ખબર આપી
શકે છે, કે જે વિશે જાણત અવસ્થામાં તેને કશું જાન હોતું નથી કેટલાક
માને છે કે આ ખબર પ્રેતાત્માઓએ આપી એમ માનવાનું કારણ નથી,
પણ તે મિડિયમના પોતાના જ અજ્ઞાતજાન (sub conscious mind)

જે લિંગશરીર માંજીસથી જુદુ પડે છે તેની જાની પણ પાડવામા આવે છે. ડૉ. બારાડ્યુક નામના એક ફ્રેન્ચ તત્ત્વજ્ઞે પોતાના યુવાન પુત્રના મરણ પછી તુરત તેના પ્રેતની જાની ઉતારી હતી કદાચ કોઈ કહેશે કે યુગ વિચાર-થી ભ્રમણામાં પડી જવાથી પિતાએ કાંઈક જોયું હશે, વળુ પિતા ભ્રમિત થઈ શકે, છતાં એમનો કેમેરા (જાની પાડનારુ યત્ર) ભ્રમિત કેમ થાય ? આપનામાં પડતા પડછાપાનો જો જાની ઊતરતી હોય, અને થિયોસોફી પ્રમાણે જો માણસોના વિચારોની આકૃતિની પણ જાની લેવાતી હોય, તો સૂક્ષ્મ યત્રોની મદદ વડે જો સૂક્ષ્મ શરીરની જાની ઉતારવામા આવે તો તેમા આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી આ જાનીઓ ઉપરથી જ મનુષ્ય મોત પછી પણ જીવે છે એવું સિદ્ધ થઈ શકે (કેટલાકો ઉત્સાહની અવધિમા આવી જઈ આત્માનો તોલ પણ કરે છે અને એમના કહેવા પ્રમાણે આત્માનું વજન ફ્રે ઓ'સ હોય છે ।' । એ વિશેનું વર્ણન અહીં આપવાની જરૂર નથી. આત્મા કાંઈ જડ વસ્તુ નથી કે તેનું તોલમાપ નીકળી શકે, અને તેનું વજન કાઢી કેટલાક પ્રેતાવાહનવાદીઓ (spiritualists) એ નાહકમાં જડવાદીઓ આગળ પોતાની ઢાંસી કરાવી છે).

કેટલીકવાર આ દુનિયામા એક બનાવ શી રીતે બની ગયો તે કોઈ જાણી શકતું નથી અથવા જાણવાનાં માધનો પણ ફૂલ્લંબ હોય છે તેમ છતાં તે વિશેની સાચી માહિતી મરનારો તરફથી મળી રહે છે અને તે પાછળથી સાચી નીકળે છે. અનેક દાખલાઓમાથી આપણે એક જ દાખલો લઈએ સર આર્થર કોનન ડોઇલ પોતાની 'History of Spiritualism' મા કહે છે કે એકવાર મિસિસ બ્લેક નામની x " મિડિયમ " આગળ એક ખૂન થયેલા માણસનું પ્રેત આવી ખૂનીઓનાં નામ અને તેમની વિગત આપી ગયું : તે ઉપરથી પોલિસના માણસોને તેઓની ધરપકડ કરવાનું સહેલ થઈ ગયું. કેટલાક અસામાન્ય માણસો એવા હોય છે કે સભાન અવસ્થામા હોવા છતાં તેઓ પોતાના શરીરની બહાર રહી શકે છે અને ફરી પાછા શરીરમાં પ્રવેશ પણ કરી શકે છે કેટલાકો એવા હોય છે કે મૃત્તા માણસનું (etherial double) લિંગ શરીર તેની આગળ ભ્રમતું જોઈ શકે છે અને તે વિશેની બારીક માહિતી આપી શકે છે

x " મિડિયમ " ને આપણામા ભૂવા અથવા પ્રેતાવેશ્ય વ્યક્તિ કહી શકાય, પણ ભૂવા શબ્દ સાથે એવા નાપસંદ સંસ્મરણો સંજ્ઞાયેલા છે કે એ શબ્દને નતો કરી સમજાવડને ખ તર પૂરતો પ્રચલિત થઈ ચૂકેલો અગ્રેજ શબ્દ " મિડિયમ " ને અહીં વાપરવાનું ઉચિત ધાર્યું છે

મરનારાઓ સાથે યંદેશા ચલાવવામાં એક મિડિયમની જરૂર રહે છે. ઘણું ખરું તે મિડિયમ એક સ્ત્રી હોય છે અને કુદરતે તેને એવી બનાવેલી હોય છે કે તે સહેલાઈથી એક મરણ પામેલા માણસના પ્રેતને આકર્ષી તેનો યંદેશો ઝીલી શકે છે. ત્યાંસુધી તે મિડિયમ સમાધિમાં હોય ત્યાંસુધી તે અજ્ઞાન હોવા છતાં વિદ્વાન્મય વાત કરી શકે છે, અથવા બીજી દુનિયાની જોઈતી માહિતી પૂરી પાડી શકે છે. કાંઈવાર એક મરણ પામેલો યજ્ઞ પોતાના સર્ગાવદા-લાંબોને કાઢી ખમર આપવા અત્યંત આતુર હોય છે, અને તે એક મિડિયમ દ્વારા પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે. સી. એચ. ફોસ્ટર નામનો એક મિડિયમ એવી અજ્ઞ સંક્ષિપ્ત ધરાવતો હતો કે જે મરનાર સાથે વાતચીત કરવા ઇચ્છતો હોય તેનું નામ તેના ઘરીર ઉપર ચક્રવર્ણી અક્ષરોએ લખાઈ આવતું. પ્રેતાવાદનની વિધાને પ્રતાપે ખોવાયેલા દસ્તાવેજો મળ્યા છે, મરનારને જ માલુમ હોય એવી અગત્યની ખબર મળી છે, નિર્દોષોની આગરુ રક્ષણ થયું છે અને યુનેયારો ઇન્સાફની અદાલતે ચડી ચૂક્યા છે. આટલા પુરાવાઓ મળ્યા છતાં મોત પછી જિંદગી જ નથી એમ હવે તો રીતે કહી શકાય ? આત્મા જેવું કંઈ છે જ નહિ અગર હોય તો તે અમર નથી; આ દુનિયા પછી બીજી દુનિયા જ નથી, અને આ જિંદગી ખતમ થયા પછી જીવન ઉપર એક પૂર્ણ વિરામ આવી પડે છે—તેરે જગતોની વિચિત્ર માન્યતાઓને પ્રેતાવાદનની વિધાએ સુદર અને સચોટ જવાબ આપ્યો છે, અને હવે જે માણસ મોત પછીની જિંદગીમાં માનવાને ચંકાથી લે હોય તેને આપણે વિજ્ઞાનથી સર્વથા વિમુખ મણવામાં ગેરવાજબી કહેવાઈ શકે નહિ.

મરણોત્તર સ્થિતિમાં જીવનું અસ્તિત્વ ચાતુર રહે છે, પણ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તે પુરવાર કરી આપવું સાવ સહેલું તો નથી જ. કેટલાક વિદ્વાનો, અને તેમાંએ કેટલાક વિજ્ઞાનવેતાઓ, પ્રેતાત્માઓની હસ્તી વિશે થક ધરાવતા થયા છે. શ્રી નારાયણસ્વામી પોતાના “મૃત્યુ અને પરલોક” નામના ગ્રંથમાં કહે છે કે પ્રેતાત્માઓ જેવું કંઈ છે જ નહિ અને તેમને seance (પ્રેતાવાદન-સમા)માં મોતની સહાયા પણ નથી થોડાકો માને છે કે એક પ્રેતાવાદન-સમા દરમિયાન જે કંઈ થાય છે તે તો એક મિડિયમના અચેતનાવસ્થામાં થતા તેના સ્નાયુઓના હલનચલનનું જ પરિણામ છે. કેટલીક વેળા એક મિડિયમ જ્યારે સમાધિમાં પડે છે ત્યારે તે અનેક બાબતોની ખબર આપી શકે છે, કે જે વિશે જાણત અવસ્થામાં તેને કશું જ્ઞાન હોતું નથી કેટલાકો માને છે કે આ ખબર પ્રેતાત્માઓએ આપી એમ માનવાનું કારણ નથી, પણ તે મિડિયમના પોતાના જ અજ્ઞાતજ્ઞાન (sub conscious mind)

મૈત્રી ઉદ્ભવી છે, કેમકે મનુષ્યના અજ્ઞાતજ્ઞાનમાં વર્ષોથી જુલાઈ મયેલી અનેક વિગતોનો જાંઝાર ભર્યો રહ્યો હોય છે.

વળી સમાધિસ્થ દશામાં એક મિડિયમના હાથ કાઢવેળા આપોઆપ લખવા મંડી જાય છે, જો કે તે થુ લખે છે તેની ખબર તેને પોતાને હોતી નથી. આવા લેખનને આત્મચાલક લેખન (automatic writing) કહેવામાં આવે છે, પરંતુ કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો આવું લેખન પણ પ્રેતાત્માથી પ્રેરાયેલું હોય એમ માનતા નથી, પણ તે મિડિયમની જ્ઞાનતંત્રની ઉશ્કેરાયેલી હાલતમાં થતું, સ્વસૂચન (auto-suggestion) અને અજ્ઞાતજ્ઞાનના તરંગો જ હોય એમ માને છે. એક પ્રેતાવાહન સભા દરમિયાન ટેબલ ઉપર પડતા ઠોકરો (table rapping) પણ તે મિડિયમની નબળા મનોદશાનું પરિણામ હોય એમ હસી કાઢવામાં આવે છે કારણ વખતે એક પ્રેતાવાહન સભામાં એક મિડિયમ એક સાચી પણ બહુ જ આશ્ચર્યકારક માહિતી આપી સૌને ચકિત કરી મૂકે છે એમ છતાં કેટલાકો કહે છે કે આ માહિતી પણ પ્રેતાત્માએ આપી નથી પણ ભેગી મળેલી મંડળીમાંથી કાઢ વાંકેફગાર બ્યક્તિના મનમાંથી એ નીકળી હશે, અને સમાધિમાં પડેલ મિડિયમે તે ઉપાડી લઈ જાહેર કરી હશે માટે આના બનાવને તેઓ માત્ર (mental telepathy) અથવા વિચારસંદેશ કહી કાઢી નાખે છે.

આપણે આ બાબતમાં કેટલું સત્ય છે તે થોડાક દાખલાઓની મુદ્દ લઈ તપાસી જોઈએ. મિ. જી. એ. હિલ, જેઓ પોતે પ્રેતાવાહનવાદની તરફદારી અથવા તેનો વિરોધ કરતા નથી પણ તટસ્થ રહે છે, તેઓ પોતાના “Spiritualism” નામના લઘુમથમાં એક સત્ય ઘટના નીચે મુજબ તોષે છે.—મિસિસ પાઇપર નામની એક મિડિયમ મરણ પામેલા એક મિ. પેલહામ નામના શબ્દસના પ્રેત સાથે સંજ્ઞતાપૂર્વક સંદેશ ચલાવતી. પેલહામને ઓળખનાર ઘણા હતા, અને તે મિડિયમના સત્ય કથનની પરીક્ષા કરવા સારુ એકવાર ૧૨૦ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ એક પ્રેતાવાહન સભામાં ભેગા મળ્યા. દરેકે જોડું નામ ધારણ કર્યું હતું. અને એક મહાશયે તો પેલહામનું પ્રેત તેને ઓળખી ન કાઢે તે સારુ મો ઉપર બતાવટી મહોરું પહેરી લેવાની અક્કલ ચલાવી હતી! આ ૧૨૦ની મંડળીમાંથી માત્ર ૨૬ માણસો પેલહામને ઓળખતા હતા, જો કે બધા જ પેલહામના મિત્રો હોવાનો ડાળ કરી આવ્યા હતા એટલે દરમિયાન પેલહામે મિડિયમ દ્વારા પેલા જ ૨૬ માણસોને ઓળખી કાઢ્યા, અને તેમની જોડેની પોતાની

મિત્રાચારીના પ્રમાણમાં તે સૌને સંજોષ્યા, જ્યારે બાકીના માણસો તરફ તેણે કાંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ.

આ જોઈ સૌ ચકિત તો થયા. મિડિયમ તો પેલા ૧૨૦ને પિછાનતી ન હતી એટલે તેના અગાતજાનમાંથી આ નીકળ્યું હોય એ અચકચ હતું. એમ છતાં ધણાઓએ કહ્યું કે આ તો વિચારસંદેશનું પરિણામ હતું, કેમકે તે ૧૨૦ માણસોમાંના પ્રત્યેક માણસનું મન તે મિડિયમને ચાલુ વિચાર મોકલતું કે પોતે પેલહામનો મિત્ર છે કે નહિ, જો કે બધાય પેલહામના મિત્રો હોવાનો બહારથી ઢોંગ કરી આવ્યા હતા. તે વિચારસંદેશ તે મિડિયમ ઝીલી ચકતી, અને આ રીતે ૧૨૦માંથી તેણે બરાબર પેલા ૨૯ માણસોને જ મિત્ર તરીકે ઓળખી કાઢ્યા !

માનવા કરતાં હસી કાઢવું સહેલ તો છે એ ના પડાય એમ નથી, પણ તેટલામાં એક અન્યથા બનાવ બનવા પામ્યો. પેલાં ૧૨૦માં એક યુવાન સ્ત્રી હતી જે પેલહામને ઓળખતી પણ પેલહામનું પ્રેત મિડિયમ દ્વારા તેને ઓળખી ન શક્યું. આ ઝાણી બધાને શક પડ્યો; પણ તેટલામાં જણાયું કે પેલહામને ગુજરવાને કેટલાક વર્ષ થઈ ગયાં હતાં, અને જ્યારે તેણે તે સ્ત્રી જોઈ હતી ત્યારે તે એક બાલિકા જ હતી, પણ હાલમાં તે પુખ્તવયની સ્ત્રી બની હતી, અને તેથી બનવાભોગ હતું કે પેલહામનું પ્રેત તેને પિછાનતી શક્યું નહિ. પણ તે સ્ત્રીની માનું નામ જ્યારે તેને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તરત પેલહામને તે માનું નામ ઓળખ્યું, અને વધુમાં તે માની એક નાની પુત્રી હતી તે ક્યાં છે એવો પ્રશ્ન પણ પૂછ્યો. આ સાબળી સૌની ચંદાનું સમાધાન થયું : એટલું જ નહિ પણ અહીં તો વિચારસંદેશનો સિદ્ધાંત પણ પડી બાગતો લાગ્યો. તે યુવાન સ્ત્રીએ તે પેલહામની મિત્ર હતી એવો વિચાર-સંદેશ બીજાઓ ભેગા તે મિડિયમને મોકલાવ્યો હોવો જોઈએ, તે છતાં જેમ ૨૯ માણસોને તે મિત્ર તરીકે ઓળખી શકી તેમ તે મિડિયમ તે સ્ત્રીને પણ મિત્ર તરીકે કેમ ઓળખી ન શકી ? એટલું જ નહિ પણ તે ૧૨૦ માણસોએ પેલહામના મિત્રો હોવાના વિચારસંદેશ તે મિડિયમને મોકલ્યા હતા, તે છતાં તેમાંથી ૨૯ને જ તેણે ઓળખી કાઢ્યા, અને હવે તે યુવાન સ્ત્રીને આ માટે પહેલાં ન ઓળખી તેનું કારણ પણ સંતોષકારક રીતે સમજાયું. આ હિપચી જણાય છે કે વિચારસંદેશનો સિદ્ધાંત અહીં બિલકૂલ ટકી શકતો નથી, અને મિડિયમે મેળવેલી માહિતી પેલહામના પ્રેતાત્મા તરફથી મેળવાયેલી હોવી જોઈએ એમ માનવાને કારણ રહે છે.

અચાતમાન અને વિચારસંદેશના સિદ્ધાંતો સખળા દાખલાઓમાં જોવામાં આવતા નથી તે આજ ત્રંધમાં આપેલી એક ખીજ સત્યવદતા ઉપરથી વધુ સ્પષ્ટ થાય છે એક મિસિસ ચોમ્પસન નામની મિડિયમ મરદમ મિસિસ ખી. ના પ્રેતાત્માના સંદેશો ઝીલતી અને તેના તરફથી સાચી માહિતી મેળવતી એકવાર મિસિસ ખી ની મે પુત્રીઓ હાજર હતી ત્યારે મરદમ માતા તરફથી મિડિયમ દ્વારા એવો સંદેશો આવ્યો કે ધરખર્ચની ચોપડીમાં તે માતાએ ‘પોમેટમ’ ખરીદી તેની નોંધ કરી હતી તે પુત્રીઓએ ઘેર જઈ ચોપડીનું સાંકળિયું તપાસ્યું તો પેલી ‘પોમેટમ’ ખરીદવાની વિગત જિલકૂલ જણાઈ નહિ તેથી તે પુત્રીઓ નાખુશ થઈ, અને મિડિયમનો આ સખળો ઢોંગ હશે એમ તેઓને લાગ્યું પણ વધુ તપાસ કરતા જણાયું કે માતાએ ગુજરવાની થોડાક વખત અગાઉ પોમેટમ ખરીદ કર્યું હતું અને ચોપડીમાં નોંધ્યું પણ હતું, જો કે સાંકળિયામાં તે વિશે નોંધ કરવાની રહી ગઈ હતી હવે આ પોમેટમની વાત નજીવી હશે પરંતુ તેમાંથી અગત્યનાં અનુમાનો તારવી શકાય મરનાર માતા સિવાય આ વિગત કોઈ જાણતું નહોતું મિડિયમ જાણતી નહોતી, નહિ તો તેના અચાતમાનમાંથી આ વિગત નીકળી હશે એવો શક રહેત : બન્ને પુત્રીઓ પણ જાણતી નહોતી, નહિ તો કેટલાકો કહેવા નીકળત કે પુત્રીઓએ વિચારસંદેશ દ્વારા આ માહિતી મિડિયમને સૂઝાડી હશે, ત્યારે મરનાર માતાના પ્રેત સિવાય આ વિચાર મિડિયમને ક્યાંથી આવ્યો તે સમજવું મુશ્કેલ છે

મથહુર વિદ્યાનવેત્તા સર ઓલિવર લોન્ગ પોતાના ‘The Survival of Man’ નામના પુસ્તકમાં નીચેનો કિસ્સો નોંધે છે — એક સ્વપ્ને એક ઝવેરી સાથે કામ પાડ્યું અને તે ઝવેરીને પૂરેપૂરા પૈમા ચૂકવી આપ્યા પછી તે ગુઝર પામ્યો ત્યાર નાદ ઝવેરીની દાનત બગદી અને મરનારની વિધવા ઉપર તેણે એક મોટી રકમનો દાવો માંડ્યો. કમનસીમે તે રકમની પહોંચ તે વિધવાને મળી શકી નહિ અને તેની સ્થિતિ લાચાર બની ગઈ તે એક મિડિયમ પાસે આશ્વાસન મેળવવા ગઈ, અને મરનાર પતિએ મિડિયમ દ્વારા સંદેશો કહાવ્યો કે ધરમાં ફલાણા કનાટના અમુક ખૂણામાં એક છૂપું ખાનું છે તેમાં તપાસ કરો તે કનાટનું છૂપું ખાનું હતું તે વિશેની ખબર ખૂદ તે વિધવાને પણ હતી નહિ અને આ સખળું ખોટું હશે એમ માની લઈ તે નિરાશ થઈ ઘેર ગઈ. પણ તપાસ કરતા તે છૂપું ખાનું જડ્યું અને તેમાંથી તે પહોંચ પણ નીકળી આપણે એમ માની લઈએ કે તે ઝવેરીના મનનો પહોંચ

અપાછ હોવાનો વિચારસંદેહ તે મિડિયમ દ્વરથી ઝીલી ચકી હોય, પણ તે ક્ષેત્રી તે કળાટ અને છૂપા ખાનાની વિગત જાણતો જ નહોતો, અને તે મિડિયમ અને વિષવાચાર્ધ બન્ને તે વિશે ખેખખર દતાં. હકીકતમાં મરનાર સિવાય કોઈ જ જાણતું નહોતું, એટલે છૂપા ખાના વિશેનો વિચારસંદેહ કાંઈ હવાત વ્યક્તિ તરફથી આવ્યો હોય એ અસંભવિત હતું. વળી અગ્નાત-બાનમાંથી વર્ષોથી બૂલી જવાયેલી વિગતો નીકળી શકે, પણ તદ્દન જ નવા બેદબરમો અગ્નાતમાનરૂપી અસૂચપાત્રમાંથી નીકળવાનો ચમત્કાર થાય એમ માનવું એ અતિશય વધારે પડતું કહેવાય. માટે આ દાખલામાં વિચારસંદેહ અને અગ્નાતબાનના સિદ્ધિનો કામ આવી શકતા નથી, અને જરૂરી માહિતી મરનારના પ્રેતાત્માએ જ પૂરી પાડી હશે એમ માનવાની શ્રેજ પડે છે.

કેટલાકે કહેશે કે મિડિયમમાં Clairvoyance (અતીન્દ્રિયદર્શન) ની શક્તિ હોવી જોઈએ, કે જેથી માઇસો દૂર પેટીમાં પડેલી ઘરખર્ચની ચોપડીમાં શું લખ્યું હતું, અથવા કળાટના છૂપા ખાનામાં પહોંચ પડી હતી તે તે જોઈ શકી. પણ દરેક મિડિયમમાં અતીન્દ્રિયદર્શન કે અતીન્દ્રિયશ્રવણ (Clairaudience) ની શક્તિઓ હોતી નથી, કેમકે ધણાખરા મિડિયમોની શક્તિઓ, થોડાક અપવાદ સિવાય, સામાન્ય મનુષ્યની શક્તિઓ જેવી જ હોય છે. ઉપર કેટલાકે કહેશે કે આ તો hypnotization (વશીકરણ) નું પરિણામ છે. પણ આ દાખલાઓમાં મિડિયમ ઉપર કોણે વશીકરણ કર્યું અને ક્યારે કર્યું તે જણાયું નથી. મિડિયમે પોતાની જ ઉપર વશીકરણ—self-hypnotization) કર્યું હશે એવો પણ કોઈકને ચક પડશે, પણ એક તંદુરસ્ત અને આખરૂદાર મિડિયમને આવું કરવા કરાવવાની જરૂર પડતી નથી, અને તપાસ કરનાર વિજ્ઞાનવેત્તાઓ એવા કાચા નથી હોતા કે પૂરતી તલાસ કર્યા વિના આવી એક મિડિયમને દાંચે પોતે ઠગાવા પામે.

એમ છતાં જેમને માનવું જ નથી તેઓ ઉવટનો પાસો ફેંકે છે કે મનુષ્યના મન વિશે અનેક પ્રકારનું સંશોધન હજી ચાલ્યા જ કરે છે, અને ભવિષ્યમાં મનની અનેક નવી શક્તિઓ કદાચ આપણે જાણતા ચર્મથું. માટે અમુક ભેદ પ્રેતાત્માએ કહ્યો એમ માની લેવાની હિતાવજ ન કરવી—કદાચ એમ પણ બને કે તે મિડિયમના મનની એકાદ બળવાન શક્તિ જે વિશે આજે આપણે ખેખખર હર્મથું પણ ભવિષ્યમાં તે વિશે વાકેફગાર બનીશું, તે શક્તિ-દ્વારા મિડિયમે તે ભેદ જાણી લીધો હોય. વાત પણ ખરી; ભવિષ્યમાં શું બનશે અને શું નહિ તે કોણ કહી શકે! માટે સંશયાત્માઓને

તો નમસ્કાર કર્યે જ છૂટકો કોઈપણ સિદ્ધાંતનો ધ્વંસકાર કરવો સહેલ છે, પણ તે સ્વીકારી તેનો અકલપસંદ ખુલાસો આપવો કઠિન છે. જેમ અંધઅંધા ઠપકાપાત્ર છે તેમ અંધઅંધા જ અંધા ધરાવનાર ઝાંઝો દોષપાત્ર નથી. ભુલિ વિરુદ્ધ કોઈ સિદ્ધાંત સ્વીકારી લેવાનો ઉપદેશ આપી શકાય એમ નથી જો પ્રમાણ પૂરતા ન મળે તો જરૂર એક બાબતનો અસ્વીકાર કરવો : જો પ્રમાણ મળે પણ પૂરેપૂરી નિશ્ચિતતા ન થતી હોય તો તે વસ્તુની શક્યતા તો સ્વીકારવી જોઈએ, પણ તેને સર્વથા દૂરી કાઢવામાં કોઈ રહાપણ નથી. પ્રેતાત્માઓ તરફથી સંદેશ મળે છે તે વિશે જો હજી પૂરી પ્રતીતિ ન થતી હોય તો છેવટે એવા મંદેશાઓ મેળવવાની એક પ્રવળ શક્યતા તો છે જ એટલું પણ જો કળૂણ કરવામાં આવે તો આપણે ગંભીર સમજીશું.

મરનારો સાથે મંદેશા ચલાવી શકાય છે તે કળૂણ કરવા છતાં આવા સંદેશાઓમાં જે ભય અને જોખમો સમાયેલાં છે તે માટે લાલ બત્તી ધરવાની ખાસ જરૂર છે બીજી દુનિયામાંથી જે સંભળાય તે ખરું માની લેવું તે ભૂલ છે. ફેરિગ્ટન અને મીડર નામના લેખકોએ “Death” નામના પોતાના પુસ્તકમાં ખરું જ કહ્યું છે કે બીજી દુનિયામાંથી એક પ્રેત આ દુનિયામાં સંદેશો પાઠવે છે તે જાણે એક બહેરો માણસ એક આધ્યાત્મ સૃષ્ટિરચના સમજાવતો હોય એવું લાગે છે ધણી વખત એવા સંજોગો ઊભા થાય છે કે બીજી દુનિયાની વિગત અહીં પૂરી મમજી શકાતી નથી, અને “આધેજો કહે જાત અને બહેરો કહે મસીદ” જેવો ઘાટ થાય છે. આપણે બીજી દુનિયાવાળા પ્રેત સાથે સીધા સંબંધમાં આવતા નથી પણ એક મિડિયમ દ્વારા આપણને અધારામાં વાતચીત કરવી પડે છે અથવા ઠોકાઓ સાંભળવા પડે છે, કેમકે પ્રેતાત્માઓને પ્રકાશ અનુકૂળ પડતો નથી. વળી આપણને જેમ મિડિયમની જરૂર પડે છે તેમ પ્રેતોને પણ “મિડિયમ પ્રેતો” ની જરૂર પડતી હોય એમ કેટલાકો ધારે છે, જોકે એ ભય વધારે પડતો કહેવાય બીજી દુનિયાના સંદેશાઓ વારંવાર એ અસ્પષ્ટ હોવાનું બીજી એક કારણ એ કે આપણા મિડિયમો સ્વસ્થ મને પ્રેતો જોડે સંદેશ ચલાવી શકતા નથી, પરંતુ સ્વપ્ન જેવી સમાધિસ્થ સ્થિતિમાં હોય ત્યારે જ તેઓ પ્રેતો જોડે વાતચીત કરી શકે છે આમ હોવાથી આપણે એ મંદેશાઓમાં ખુલાસાવાર વિગતો કે સ્પષ્ટતાની આશા ઝાઝી રાખી શકીએ નહિ.

વળી જેમ આ દુનિયામાં કુદ માણસો હોય છે તેમ બીજી દુનિયામાં પણ દગામાઝ માણસોની તગી નથી એવા માણસો કોઈ જાણીતા મદ્દા પ્રરૂપ હોવાનો દોષ કરી મિડિયમને અને મૌને જે ગા મંદેશ આપી છેતરી

શકે છે. વળી મિડિયમ પોને પણ એક ઇન્સાન જ છે અને ઇન્સાનની ખામીઓ ધરાવે છે. કેટલીક વેળા સંદેશો ચાલતો હોય તેટલામાં જ તેની શક્તિ પૂરી થઈ જાય છે; તેને પેસા મળવાના હોવાથી તે લાલચને વશ થઈ જશે મરનાર તરફનો સંદેશો સાંભળતો હોય તેવો દેખાવ કરે છે, અથવા સૌનાં દેખતાં તે નિષ્ક્રિય ગયો એમ કબૂલ કરતાં તે ચરમાય છે : પરિણામે તે સંદેશોઓમાં પોતા તરફથી ગમે તે હિમેરી સૌને કહે છે, માટે ખનતાં સુધી પગારદાર મિડિયમોની સેવા ન સ્વીકારવી તેજ સલાહભર્યું લાગે છે.

વળી પ્રેતાવાહન મંડળની બેકમાં ચાલુ સક્રિય બાગ લેવાથી મિડિયમોની ધારીરિક અને માનસિક તેમજ તને ગભીર નુકસાન પહોંચે છે. ધણીઓને શરીર અને મનને હિતેજિત કરવા સારુ માલક પદાર્થોની જરૂર પડે છે અને એ રીતે તેઓ શરાબની ખદીમાં ફસાઈ ખરાબ ચાલે છે. કેટલાક દોવાનાશાળા ભેગા ચાલે છે, કેટલાકને ફેફસું થઈ આવે છે, કેટલાક કરોડ-રજાના રોગમાં સપડાય છે, અને ધણીકો જ્ઞાનતંતુ ઉપરનો કાબૂ ગુમાવી પરેશાન હાલને પહોંચે છે. એક બીજો ગેરલાભ ખૂદ મરનારોને જ થાય છે; તેમની મીનોઈ પ્રગતિ રૂધિર જાય છે અને આ ધરતી તરફનું આકર્ષણ ઘટવાને બદલે વધે છે; તેથી મરનારોને તીવ્ર વેદના અને અસંતોષ રહે છે. અલગત જે મરનારો કાંઈક ભેદ ખોલવાને અત્યંત હિતુક હોય તેઓ મિડિયમોની સેવા બહુ આવકારદાયક ગણી શકે, અને પોતાનાં સગાંઓ ઉપર સંદેશ મોકલી તેમની મુશ્કેલી દૂર કરી પોતે પણ રાહત મેળવી શકે પરંતુ સામટી રીતે જોતાં જોવાને મરનારોનું દિલ હોંડે હોય તેઓએ, અતિ ગભીર અને અપવાદરૂપી સંજોગો ખાદ કરતાં, મરહૂમ જોડે સંદેશો ચલાવવાનો ખ્યાલ પણ માંડી વાળવો જોઈએ. આ જ કારણસર દરેક ધર્મમાં અને દેશમાં મરનારના પ્રેતને આવાહન કરવાના કાર્યને ધાતકી અને પાપી ગણવામાં આવ્યું છે, અને ધણી વેળા મેની વિદ્યામાં પડેલા દુષ્ટો પોતાની સ્વાર્થો મતલબ સાધવા સારુ પ્રેતોનો દુરુપયોગ કરે છે. જો એક પ્રવૃત્તિથી દયાત માણસો અને મરનારોને પણ નુકમાન થવાનો સંભવ હોય તો વિજ્ઞાનને નામે પશું એવા અખતરામાં બાગ લેતા પહેલાં યુખ્ત વિચાર કરવો જોઈએ. પ્રેતાવાહન શરૂ હોય શું થાય, જરૂરી હોય શું બિનજરૂરી એવાથી એટલું તો સિદ્ધ થયું જ છે કે મરનારો મરી જતા નથી પણ એક જુદા જ જીવન ઉપર દયાત છે, અને સંદેશો પણ મોકલી શકે એવું જ્ઞાન, એવી મનઃશક્તિ અને લાગણીઓ ધરાવે શકે છે.

૨. મનુષ્યરચનાનાં સાત તત્ત્વો

મરણ નીપજ્યા પછી મરનાર ક્યાં જાય છે તે જાણતા પદેલાં માનવીનું બધારણ જાણવાની ખાસ જરૂર છે. વિજ્ઞાન પ્રમાણે આપણે પ્રાણ આપણા શરીરમાં અગણિત અણુઓ ઉપર કાળુ ધરાવી તેમનું સંઘટન કરી તેમની પાસથી જોઈતું કાર્ય કરાવે છે પણ મોત પછી જ્યારે પ્રાણ છૂટો પડે છે ત્યારે શરીરના અણુઓનું વિઘટન થાય છે, અને જેમ સેનાપતિના મરણ પછી કેટલીક વાર સેના વિખેરાઈ જાય છે, તેમ પ્રાણના જવા પછી અણુઓ એકમેક જોડે સહકાર કરવાને બદલે એક બીજાથી લુદ્ધ પડે છે મરણ પછી પણ આ અણુઓ તો જીવતા જ છે, પણ પ્રાણતત્ત્વ નહિ પામ્યું હોવાથી તેઓ પાસેથી કાઢી સહકાર કરાવી કામ લે એવું રહેતું નથી, અને તેથી તે અણુઓ એકબીજાથી છૂટા પડવામાં જ પોતાની રક્તિ વાપરે છે આ તો માત્ર સ્થૂળ શરીરની વાત ચર્ષ, પણ ચિયોચોશી પ્રમાણે આપણામાં તો સર્વ મગી સાત શરીરો છે, જો કે એ શરીરો અકેકથી અલગ નહિ પણ એકબીજામાં વણાયેલા છે જેઓ વિકાસક્રમના તદ્દન નીચા પગથિયા ઉપર છે તેઓ સાચો જીતરતા શરીરમાં જ ધણે મોટે ભાગે જીવે છે, જેઓ વિતૃષ્ટ અને સરકારી જીવન માળે છે તેઓ ઉચ્ચ પ્રકારના શરીરમાં ધણે ભાગે ક્રિયા કરે છે આ રીતે જોતા દરેક માણુમનો વિકાસ થાય એવી પ્રજુની યોજના છે અને સૌથી ઉચ્ચ શરીરમાં જ્યારે કાયમને મોટે કાર્ય કરતા ચર્ષએ ત્યારે આપણે મોક્ષના અધિકારી બનીએ છીએ

સાધારણ રીતે મનાય છે કે માણુસમાં માત્ર શરીર અને આત્મા છે પણ વસ્તુતઃ આ બે વચ્ચે બ્રાહ્મ પાત્ર શરીરો છે માણુસના સાત શરીરો નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય.—(૧) સ્થૂળ શરીર, (૨) સિંગ શરીર, (૩) પ્રાણ, (૪) કામ, (૫) મનસ, (૬) બુદ્ધિ, અને (૭) આત્મા સ્થૂળ શરીર, તેના અવયવો અને તેમની ક્રિયાઓથી તો સૌ કાઈ મીઠિતગાર હોય જ, જો કે એ વિશેનું જિંકુ જ્ઞાન ધરાવનારને વૈદકવિદ્યાની તાલીમ લેવી પડે. એ વિષય ઉપર એટલું બધું સંશોધન થયું છે કે શરીરના દરેક મુખ્ય અવયવ—આંખ, હાત, કાન, ગળા વગેરે ઉપર અંકેકુ જુકું શાસ્ત્ર જ જિજ્ઞાસુ થયું છે

સિંગ શરીર આ જીવન ઉપર હસ્તી ન ધરાવી શકે એવા અત્યંત સૂક્ષ્મ અણુઓનું બનેલું છે તે પણ સ્થૂળ શરીરના જ જેવી આકૃતિ અને રંગરૂપ ધરાવે છે. કેટલીક વેળાએ અતીન્દ્રિય દર્શન (Clairvoyance)

પરાવનારને આ સૂક્ષ્મ ચરીર મરતા માણસના સ્થૂલ ચરીરથી જુદું પડતાં દેખાય છે. કાંઈક વખત જીવતાં જીવત તે સૂક્ષ્મ ચરીર સ્થૂલ ચરીરથી જુદું પડી, અમુક કાર્ય કરી પાછું 'સ્થૂલ ચરીરમાં' ભેદાઈ જાય છે. પ્રેતાવાદન મંડળોની બેઠકમાં આવા સૂક્ષ્મ ચરીરો જ મુખ્ય ભાગ બન્યા છે. મરણ પછી જેમ સ્થૂલ ચરીરનો નાશ થાય છે તેમ સિંગ ચરીરના અણુઓ પણ ધીમે ધીમે વિસર્જન થાય છે. મરતા માણસનો પોતાના સૂક્ષ્મ ચરીર ઉપરનો કાબૂ નાજો પડે છે અને તેથી તે ચરીર કેટલીક વારે પોતાના પુત્ર કે મિત્રને મળવા જઈ ચડે છે. બિશપ લેડબીટર પોતાના સત્તાવાર અને આધારભૂતે મણાતા ગ્રંથ "The Other Side of Death" માં જણાવે છે કે એકવાર કોલેજમાં બણતા એક યુવકે રાત્રિએ ઊંઘમાંથી ઝાંખી ઊઠી પોતાના પિતાને પોતાની પાસે બેઠેલા દીકા, જો કે તે વખતે તે પિતા તો કાંઈક માઈલો દૂર રહેતા હતા. તેણે કાંઈ દરકાર કરી નહિ અને પાછો સૂઈ ગયો. પરંતુ ત્રણવાર પિતાનું દૃશ્ય આવી તેને ઊઠાડી ગયું અને છેલ્લી વાર પિતાનું મુખ અત્યંત શોકાતુર દેખાયું. સવારે યુવકને કુદ્દાંઝો થવાથી તે ઘેર દોડ્યો, પરંતુ તેની અનુભવી વચ્ચે પિતા યુદ્ધર પામેલા જણાયા, જો કે તેને કહેવામાં આવ્યું કે રાતભર પુત્રને મળવા તેમણે તીવ્ર ઈચ્છા દર્શાવી હતી. આ બનાવમાં પ્રેમાળ પિતાનું સૂક્ષ્મ ચરીર જ પુત્રની નજરે પડ્યું હતું.

એક બીજો અસાધારણ દાખલો આપણે એ જ પુસ્તકમાંથી ટાળીશું. એક વાર 'અ'ને સ્વપ્ન આવ્યું કે પોતાનો મિત્ર 'બ' ભારે અકળામણમાં પડી આણુ જૂઓ પાડતો હતો :— "મને દફન કરે છે. મને દફન કરે છે." સવારે 'અ' ૧૯ માઈલની મુસાફરી કરી 'બ' ને ઘેર પહોંચ્યો તો જણાયું કે 'બ' તો મરણ પામ્યો હતો અને તેને ચબપેટીમાં મૂકી તેને દફન કરવાની તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી. 'અ'ની કાંકલુદીથી તે ચબપેટી ખોલવામાં આવી અને "મરેલા" માણસને ગરમી આપવાના ઉપચારો કરવામાં આવ્યા. 'બ' જીવતો થયો બલકે હોશમાં આવ્યો, અને બીજાં નવ વર્ષ સુધી તેનું આયુષ્ય લંબાયું. આ ચમત્કાર 'બ'ના સૂક્ષ્મ ચરીરથી બનવા પામ્યો હતો તે દેખીતું છે.

એક જીવતા અને સામ્પ્રતાન માણસનું સૂક્ષ્મ ચરીર પણ કેવી સેવા બનતી શકે છે તે ઉપલી જ કિતાબમાંથી લીધેલા એક બનાવ ઉપરથી સમજાશે :—એકવાર એક આગબોટના ઉતારાએ કપ્તાનની પુરસી ઉપર એક જૂતને બેસી કાંઈક લખતો જોયો. તેણે આ વાત કપ્તાનને કહી.

કપ્તાનને કુતૂહલ થવાથી આગબોટના દરેક માણસના હસકત તપાસી જોયા તો તે જૂતના હસકતથી તદ્દન જુદા જ દેખાયા તે જૂતના લખાણમાં હતું કે આગબોટને વાયબ દિશાએ વાળતી કપ્તાને બહુ અગવડ વેડીને પણ તેમ કહ્યું, તો એક બીજી આગબોટ બરફના ડુંગરો વચ્ચે સપાયાથી જોવામાં આવી, અને તેના ઉતારુઓએ જીવવાની આશા પણ ઝાડી હતી. એમ માલૂમ પડ્યું આખરે સાંતે બચાવવામાં આવ્યા, ત્યારે જણાયું કે આ બીજી આગબોટના ઉતારુઓમાંના એકનો દેખાવ પેલા જૂતને તદ્દન મળતો જ હતો તેના હાથ-હસકત લેવામાં આવતાં તે પણ પેલા જૂતના હસકત જેવા જ નીકળ્યા. વધુમાં જણાયું કે તે ઉતારુ તે દિવસે બહુ ચાકસો જણાયો હતો, અને પછી તે ધસધસાટ ગિધી ગયો હતો : જોકા પછી તેણે કહ્યું હતું કે આપણે આજે જ સાં જમી જઈશું, અને બચાવનારા જહાઝરું આગેહૂબ વર્ણન પણ તેણે આપ્યું હતું આ દાખલામાં આપણે જોઈએ છીએ કે એક જીવતા માણસના સૂક્ષ્મ શરીરે અગત્યની ખનર પૂરી પાડી પોતાના અને બીજા અનેક મુસાફરોના જનમાલની ખગમી થતી અટકાવી હતી મનુષ્યને સમયે, ગભીર બીમારીને પ્રસંગે, બૂખમરા અને અતિથય ચાકની સ્થિતિમાં, સૂક્ષ્મ શરીર ઉપરનું માણસનું સ્વામિત્વ નજણ પડે છે, ત્યારે તે શરીર ગમે ત્યાં જામી કોમ્પને મળી આવે છે, યા ધડીબર સ્થૂલ બની જઈ જોલી કે લખી શકે છે અને ઘટ પણ વગાડી શકે છે એવા દાખલાઓ નોંધાયા છે હવે ત્યારે ખાડી શરીર સિવાય જો આપણા જીવનમાં બીજી કશું હોય જ નહિ તો આ સાચા બનેલા બનાવોનો શો ખુલાસો જડવાદીઓ આપી શકે તે જાણવા આપણે આતુર રહીશું

સ્થૂલ શરીર અને લિંગ શરીર જોઈ ગયા પછી હવે ત્રીજા તત્ત્વ ઉપર જઈએ એ ત્રીજી તત્ત્વ પ્રાણનું છે, જે માત્ર મનુષ્ય અને પક્ષી જ નહિ પણ ઝાડપાન, ખનિજ વગેરે તમામ વિશ્વમાં અને તેના અણુઓમાં પણ જોતપ્રોત છે. છેક આજે વિજ્ઞાને કબૂલ્યું છે કે અદ્યાપિ પર્યંત નિર્જીવ ગણાતા ઝાડપાનમાં પણ જીવ તો છે જ આ પ્રાણને લીધે જ શરીરની અનેક ક્રિયાઓ શક્ય બને છે પ્રાણથી જ શ્વાસોચ્છ્વાસ ચાલે છે, પાચનક્રિયાની ચક્ષીને વેગ મળે છે, રુધિરાભિસરણ (circulation of the blood) થાય છે હાલતુ ચાલતુ વાયતુ, લખતુ વગેરે અનેક ક્રિયાઓ માટે આપણે પ્રાણના ઋણી છીએ. પ્રાણથી જ ઈન્સાનનો ચેરાગ રોશન રહે છે, અને પ્રાણ જતાં સર્વત્ર અધકાર વ્યાપે છે

મોથ તત્ત્વ કામનું છે, અને તે આપણી ઈચ્છા, વાસના, તૃષ્ણા અને

છે, માટે એ ચોક્કસી ખરું જોતાં ચોક્કસી નથી પણ તેમાં પાંચ તરવો હોય છે—સ્થૂલ શરીર, સિંગ શરીર, પ્રાણ, કામ અને અસત્ મન, અને એ સર્વ આપણે જોયું તેમ નાશવત છે. અસત્ મન તે સત્ મન અને કામ વચ્ચેના એક પુલ સમાન છે. દરરોજ આપણા શરીરમાં એક યુદ્ધ ચાલે છે અને અસત્ મન આ બે સામસામાં બળો—કામ અને સત્ મન—વચ્ચે ખેંચાય છે. સંકલ્પશક્તિ (will) મનસ્સો એક પ્રકાર છે અને તેને ખીલવવાની ખાસ જરૂર રહે છે. જો તે નમળી રહે અને કાયમની ગુલામ બની જાય તો મનુષ્યના હલકા જીવસાચો અને લાગણીઓ ઉપર મનનો અક્રમ રહેવા પામે નહિ. જીવન એક સંગ્રામ છે, કામ અને સત્ મન વચ્ચેનું યુદ્ધ છે. અસત્ મન પોતાના મૂળથી છટું પડી કામ સાથે ઉવટે વસી મલિન થઈ બેસશે, યા તો પોતાના મૂળ સત્ મનમાં બળી પવિત્ર અને અમર થશે—તે દરેક માણસના ચારિત્ર્ય અને સંકલ્પશક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે.

અસત્ મનને આ જીવનમાં કામ સાથે ચાલુ સહકાર કરવો પડતો હોવાથી તે બંનેને “કામ મનસ્” ને નામે ચિયોસોક્ષીમાં ઓળખવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે સત્ મન નાશવત ચોક્કસીમાં જીતરતું નથી. કાર્ષ વિરલ મંજેગોમાં તેના ચમકારા જ અસત્ મનમાં પડે છે અને આપણે તેને પ્રતિકા (genius) કહીએ છીએ મનસ્, જુદી અને આત્માની ત્રગડી દરેક માણસમાં સરખી જ હોય છે, જુદાઈ માત્ર ચોક્કસીમાં જ હોય છે દરેક માણસનાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીરો જુદા હોય છે, દરેક માણસની ઇચ્છાઓ, લાગણીઓ અને અસત્ મન પણ જુદા હોય છે : પણ અવિનાશી ત્રગડીની ખામતમાં સૌ કાર્ષ—બલા હો યા બૂંડા, ઉચ્ચ હો યા નીચ—હમેશાં સરખા જ હોય છે. ગમે એવા દુષ્ટ માણસનું સત્ મન અને તેનો આત્મા દુષ્ટ હોઈ શકે નહિ, પણ તે હમેશા પવિત્ર અને દિવ્ય જ છે. નાશવત ચોક્કસીના પુરાવાઓ વિજ્ઞાન અને ગુપ્તજ્ઞાન—દ્વારા મળી શકે, પણ અમર ત્રગડીની સાબિતી તો આપી શકાય એમ પણ નથી, કેમકે તે પુરાવાઓથી પર રહે એવી ઉચ્ચ બુદ્ધિ ઉપર વસે છે ત્યારે મનુષ્યનું જીવન તેની ચોક્કસીમાં નહિ પણ બંને ત્યાંસુધી અમર ત્રગડીમાં પસાર થવું જોઈએ, પરંતુ તેમ કરતા માણસને અનેક જન્મો લેવા પડશે, અને જ્યારે તે સપૂર્ણ પવિત્ર બની ત્રગડીમાં વાસો કરશે ત્યારે તેને ચોક્કસીવાળા નાશવત શરીરોની જરૂર પણ નહિ રહે, અને રહે તો તેના શરીર અને લાગણીઓ ઉપર ઉચ્ચ શક્તિઓનો પૂરપૂરા કાબૂ રહેવા પામશે એવો મોક્ષ પામેનો સિદ્ધ પુરુષ પોતાની પુત્રી પડે તો જ મનુષ્યાવતાર ધારણ કરી લોકકલ્યાણાર્થે કાર્ય કરી શકે.

હા! અને સાતમા તરવો—શુદ્ધિ અને આત્મા—ને બેગા લઈએ તો એ “આત્મા-શુદ્ધિ” ને ઇંગ્રેજીમાં Spirit કહી શકાય. વિશ્વમાં ખરી હસ્તી અને સત્ય વસ્તુ જ આત્મા છે અને બીજાં સર્વ તરવો આત્માના પ્રકાર સમાન છે. લીનિન્ટ્રાની ફિનસફી પ્રમાણે તેને Monad કહીએ, એમરસનના કહેવા મુજબ તેને Universal Over-soul કહીએ, કે હિંદુ તત્ત્વ-ગાનીઓ પ્રમાણે તેને Self કહીએ—ગમે તે નામે તેને બોલાવીએ તો પણ વિશ્વમાં ખરી વસ્તુ જ એ છે, બીજી સવળી વસ્તુઓ એનાથી ઊતરતી અને એાછી અગત્યની છે. ‘આત્મા-શુદ્ધિ’ કાર્ષપણ મનુષ્યની અગત મિશકત નથી પણ તે વિશ્વવ્યાપી છે અને સૌને તેની ઉપર હક પહોંચે છે મિસિસ બેઝટ પોતાની “The Seven Principles of Man” નામની ગોપડીમાં લખે છે તેમ કાર્ષ માણસ પોતાના વિદ્યુતકોશ (battery) માની વીજળીને ‘મારો વીજળી’ કહી શકતો નથી, પણ ‘મારા વિદ્યુત કોશમાંની વીજળી’ કહી શકે છે કેમકે વીજળી સર્વવ્યાપી છે, જોકે તે માણસના ધરમાં અથવા તેના વિદ્યુતકોશમાં પણ તે મળે છે તેમ ‘માડુ ચરીર’ અથવા ‘મારા ચરીરના કાર્ય કરતો આત્મા’ કહી શકાય, પણ ‘મારો આત્મા’ કહેવું તે થિયોસોફીની નજરે બેહુદુ ગણાય. એ સર્વોચ્ચ સર્વોત્કૃષ્ટ આત્મા, જે વિના વિશ્વનું અસ્તિત્વ જ શક્ય નથી તેની જ સિદ્ધિ તે આપણી જિંદગીની આખરો નેમ છે, અને અનેક ચરીરો ધારણ કરો, યાતનાઓ વેઠી, મુસીબતોનો સામનો કરી, કામ અને પાપ ઉપર વિજય મેળવી, સત્ મનની સ્થિતિએ પહોંચી નિર્ભળ શુદ્ધિ સાથે આત્મામાં કાયમના વસી બક્ષસાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે એવી આ ઈશ્વરી યોજનાનું જ્ઞાન આ અદ્ય જીવનમાં આશાના અકુરો રકુરાવે છે, અને મનુષ્યજીવનના અતિમ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે આપણામાં દબતા, ધેર અને શ્રદ્ધાની જ્યોત જગાવે છે.

૩. મોતની ધડીની મહત્તા

આપણે પહેલા વિભાગમાં જોઈ ગયા તેમ મોત માટેની સાચી તૈયારી તે જીવન દરમિયાન કરેલા સદૃશ્ય અને સંસ્કૃતિનું સંચય છે, કે જેથી ત્રાસ અને અજ્ઞાતિ વિના માણસ હસતે મુખે અને હળવા હૃદયે સૌની વિદાયખીરી લઈ શકે છે સૌથી છેત્તી ધડીએ તેના વિચારો પવિત્ર હોય એ ખામ જરૂરું છે, અને તે કારણે મૃતતા માણસના કાનમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય હિચ્ચારવામાં આવે છે આખું જીવન પાપમાં ગાળ્યા પછી માત્ર છેત્તી ધડીએ સારા વિચારો કરવાથી પાપની સળમાંથી છુટાવું નથી, પણ માત્ર અતિમ

પડીના વિશુદ્ધ વિચારથી તે મરનાર યોગ્ય મનઃસ્થિતિમાં ખીજી દુનિયામાં પ્રવેશ કરી શકે છે. અંતિમ ધડીએ મરતા માણસને પોતાનું ભૂતકાળનું જીવન, જીવે સિનેમાનું ચિત્ર જોતો હોય તેમ, પૂરેપૂરું સજીવન યાદ છે, અને દૃઢ સમય હવે જીવવા માટે રહ્યા હોવા છતાં ખારીકે ખારીકે હકીકત તેને તાજ યાદ છે. તેનું જીવન જો પાપી હોય તો તેને આ તખ્તો બારે દુઃખમાં પસાર થાય છે; જો ખીજને સુખ આપવામાં તેનું જીવન પસાર થયું હોય તો તે આ હાલતમાં અંતરની ખુશાલી મેળવે છે. એક દુનિયામાં માણસ પણ પોતાની આખી જીવનકથા માત્ર યોડીકે પળોમાં જોઈ શકે છે. દુનિયાની અણી ઉપર આવી બચી ગયેલા અને મૃત્યુની સમીપ આવી પહોંચી ગંભીર ખીમારીમાંથી સાગ્ન થયેલા માણસો પણ પોતાનો આવો જ અનુભવ વર્ણવે છે. મરણ સમયે ખીજઓની રોકજીથી મરનારની શાંતિમાં ખલલ થાય છે, માટે આ ગંભીર પ્રસંગે કદપાંત કરવાથી મરનારનું અહિંત થાય છે, એ વાદ રાખવું જરૂરનું છે. મરનારને પોતા માટે એ તેવો સારો વિચાર હોય, અને તેના ખુશામનિયાઓએ તેને ગમે તેવો કુદજીજી બનાવ્યો હોય તોપણ અંતિમ ધડીએ તો તે જેવો ખરેખરો છે તેવો જ તે પોતાને જોઈ શકે છે. એક પ્રેક્ષક સંપૂર્ણ તદ્દરથતાથી કાઈ લખાણ જોતો હોય તેમ તે મરનાર પોતાના જ જીવનનું નાટક જુએ છે, અને જે જે બંધાર્થ કે ખૂરાઈ તેણે કરી હશે તે પ્રમાણમાં તે આનંદ કે દુઃખ અનુભવે છે.

માણસના મરણથી તેના ચારિત્ર્યમાં તત્કાળ ફેર પડી જતો નથી : મરણ પામતાં તે કાઈ જુદા જીવનમાં ગયો છે એમ પણ તેને એકદમ લાગતું નથી. તેના આચારવિચાર, તેની લાગણીઓ અને તૃષ્ણાઓ જેવી ને તેવી જ રહે છે, કેમકે મરણ પછીની હાલત આ જીવનના અનુસંધાન જેવી જ છે. મરણ પામેલા માણસને પોતાનું ઘર, સગાંવહાલાં, મિત્રો વગેરે દેખાય છે અને એમની વાતચીત તે સાંભળે છે. પરંતુ તેને હવે જણાય છે કે જે શારીરિક પીડાઓ તે આ જીવનમાં મરણ-સમયે ભોગવતો હતો તેમાંથી તે હવે મુક્ત થયો છે. વધુમાં તેને જ્ઞાન થાય છે કે આ દુનિયાનાં માણસોને સાંભળી શકતો હોવા છતાં તેમની જોડે તે વાતચીત કરી શકતો નથી, અને તે ખરેખરે નવી દુનિયામાં એ કાંઈક જેવેન અને છે. એક બાળકને જન્મ થતાં તે જેવતાણ કરી રહે છે, ત્યારે તેને ગરમ કપડામાં વોટાળી તેની આખો અને જાન પણ ઢાકી દેવામાં આવે છે, કે માતાના ગર્ભમાં હતું ત્યારની હાલત, અંધકાર અને શાંતિમાં આ નવી દુનિયાનાં અજવાળાં અને ગોંધાટથી એકદમ ભંજ પડે નહિ : તેમજ મરનાર માણસને પણ તે

ખીજી જીવનમાં મરે છે તેનું એકદમ નહિ પણ ધીમે ધીમે જ્ઞાન કરાવવામાં આવે છે

મરણ સમયે લિંગ શરીર રમૂલ શરીરથી છૂટ પડે છે, જોકે તેમ કરતાં કેટલીક વાર તેને એક બે દિવસ લાગે છે ગ્રામજાનીઓ અને અસામાન્ય શક્તિ ધરાવનારાઓ આ બનાવ જોઈ પણ શકે છે. આ લિંગ શરીર માટે ચોખ્ખા વધુ ખુલાસાની આવશ્યકતા રહે છે. ખર્પુ તો મરણ પછી ૩૬ કલાક સુધી તે ટકી રહી શકે છે. કેટલીક વાર જીવતા માણસની પાસે પણ આ લિંગ શરીર જોવામાં આવે છે : કાંઈ વેગાએ જીવત રિયતિ હોના છતાં તે રમૂજ શરીરથી છૂટ પડે છે, પણ તેમ યતાં તે માણસની જીવનશક્તિ છેક મદ પડી જાય છે : જ્યારે તે કાયમને માટે જુદું પડે છે ત્યારે મરણ નીપજે છે મરણ સમયે તે યમ આગળ ચાંતિથી બેસી રહે છે, જો કે ત્યાંના કષ્ણાતથી તેની ચાંતિમા દરકત પહોંચે છે. વિચાર-સંદેશથી જીવતાઓ ઉપર જે અસર થાય તે કરતાં ધણી વધારે ત્વરિત અસર મરનાર ઉપર થાય છે, કારણ કે મરનારો રમૂલ દેહ જેવી જડ વસ્તુથી મુક્ત હોવાથી આપણી લાગણીઓ અને વિચારો તુરત મહણ કરી લઈ ચાંતિ કે શોક પામે છે આ કારણે પણ મરેલા પછવાડે શોક કરવો તે કુદરતી હોવા છતાં મરનાર માટે તે અત્યંત ત્રાસદાયક થઈ પડે છે ધણી વખત લિંગ શરીર અને રમૂજ શરીર બન્ને લગભગ સાથે જ નાશ પામે છે

મરણ પછી બને ત્યાંસુધી ચોક્કા વખતમાં શબનો નિકાલ થવો જોઈએ — માત્ર સુખાકારીની જ દૃષ્ટિએ નહિ પણ મરનારના લાભની દૃષ્ટિએ પણ એ હિતાવદ્ છે વળી શબનો નિકાલ વહેલો અને સપૂર્ણ પણે થવો જોઈએ, લાના કાળ સુધી એક યમ અર્ધજવાયેલી રિયતિમાં રહે તે પ્રજ્વળા જોગ નથી, કેમકે તે રિયતિમાં મરનારને આ ધરતી સાથે ચોક્કા આકર્ષણ રહી જવા પામે છે અને ખીજી દુનિયામાંની તેની પ્રગતિમાં તેટલે દરજ્જે અટકાવ થવા પામે છે વળી મેલી વિદ્યાના મંત્રજ્ઞાર જાદુગરો તુરતના દટાયેલા શબની શોધમાં રહે છે કે જો તે મારફતે સૂક્ષ્મ શરીર હાથ આવી શકતું હોય તો તેની મદદથી તેઓ ચોતાના બચકર કૃત્યો કરી શકે પરંતુ શબનો સપૂર્ણ નિકાલ આવી ગયા પછી આ જગતનો બચ રહેતો નથી ત્યારે જેમ સાપ ચોતાની કાચળી તજી પસાર થઈ જાય છે તેમ મરનાર હવે જીવતને માટે રમૂલ દેહનો ત્યાગ કરે છે મોત પછી જીવન છે કે કેમ તે વિશેની ફિલસૂફી શીખવાની હવે એને જરૂર નથી, કેમકે તે જીવતો

રહેવાથી આપોઆપ તે સત્ય જાણી શકે છે તે માત્ર સ્થૂલ શરીર જ નથી એમ તે હવે જાણે છે અને આ ધરતી ઉપર તે માત્ર સ્થૂલ શરીર જ હતો એવું જે જ્ઞાન તેણે રાખ્યું હતું તે કેવળ અજ્ઞાન જ હતું એમ તેને હવે યાવ છે. એક બારે વજનનો એવરકોટ પહેરવાથી હલનચલનમાં દરકત યાવ છે, તેમ આ ધરતી ઉપર સ્થૂલ દેહદાગ કાપ કરવું પડતું હોવાથી માણસની શક્તિઓ મર્યાદિત બની જાય છે, પરંતુ મોત મારફતે પાજરમાંથી પક્ષી મુક્ત થવાથી તે છૂટથી અદ્વિતદ્વો છીડી શકે છે એમ તેને હવે લાગે છે. સત્ય વસ્તુ કેટલીક વાર બનાવટી વાત કરતાં પણ વધુ આશ્ચર્યકારક હોય છે, તેમ મગ્નાર હવે કબૂલે છે કે મરણ પહેલાં પોતે હતો તે કરતાં મરણ પછી વધુ જીવત જાઓ છું; અને જક સ્થૂલ શરીર, જે એક વખત પોતાને અત્યંત પ્રિય હતું પણ જે ખડું જોતાં તો પોતાનું દેહખાનું હતું, તેનો ત્યાગ કરવાથી પોતે તેનાં બધનમાંથી આઝાદ જાઓ છે, પોતાની અનેક શક્તિઓનો વિકાસ થયો છે, અને પરમ સત્યની વધુ નજીક પહોંચ્યો છે એવી પોતાને હવે પ્રતીતિ યાવ છે.

૪. દોઝખ : નરક : કામલોક

હજી તો માત્ર સ્થૂલ અને લિંગ શરીરો અને પ્રાણતત્ત્વનો અંત આવ્યો છે, અને તે “મરનાર” તો પૂરેપૂરી બલકે વધુ જીવત સ્થિતિમાં આગળ પ્રગતિ કરે છે, જો કે ધરતી ઉપરથી તે અદસ્ય થયો તે કારણે આપણે તેને મરી ગયેલો ગણીએ છીએ. હજી તો કાર્મપણ ફેરફાર વિના તેની લાગણીઓ, જીવસાઓ અને વૃષ્ટિઓ રહ્યાં છે, અને જે નકારી લાગણીઓ અને વિચારો તેણે આ જીવન દરમિયાન પોખ્યાં હોય તેનું તો હજી મરણ નીપજ્યું નથી, પરંતુ તે પૂરેપૂર્ણ ખપીને ફના થઈ જાય ત્યાં સુધી તે ખૂબ વિચારો અને લાગણીઓથી તે માનસિક પીડા પામશે. આપણે જોને દોઝખ કે નરક કહીએ છીએ તે કાંઈ શારીરિક દુઃખો પમાડવાની જગ્યા નથી બીજી દુનિયામાં નથી સાંપ વીછીના ડખ કે નથી પાપીને જીવતા જીજી કાઢવાનાં યા બરફમાં થીજી નાખવાનાં સાધનો. નરક એટલે માણસે પોતે જે પાપી વિચારો અને લાગણીઓ દુનિયામાં ધગવ્યાં હોય તે વિચારો અને લાગણીઓથી ઉત્પન્ન થતું માનસિક દુઃખ, નરક એક સ્થાન નથી પણ માનસિક સ્થિતિ છે નરકમાં બેસતું દુઃખ એક સજા નથી, પણ વિજ્ઞાન પ્રમાણે જેમ એક કારણ (cause) થી તેને અનુસરતું પરિણામ (effect) ઉત્પન્ન થાય છે તેમ આપણે જ જે આ દુનિયામાં વિચાર્યું હોય તેનું દુઃખમય પરિણામ છે આ મદાન કાયદાનું કોઈથી ઉલ્લંઘન થઈ નથી.

નરકના ત્રાસથી છૂટવા માટે આપણામાં કેટલીક બૃહદ્ભરી માન્યતાઓ દસ્તી ધરાવે છે. મરનાર જે અમુક જ ધર્મનો દરો તો તે ગમે એવો દુષ્ટ હોવા છતાં તેનાં પાપો કપાઈ જશે અને તે મોક્ષનો અધિકારી જનરો — એવી વિચિત્ર માન્યતાથી તે ધર્મના અનુયાયીઓની અને જગતનાં પાપોની સંખ્યા એ બન્નેમાં વધારો થશે ! મરણ સમયે પાપનો એકરાર કરવાથી હૃદય દળતું થાય, પણ નરકનાં દુઃખમાંથી આટલું સહેલાઈથી છુટાતું નથી; જે છુટાતું હોય તો એક ખૂન થયેલા માણસને પોતાના પાપોનો એકરાર કરવાનો વખત ન મળવાને કારણે ઈશ્વરની માફી મળી શકે નહિ, પરંતુ તેનો ખૂની તો તેવો એકરાર કરી ખુદાની રહેમતનો ફાયદો ઉઠાવી શકશે; ત્યારે આ રીતે તો ઈશ્વરનો ન્યાય દેખાતો નથી, પરંતુ ન્યાયનો સર્વથા લોપ જ થયો કહેવાય. કોઈ ધર્મખિણે કાઢેલાં ‘માફીનામા’ ખરીદવાથી કરેલાં પાપો સગવાન ક્ષમા કરશે એવા એ બોળા નથી. મરનાર પછવાડે પુષ્કળ ખર્ચાળ ક્રિયા કરાવી પ્રભુને પ્રસન્ન કર્યા છે માટે પાપો નષ્ટ પામી મરનાર સીધા સ્વર્ગે સરસે એવી માન્યતા પ્રભુની ન્યાય-બુદ્ધિને અને તેના અપાર હૃદયપ્રભુને અપમાન કરનારી છે. પાપ કર્યા પછી અમુક નદીમાં સ્નાન કરવાથી પાપની કાળાશ ધોનાઈ જઈને મરનાર બિજલો ફૂલ જેવો થઈ જશે એવી સગવડભરી શ્રદ્ધા વીસમી સદીમાં બાળકો મિવાય કોઈ ધરાવતું નથી. જે એમ જ પાપો કપાતા અને ધોવાતા હોય તો શ્રીમતોથી સ્વર્ગ અને નિર્ધનોથી નરક જિભરાવા પામે. પરંતુ પ્રભુના નિયમો વૈજ્ઞાનિક નિયમોથી પણ વધારે અચૂક અને અચલ છે, અને “કરે તેવું પામે અને વાવે તેવું લણે” તે ન્યાયે કરેલાં પાપોની પૂરતી સગ તો નક્કી જ છે.

જલવેદાનના નરક જેવી તો કોઈ વસ્તુ જ નથી અને હોઈ શકે પણ નહિ. મહાકૃપાળુ પ્રભુના સામાન્યમાં અનતકાળનું દુઃખ સમયે જ કર્યાથી ? ન્યાય સ્થૂલ શરીર જ ગયું ત્યાં બીજી દુનિયામાં શારીરિક દુઃખ અને તે પણ જલવેદાન સુધીનું હોય જ કેમ ? એકે પરિમિત કારણથી અપરિમિત પરિણામ નિષ્પન્નવવાની આશા જ કેમ રખાય ? આ અદ્ય જીવન દરમિયાન કરેલા પાપોથી અનત કાળનું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય શી રીતે ? જેમ કાચમનું નરક ન હોય તેમ કાચમનું સ્વર્ગ પણ કલ્પો શકાય નહિ, કેમકે આ દુકા બિદગીમાં પુણ્યશાળી કાર્યો કરવાથી એકદમ અનત કાળનું સુખ મળી જશે એમ માનવું એ પણ અક્ષતથી બિલકુલ છે. પ્રભુ પાપો મનુષ્યને ફરી ફરી સુધરવાની તકો આપે જ જાય છે. પણ માનો કે કોઈ અત્યંત જૂડા માણસ લાખો જન્મો લેવા છતાં સુધરવા માનતો જ ન હોય, તોપણ

તે અર્નત કાળના નરકમાં જતો નથી, પણ ચિયોસોફી પ્રમાણે વિકાસકર્મના કાર્ષ ખીજી યોજના અમલમાં મુકાય ત્યાંસુધી તેને અલાહેદા રાખવામાં આવે છે, અને તેવી કાર્ષ યોજના હસ્તીમાં આવે ત્યારે તદ્દન જુદા જ સંજોગો વચ્ચે તેને એક વધુ તક આપવામાં આવે છે. બિશપ લેડબીટરના કહેવા પ્રમાણે એક નાપાસ થયેલો છોકરો જેમ ખીજે વર્ષે નવા છોકરાઓ સાથે બણે છે તેમ તે અત્યંત નકારા માણસને નવા જ વાતાવરણમાં મૂકીને સ્વસુધારણા માટે નવી જ તક આપવામાં આવે છે.

ખરું જોતાં તો ખીજી દુનિયામાં નરક જેવું કાર્ષ છે જ નહિ, પણ માત્ર હમેસ્તગાન (Purgatory) છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણે “પરગેટરી” એટલે કરેલા પાપોનો પથાતાપ કરી, આધ્યાત્મિક સફાર્ષ મેળવી, સ્વર્ગ માટે લાયક થવાનું સ્થળ. પહેલવી લખનારાઓ આ જગ્યાને હમેસ્તગાન કહે છે. જ્યારે મુસ્લિમો તેને અલઅરફને નામે ઓળખે છે : ગ્રામીન ગ્રીકો આ સ્થળને Hades, અને મધ્યયુગના ખ્રિસ્તીઓ તેને Limbus કહેતા. પરંતુ “પર-ગેટરી” ને માટે ચિયોસોફીએ એક બહુ જ અર્થશૂન્ય શબ્દ ચોંટ્યો છે અને તે “કામલોક” છે, અને તે શબ્દ હવે આપણે નરકને ઠેકાણે વાપરીશું. “કામલોક” એટલે આ જગતમાં જે ખૂરી વાસનાઓ અને લાગણીઓ આપણે ધરાવી હોય તેનો બદલો લેવાવવાની, તેનું જોર ખપાવી દેવાની અને અને તે પાપી લાગણીઓ પૂરેપૂરી યાંત પાડી હર્ષ નિર્મળ બનાવવાની જગ્યા. વસ્તુતઃ આપણે જોયું કે “કામલોક” એ કાર્ષ “લોક” અથવા જગ્યા નથી પણ માનસિક સ્થિતિ જ છે, જે કે સૌને સમજાય તેટલા માટે તેને એક સ્થળ હોય એમ વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

મરણ પામ્યા પછી તુરત યુનર્જનમ મળતો નથી, પણ પહેલાં મરનારે આ જીવનમાં પોપેલી નકારી લાગણીઓ કામલોકમાં ખપી જાય છે; તે પછી આ ધરતી ઉપર કરેલા ઉત્કૃષ્ટ વિચારોનો ખુલાસો તેને સ્વર્ગમાં પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે બાદ ફરી પાછો તેને જન્મ આપવામાં આવે છે. જો મરણ પછી તુરત જ ખીજે જન્મ મળે, તો પાપી માણસ એમને એમ જ એનાં પાપો સાથે જન્મી પડે અને જેવો હતો તેવો જ એના દુર્ગુણોનો શુભામ રહેવા પામે અને તેનામાં સુધરવાની શક્તિ જ ન રહે. પણ નકારી લાગણીઓનું માનસિક દુખ ખપી જાય ત્યાંસુધી કામલોકમાં તે લેવાયા પછી, અને પવિત્ર વિચારોનો આનંદ સ્વર્ગમાં અનુભવી પવિત્રાઈનો પણ બદલો મેળવી લીધા પછી જ મરનારને નવી નિર્દોશી તક આપવામાં આવે છે.

કામલોકમાં મનોવેદના કેવી થાય છે તે આપણે ગ્રીક ઇતકથામાં વૃષ્ટિવેલા ટેનટેલસ અને સિસિફસ નામના બે રાજાઓને બીજી દુનિયામાં થયેલી સજા ઉપરથી સમજી શકીએ છીએ. ટેનટેલસને મરણ પછી તેના પાપ માટે એક તળાવમાં ઝૂકવામાં આવ્યો : એ તળાવનાં પાણી તેના હોઠ સુધી આવતાં પણ તે જ્યારે તરસ્યો થઈ પીવા જતો ત્યારે તળાવનાં નીર એકદમ ઝોસરી જતાં અને તે તરસ્યો જ રહી જતો. તેના માથા ઉપર મેવાથી લચેલી ઝાડની ડાળીઓ રહેલી પણ તે ખાવા હાથ લમાવતાં તે ડાળીઓ ઉપર ખેંચાઈ જતી અને તે શૂન્યો જ રહી જતો. સિસિફસને સજા એવી હતી કે તેણે એક મોટા ગોળ પથ્થર ગબડાવી એક ટેકરીને મથાળે ચડાવવો; પણ . ભારે ઝહેમત પછી લગભગ મથાળે આવતાં તે એકદમ નીચે ગબડી જતો, અને તેને ફરી ફરીથી ઉપર લઈ આવવાની ફાકટ મહેનત કરવી પડતી. આ વૃથાનો તો માત્ર આલંકારિક જ છે, પણ તે ઉપરથી જણાય છે કે આ બંને રાજાઓ દુરાચારી અને લોભી હશે, તેથી કામલોકમાં પણ અતૃપ્ત રહી ગયેલી તૃષ્ણાઓને મતોપવા ભારે પ્રયત્નો કરવા છતાં તેઓને શાંતિ મળતી જ નથી. આપણા જ પાપને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલી માનસિક અશાંતિનું નામ તે નરક અથવા કામલોક.

એક દાર્શનિક કે વ્યભિચારી કે ક્રોધી માણસનું મરણ થતાં તેને કામલોકમાં ચાલુ ચરાખની તમજા, વિષયવાસનાની પીડા અને ક્રોધ કરવાની લાલચ રહે છે, પણ સ્થૂળ શરીર હવે ન રહેવાથી તે પોતાની ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરી શકતો નથી, અને જ્યાસુધી તે એ ઇચ્છાઓ ન છોડે ત્યાસુધી તેની મનોવેદના તેને રહે છે, અને જ્યારે એ તૃષ્ણાઓ પૂરેપૂરી ખતમ થાય છે ત્યારે જ તેની આગળ પ્રગતિ થાય છે ધણીઓ એમ ધારે છે કે દુઃખોના માત્ર વિચાર કરવામાં નહાતું કશું નથી, પાપી કૃત્યો જ કરવાં જોઈએ. આ માન્યતા તદ્દન શૂલભરી છે અને આપણે જોઈએ તેમ કામલોકમાં ખૂબી વાસનાઓનો પણ બહોળો તીવ્ર મનોવેદનામાં ભરી આપવો પડે છે. માત્ર પાપીઓ જ કામલોકમાં જાય છે એટલું જ નહિ પણ સવાળીઓને પણ ત્યાં રહેવું પડે છે, કેમકે દુનિયામાં એવો પુણ્યશાળી માણસ જાણેજ કોઈ હશે કે જેના મનમાં કોઈક વાર પાપી ઇચ્છા ન થઈ હોય એવી સઘળી ઇચ્છાઓની મનોવેદના તેણે કામલોકમાં ભોગવે જ છૂટકો. ઈશ્વરની યોજના જ એવી છે કે એકપણ પાપી વિચાર કે વાસના

તેનાં યોગ્ય પરિણામ ભોગવ્યા વિના રહી શકતાં નથી બારે કપરા સભોગો-
માં, માતા અને બાઈઓના દયાળુને વશ થઈ ન છૂટકે યુધિષ્ઠિરે કુરુ-
ક્ષેત્રમાં એક અર્ધસત્ય ઉચ્ચાર્યું, પણ મહાભારત પ્રભાણે તેટલા માટે પણ
તે પવિત્ર પુરુષને ખીજી દુનિયામાં પહેલા નરકની ચાતના ભોગવવી પડી
હતી. કામલોકની રચના તપામતાં ખુદાનો ખારીક ઇન્સાફ નજરે પડે છે,
સ્વર્ગની ગોઠવણ ભોતાં ઇન્સાફની સાથે તે માલિકની ગહેમત પણ દેખાય
છે, અને ઇનસાનને ફરી ફરી જન્મો આપી દુર્ગુણોનો સામનો કરી પવિત્ર
ખનવાની અને હેવટે પોતાની અખડ રાશનીમાં વિલીન થવાની પરવર-
દિમાર ને તકો આપે છે તે ઉપરથી તેના અપાર પ્રેમ અને હાપણના
પણ દર્શન થાય છે.

મરનાર જ્યારે કામલોકમાં આવી પોતાની લાગણીઓનું ફળ ભોગવે
છે ત્યારે તે લાગણી-શરીર અથવા કામરૂપ" ધારણ કરે છે, અને આપણે
જે સાત શરીરો કે તરવો વર્ણવ્યાં છે તેમાંનું કામરૂપ તે ચોથું છે કામ-
લોકમાં મરનારના ખાકી રહેલાં ત્રણ તરવો (અમર ત્રગડી) મૌણ્ય રહેવા
પામે છે. જો એણે ઉત્કૃષ્ટ વિચારો કર્યા હશે તો આગળ જતા એ આ ત્રણ
તરવોમાં જરૂર કાર્ય કરશે પણ હાલ તુરત તે કામલોકમાં છે ત્યાંસુધી એ
ત્રણ અમર તરવો તેને આનંદ આપી શકે એમ નથી હાલ મરનાર કામરૂપ
અથવા લાગણી-શરીરમાં રહેતો હોવાથી તે આ ધરતી તરફના ખેંચાણને વશ
રહી શકે છે, અને સગાવહાનાં મિત્રો વિગેરેની લાગણીઓ અને ઇચ્છાઓ
તેને અમર કરી શકે છે માટે મરનારના હિતાર્થોઓની ફગજ છે કે તેને
માટે યાતિ અને પ્રેમના વિચારો મોકલવા અને આ દુનિયા પ્રત્યેનું ખેંચાણ
ઓછું થઈ રૂમ્ તરફ તેની પ્રગતિ થાય એવી પ્રાર્થના કરવી જો મરનારની
દુન્યવી ઇચ્છાઓ કામલોકમાં ખહુ ભેરદાર રહેવા પામી હોય તો તે કાષ્ઠ
મિડિયમ દ્વારા તૃપ્તિ મેળવવા પ્રયત્નો કરશે, પણ આ રીતે આ દુનિયા
સાથે તેનો સંબંધ ચાલુ થવાથી તેને સ્વર્ગમાં જતા દીવ થશે માટે કામ-
લોકમાં જોટલી ઇચ્છાઓ ઓછી, જોટલું આ ધરતી સાથેનું વળગણ કમતી
તેટલો સ્વર્ગે મચગવાનો અવકાશ પ્રમાણે

આ તબક્કે આત્મધાતના પરિણામોનો વિચાર કરીએ સૂક્ષ્મ શરીરમાં
આપણી શક્તિઓનો મહુ વિકાસ થાય છે તે ઉપરથી એવું અનુમાન
નીકળતું નથી કે આપણે આપણા હાથે જ આપણી હયાતીનો અત આણુનો
સોની જીવનદોરી તે માલિકના હાથમાં જ છે અને અત્યંત ગંભીર કારણે

સિવાય અવિચારીપણે તે આપણે હાથે જ કાપી નાખવાથી પ્રભુના ગુનેગાર બનવા ઉપરાંત આપણે આપણી પીડા ટાળતા નથી પણ તે વધારી દઈએ છીએ. અમુક કાર્યો કરવા અને અમુક અનુભવો મેળવવા આપણને આ જીવન પ્રાપ્ત થયું છે, અને જે અહીં ધોખવાનું છે તે આ જીવન મિત્રાપ બીજા કર્મથી ધોખી સઘાય એમ નથી. માટે કુદરતે નીમેલી પડી આવે ત્યાં મુધી આપણે આપણી જ દત્તા કરવાથી બાક રહેવું જોઈએ. માણસ મરણ પામે છે ત્યારે તેના મનને એવો ક્ષોભ લાગે છે કે ફેટલાક દિવસો મુધી તે બેખબર જેવો અર્ધજાનની રિયતિમાં રહે છે; પરંતુ જોઈએ આત્મદત્તાથી પોતાના જીવનનો અંત આપણે હશે તેઓને એટલો સખત આઘાત લાગશે કે અડવાડિયાંઓ કે મદિનાઓ મુધી પણ તેઓનું જાન ખુલ્લું થવા પામશે નહિ. આઘા-ઉમેરીથી બરપૂર એક માણસનો અંત જો આત્મધાતથી આવે તો તે કામલોકમાં જઈ અત્યંત અચાંત રહેશે, અને લગારે તક મળતાં તે મિદિયમોના સમાગમમાં આવી દુનિયા'સાથે સંજલ સાધવા આતુર રહેશે. ખૂન થયેલાઓ અને અકરમાતથી મરણ પામેલા કમનસીમ માણસોની એ જ દશા હોય છે. એ સૈને જેટલાં વર્ષ તેઓને આ દુનિયામાં કાઢવાનું નિર્માણ હતું તેટલો જ સમય વધારે કામલોકમાં રહેવું પડશે. આમરને ખાતર અને નાગોશીથી બચવા સારુ માણસ કાઈવેળા આત્મધાત કરે છે; પણ કામલોકમાં અહીં હતી તેથી વધુ બેકારારી, અચાંતિ અને આકુળઆકુળતા તે અનુભવશે. ખરું જોના તો આત્મધાત કરનાર માણસને કામલોકમાં પૂરે-પૂરો મરેલો ગણવામાં આવતો નથી. તેનું લાગણી-ચરીર અથવા કામરૂપ જોઈએ તે કરતાં વધુ સચેત ચર્ષ જાય છે, અને તે પ્રમાણમાં તેને નજીવી લાગણીઓથી પણ પીડા ખમવી પડે છે. કુદરતી મોત વખતે તો માણસને બીજી દુનિયામાં જવા સારુ કાષ્ટક તૈયારી કરવાનો સમય ધણું કરીને મળે છે, અથવા તો પોતાના મન અને સંકલ્પશક્તિથી તે લાગણીઓ ઉપર કાબૂ પણ મેળવે છે; પણ આત્મધાતથી તેમ ન ચર્ષ શકવાને લીધે કામલોકમાં તેની લાગણીઓ બહુ તોફાન રહેવા પામે છે અને તેને માનસિક દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે દુખથી છૂટકારો થશે એવી આશામાં આત્મધાત કરવો તે ભૂલ છે.

નકારાં કાર્યોનાં ફળ આ દુનિયામાં ભોગવવાં ન પડે માટે જીવનનો અંત આણવો એ મૂર્ખાઈ કહેવાય કેમકે અહીં નહિ તો કાઈ બીજા જીવનમાં કે બીજા જન્મે પણ એ ફળ ભોગવ્યા વિના છૂટકો જ નથી. માટે આત્મધાતથી અનિષ્ટનું નિવારણ થતું નથી, પણ એ અનિષ્ટ આપણને કાષ્ટક

મોર્કુ પણ વધારે તીક્ષ્ણરૂપે આવી મળે છે અલગત આત્મધાત કરવાનો હેતુ પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે એક સી કોઈ જુઝાને હાથે પોતાના શીયળનો ભગ ન થાય તેટલા સારુ ન છૂટકે આત્મધાત કરે, અથવા પિતા પોતાના પુત્રને બચાવવા સીધો મોતના જડખામાં જાણીજોઈને ધસે તો તેમને હેતુપૂર્વક આત્મધાત કરનારની કક્ષામાં મૂકવામાં આવતાં નથી કોઈ દુઃખથી દીવાનો મની ધડીભરની ઘેવજામાં પિરતોલ ફેડી પોતાના જીવનનો અંત આણે તેની પણ ચાત મને જાણી જોઈને આત્મધાત કરનાર જેવી ખૂરી હાલત થતી નથી જેમ કેદખાનામાંથી નામો છૂટનાર બદીવાન સરકારનો કાપદો તોડે છે, તેમ બચાખરા દાખલાઓમાં આત્મધાત કરનાર માણસ ખુદાના ફરમાનનો ભગ કરે છે, અને જેમ કેદી ફરી પકડાઈ વધુ સજા મેળવે છે તેમ આત્મધાત કરનાર ઈશ્વરી યોજનાની બહાર નીકળી શકતો નથી, પણ કામલોકમાં તે વધુ અચાંતિ અને બેકારારી ભોગવે છે. માણસ પ્રભુ સામે બળવો કરે તે કરતાં તે માલિકની આજ્ઞાને સંપૂર્ણ ધૈર્ય અને શ્રદ્ધાથી માથે ચડાવે એ જ ઇષ્ટ છે.

કામલોકમાં રહેવાનો સમય આપણે આ ધરતી ઉપર કેટલા પ્રમાણમાં ખૂબ વિચારે કે જુરસાઓ સેવ્યા હશે તે ઉપર આધાર રાખે છે એક સત પુરુષ અલગત થોડો જ સમય ત્યાં રહી શકે કામલોકમાં જેટલું રહી શકાય તેના કરતાં રત્નમોનો વાસ ઘણો લાભો થશે આપણને ધણી વાર સમજાવવામાં આવે છે કે જે માણસનાં પાપ વધારે તે નરકમાં જશે, જેના પુણ્ય વધુ તે સ્વર્ગે જશે અને પાપપુણ્ય બંને સગળા તે હમેસ્તગાન (Purgatory) માં પડી પથ્થાત્તાપ કરી પાછો સ્વર્ગમાં દાખલ થશે પણ એમ જો હોય તો એક શખસે ૪૯ ટકા પુણ્ય કરેલું હોવા છતાં ૫૧ ટકા પાપ કર્યું હોવાથી તે નરકમાં જ સળડે અને એનું લગભગ અડધાઅડધ પુણ્યશાળી જીવન મજૂરીમાં ન લેવાય એ કદાચ રીતનો ન્યાય ? ચિયોસોફ્રો પ્રમાણે, આપણે જોયું તેમ, નરક તો છે જ નહિ પણ માત્ર કામલોક (Purgatory) અને સ્વર્ગ છે, અને તે બંને જીવનમાં આપણા દરેક દરેક વિચાર, લાગણી કે કાર્ય માટે આપણને પૂરતો માઠો કે સારો બદલો ભોગવવો પડે છે, અને ખુદાઈ ઇન્માફ સાથે ચિયોસોફ્રોનું આ શિક્ષણ વધુ બધેસતું છે એમ સૌ કોઈ કબૂલશે આ જગતમાં કોઈને સેવાધર્મમાં જ સુખ સાપડે છે, કોઈને અભ્યાસમાં જ આનંદ મળે છે કોઈને ધનપ્રાપ્તિમાં કોઈને વિધવાસનામાં કોઈને શરાબખાણમાં જ મોજ મળે છે જ્યારે આ રીતે સૌ કોઈની અભિરુચિ જુદી જુદી હોય ત્યારે સૌને મારે એક જ પ્રકારના નરકથી પૂરતી પીડા

કેમ થાય અને એક જ જાતના સ્વર્ગથી પૂરતી ખુશાલી પણ કેમ હાંસલ થઈ શકે? વળી માણસ એક જ પ્રકારની પીડાથી ટેવાઈ જઈ વખત જતા નરકની પાતનાઓને પણ ત્રાસરૂપ માનતો બંધ થશે, અને લાંબે કાળે એકના એક આનંદથી એને સ્વર્ગમાં પણ કંટાળો લાગશે. પરંતુ ધિયોસોરીએ સમજાવ્યું છે તેમ દરેક માણસ પોતપોતાનો જ કામલોક અને સ્વર્ગ ભોગવે છે; દરેકને માટે એ ભુવન જુદું છે—સૌને માટે એક નથી, અને દરેક વ્યક્તિ પોતાની જ ખૂરી લાગણીઓને અનુસરતું પ્રમાણસર દુઃખ કામલોકમાં અનુભવે છે, અને પોતાના જ નેક વિચારોને લગતો પ્રમાણસર આનંદ સ્વર્ગમાં ભોગવે છે.

૫. કામલોકની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ

આપણે જોયું કે એક નેક માણસને પણ તેને પોષેલી થોડીક ખૂરી લાગણીઓ માટે થોડોક સમય કામલોકમાં જતું પડે છે, પણ કામલોકમાં આવા પુણ્યદાળી આત્માઓ પણ આવવાથી તે મર્ત્ય દુઃખનું જ નહિ પણ ઉપયોગી કાર્યો દ્વારા સંતોષ મેળવવાનું પણ ધામ યર્ષ પડે છે જેમને સેવાનો શોખ છે તેઓ કામલોકમાં ખીજી વ્યક્તિઓની સેવા અથવા યોગ્ય રાહમરી કરી શકશે, જેઓ વિદ્વાન હશે તેઓને આ દુનિયામાં દેખાય છે તે કરતા વધુ નગ્ન સત્યો સાપેક્ષે, જેઓ કલારસિક છે તેઓ ઉચ્ચ પ્રમાણના સૌન્દર્યના દર્શન કરી શકશે. ત્યારે ટૂંકમાં આપણે ધરતી ઉપર જીવતા હોયે તે કરતા વધુ મરનારો જીવત છે, કેમકે આપણા કરતા એઓની શક્તિઓનો વિકાસ ખૂબ વધારે થાય છે. આ દુનિયામાં આપણા વિચાર અદ્યક્ષ રહેવા પામે છે જ્યારે ધિયોસોરી પ્રમાણે ખીજી દુનિયામાં દરેક વિચાર તેના ગંગ અને આકૃતિ સાથે દૃશ્યમાન થાય છે. વળી આ દુનિયામાં આપણને ચાલુ આરામની જરૂર પડે છે ત્યારે ખીજી દુનિયામાં સ્થૂળ શરીરના અભાવે થાક લાગતો જ ન હોવાથી સંસ્કારી આત્માઓ સેવા, સત્યશોધન, સૌન્દર્યપ્રાપ્તિ વગેરે દિશાઓમાં પોતાની શક્તિઓ સતત રોકી શકે છે.

પણ સામટી રીતે જોતા કામલોકમાં ખૂરાઈની માનસિક પીડા યતી હોવાથી દુઃખના દર્શન વધુ થાય છે કેટલાકોને પૈસાટકામાં, કાષ્ટને લોભ-લાલચમાં, કાષ્ટને મોહમાયામાં, કાષ્ટને પુત્ર કે પત્ની વગેરેમાં જેંચાણો રહી જાય છે, અને ક્યારે ધરતી સાથે કોઈ મિડિયમ વગેરે-દ્વારા સબધ સંધાય તેની તેઓ રાહ જુએ છે. પાપમાં ફસી મરણ પામેલી આ પોતાના ફસાવનારને આ દુનિયામાં એક ઘડી પણ જોઈને બેસવા દેતી નથી, પણ તેના સ્વપ્નમાં આવી યા જૂત તરીકે ત્રાસ પમાડો તેને પરેશાન બનાવી

મૂકે છે તે માણસને આ ઘટિત સજ્જ થતી હશે, જો કે આ પ્રકારની વેરની વસુલાત કરતા તે કમનસીમ સ્ત્રી પોતે પણ દુનિયાના વળગણુમા લપટાય છે અને સ્વર્ગ તગ્દની એની પ્રગતિમા ઢોલ થાય છે કુદરતનો નિયમ એવો છે કે એક દુષ્ટત્વ કર્યા પછી કરનાર ફરીફરીને તેના મનમા તે ક્રિયા બજાવ્યા જ કરે છે, અને દરેક વખતે તેને વધુ ને વધુ સતાપ અને બચ ઉત્પન્ન થાય છે. એ જ કારણસર એક ખૂની સરકાગ્થી સજ્જ પામે તે પડેલા પોતાના અત કરણથી સજ્જ પામી ચૂકે છે, એટલું જ નહિ પણ ખૂન થયેલા અજસના આકારથી તે ખીજી દુનિયામા પણ ત્રામ પામે છે ત્રીક દંતકથામા જેને Eumenides અને રોમન દંતકથામા જેને Furies કહે છે તે વેરની ત્રણ દેવીઓ છે, તેઓના માથામા સર્પો લપટાયા છે અને તેઓની આખોમાંથી લોહી ઝરે છે તેઓ નરકમાંથી જિંદી આવી પાપી માણસની આજુમાજુ લખી તેને એક ઘડીનો પણ આરામ આપતી નથી. આ દેવીઓ તે કોઈ જ નહિ પણ તે પાપીના અતરના પશ્ચાત્તાપના અથવા તેના જ ભૂડા વિચારો અને લાગણીઓનાં મૂર્તસ્વરૂપો છે અને તે ખૂરા વિચારો શાત પડે ત્યાસુધી આ કે ખીજી દુનિયામા તે માણસનો પીછો છોડતા નથી.

ખિશ્પ લેડમીટર જણાવે છે કે એક ઘરમા એક વાર કોઈ મોટા પક્ષીનું ભૂત ભમવું હતું તે પક્ષી ખીજીઓને હેરાન કરતું પણ કોઈ એને મારી શકતું નહિ તે પક્ષી કોઈ મરનાગ્ની અત્યંત વાસનાનું મૂર્ત સ્વરૂપ હતું, અને તેની છત્છા ખૂરી ન પડવાથી તે હજી ઘરનો ઉપર ભરના કરતું હતું, એમ માની શકાય કેટલીક વખત મૂર્તસ્વરૂપ વિના માત્ર અવાજો સંભળાય છે : દાખલા તરીકે લગાઈમાં જખમી ચર્મ મરણ પામેલાઓની ચીસો લાખા કાળ સુધી યુદ્ધક્ષેત્રમા સંભળાયા કરે છે, જે ઉપરથી તે મરનારોને ખીજી દુનિયામાં શાંતિ ન હશે એવું અનુમાન નીકળી શકે જેમ એક આમેરિકાની રેકોર્ડ ગાનારનો સ્વર ઝીલી ગાનારના મરણ પછી પણ તે સંભળાતી શકે છે, તેમ દુઃખ, ક્રોધ, રોષ, ધિક્કાર વગેરે લાગણીઓના સ્વર કુદરતમાં નોંધાઈ જાય છે, અને કોઈક સમયે લોકોને કાને પડે તેમને ગાફિલ બનાવે છે જે માણસે પોતાનો હયાતોમાં ખીજીઓને દુઃખ દીધું હતું તેને જીવતાજીવત દુઃખીઓના રોષ અને ધિક્કારનાં અદિલનોથી ત્રાસ થશે અને તેની ખાજી બગડશે, અને મરવા પછી એ દુઃખના વિચારો રગ અને આકૃતિ ધરી ખીજી દુનિયામા પણ તેને હેરાન કરશે.

તુલસી દાખ મરીન કા કબી ન ખાલી જાય,
મુએ ઢોરકે ચામસે લોહા ભરમ હા જાય .

તેમ આ કે પેલી દુનિયામાં ગરીબની કકળતી આંતરડીની હાથ અસર ઉપજાવ્યા વિના રહેતી નથી. તેથી જિલ્લું જેણે વાલીમલાઈનો જ સર્વત્ર સુવાસ ફેલાવ્યો હશે તે મરણ પછી કામલોકમાં પણ આભારી હૃદયોમાંથી નીકળતા પ્રેમાળ વિચારોથી આનંદ પામશે.

અનેક આકર્ષણોમાંથી કનક અને કામિનોના મોહપાશ સૌથી બળવાન છે. પૈસાની લગ્નની મરણ પછી પણ ચાલુ રહે છે અને મરનાર નેના માલ-ખજાના તરફ ખેંચાઈ આવે છે કે રખે કોઈ પારકા માણસના હવાલામાં તે ચાલી જાય. મરણ પામેલા શ્રીમત પણ લોકો માણસ માટે કહેવાય છે કે તે “સાથ રહને ધન ઉપર બેઠો છે”—તેનું તાત્પર્ય આપણે હવે સમજી શકીએ છીએ. જો માણસમાં લગાવેલ શાંતિ અને ઈશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધા હોય તો કામલોકમાં રહેવાનો તેનો મમય કાર્ષક આગમથી પસાર થાય. પ્રભુ એક બૂંડાને આ દુનિયામાં સુખી કરે છે તેને બદલે તેને ક્યારે સજા કરશે એવો ચાલુ વિચાર કર્યા કરના નિર્થક છે, અને ઈશ્વરની અચલ ન્યાયવૃત્તિમાં આપણી શંકા દર્શાવે છે. એક નિર્દોષ માણસનું બીજાએ અદિત કર્યું હોય તો તે નિર્દોષ માણસ વિચાર કરતો—‘પ્રુદાના દરનારમાં અમે મને હાજર થઈશું; તું મારી ફરિયાદ રજૂ કરીશ અને ત્યાં અમારો આખરી ઇન્સાફ થશે.’ આ વિચારમાં પણ બૂલ થાય છે એમ મમને કે અદિત કરનાર માણસ મરણ પામ્યો, અને તેના પચાસ વર્ષ બાદ તે નિર્દોષ માણસની લાંબી જીવનયાત્રા પૂરી થઈ. શું તે મુદત દરમિયાન પહેલા મરનાર પેલા દુષ્ટ માણસને તપાસ વિના પ્રભુએ કાચી જેલમાં પૂરી રાખ્યો હશે કે બીજો માણસ ફરિયાદ કરતો આવે ને પછી જ સુનાવણી શરૂ કરે ? તે દુષ્ટ માણસે અનેક પાપો કર્યા હોય, માટે તેના અનેક ફરિયાદીઓ મરીને આવે ત્યાંસુધી શું મીનોઈ તપાસ મુતતરી રહેતી હશે ? ઈશ્વરના ન્યાયમંદિરમાં આવી ધટના હોતી નથી, અને એક માણસ મરણ પામવા પછી તરત જ માઈ કાર્યોની માનસિક યાતનાઓ તે કામલોકમાં લોગવાની શરૂ કરે છે, અને બીજો માણસ મરણ પામી કામલોકમાં આવે તેટલામાં તો તે પહેલાં મરનારની કેટલીક પ્રગતિ પણ થઈ ગયેલી હોય છે. માટે કોઈને હાથે આપણે અકલ્યાણ થયું હોય તોપણ વેરલાવની લેણમાત્ર જરૂર નથી; કોઈ વહેણ મોઢું મરી ગયું હોય તેની પણ ચિંતા નથી; મધ્યમાં કાર્યો ઈશ્વરને ચોપડે નોંધાયા છે, અને ફરિયાદી અને સાક્ષીઓ હાજર હોય તા નહિ તો પણ ચોખ્ખ સમયે દુષ્ટ માણસને તેની મનોવેદના દ્વારા પૂરતી શિક્ષા થવા વિના રહેતી નથી.

પ્રેમમાં મળેલી નિષ્ફળતાને પરિણામે ચડેલા અપાર ક્રોધ અને વેર-ભાવથી આ અને પેલી દુનિયામાં કેટલીક ભયંકર ખરાબી થાય છે તે નિશ્ચય લેડબ્લીટરે નોંધેલા એક બનાવ ઉપરથી આપણે સમજી શકીશું. એકવાર એક એવું ખજર હતું કે જે પકડવાથી પકડનારને કાંઈ સ્ત્રીને તે ભોડી દેવાનું મન થઈ આવતું. આનો ખુલાસો કાઢતે સમજતો નહિ, પણ એક વાર ગુપ્ત શક્તિઓ ધરાવતો એક માણસ ત્યાં આવી ચડ્યો. ગૂઢ વિદ્યામાં આગળ વધેલા આવા માણસો આપણા લાગણી-શરીરો પણ જોઈ શકે છે, અને તેથી તે માણસે જેવું ખજર પકડ્યું કે તેણે એક પકાણુંનું સૂક્ષ્મ શરીર પોતાને ખૂન કરવા ઉત્તેજિતુ જોયું. પછી તપાસ કરતા જણાયું કે આ ખજરનો માલિક એક પકાણું હતો, અને આ જ ખજર વડે પોતાની બેવડા ઓરત અને તેના ચારને ઠાર કરી જે સ્ત્રીઓ હાથ આવે તેમને તે વડે કતલ કરવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી જેવડે તે પકાણું પોતે પણ એક ખૂની હુમલાનો ભોગ થઈ પડ્યો હતો. પરંતુ આટલું છતાં બીજી દુનિયામાં પણ પકાણુંના ક્રોધ અને વેરભાવના શાત પડ્યા નહિ હવે તેના સૂક્ષ્મ શરીરે ખજરનો કમળો લીધો અને જેના હાથમાં તે જાય તેને તે ખૂન કરવા પ્રેરતું આખરે તે ખજરને તોડી ટુકડા કરી દાટી દેવામાં આવ્યું આ દાખલા ઉપરથી ક્રોધ અને વેરથી બીજી દુનિયામાં મરનારની કેવી ભયંકર અવગતિ થાય છે અને તેના પરિણામો બીજાઓને કેવા ભોગવના પડે છે તે સ્પષ્ટ થાય છે.

જે મરનારો અત્યંત દુર, લપટી કે અધમ હોય તેઓ બીજાઓ મારફત પણ પોતાની વૃત્તિઓ સતોષી શકે છે. દારૂડિયાથી મરણ પછી દારૂ તો ન પિવાય પણ તે બીજાને દારૂ પીવા ઉશ્કેરી શકે અને તે દારૂ થોડીક તૃપ્તિ પોતે પણ મેળવી લે છે. એવા મરનારો જીવતાઓ પાસે નીચમાં નીચ પાપો કરાવતાં અચકાતા નથી એવા અધમ મરનારાઓના ટોળે ટોળા કસાઈખાના, ફૂટણખાના, શરાબખાના ચાતો એવી કાંઈ જગ્યા કે જ્યાં હલકી મનોવૃત્તિઓ કે વાસનાઓ પોપાતી હોય ત્યાં ભમ્યા જ કરે છે, અને બીજાઓને નીચ કામ કરવાનું ઉત્તેજન આપ્યા જ કરે છે. આવા મરનારાઓને આપણે પિશાચો કહી શકીએ અને અગ્રેજીમાં તેમને Incubus કહે છે. આવા પાપી કર્મો બીજી દુનિયામાંથી પણ કરાવી તેઓ કામલોકમાં પોતાનું મુકામ અત્યંત લંબાવે છે, કેમકે આ સંબંધી નહારી લાગણીઓ સંપૂર્ણપણે ખપી જાય નહિ ત્યાંસુધી કામલોકમાંથી રદગે જવાનું નથી.

માણસનું ચારિત્ર એકદમ બદલાઈ જતું નથી અને મોત પછી પણ મા એકદમ ફેર પડતો નથી. જે બૂંડા હતા તે કેટલા સમય સુધી બૂંડા જ હે છે : જેઓને હાસ્ય મસ્કરીનો શોખ હોય તેઓ કામલોકમાંથી પણ ક મળતા આવું તોફાન કરવા કે કરાવવા ચૂકતા નથી, ‘આદત મન્ય મૂએ’ મેમ આપણે કહીએ છીએ, પણ ચિયોસોફોની નજરે મર્યા પછી પણ ‘કાંઈ અને અટક્યાળીની આદત જતી લાગતી નથી આ કારણસર પ્રેતા-લાદન મંડળની એક વેળાએ તેમાં ભાગ લેનારાને કેટલીક વખતે યજ્ઞકાંડની યસાદી ચાખવી પડે છે, કેટલીક વેળાએ ત્યાં પથરા પડે છે, યા ખારીના ત્રય ફૂટે છે, ખ્યાલા રકામી ઊંચકાઈને ભોગે અફળાય છે અને મિથુનતીઓ દૃત્ય કરવા મડી જાય છે ! મિલપ લેડમીટરે એક મનાવ નોખ્યો છે કે મેનાવાહન મંડળની એક એક વેળાએ એકાએક એક ગાનર દાથી ચોરકા-સા ધસી આવ્યો, તેથી અત્યંત ભય પામી સૌ બહાર નાસી ગયાં. પણ ટિટામાં કોઈ પ્રેત તરફથી અટકાવનો અવાજ સંભળાયો ત્યારે સૌને ખ્યાલ આવ્યો કે દાથી તો કોઈ મસ્તીઓર પ્રેતે ઉપજવેલું માયાફી રૂપ હતું ! આવી તે ભયરૂપ કહી યા બોળને ત્રાસ પમાડી કેટલાક મરનારો પોતાની પામળી દારાવૃત્તિ યા ટીખળીપણાને મનોષે છે

આપણે જેમ મરી જતા આપણું સ્થૂળ શરીર આ ખાડી ભુવન ઉપર ઊંડી જઈએ છીએ તેમ જ્યારે એક મરનાર કામલોકમાં પોતાની ખૂરી લાગણીઓ ખપાવી નિર્મળ બની સ્વર્ગે જાય છે ત્યારે પોતાનું લાગણી-શરીર અથવા કામરૂપનું ખોખું (Shell) પગલાડે મૂકતો જાય છે, અને આપણા સ્થૂળ શરીરના અણુઓ જેમ છૂટા પડી જાય છે તેમ તે કામરૂપના અણુઓ પણ ધીમે ધીમે છૂટા પડે છે જે મરનારે સારું જીવન ગાળ્યું હશે તો આ કામરૂપના ખોખામાં ઝાડું ચેતન રહેવા પામશે નહિ અને એ વહેંડું નાથ પામશે, નહિતો તેના અણુઓનું વિસર્જન થતા વિલબ થશે. આ ખોખાની આકૃતિ, રંગરૂપ અને કેટલાક લક્ષણો પણ જરામર મરનારના જેવા જ હોય છે શરીરના એક ભાગને ત્રે આપણે રોજ એક અમુક ગતિ આપીએ તો પછી આપણું મન કે મરજી ન હોય તોપણ તે અવયવ પોતાની મેળે તેજ દિલચાલ કરશે. તેમ કામરૂપ અમુક કાર્ય કરતું હતું, પણ જ્યારે મરનાર તે ઊંડી આગળ ચાલી ગયો ત્યારે તે કામરૂપનું ખોખું પણ એની એ જ ક્રિયા થોડાક વખત સુધી ચાલુ રાખશે પ્રેતાવાહન મંડળની એકમાં ભાગ લેનારાઓ કેટલીક વાર આ ખોખું જોઈને છેતરાય છે કે મરનાર પોતે જ તેમની સાથે સંદેશા સલાવવા આવ્યો છે, જ્યારે વસ્તુતઃ

તે મરનાર તો સ્વર્ગે પણ પહોંચ્યો હશે અને તેનું “અમર ત્રગડી” રહિત અને માત્ર ઊતરતા ગુણો ધરાવતું એક જોખુ જ તેમની આગળ આવ્યું હોય છે. માટે પ્રેતાવાહન વિદ્યાગા દગાવાના પ્રસંગો વારંવાર આવે છે, અને મરનાર, ખુદ આવેલો દેખાવા છતાં તે મરનારનું ખાલી જોખું જ હોય તો તેના સંદેશામાં ઝાઝો અર્થ કે સાર હોઈ શકે નહિ, કારણ કે તે જોખામાં નથી બુદ્ધિ, અંતઃકરણ કે આત્મા, નથી તેનામાં હોશિયારી કે કશી મૌલિકતા, પરંતુ તે વંત્રવત્ અમુક ટેવ પડી ગઈ હોવાથી અમુક ક્રિયા કર્યે જાય છે. એક બીજો ભય એ રહે છે કે મેમો વિદ્યાના જાણકારોના સપાટામાં જો આ જોખું આવી ગયું તો આકૃતકારક પરિણામો નીપજવાનો સંભવ રહે છે, કેમકે તે જોખુ બિલકુલ બુદ્ધિ વિનાનું હોવાથી તે બધા ખૂરા વચ્ચેનો વિવેક સમજતું નથી, અને જો મલિન આદોલનો તેના તરફ ફેંકવામાં આવે તો ય નની પેઠે તેનો જ મલિન ઉત્તર આપે છે.

તે ઉપરાંત કુદરતમાં કેટલાક અર્ધજાનવાળાં જાણે છે જેઓને થિયોસોફીમાં Elementals અથવા યક્ષો કહેવામાં આવે છે તેઓ હવા, અગ્નિ અને ધરતીમાં રહે છે; તેઓને આપણે જીન, પરી, વહેંતિયા વગેરે કહીએ છીએ, અને યુરોપમાં તેઓને elves, gnomes, sylphs, salamanders, fauns, satyrs, undines વગેરે નામોથી ઓળખવામાં આવે છે આ પ્રકૃતિના જાણે સ્વભાવે ટીપ્પણી અને તોફાની હોય છે અને કેટલીક વેળાએ કોઈ જોખાના સમાગમમાં આવી જવાથી તેઓ તે જોખામાં પ્રવેશ કરી તેને ધડીબર જીવત જનાવે છે, અને જે મરનારનું તે જોખુ હોય તેના નામ કામ વગેરે પોતે ધારણ કરી મિદિ-યઓને અને પ્રેતાવાહન મકળના સર્વ સંબોધને કંઠે છે. આ ખાકી જીવન-માં દગાખાજી જાણે ઓછો હોય તેમ મરણ પછી ચૂકમ જીવનોમાંથી પણ ઉતરાવાના ચાલુ પ્રસંગો જીભા ધાય છે, અને તે માટે મનુષ્યસ્વભાવમાં પડી ગયેલા દુર્ગુણોનો જ આપણે આભાર માનવો જોઈએ.

આ પ્રસંગે મરનારો આપણને મદદ કરી શકે કે કેમ તે પ્રશ્ન તપાસીએ આપણે માનીએ છીએ કે મરનારા આપણાથી દૂર દૂર કોઈ પ્રદેશમાં ચાલી ગયા હશે, પણ તેમ નથી. તેઓ આપણી તદ્દન નજીક છે, આપણી મુશ્કેલીઓ તેઓ સમજે છે, અને નની શકે તો આપણને મદદ કરવા તેઓ તત્પર છે. અલગત જોજી દુનિયામાં ધીમી પ્રગતિ તો ચાલુ છે જ. અને તેથી દરેક ધડીએ તેઓ આપણાથી વધુ દૂર જાય છે, પણ કેટલાંક

વર્ષો સુધી તેઓ આપણને સહાય કરી ચકે એટલાં આપણી નુનદીક હોય છે. જેમ મરનાર નેક હોય છે તેમ તેની પ્રગતિ વધુ ઝડપી હોય છે. મરનારાં પાસે આપણા મનમાં આવે તે વિગત જાણી લેવી ઉચિત નથી, અને બિશપ લેડબીટરે કહ્યું છે તેમ મરનારાં કાંઈ જાનણી જાતની પૂરી પાડનારું જુદી પોલીસનું મંડળ નથી કે ખાફી જીવન ઉપરના નવરા નકામા-ઓની જિજ્ઞાસા પૂરી પાડવા કરે. પણ આપણી ખરી મુશ્કેલીમાંવી મરનારાં જે સાહે તો આપણને ઉગારી ચકે, બચનું નિવારણ કરી ચકે અથવા આજરૂની રક્ષા પણ કરી ચકે છે. તેઓ સ્વપ્નદ્વારા, અથવા એક મજબૂત વિચાર મોકલાવી, અથવા મિડિયમો મારફતે બેદી લખાણો કરી, ટેમ્પલ ઉપર બેદી ઠોકાઓ મારી અથવા xPlanchette અને Ouija board નામના તખતાઓની મદદથી જીવતાઓ ઉપર પ્રદેશ મોકલાવી ચકે છે. કોઈ માણસના જનમાલ કે આજરૂનો વિના વાકે નાશ થવાનો મમત્ર હોય ત્યાં તે એકદમ ગેમી રીતે બચી જાય છે અને તે પોતે પણ પોતાના બચાવ માટે આશ્ચર્ય પામે છે ત્યારે કહેવાય છે કે—“એ તો એનાં વડીલોનાં પુણ્ય આડે આવ્યા તેથી એ મચી ગયો.” મરનારો શી રીતે આપણને બચાવી લે છે તે જાણવા પછી આપણે આ કહેવતનું તાત્પર્ય સમજી શકીશું.

મરનાર જીવતાની કેટલી લગોલગ રહી ચકે છે અને જીવતાનું તે

પ્રતેતાવાદન મડળમાં એક નાના મેજ આસપાસ થોડા માણસો બેસી તેની ઉપર પોતાના આગળા મૂકે તો મેજ ધીમેથી એની મેજે હાલવા માટે છે અને ઠોકા સભળાય છે. તે પહેલાં આપણે તારખાતામાં યાય છે તેમ અમુક નિશાનીઓનો અર્થ પારખવાનું ધોરણ નક્કી કરી રાખવું જોઈએ—દાખલા તરીકે એક ઠોકા એટલે A, બે ઠોકા એટલે B, વગેરે ; એની રીતે ઠોકાઓ દ્વારા શબ્દો અને વાક્યો પણ, ધીરજ હોય તો, સમજી શકાય છે. કેટલીક વેળા બે સ્ટેટની વચ્ચે અથવા એક સ્ટેટ અને મેજની વચ્ચે મરનારના સૂક્ષ્મ શરીર મારફતે આપોઆપ લેખ લખાય છે જેને આત્મચાલક લેખન (Automatic Writing) કહે છે. કોઈ વખતે પ્લેનરોટ નામનો એક નાનો તખતો અને તેની સાથે જોડેલી એક પેન્સિલ લેવામાં આવે છે: તે તખતા ઉપર આગળા મૂકવામાં આવે છે, એટલે પેન્સિલ આપોઆપ ચાલવા માટે છે અને કાગળ ઉપર બેદી લેખ લખાય છે. ફેટલાક લોકો “વીજા” (Ouija) નામનો એક તખતો લે છે જેની ઉપર બારાખડીના અક્ષરો લખેલા હોય છે અને હરી ફરી ચકે એવો એક કાટો પણ તેમાં જડી લીધેલો હોય છે. તે કાટા અને અક્ષરોની મદદથી શબ્દો અને વાક્યો રચી શકાય છે. આવી અને બીજી અનેક રીતે મરનારા જીવતાઓને સદેશ કહેવડાવી તેમને મદદ કરી ચકે છે અને પોતાની મોત પછીની હસ્તીની પણ પુરવારી આપે છે.

કેટલે દરજ્જે રક્ષણ કરી શકે છે તેના અનેક દાખલાઓ મળી શકે, પણ કરાચીના ચિવાસોફિસ્ટ અને લોકપ્રિય સેવાભાવી સન્નમન મિ. જમશેદ એન. આર. મહેતાને પોતાનાં સ્વર્ગસ્થ માતૃશ્રી ગુલબાઈ તરફના જે ત્રણ અનુભવો થયા હતા તે જ અત્રે નોંધીશું. લુલ્હાઈ-ફિસેમ્પર ૧૯૩૯ ના “ ફોર્ગઈ ” નામના ધાર્મિક પારસી ચોપાનિયામા મિ. જમશેદ મહેતાએ “ મહારા અગત આધ્યાત્મિક અનુભવો ” નામનો લેખ લખ્યો છે તેમાંથી આપણે એ ત્રણ ખનાવો નોંધીશું જમશેદના માતા અત્યંત પ્રેમાળ અને પવિત્ર જીવન ગુજરનાર સાચી બાઈ હતા તેઓ કેન્સરના મહારોગથી ગુજર પામ્યા ત્યારે છેલ્લા દમે પોતાનાં મુપુત્રને કહેતા ગયા કે હું હમેશાં તારી સાથે રહી તારી દોરવણી કરીશ એક વાર જમશેદ બાફૂતી ગાડીમાં બેસી અર્ધજાગૃત સ્થિતિમાં સુસાફરી કરતા હતા તેટલામા ખુલ્લો અવાજ સંભળાયો—“ બેટા જમશેદ, ફૂદી પડ. ” તે તાબેદાર પુત્રે સ્વર્ગસ્થ માતાનો સાદ ઓળખ્યો અને આખો મોંઘી ફૂદો માર્યો. જમશેદને વાગ્યું પણ ખરું, અને એમની કાગળી ખસી ગઈ હતી કે કેમ તે વિશે સૌને શંકા પડી ! ગાડી તો આગળ ચાલી ગઈ પણ થોડીક વારે તેનાં પૈડા નીકળી ગયા અને અકસ્માત થવાથી થોડો લોહીલોહાણ થઈ ગયો. એ રીતે માતાએ વચન પાળ્યું અને મેટાનો જનન ખચાવ્યો.

એક વાર જમશેદ મોટર હાકતા હતા, જે કે તે વખતે તેમને મોટર હાકતા બરાબર આવડતું ન હતું ખડક ઉપરથી ઊતરતા તેમણે બૂલમા મોટર હાકવાનું ચક્કર લીધું ફેરવી માર્ગ અને પૂરજોસથી મોટર દરિયા તરફ દોડી બાજુ કેમ સુધારવી તે પણ એમને માલુમ ન હતું, અને હમણા તેમના રામ રમી જશે એવું દેખાતું તેટલામા માથાણુ માતાનો કાનમા અવાજ ગૂંજ્યો તે બાદ શું થયું તેનું જ્ઞાન જમશેદને નથી, પણ જ્ઞાન આવ્યું ત્યારે મોટર બરાબર ફરી સીધે રસ્તે જતી હતી જમશેદને પૂરેપૂરી ખાતરી છે કે તેમણે તો મોટર ફેરવી જ નહોતી, બલકે ફેરવતાં આવડતું જ નહોતું તેઓ યકીનથી માને છે કે માતાએ એમને ફરી વાર ખચાવ્યા.

એક ત્રીજે દાખલો પણ નોંધી લઈએ એક વાર જમશેદ એક માણસ સાથે બાગીદારી કરી અને તેને લગતા લેખિત દસ્તાવેજો પણ કર્યા દૈવચોક્ષે એ કાગળો ગૂમ થઈ ગયા તે જાણી તે બાગીદારની દાનત ખમડી અને તેણે કહ્યું કે તે બાગીદાર ન હતો પણ તેણે તો જમશેદને મોટી રકમ ધીરી હતી. જન જન તો પાલવે પણ આ તો જમશેદની અને તેમના પિતાની

પ્રજ્જત જવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. એક વાર બારે નિરાશામાં જમરોદ મોટરમાં જતા હતા અને એક જાહેર ધડિયાળ તરફ જોવા તેમણે તેમની હમેશની ટેવ પ્રમાણે પાછળ નજર કરી. તેમની અભયગ્રી વચ્ચે તેઓએ સ્વર્ગસ્થ માતાની મમતાળુ મૂર્તિ પાછળ બેઠેલી જોઈ. તેઓ બોલ્યા—
 “ જમરોદ, કાગળ શોધ ” અને અદૃશ્ય થઈ ગયાં. જમરોદે આદિસનાં માણસો ખાસે પુષ્કળ શોધ કરાવી પણ ફેલ્ડ. ખીજે દિવસે પાછાં માતા આવીને કહી ગયાં—“ જમરોદ, ધરમાં શોધ. ” ધરમાં ચાર પાચ કલાક તેઓએ શોધ ચલાવી પણ હેવટે ચાકીને નિસાસો નાખતા બેઠા. હેવટે જ્યાં કાગળો મળવાનો સંભવ જ ન હતો ત્યાં—એટલે ચોપડીઓના કપાટમાં—તેમણે તપાસ ચલાવી અને ચોપડીઓ પાછળથી તે કાગળો બરાબર મળી આવ્યાં. કાગળો મળ્યાં છે તે જાણી પેલા ભાગીદારની ગરમી ઊતરી ગઈ અને જમરોદની આખરે બચી જવા પામી. આ માતૃભક્ત હમેશાં સૌને કહે છે—
 “ માતાની જે સેવા કરે છે તેનો જ જન્મારો સફળ છે. ” આ પ્રમાણે એક કે બીજી રીતે મરનારો પોતાનાં વહાલાઓનું દિલ સાચવી શકે છે અને મરણ પામેલાં હોવા છતાં જાણે જીવતાં જ હોય તેમ તેઓનું રક્ષણ કરી શકે છે. ગાડીને અકસ્માત થશે કે કેમ અથવા બોલાયેલા કાગળો ક્યાં મુકાઈ ગયા છે તે જાણતાં જાણી ન શકે, પણ મરેલાંની શક્તિઓ વધુ વિકાસ પામેલી હોવાથી તેઓ તે સંધર્ણ જાણી શકે છે, અને જો તેઓની ઇચ્છા હોય તો યોગ્ય માદિતી પૂરી પણ પાડી શકે છે.

મરનાર શી રીતે આપણને મદદરૂપ થઈ પડે તે આપણે જોઈએ. હવે આપણે મરનારાનાં લાભાર્થે શું કરી શકીએ તેનો વિચાર કરીએ. કાર્ષ મરનાર પછવાડે અંતિમ ક્રિયા યોગ્ય રીતે ન થઈ શકી હોય, અથવા તેનું કરજ ફેડી ન શકાય હોય, અથવા વગર વાકે તેના મોત પછી તેની પ્રજ્જતને ઘોંકો પહોંચ્યો હોય વગેરે કારણોથી તે બીજી દુનિયામાં અચાંત રહે તે સમજી શકાય એવું છે. એક હલકા જુસ્સાવાળા માણસનું ખૂન થયું હોય તો બીજી દુનિયામાંથી પણ ખૂનીનું ખૂન કરવા તે પોતાના પુત્રને ઉશ્કેરશે, અને તેમ ન થાય ત્યાંસુધી તે અચાંત રહેશે. મરણ પછી મરનારની જે કાર્ષ યોગ્ય ઇચ્છાઓ હોય તેને ખનના સુધી માન આપવાથી તે કામલોકમાં કાર્ષક આશ્વાસન મેળવશે કદાપત ન કરવાથી પરંતુ પવિત્ર અને પ્રેમભર્યા વિચારો તેની તરફ મોકલવાથી પણ મરનારને રાહત વળશે. રડિયો દ્વારા હજારો માર્ષલ દૂર બોલાયેલા શબ્દો આપણે સાંભળી શકીએ છીએ, તેમ આ દુનિયામાં તો શું પણ પેલી દુનિયામાં પણ આપણા ભવા

વિચારો મરનાગને પહોંચી તેને શાંતિ આપી શકશે. માટે ન્યાસુધી મરનારને આ ખાકી ભુવન સાથે સંબંધ હોઈ શકે ત્યાસુધી તેની તરફ તેનાં સગાં અને મિત્રોએ વહાલભર્યા વિચારો અને પ્રાર્થનાઓ પાઠવવાં એ સલાહભર્યું છે સદ્ગુણી માણસને માટે તો ક્રિયાપ્રાર્થનાની બહુ થોડી જરૂર હોય છે, કેમકે તેણે એટલાવું બહુ કર્યું હોય છે કે લાખોનાં આભારી હૃદયોમાથી તેને માટે પ્રેમાળ વિચારો સ્વાભાવિક રીતે સ્ફુર્ણ જ કરે છે, અને તે બીજી દુનિયામાં “ પ્રોડક્ટસ્ટ ” ચર્ષ તે મરનારને આનંદ પમાડે છે.

આપણે ધારીએ છીએ કે મરનારાં આ ભુવન ઉપર કવચિત જ આવે છે, પણ તેમ નથી; તેઓનું આગમન અહીં અનેક વાર થાય છે, અને સ્વપ્નદ્વારા આપણા મનમાં ઉત્પન્ન કરેલા એક બળવાન વિચાર મારફતે તેઓ આપણું લક્ષ્ય ખેંચે છે, પણ આપણે આપણા કામકાજમાં મથગૂઢ હોવાથી તેમની અવગણના કરીએ છીએ. ન્યારે કોઈ રીતે તેઓ આપણું જ્ઞાન ખેંચી શકતા નથી ત્યારે અસાધારણ સંજોગોમાં ન છૂટકે તેઓ મૂર્તસ્વરૂપ ધારણ કરી આ ભુવન ઉપર આવે છે, જો કે આવી રીતે આ નીચલા ભુવન સાથે સંબંધ ધરાવવાથી તેમની પોતાની પ્રગતિ રોકાય છે. માટે મરનારનો વિચાર કે સ્વપ્ન આવતા તે ખખેરી ન કાઢતાં તેઓ માટે પ્રેમભર્યું ચિંતન કરી તેમને શાંતિ ઇચ્છી જોઈએ. મરનાર માટે પ્રાર્થનાઓ અને ક્રિયાઓ બનતાં સુધી તેના કુટુંબીઓએ જ કરવાં જોઈએ. ધર્મગુરુઓ પાસે કરાવવાથી તેઓ કુટુંબીઓ જેવા પ્રેમ અને હૃદયની લાગણી સાથે તે કરી શકે નહિ તે સમજી શકાય છે. આપણી પ્રાર્થના અને ક્રિયાઓમાં મરનાર પ્રત્યે પ્રેમ, ક્રિયાઓમાં શ્રદ્ધા અને પ્રાર્થનાઓમાં ચિંતનની એકાગ્રતાની ખાસ આવશ્યકતા છે. પ્રાર્થનામાં આપણે એટલું ઇચ્છી શકીએ કે પ્રભુ મરનારની દુઃખથી ઇચ્છાએ શાંત પાડી તેને સતત આગળ પ્રગતિ કરાવે; અથવા યિયોસોફીની બાષામાં કહીએ તો મરનારને કામભોક્ષા માનસિક દુઃખ બનતાં સુધી ઓછું ખમવું પડે, તેના કામરૂપ અથવા લાગણી-ચરીર-માંથી તેનો વહેલો છૂટકારો થાય અને તે સ્વર્ગને પંથે સંચરે. પ્રાર્થના અને ક્રિયાઓનો મુખ્ય ફાયદો એ જ હોઈ શકે કે મરનારનું દુનિયા સાથેનું જોવાણું તે દૂર કરે છે અને મૃતોઈ જવાનમાં તેને શાંતિ આપે છે પ્રાર્થનાઓ અને ક્રિયાઓ એવું માને છે કે આસુરી શક્તિઓથી મરનારને પીડા થાય નહિ, પણ જ્યેષ્ઠા દેવી શક્તિઓથી તેને રક્ષણ મળતું રહે. મરનારના પૈસામાંથી અથવા તો તેના સ્મરણાર્થે દાન, સંખાવત વગેરે પુણ્યના પરાપકારી કાર્યો કરવાથી પણ મરનારને મનોપ મળે છે.

અને એક બાબતનો ખુલાસો થવો જોઈએ, અને તે એ કે મને તેટલી ક્રિયાઓ થાય તોપણ મરનાર ખીજી દુનિયાની સગ્નમાંથી લેયમારુ પણ છૂટનાર નથી. જોજે જે કંઈ તેણે તેનું પરિણામ ભોગવ્યે જ છૂટકો. એ ઈશ્વરના નિયમનો ભંગ કરવાની મને તેટલી પવિત્ર ક્રિયા કે પ્રાર્થનાની શક્તિ નથી. આમ જ જો યર્ષ થકતું હોય તો એક બગવાન પણ જૂડો તાજપતિ તેના મરણ પછવાડે તેના રાજ્યના લાભો લોકો ક્રિયાપ્રાર્થના કરે છે તે કારણે કામલોક્તી ત્રાસથી અને પોતે કરેલી જૂઠાઈનાં પરિણામથી ડટકી શકે. પણ વસ્તુતઃ પ્રભુની દૃષ્ટિએ ધનિક અને નિર્ધન સૌ સરખાં જ છે, અને પ્રાર્થનાક્રિયા કરો યા ન કરો તોપણ મરનારની ભલાઈ કે જૂઠાઈ જન્મેનો અંગમ ખીજી દુનિયામાં તેને પૂરેપૂરો મળશે. આપણે ખીમાર પડ્યા હઈએ અને એક મિત્ર આવી પ્રેમભર્યા ચખ્દોથી આપણને દિમ્મત અને ધીરજ આપે, ત્યારે માંદગીનું દુઃખ તો લગારે ઓછું થતું નથી, પણ આપણને કાંઈક આરામ અને આશ્વાસન મળે છે; તે જ પ્રમાણે ક્રિયાપ્રાર્થનાથી મરનારને મરવાની સગ્ન તો ઓછી થતી જ નથી પણ તેને કાંઈક શાંતિ અને રાહત મળે છે, તેની અકળામણ દૂર થાય છે, અને પોતાને જે માનસિક પાતનાઓ ભોગવવાની છે તે સારુ તે દિમ્મતથી તૈયારી કરે છે.

મરનારનું કામરૂપ અથવા લાગણી-શરીર આપણે જોયું તેમ વખતના વહેવાથી ખવાતું જાય છે અને મરનાર સ્વર્ગની મમીપ આવતો જાય છે; ત્યારે વળી કાંઈ કહેશે કે ક્રિયાપ્રાર્થનાની જરૂર શી ? જરૂર તો છે જ, કેમકે દરેક કાર્ય કુદરત ઉપર ઊડવા કરતા કુદરતને તેમાં મદદ કરવી એ વધુ સલાહકર્મ્ય છે. શરીર ઉપર એક જખમ પડ્યો હોય તો મલમ લગાડવા વિના પણ લાભો વખત જતાં કુદરતના બળથી તે મટી જવા પામે છે; એમ છતાં કુદરત પર મામલો ન ઊડતા આપણુ દવાદાર કરીએ છીએ કે દર્દીને વહેલો આરામ થાય; તેમજ ક્રિયાપ્રાર્થના વિના પણ મરનારનું કામરૂપ કાળક્રમે એની મેળે ધસાતું તો જશે જ; તે છતાં કુદરતના એ કાર્યને ક્રિયાપ્રાર્થનાથી ખનતી મદદ આપી મરનારનું દુન્યવી ખેચાણ ઓછું કરાવી કામલોક્તીમાં એને દુઃખમાં શાંતિ અને દિમ્મત આપવી એ એના કુટુંબીઓની ફરજ છે. ક્રિયાઓ દેવી શક્તિઓને આરાધે છે કે તેઓ મરનારની નિગેહબાની કરે, અને જે નવી જગ્યાએ તે જઈ ગયો છે ત્યાં તેની અકળામણ ઓછી કરી તેની પાસબાની કરે. ક્રિયાઓ લાંબી મુદત સુધીની અને ખર્ચાળ યવાની ખિલકુલ જરૂર નથી. એક મરીન

કુટુંબમાં મરણ થતાં જો લાંબી અને ખર્ચાળ ક્રિયાઓ થાય તો તેની આર્થિક રિયલિટી કંઈકાં બને, અને મરનાર મરી ગયું છે અને મારી પણ ગયું છે એમ કહેવાય. મૌંટ મૌંએ પોતપોતાની દાલત પ્રમાણે ખર્ચ કરવો પડે છે વળી મરનારની જેવી કરણો તેવી પાર ઉતરણી થશે તે બૂલવું જોઈતું નથી; અને કુટુંબીઓ ધર્મશુરુઓ પાસે નહિ પણ પોતાના જ ધરમા પોતે જ ક્રિયા પ્રાર્થના કરતા હોય, અને તેમ બધાથી બની ચકતું હોય, તો ખર્ચ કમતી થાય, કુટુંબીઓને પોતાને મરનાર પ્રત્યેની દુરજ બગ્ગાવ્યાનો મતોષ રહે, અને મરનાર પોતે પણ પોતાના સગાવહાલાઓની શુભાશિષોથી મોનોઈ જઠાનમાં ખુશાલી પામે.

કામલોકના આ લખાણ વર્ણન ઉપરથી આપણે જોયું કે મરનાર એક વાર નહિ પણ વસ્તુતઃ ત્રણ વાર મરણ પામે છે, અને એક પછી એક તે ત્રણ શબ્દોમાંથી પસાર થઈ નીકળે છે સૌથી પહેલું શબ્દ તો તેનું સ્થૂલ શરીર છે જે સૌના દેખતાં તે ખાકી ભુવન ઉપર મૂકી જાય છે. બીજું શબ્દ તે આગળ વર્ણવેલું સિંગ શરીર છે જે મરણ પછી બહુ જ થોડી વારમાં નાશ પામે છે ત્રીજું શબ્દ તે તેનું કામરૂપ છે જે ધારણ કરી મરનાર કામલોકમાં રહે છે, અને જ્યાંસુધી તેની નકારી લાગણીઓ અપી જતી નથી ત્યાંસુધી તે કામરૂપટકી રહે છે, અને લાગણીઓ તમામ શાંત થયા પછી તે કામરૂપનું શબ્દ અથવા ખોખું પડ્યું રહે છે હવે રહી મરનારની મન, બુદ્ધિ અને આત્માની અમર ત્રગડી અને તે લઈ મરનાર હવે સ્વર્ગને રસ્તે પડે છે કામલોકમાંથી સ્વર્ગે જતા પહેલાં મરનાર એક ગાઢ નિદ્રામાં પડે છે, બાન ગુમાવે છે અને છેવટે હોશમાં આવતાં તે પોતાને સ્વર્ગનો આનંદ અનુભવતો જુએ છે તોફાની પવનથી દરિયાના મોજા બચકર ગર્જના કરી જોશભર આકારો ઊછળી કિનારે અચકાવ છે, પહાડ સાથે પછકાવ છે અને આગબોટ વગેરે જે સપાટામાં આવ્યું તેનું સત્તાનાશ વાળે છે, પણ પવન શમી જતા તે જ સમુદ્રનાં નીર શાંત બની જઈ જાણે ભગવાનનું રૌદ્ર સ્વરૂપ પલટાઈ સૌમ્ય બની ગયું હોય તેમ મહાસાગરને મળવા વહી જાય છે તે જ પ્રમાણે પોતે જ આ દુનિયામાં પેદા કરેલી બૂડી લાગણીઓના કામલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલા તોફાનથી તાસ પામી મરનાર અસ્વસ્થ અને બેચેને રહી માનસિક પીડા પામે છે, પણ જ્યારે આ લાગણીઓ અને ભુરસાઓ તમામ ખતમ થાય છે, તોફાન શમી જાય છે અને નાશવત ચોકડી ફના થાય છે, ત્યારે મરનારની અમર ત્રગડી પોતાની કરેલી નેકીનો બદલો પામવા મપૂર્ણ શાંતિ સાથે સ્વર્ગમાં સંચરે છે.

૬. બહેરત : સ્વર્ગ : દેવખન

ભોજન લોધા પછી જેમ તે પાચન યંત્રની જરૂર છે તેમ આ ખાકી જીવનના અનુભવો ખીછા દુનિયામાં પચાવવાની જરૂર મહે છે; આરીરિક થમ લોધા પછી જેમ લેખની જરૂર છે તેમ જીવનનો ચાક ઉતારવા મોનોર્થ આતિતી પણ જરૂર છે દુનિયામાં ખૂરી લાગણીઓ ધગવવાથી મગનારે કામનોકમા તેનો ગદતો મેળવ્યો; હવે તેણે જે નેક અને ઉત્કૃષ્ટ વિચારો કર્યા હોય તેના મોડા ફળ ચાખવા માટે તે સ્વર્ગમાં જાય છે દવા કકરી દોલ પણ તે રોમ મટાડે છે અને તદુરતી બહે છે, કામનોક એક કેદખાનું નથી પણ એક દોરિપટલ છે જ્યાંથી પાપનો ઉપચાર કરી, ચોગ્ય લાવકાત મેળવી, દર્દી નૈતિક આરોગ્ય પ્રાપ્ત કર્યાનું પ્રમાણપત્ર લઈ સ્વર્ગ મિથારે છે જેમ કામલોક મનની એક દુષ્ક્રમ્ય હાલત છે તેમ સ્વર્ગ જેમ કારે તેમ ખાવાપીવા કે ભોગવિલાસ કરવાનું ધામ નદિ પણ એક માનસિક જીવન છે, અને તે મનની અતિ ઉત્કૃષ્ટ અને સુખમય સ્થિતિ મૂલ્યે છે એ સુખ એટલા ઊંચા પ્રકારનું છે કે તે જીવનનું વર્ણન પણ કરવું અશક્ય થઈ પડે છે કેમકે આ ખાકી જીવન કરતાં તે મોનોર્થ માનસિક જરૂરના ધણે દરજ્જે જુદા છે. એ સ્વર્ગને ચિંતોલોહીમાં દેવખન એટલે દેવોની જમિ અથવા સુખાવતી કહે છે, જો કે આપણે તો પ્રચલિત ઘણેલા સ્વર્ગનો જ શબ્દ વાપરીશ કામલોકમાંથી મગનાર સ્વર્ગમાં આગ્યો તેથી ઈ સ્થળાત થયું નદિ કેમકે ત્યાં સ્થળ જેવું કાર્ષ છે જ નદિ, પણ તે એક પ્રકારના જ્ઞાનમાંથી બોજ પ્રકારના જ્ઞાનમાં ગયો કાગજ કે આપણે જોયું તેમ મનુષ્યના માન તરવોનું બધારણ તે અંકેકની ઉપર આવેલા માન માગની એક હોલો નથી અથવા તો મદાના પાની પેટે અંકેકની અલ્પાલ્પ લપટાયેલા સાન તરવોની રચના પણ નથી, પણ એ માન તરવો અંકેકની સાથે જ રીટળાયેલા છે, અને જ્યારે અમુક તરવો કામ કરતા હોય ત્યારે માકીના તરવો ગાંજી રહે છે

હવે સ્વર્ગમાં છેવટા નજી અમર તરવોને કાપ કરવાનો અવકાશ મળે છે સ્વર્ગને એક ચંદ્રન માની તેનું એ મોટી જૂન છે વિચારોની દુનિયા એ સ્વપ્નવત્ત નથી અને માવાની પણ નથી, પણ તે પૂરેપૂરી ખરી અને વાસ્તવિક છે જેમ પેટોને આ દુનિયા અપૂર્ણ અને ખોટી લાગતી પણ આદર્શમય જગત (archetypal world) ખરું લામતું, તેમ સ્વર્ગ, કે જેમાં આપણો આશા, અભિલાષાઓના આદર્શો, માનસિક નમૂનાઓ મળે

છે, તે જ ખરી અને સંપૂર્ણ દુનિયા છે, જેને મુકાબલે આ ખાટી ભુવન જ સ્વપ્ન સમાન અને માવાળી બાસતું જોઈએ. આપણને આ જગતનો કયો અનુભવ છે કે આપણા હૈયા ઉચ્ચ આદર્શો અહીં ફિલિત થતા નથી પણ સામા દારીને પાન થાય છે. એમ છતાં જગતમા કશું એણે જતું નથી, કાંઈ નકામું પડતું નથી, પણ ચક્રિતના સંરક્ષણ (conservation of energy) ના વૈજ્ઞાનિક કાયદા અનુસાર એ સર્વે ઉચ્ચ વિચારોનો સચ્ચ થાય છે, અને સર્વે આદર્શો સ્વર્ગમાં કે જ્યાં કોઈ પ્રકારનો અંતરાય નથી, ત્યાં પરિપૂર્ણતા પામી આપણી આલુનાલુ ખુશાલી ફેલાવશે, આપણી ખોવાયેલી વસ્તુઓ ત્યાં મળશે, આપણી અપૂર્ણતાઓ ત્યાં સંપૂર્ણ થશે, અને આ દુનિયામાં નિષ્ફળ મળેલા આપણા પવિત્ર આદર્શો આપણે તે માનસિક ભુવનમાં સિદ્ધ થયેલા જોઈશું.

તે ભુવનમાં નથી બૂખ કે તપા, નથી ઊંઘ કે સ્વપ્ન, નથી યાક કે કંટાળો, નથી યંકા કે નિષ્ફળતા; અને દુઃખ, શોક કે ત્રાસનો તો ત્યાં એણે પણ ક્યાંથી હોય ! જ્યાં પાપ જ નહિ ત્યાં દુઃખ ક્યાંથી ! એ સૌ કામલોકમાં આપણી કરણીના ફળ રૂપે આપણે જોવાં વેઠવાં, અને હવે આપણી જ નેક કરણીના બદસારૂપે જે ઉત્કૃષ્ટ, સ્વર્ગીય આનંદ શક્ય હોય તે આપણને ભોગવવાનો રહ્યો. જેમ દરેકને માટે એક જ કામલોક ન હોય, કેમકે દરેકને પોતપોતાની કરણી પ્રમાણે બદલો લેવાનો છે, તેમ દરેક જણ પોતપોતાને માટે જુદું જ સ્વર્ગ પણ બનાવે છે, અને જેટલી અને જેવી તેણે નેકી કરી હશે તેટલી અને તેવી જ તે બહેસ્તની ખુશાલી પામશે આપણાં સકામ કાર્યોનો બદલો આપણને કામલોકમા મળશે, અને નિષ્કામ વૃત્તિયા નગ્નવેલાં એવાં જ કાર્યો, જેની નિષ્ફળતાથી આ જગતમા છેક હતાશ થઈ ગયા હોય, તેની સિદ્ધિની અકલ્પનીય ખુશાલી આપણને સ્વર્ગમાં મળી રહેશે જે સાહિત્ય, સંગીત, કલા વગેરેને ખીલવવા મથી દુનિયાની દૃષ્ટિએ પાપમાલ થયો હશે તે એ વિષયોનો ઉચ્ચ પ્રકારનો આનંદ સ્વર્ગમાં પ્રાપ્ત કરશે.

ચિયોસોફી પ્રમાણે સ્વર્ગના ચક્રીતર માત તખક્કાઓ છે, પણ તેની લંઘાણ ચર્ચામા ન ઊતરતાં આપણે સ્વર્ગનાં કેટલાક લક્ષણોનું વર્ણન કરીશું. - મિથ્ય પ લેડમીટરે આપેલા ચિતાર પ્રમાણે એ એક અજન્મ દુનિયા છે. આપણી દુનિયામા એક મિનુંતે લ માર્ષ પહોળાઈ કે રચૂળતા અથવા જાડા-પહું હોતા નથી, એક લીટીને લખાઈ જ હોય છે પણ પહોળાઈ કે રચૂળતા હોતાં નથી, અને એક સપાટીને લ માર્ષ અને પહોળાઈ હોય છે પણ રચૂ-

ળતા હોતી નથી, જ્યારે એક વસ્તુને લંબાઈ, પહોળાઈ અને સ્થૂળતા ત્રણે હોય છે. પરંતુ સ્વર્ગ આવી Three Dimensional (ત્રણ પ્રકારનાં પરિમાણવાળી) સહેલથી સમજાઈ જાય એવી દુનિયા નથી. તે જગત માનસિક હોવાથી તે આવાં પરિમાણોથી પર છે, અને આપણે આવાં પરિમાણોથી જ સમજી મમજવાની ટેવ ધરાવતા હોવાથી આપણે માટે સ્વર્ગની રચના મમજવી કડક છે. સ્વર્ગમાં સમય અને સ્થળ નથી અને જે બનાવો ત્યાં બને છે તે એક પછી એક નહિ પણ એક સામટા બનવા પામે છે. કામલોકમાં મરનારની જોવા સાંભળવા વગેરેની શક્તિઓનો વિકાસ થાય છે પણ સ્વર્ગમાં તો પુષ્કળ વધારો થવા પામે છે. સ્વર્ગમાં આપણે એક વસ્તુને એકી વખતે બહારથી અને અંદરથી પણ જોઈ શકીએ છીએ, અને તેનાં કારણો, પરિણામો અને શક્યતાઓ પણ જાણી શકીએ છીએ, કેમકે એ જીવન મન, બુદ્ધિ અને આત્માનું છે, સ્થૂળ તરતોનું નથી. સ્વર્ગમાં તો એક-પવિત્ર વિચાર કરવાની સાથેસાથ તેની સિદ્ધિ પણ થઈ જાય છે, કેમકે ત્યાં થંકા કે દોલને કાંઈ સ્થાન જ નથી. ઈશ્વરનમાં કદપશ્ચ કોઈ છે અને તેની પાસે જે પ્રજ્ઞા માગે તે તત્કાળ ફળે છે એવી દત્તકથા જાણીતી છે, તે જ પ્રમાણે ઉચ્ચ આદર્શોની આપોઆપ માનસિક સિદ્ધિ સ્વર્ગમાં થતી મરનારને લાગે છે.

સ્વર્ગની રચના એવી છે કે ત્યાં સમયની આકાંક્ષા જ અશક્ય બને છે; છતાં જો વખતનો શુભાર કાઢવો હોય તો કહી શકાય કે સામાન્ય મનુષ્ય આ ખાફી જીવનમાં જીવે છે તે કરતા સ્વર્ગમાં ઘણા લાંબા સમય સુધી જીવે છે. મેક્સ એચ પી બ્લેવેટ્સ્કી "The Key to Theosophy"-માં કહે છે તેમ સ્વર્ગમાં ૧૦૦૦ થી ૧૫૦૦ વર્ષ સુધીનું સાધરણ માનવીનું આયુષ્ય હોય છે. અરેબરા પવિત્ર મંત્ર પુરુષો આ બાબત નક્કીતાટાની દૃષ્ટિએ તપાસતા નથી, છતાં તેમ જોઈએ તોપણ આ અદ્યપજીવનમાં કરેલી નેકાતો બદલો જો પંદરસો વર્ષોના અકલ્પનીય આનંદમાં આવતો હોય તો એ ઠીક સોદો કરેલો કહેવાય ! ગમે એવું નજીવું નેકીનું કાર્ય કર્યું હોય, અને શુભ નિષ્ઠાથી જીવનનું કાર્ય પણ થયું હોય તો તે પણ ઈશ્વરને ચોપડે તોધાઈ તેનું આનંદભર્યું પરિણામ તે કરનારને સ્વર્ગમાં નક્કી મળશે. અંધશ્રદ્ધાથી ભક્તિ કરનારને પણ તેના ભક્તિભાવનું ફળ મળ્યા વિના ન રહે. નાસ્તિકો અને જડવાદીઓ પણ નેક કાર્યો કરી શકે છે; તેમનું જીવન કદાચ ધર્મને અનુસરતું ન હોય તોપણ તેઓનાં કેટલાંક કાર્યો ફાં હોઈ શકે અને તે માટે તેઓને સ્વર્ગમાં ચોક્કસ બદલો મળશે. મિ. વિલિયમ ક્યુ. જડ્જ

“The Ocean of Theosophy”માં એવો મત ધરાવે છે કે સુસ્ત અને હઠીલા જડવાદીઓ સ્વર્ગમાં જઈ શકે; પણ તેઓની અધાર્મિક મનો-વૃત્તિને કારણે તેઓ સ્વર્ગનો માનસિક આનંદ માણી શકશે નહિ અને પુનર્જન્મ પામે ત્યાંસુધી તેઓ સ્વર્ગમાં ગાદ નિદ્રામાં પડી રહેશે. ત્યારે આ ઉપરથી પણ જણાય છે કે ત્યાં જુઓ ત્યાં જેવી કરણી તેવી જ પાંર ઉતરણી છે.

કામલોકમાં જેઓ હોય તેઓ કદાચ આ ખાફી જીવન સાથે કાંઈ ને કાંઈ સંબંધ ધરાવી શકે; જો કે તે મંબધ તેમની પ્રગતિને હાનિકર્તા હોય છે. પણ સ્વર્ગે પહેલેથી કોઈ પણ આત્મા કદી પણ આ દુનિયા સાથે મંબધ રાખી શકતો નથી, અથવા સાધારણ રીતે અદોથી કોઈ સદેશ ત્યાં જઈ પણ શકતો નથી. અમર ત્રગડી અદોના ખાફી જીવન ઉપર એમ આવતી નથી; આવે છે ત્યારે બીજા ચાર તરવાવાળી નાચવંત ચોકડી સાથે મળી મરનારનો પુનર્જન્મ થાય છે ત્યારે જ આવે છે. જો સ્વર્ગે ગયેલો માણસ પૃથ્વી ઉપર આવી શકતો હોય અને અદો પોતાનાં સર્ગ-સંબંધીઓને દુઃખમાં જોતો હોય તો તે સ્વર્ગમાં સુખી રહો જ કેમ શકે? સ્વર્ગમાંથી પોતાના કુટુંબીઓને ગરીબીના મર્તમા ગળડી પડેલાં જોઈને કે પાપમાં ફસેલાં દેખીને મરનારને દુઃખ થવા વિના રહે નહિ. અને સ્વર્ગમાં દુઃખ હોય તો તે સ્વર્ગ કેવું કે માટે મરનાર સારું કિતકારક એ જ છે કે આ દુનિયા માથે એને કાંઈપણ નિસમત રહે નહિ એમ જતા જેઓ પૂર્ણપુરુષો (Adepts) છે તેઓ મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કર્યા છતાં, અને સ્વર્ગના સર્વોચ્ચ તમકકે પહોંચવા છતાં લોકો પ્રત્યે દયાલાવથી પ્રેરાઈ તેમની દારવણી કરવા સ્વર્ગમાંથી પણ પોતાની રાજપુત્રીથી અદો આવી શકે છે, અને અદશ્ય રહી કાર્ય કરી શકે છે પરંતુ એવા માણસો અપનાદર્શ જ હોઈ શકે. સ્વર્ગે ગયેલા માણસો કોઈ મીડિયમ દ્વારા પણ આપણી જોડે મંબધ રાખતા નથી, કારણ કે તેમ કરવાથી દુનિયાના દુઃખથી તેઓ દુઃખી બને, જોકે પૂર્ણપુરુષો કોઈ વિરલ પ્રસંગે અસાધારણ શક્તિ ધરાવનાર મીડિયમો મારફતે સદેશો મોકલી શકે છે.

મરના-નિ આપણે શી રીતે મદદ કરી શકીએ અને મરનારાં પાસથી કેવી રીતે આપણે સંવાદની આશા ગળી શકીએ તે આપણે જોઈ ગયા. હવે મરનારાં સાથે મીતોષ જહાનમાં આપણો મેળાપ શક્ય છે કે કેમ અને હોય તોતે કેવી રીતનો હોઈ શકે ને આપણે તપાસીએ. આ બાબત ઉપર ઉપસૂબ્ધ માહિતી બહુ ગ્રાંથી છે એમ આપણે કમુલ્લું જોઈએ. આપણે આપણાં

ગુજરાત પ્રિયજનોને જરૂર મળી ચકીયુ પણ તે આપણા પ્રેમની તાકાત અને પ્રાપ્ત્ય ઉપર આધાર રાખશે જો પ્રેમ અરસપરસ પ્રવળ હશે તો મેળાપ નક્કી છે, ત્યાંસુધી તે પ્રેમ ટકી રહેશે ત્યાંસુધી તે મેળાપ પણ ચાલુ રહેશે, ત્યાં જાઓ પ્રેમ નથી ત્યાં પતિપત્ની હોય પિતાપુત્ર હોય તોપણ મેળાપ બહુ સમય ટકશે પણ નહિ અને એવો ઊંડો પ્રેમ હશે તો પણ કોઈ પતિપત્ની કે માતાપુત્ર વગેરેની જોડી કાયમ રહી ચકશે નહિ દરેક વસ્તુની હદ હોય છે અને કાયમ તો સ્વર્ગ પણ નથી, અને અનંત તો અહુરમરૂદ સિવાય બીજી કોઈ હોઈ શકે નહિ માટે ઈશ્વરના સાક્ષાત્કાર વિના અમરત્વ પામી શક્યા જોડે સ્વર્ગમાં કાયમનો આનંદ ભોગવવાની આશા રાખવી તે આકાશમાયી કૂત ચૂટવાની અભિલાષા રાખવા સમાન છે ગુજરાતીઓ કોઈ ખોવાઈ જતાં નથી, અને પ્રેમના જોડી મળવાનું શક્તિ બીજી કોઈ નથી, અને તેના અપાર તેજ વડે બીજી દુનિયાના અધિકારમાં પણ આપણે આપણા સ્વજનોને શોધી શકીશું પરંતુ એ મેળાપ ખાકી ભુવનમાં થાય છે એવો નથી પણ માનસિક હોય છે, સ્થૂળ શરીરોની મર્યાદા રહિત હોય છે અને તેથી તે અનેરો આનંદ આપે છે

સ્વર્ગમાં ચતા આ મેળાપમાં સ્થૂળતાનાં ખેચાણ અને વિષયવાસનાનાં આકર્ષણો તો હોય જ કયાથી ? એક ઓ બે વર્ષનું બાળક મૂકી મરણ પામે અને વર્ષો પછી તે બાળક વૃદ્ધ થઈ ગુજરી જાય તો તે ઓ પોતાના એ બાળકને શારીરિક રીતે જોળખી પણ કેમ શકે ? તે અલગત અમુક બ્યક્તિ પોતાનું બાળક છે એમ જાણી આનંદ પામે છેવળી તે મુદત દરમિયાન મરનાર ઓએ પણ પુષ્કળ પ્રગતિ કરેલી હોવાથી તેનું બાળક તેને શારીરિક રીતે જોળખી શકે પણ નહિ આપણે મરનારને જોળખી શકીએ માટે શું મીનોઈ જ્ઞાનમાં તેની પ્રગતિ રોકાઈ રહેવી જોઈએ ? અથવા મરનાર ઓ પોતાના બે વર્ષના બાળકને જોળખી શકે માટે શું એકી વર્ષ પછી પણ તે બે વર્ષનું બાળક જ રહી જવું જોઈએ ? આ જ અતાવે છે કે સ્વર્ગમાં શરીર અને વયને સ્થાન જ નથી આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આપણે એક માણસના શરીરને નહિ પણ ખરું જોતા તેના આત્માને પ્રેમ કરીએ છીએ, જોકે આપણે તો માત્ર શરીરને જ ચાહતા હોઈએ એમ આપણને આ ખાકી ભુવનમાં લાગે છે, અને છેવટે સ્વર્ગમાં આપણે શરીરને પિંછાનતાં નથી, પણ મરનારને પોતાને—તેના આત્માને—પિંછાની શકીએ છીએ જો શારીરિક સૌન્દર્ય સ્વર્ગમાં પણ ચાલુ રહેતું હોય તો ફરી મનુષ્ય મોહમાયાની જાળમાં લપટાય પણ મોહમાયા અને વિષયવાસનાની

પીઠા તો કામલોકમાં મૂકી આવ્યા, એટલે સ્વર્ગમાં જે માન્ય છે તે માનસિક અને તે કારણે જ તે અમાધ છે,

આ ખાકી જીવનમાં પતિપત્ની વચ્ચે પ્રેમ પણ હોય, ઝગડો પણ હોય; એ ઝગડોટો કામલોકમાં જ ખતમ થશે; પણ સ્વર્ગમાં તો એ બે વચ્ચે જે કંઈ વિશુદ્ધ પ્રેમ હશે તેનો જ આનંદ મળશે. એક માણસ ખાકી જીવનમાં એક સ્ત્રી ઉપર અમાધ પ્રેમ ધરાવતો હશે; પ્રેમમાં તેને નિષ્ફળતા સાંપડી હશે; ક્રોધ, કડવાઈ અને નિરાશાના અંધકારથી તેનું જીવન છતાઈ ગયું હશે; પણ કામલોકમાં એ ક્રોધાગ્નિ શાંત થવા પછી સ્વર્ગમાં તો માનસિક પવિત્ર પ્રેમનાં જ તેને દર્શન થશે. આ દુનિયામાં એક માણસે બે પત્નીઓ કરી હશે અથવા એક સ્ત્રીએ બે ખાપિંદો કર્યાં હશે, એમ છતાં સ્વર્ગમાં ધર્મી પણ નથી, ખટપટ પણ નથી, પણ આ સવગાઓના નિખાલસ માનસિક પ્રેમ અને મંપૂર્ણ શાંતિનું જ વાતાવરણ છે. આ જગતમાં પિતાએ પુત્રનું ખૂન કર્યું હશે કે બાઈએ બાઈને ઝભે કર્યો હશે, છતાં એમના વચ્ચે જે કંઈ પ્રેમ બાકયો હતો તેનો બદલો તેમને સ્વર્ગમાં મળશે. બે એમના વચ્ચે પ્રેમ હશે જ નહિ (જે બનતું અશક્ય છે) અથવા બહુ થોડો હશે તો સ્વર્ગમાં પણ તે થોડા જ સમય માટે ટકી શકશે.

મિ. વિલિયમ જર્જન "The Ocean of Theosophy" માં કહે છે કે એક સ્ત્રી પહોંચેલી માતા પોતાના જીવતા પુત્રને ભેઈ શકતી નથી, કેમકે પુત્ર જૂડો અથવા રોગી હોય તો તેને જોડાથી સ્વર્ગમાં પણ તે માતાને દુઃખ થાય : પણ તે પુત્ર ગમે એવો જૂડો હોય તો પણ તે માતા સ્વર્ગમાં તેના પુત્રનું અત્યંત નેક અને પુણ્યશાળી સ્વરૂપ કંઈપી તેનાથી આનંદ પામશે. આ અમતકાર પ્રમળ પ્રેમનો છે, અને જેમની તરફ આ પ્રેમ દોરાયો હશે તે સખળાઓ, બધા હોય જા જૂડા, તેઓ પવિત્ર સ્વરૂપે સ્વર્ગસ્થને આનંદ પમાડશે. કેટલાકોને આ તો એક પ્રકારની ખોટી માયા જેવું લાગશે; પણ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે સ્વર્ગ એ પવિત્ર અને માનસિક જગત છે, અને ત્યાં પાપ કે દુઃખને સ્થાન ન હોઈ શકે, જેમ સફાઈદાર પોશાક પહેર્યા વિના રાજમહેલમાં જવાતું નથી, જેમ મન પવિત્ર કર્યા સિવાય દેવમંદિરમાં દાખલ થવાતું નથી, તેમ મન અને આત્માની સફાઈ વિના સ્વર્ગમાં પણ પ્રવેશ થતો નથી. એક હયાત પાપી પુત્ર વિશે કાંતો તેની સ્વર્ગસ્થ માતા વિચાર કરે જ નહિ, અથવા તેના બળવાન પ્રેમને ક્ષીણે તે કરે તો તેને અત્યંત પવિત્ર થયેલો માની તે વિચારમાં તે આનંદ લઈ શકે. એક મરનાર સ્વર્ગમાં પોતાના સગાવહાલાંના આવવાની રાહ પણ જોતો

નથી, કેમકે રાહ જોવામાં પણ દુઃખ છે. એક માતાના મરણ પછી પચીસ વર્ષે તેનો પુત્ર મરણ પામે તે અરસામાં માતા તો સ્વર્ગે પણ જઈ ચૂકી હોય, અને પુત્રને માટે પવિત્ર અને ખુશાલીભર્યા વિચારો પણ કરતી હોય : એવો જ આનંદ મેળવવા સારુ પુત્રને થોડુંક યોગતું પાશે, કેમકે સ્વર્ગે મયા મિત્રાય સંપૂર્ણ આનંદભરી મેળાપ થઈ ચકનો નથી.

મનુષ્યજીવન અદ્ય છે, પણ સ્વર્ગની શાંતિ લાખાં સમયની છે. મનુષ્યસ્વભાવ ખામીભર્યો છે, પણ ઈશ્વરનો ન્યાય અચલ છે : માનવી પાપમાં પડે છે પણ પ્રભુનો પ્રેમ અસીમ છે : માણસ દુન્યવી સિકસ્તોથી નાહીમેદ બને છે, પણ ભગવાન એને એક પછી એક મુશ્કરવાની તકો આપે જ નાચ છે. કામલોક અને સ્વર્ગની યોજના જોઈ માણસ નાણી શકે છે કે તે કરશે તેવું પામશે, તેને હવે માતૃમ ધાય છે કે મોત જેવું કશું જ નથી અને મોત પછી પણ તે કામ ને કામ જીવન ઉપર કાચું કરતો જ રહે છે. તે સમજદાર દશે તો તેની આખો ખૂલશે કે સ્વર્ગતા અપાર પ્રેમ, આનંદ અને શાંતિના લાંબા સમય સુધીનો અધિકારી થવા માટે આ જગતમાં ભક્તિમય, પવિત્ર અને સવાખી જીવનની જરૂર રહે છે.

૭. પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત

નરકની યાતના અને સ્વર્ગનો આનંદ ભોગવ્યા પછી પાછા આ ખાકી જીવન ઉપર શા માટે આવવું પડે છે ? શું મરનારે પૂરતું વેક્યું નથી યા પૂરતી ખુશાલી અનુભવી નથી કે તે પાછો આ કુપાધિમાં આવી પડે છે ? જવાબ એટલો જ છે કે જેમ કાલમનું નરક નથી તેમ કાલમનું સ્વર્ગ પણ હોઈ શકે નહિ. શાશ્વત તો માત્ર બ્રહ્મ જ છે અને બ્રહ્મસાક્ષાત્કારમાં જ કાલમનો આનંદ સમાયેલો છે. કામલોકમાં મરનારની ખૂરી આદતો ખપી ગઈ અને સ્વર્ગમાં તેની બલાઈનાં તેજો મીઠાં ફળ ચાખ્યાં, અને ત્યાર પછી તેને કુદરતી રીતે આ જૂમિ પ્રત્યે ખેચાણ થાય છે. મરનારને પાછું ફરી પ્રવૃત્તિમય જીવન ગાળવાની ઉત્કંઠા થઈ આવે છે. જો આ ખાકી નિઃશ્ચય દરમ્યાન એણે પૂરપૂરી નિષ્કામ વૃત્તિથી કાર્યો કર્યા હોત તો તેને આ જૂમિ પ્રત્યેનું ચુરુત્વાકર્ષણ સ્વર્ગમાં ન લાગ્યું હોત; પણ સામાન્ય માનવીથી આવા ઉચ્ચ કોટિનાં કાર્યો જલદી થઈ ચકતાં નથી અને તેણે સ્વાચ્છ બહુ પોષ્યો હોવાથી અને દુન્યવી દષ્ટિએ કાર્યો વધુ કર્યા હોવાથી તે આ જૂમિ ઉપર આવ્યા વિના રહી ચકતો નથી, અને જ્યાંસુધી તે સંપૂર્ણ ન થશે, જ્યાંસુધી તે આત્મા છે એવી પૂરપૂરી માન્યતાથી તે કાર્યો કરશે

નહિ, ત્યાંસુધી તેને ફરીફરીને અહીં આવતું જ નહીં અહીં આવી તે ફરી પાછો. બીજીની સામે જન્મમાં બિત-દો અને જે અધુરું નહીં હોય તે પૃથક રવા મંડશે.

મરનાર જ્યારે પોતાના પાપકર્મોનું ફળ કામલોકમાં ભોગવ્યા પછી સ્વર્ગમાં ગયો ત્યારે તે પાપકર્મો પણ ગોજીરૂપમાં તેની સાથે જ રહ્યાં મિસિસ બેકટ કહે છે કે પાનખર ઋતુમાં વવાયેનાં ખાંડોને શિયાળામાં કાંઈ નાશ થતો નથી પણ તે ધરતીમાં છુપાઈ રહે છે અને વર્ષતઋતુમાં જોઈતી ગરમી મળતા તેમાંથી પાક ડાંગી નીકળે છે : તે પ્રમાણે મરનારના પાપકર્મોનાં ખીજ પણ સ્વર્ગમાં છુપાયેલાં રહે છે, પણ જ્યારે આપણે પુનર્જન્મ પામીએ છીએ ત્યારે તે જ ખીજોને પાક આપણને ભોગવેલા પડે છે જેમ ભોજન કર્યાના ઘોઠા કલાક પછી ઘરીરમાં ભોજન રહેતું નથી પણ પનીને તેનું લોહી બનવા પામે છે તેમ આ જગતમાં જે બનાવ જુદા કાર્યો થવા હોય તે કામલોક અને સ્વર્ગમાં પચી જઈ આપણને અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે એ અનુભવમાંથી ટેવો અને લક્ષણો બધાય છે, અને મરનાર જ્યારે અહીં પુનર્જન્મ પામે છે ત્યારે તે પોતાના બધાં જુદાં કાર્યો લઈ પાછો આવતો નથી, કેમકે તેનો તો તેને બદલો મળી ગયો અને તે પચી પણ ગયા, પરંતુ તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા માગમાંના લક્ષણો લઈને તે અહીં ફરી જન્મ લે છે.

હવે મરનારનો પુનર્જન્મ થાય છે ત્યારે તેનું કયું તરત અહીં જન્મ લે છે તે આપણે જોઈએ 'નાશવત ચોકડી — સ્થૂળ શરીર, લિંગ શરીર, પ્રાણ અને કામરૂપ—નો તો આગળ વર્ણવનામાં આવ્યું તે પ્રમાણે નાશ થઈ ગયો છે : હવે જે 'અમર વગડી' નહીં તે કાંઈ મરનારની અગત મના નથી પણ સર્વવ્યાપક છે. તે આપણા જીવનનો સનાતન ભાગ છે : વસ્તુતઃ તે જ આપણે છીએ, અને તે જ પુનર્જન્મ પામી શકે એ ભગડી માંથી ખડુ જોતા તો માત્ર મનસૂ જ પુનર્જન્મ પામે છે, આત્મા-બુદ્ધિ તો માન સાક્ષોરૂપે જ રહી મનુષ્યની પાસનાની કરે છે એ મનસૂમાં જ ભવોભવના અનુભવોનો બહાર ભર્યો હોય છે, મનસૂ જ મનુષ્યનું અમર વિચારતરંગ છે, અને તે જ નવા સ્થૂળ શરીર, લિંગ શરીર, પ્રાણ, નાસના શરીર, સ્મરણશક્તિ, સંસ્પર્શશક્તિ વગેરે તમામ નવો સાજ સજી આ ખાકી ભુવન ઉપર પુનર્જન્મ લે છે.

મોટા તત્ત્વચિત્ક પિયેગોનાસ અને તેના અનુયાયીઓ એમ માનતા કે મનુષ્ય પાછો ખનિજ, વનસ્પતિ કે પશુચોનિમાં પણ પુનર્જન્મ લઈ શકે.

હિંદુસ્તાનમાં પણ એ મત પ્રચલિત છે, અને મનુસ્મૃતિમાં પણ આ માન્યતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. દાખલા તરીકે મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે દાણો ચોરનાર આવતા બંને ઉંદર જન્મશે, મધ ચોરનાર - માખી તરીકે આવશે, અને માંસ ચોરનાર ગીધ તરીકે પુનર્જન્મ પામશે ઉંદરને દાણાનો અને માખીને મધનો શોખ હોય છે તે તરફ જોતાં આવા પુનર્જન્મોમાં વાસ્તવિકતાનું તત્ત્વ પણ દેખાઈ આવે છે. કદાચ આ માન્યતાથી લોકો અજ-દૂળ-શાકના આધાર તરફ દોરાતા હશે અથવા પ્રાણીઓ પ્રત્યે જીવહયા ખેતાવો તેમને માટે ખાસ આશ્રમો બંધાવતા હશે, કે જેથી તેમના વડીલો, જેઓ પશુપંખી બની ફરી અહીં આવ્યા હોય, તેઓની અભ્યુપચે કતલ કે હેરાનગતી થવા પામે નહિ.

• આવા માયાળુ વિચારોની આપણે કદર કરી શકીએ, પરંતુ ધિયો-સોફીની દૃષ્ટિએ આ સિદ્ધાંત જીવજર્મો લાગે છે. આ સિદ્ધાંત વિકાસક્રમના નિયમની વિરુદ્ધ જાય છે. મરનાર પાપી હોય તો અનેક ઠોકરો ખાઈને પડે અને આગળ પ્રગતિ કરતો અટકે, પણ તે પાછો પશુચોનિમા જઈ શકતો નથી. ખીજું મોટું કારણ એ છે કે મનુષ્યમાં મન હોય છે જે પશુ, વનસ્પતિ વગેરેમાં નથી, અને મન ધરાવતો માનવો વગરમનવાળી પશુ-ચોનિમાં જઈ ચોખ્ખા કાર્ય કરી શકે જ નહિ. વળી મનદ્વારા અનેક અનુભવો મેળવ્યા પછી તે અનુભવ અને જ્ઞાન કુદરત સંપૂર્ણ લેતી નથી. એક માણસ અત્યંત જૂડો હોય અને પશુથી પણ કૂંગ હોય તોપણ જે શરીરમાં તેનાથી શોગળ ક્રિયા ન થઈ શકતી હોય ત્યાં તેને મોડલવામાં આવતો નથી. અલગત કોઈ માણસ અતિશય દુષ્ટ હોય તો ચોડાક સમય અપવાદરૂપે તે પશુના શરીરમાં રહી સગ્ન બોગવે, પણ તે સગ્ન પૂરી થયા પછી તે પહેલાં જે તખ્તો ઉપર હતો ત્યાંથી જ ફરી શરૂઆત કરે. જાણીતા ધિયોસોફિસ્ટ વક્તા શ્રીયુત હરજીવનદાસ ડા. મહેતા આ સંબંધમાં ઋષિપત્ની અહલ્યાનો દાખલો આપે છે. અહલ્યા પોતાના પતિના શાપથી શિલા થઈ અને બગેવાન શ્રીરામચંદ્રના ચરણરૂપરૂપથી ફરી એકદમ અહલ્યા થઈ; એટલે પથ્થર થયા પછી પાછી ખનિજ, વનસ્પતિ, પશુ વગેરે તખ્તોએગથી તે પમાર થઈ નહિ, પણ ચોડાક વર્ષ માટેના શાપની ઐસર પૂરી થઈ એટલે એકદમ ફરીથી તેણે પહેલાંના મનુષ્યાવતાર ધારણ કર્યો કુદરત વિકાસક્રમને અધીન છે; એ વિકાસક્રમના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તમામ પ્રકૃતિ મોડેવહેલે ધન-સાનને તખ્તે આવી પહોંચશે; પરંતુ એક વાર એક આત્મા ધન-સાન તરીકે જન્મ પામ્યા પછી તે મનુષ્યથી નીચી ખીજ ઠાઈપણુ ચોનિમાં જઈ શકતો નથી.

એક માણસને ફરી જન્મ આપવા પહેલાં કુદરત અનેક બાબતોનો વિચાર કરી લે છે. પહેલાં તો એના ગયા ભવનાં કર્મોનો એને બરાબર સારો કે માઠો બદલો મળે એવા સંતેગોમાં તેનો જન્મ થાય છે. તે માણસ મંસ્કારિતામાં ફેટલો આગળ વધ્યો છે તે તપાસી તેની વધુ પ્રગતિ કેમ થાય તે જોવામાં આવે છે, અને તે પ્રમાણે તે કયા દેશમાં જન્મવો જોઈએ તે મુકરર થાય છે. ગયા ભવે તેના મિત્રો અને શત્રુઓ કાણ હતા, કાણે એને દુઃખ દીધું હતું, એણે કાને હેરાન કર્યા હતા, કાની જોડે વધુ સારો કે માઠો સંબંધ હતો તે જ્ઞાનમાં લઈ નવા જન્મમાં તેનાં માખાપ, બાઈ-બહેન, પતિ અથવા પત્ની, મિત્ર, શત્રુ વગેરે નક્કો થાય છે. કાંઈ મહાન તત્ત્વચિંતક, મહાત્મા કે પયગમ્બર જન્મવાનો હોય ત્યારે માત્ર તેની જ નહિ પણ આખા યુગની કે દેશની કે સમસ્ત દુનિયાની જરૂરિયાતનો ખ્યાલ કરવામાં આવે છે.

કુદરતે મનુષ્યને હરેક રીતે સંપૂર્ણ બનાવવાનું કાર્ય ઉપાડ્યું છે. એક જ જાતિમાં રહેવાથી મનુષ્ય બધા જ સદ્ગુણો પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. પુરુષોમાં દહતા વિશેષ હોય છે ત્યારે સ્ત્રીઓમાં કામળતા વધુ દેખાય છે. માટે જન્મે જાતિના સદ્ગુણો સંપાદન કરી સમાધાની કેળવી શકાય તેટલા માટે ફેટલાક જન્મો પુરષ અને ફેટલાક સ્ત્રી તરીકે લેવા પડે છે. એક પુરુષે જો પોતાની જાતિનું અભિમાન રાખી સ્ત્રીઓને દુઃખ દીધું હશે તો આવતા ભવે તે પોતે જ સ્ત્રી તરીકે જન્મી દુઃખ પામે એવો સંભવ રહે છે. એક ઉચ્ચ અને મંસ્કારી કુટુંબના સભ્યો ખીમ્મો સાથે જો તિરસ્કારથી વર્તે અને તેમના પ્રત્યે લગારે સદ્ગુણો દાખવે નહિ તો વખત જતાં તે કુટુંબમાં જ નીચ જીવે જન્મ લઈ તેને નીચું પાડશે. જો તેવા જ ઉચ્ચ કુટુંબમાં કાંઈ મહાત્મા પેદા થયો હોય અને તે ગરીબો પ્રત્યે સતત કાળજી અને દિલસોજી ધરાવતો હોય તો આવતે ભવે કદાચ તે એક નિર્ધન અને નીચ ગણાતા કુટુંબમાં જન્મ લઈ અનેક વિપત્તિઓ ખુશીથી વેડી તે ગરીબોની પ્રગતિ સાધશે અને પોતાનું નામ મચ્છર કરશે. પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતથી કુદરતમાં જે દેખીતો ગેરબ-સાફ છે તેનો ખુલાસો મળે છે અને તેમાં છેવટે ઈશ્વરનો પ્રેમ અને ન્યાય જ નજરે પડે છે. આપણે જાણી શકીએ છીએ કે જગતમાં અકરમાત જેવું કાંઈ જ નથી, પણ હરેક બનાવની પાછળ ઈશ્વરનાં અમાપ હદાપણ અને યોજનાઓનો ભંડાર ભર્યો હોય છે, જેનો ઈર્ષક જાણી પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતથી આપણને યથા શકે છે.

પુનર્જન્મની મહત્તા જાણવા માટે કર્મના કાવદાની મહત્તા જાણવી

જરૂરની છે વિજ્ઞાનમાં જેમ વિકાસક્રમ (evolution), ગુરુત્વાકર્ષણ (gravitation) અને ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા (action and reaction) ના સિદ્ધાંતો છે તેમ નીતિના ક્ષેત્રમાં કર્મનો કાયદો અચૂક રીતે કાર્ય કરે છે. તે કાયદો લગભગ યંત્રવત્ આવે છે : તેને છુદ્ધિ નથી કે તે ગમઅ શકે; તેને લાગણી નથી કે તે ક્ષમા કરે : તેને દિલ નથી કે તે પ્રેમ ધરાવે. તેના તો ઉદ્દેશ માત્ર એટલો જ છે કે જેના બીજ તરફ જ ફળ, જેવી કરણી તેવી જ ભરણી—પછી તે કરણીનાં ફળ આ ભરમાં ભોગવાય કે આવતા ભરમાં; પરિણામમાં કોઈક કારણે આપણને ઢીલ યતી લાગે, પણ તે પરિણામ મોહુન્વહેલું આવે તે તો નક્કી. કર્મનો નિયમ એક કાયદો હોવાથી તે નિષ્પક્ષપાત છે : તે ફકીરને દનાવતો નથી કે અમીરને નવાજતો નથી : તેની આગળ બલિદાન દેવાથી વા ભોગ ધરવાથી વા પ્રાર્થનાઓ કરવાથી તેની ન્યાયવૃત્તિમાં ફેર પડતો નથી. એક માણસ પાપ કરે તેને ઠેકાણે બીજાને સજા થતી નથી, અથવા બીજાને ધર્મક્રિયા કરે તેથી મરણ પામેલા પાપીનો ઉત્કર્ષ પણ થતો નથી બહાઓની બહાઈના પ્રમાણમાં આ કાયદો તેમને રક્ષણ આપે છે; ખૂરાઓની ખૂરાઈના પ્રમાણમાં આ નિયમ તેમને શિક્ષા કરે છે. ધર્મપુરતકોનું અધ્યયન અથવા શાસ્ત્રાર્થની મગજમારી કરવાને બદલે મનુષ્ય જો એટલું જ સમજે કે વાવેલું છેવટે લણવું જ પડશે, તોપણ તે પોતાના જીવનમાં યોગ્ય પરિવર્તન કરી શકશે. આ કાયદા વિરુદ્ધ માણુ જીવકનારને પણ તે છોડે એમ નથી. અગ્નિમાં ઢાલ મૂકના છતાં તે બળશે નહિ એમ માનનારને પણ અગ્નિવે છોડતા તો નથી; તેમજ કર્મના કાયદાની અવગણના કરવી, અથવા તે સ્વીકારવા છતાં દુષ્ટત્વોમાં મગ્ગા રહી મુખના સ્વપ્ના સેવવા, એવો સામે જીમેલા વાઘની હસ્તી ન સ્વીકારવી અથવા વાઘ છે એમ માનવા છતાં તેના મુખમાં માથું મેલી બચવાની આશા રાખવી તેના જેવું જ નિરર્થક છે.

આ કર્મનો કાયદો નીતિશિક્ષણના પાવારૂપ ગણાવેા જોઈએ. અમુક ધર્મના અનુયાયી બનવાથી ઈશ્વરની માફી મગરી જ જોઈએ, ભવિષ્યની આપણી પ્રગતિ કે અપોગતિ આપણા કાર્યો ઉપર નહિ પણ માત્ર ઈશ્વરની મનસ્વી પ્રજ્ઞા ઉપર અવલંબે છે. ધર્મશ્રુઓનું કહેવું ન કરવાથી ખવેદાનના જહાજમાં જઈ પડાય છે—તરેરે વિચિત્ર માન્યતાઓથી માણસ નીતિમાન થઈ શકતો નથી. ભય અને લાલચથી માણસમાં નિષ્કામ નીતિભાવના પ્રકટતી જ નથી. કર્મના કાયદાથી ઈશ્વરના અચૂક ન્યાયમાં આપણને

શ્રદ્ધા બેસે છે, અને તે સાથે થાય છે કે આપણને પ્રાપ્ત થતા સુખ કે દુઃખમા આપણે આપણો જ ઉપકાર માનવો યા દોષ કાઢવો ઘટે ઇશ્વર તરફથી આપણને આત્મા મળ્યો, માનાપ તરફથી સ્થૂળ દેહ પ્રાપ્ત થયો, પણ આપણા કર્મોના કરનાર અને ધનનાર ઇશ્વર નથી, માનાપ નથી, પણ આપણે પોતે જ છીએ “જન્મ આપે જનેતા પણ કરમ ન આપે દોષ” —તેમ માનાપ તો જન્મ આપો છૂટયા પણ આપણે પોતે જ આપણા કર્મોદ્ધારા આપણુ કિસમત ધડી તેની સારી માયી અસર વહેલીમોડી ભોગવીએ છીએ આટલુ જાણવું જરૂરનું છે કે કર્મથી આપણા આધ્યાત્મિક અમર તરવો ઉપર કાંઈએ અગર પહોંચતી નથી મનુષ્યના બીજા બધા તરવો ઉપર કર્મના નિયમની પ્રમળ અમર છે, પરંતુ બુદ્ધિ અને આત્મા આ નિયમની અસરથી પર છે, અને તે તો માત્ર સાક્ષીરૂપે આ જન્મજન્માન્તરનું નાટક નિહાળે છે.

. આપણને અમુક સુખ કે દુઃખ પ્રાપ્ત થયું તે આ ભવને કે ગયા ભવને આભારી છે તે જાણવું કઠિણ છે પણ તે સમજવા સારુ આપણે કર્મના ત્રણ પ્રકારો વર્ણવી ચકીએ: (૧) જે કર્મ ચર્ષ ગયું અને તેના ફળ પણ નકકી ચર્ષ ગયા તે પ્રારબ્ધકર્મ અથવા કિસમત, જેમા આપણા પ્રયત્નથી લેણનાર પણ ફેર પડતો નથી અને જે ભોગવ્યે જ છૂટકો; (૨) જે કર્મ ચર્ષ ગયું પણ જેના ફળ હજી આપણને મળ્યા નથી તેનું નામ મચિતકર્મ, જેમા મનુષ્યપ્રયત્નથી કાર્ષક ફેર પણ પડી શકે; (૩) જેકર્મ કરી રહ્યા છીએ અને જેના પરિણામ હજી હવે આપણને ભોગવવા પડશે એનું નામ ક્રિયાભાજકર્મ, અને એમા આપણા પુરુષાર્થ અને પ્રયત્નને પૂરેપૂરો અવકાશ રહે છે શીયુત હરજીવનદાસ મહેતાએ પોતાની “કર્મોના નિયમ” નામની પુસ્તિકામાં આપેલા દશાંતરો આ બાજત વધુ સ્પષ્ટ થશે. એક ખેડૂત ફાલમા બી વાવી રહ્યો છે તે તેનું ક્રિયાભાજકર્મ, એક ખેડૂતે બી વાવ્યાં પણ હજી તે બીચા નથી, અથવા બીચાં છે પણ હજી મોટા છોડ થયા નથી, અથવા છોડ થયા છે પણ હજી ફળ આબ્યાં નથી, અથવા ફળ થયાં છે પણ પાકવા નથી—એ સવર્ગાં સચિત કર્મ; એક ખેડૂતે વાવેલા બીજા બીજા મોટા છોડ ચર્ષ ફૂલી ફાલી તૈયાર પાકરૂપે, માન્યરૂપે કે ફળરૂપે, ધરમા આબ્યાં છે—તે પ્રારબ્ધ કર્મ એમાયી પ્રારબ્ધકર્મ આપણે કાંઈ જ ફેર પાડી શકીએ એમ નથી, કેમકે આપણા જ કાર્યોના ફળ પાકીને ઘેર આબ્યા છે તે આશાએ જ છૂટકો મચિતકર્મના ફળો હજી ઘેર આબ્યાં નથી તેથી તેમાં કાર્ષક ફેરફાર થાય ખરો, પરંતુ મનુષ્ય પોતાના પ્રયત્નથી પોતાનું ક્રિયાભાજકર્મ

સુધારી થકે, નેડીનીતિનાં બી વાવી થકે અને બાવિખતે માટે સુખપ્રાપ્તિનું સાધન રચી થકે.

જેમ કેટલાંક કૃષ્ણ વહેલાં અને કેટલાંક મોડાં જીએ છે તેમ કેટલાંક કર્મોનાં પરિણામ આનન્ધભવે અને કેટલાકાનાં આવતે જન્મે આપણે મેળવીએ છીએ. પ્રારબ્ધ આગળ સૌ લાચાર થઈ જઈએ છીએ તે સિધ્ધિ હવે સમજી શકાય છે, અને તે માટે આપણે પોતે જ જવાનદાર હીએ. એમ છતાં મનુષ્ય પોતાના જ કિસમતનો કારીગર છે એ કેટલેક દરજ્જે ખરું છે, મદાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે ચાલુ પ્રવત્તનીલ રહેવાથી ખુદ આ જ બચમાં તેઓ મદાન કાર્યો કરી શક્યા છે અને પોતાની અને પોતાના દેશની સિધ્ધિ સુધારી શક્યા છે.

એક વ્યક્તિ કે એક દેશ પણ પોતાની મંકરપર્યક્ત (Will) નો ઉપયોગ કરી ક્વિમાણ કર્મ દ્વારા પોતાના પ્રારબ્ધને સુધારી શકે છે. બગવાન પોતે કર્મનો નિયમ રચ્યા પછી તેમાં દખલગીરી કરતા નથી અને એ કાયદો અચૂક રીતે પોતાનું કાર્ય કર્યો જાય છે. પણ કૃપાળુ બગવાને અસ્પષ્ટકિતવાળા માનવીને પુરુષાર્થ અને સહયોગ આપ્યા છે અને તે વડે માનવી પોતે જ પોતાનું નસીબ ઘડી શકે છે. જેમ વ્યક્તિગત કર્મ હોય છે તેમ એક કોમનું અથવા રાષ્ટ્રનું પણ કર્મ હોઈ શકે છે, અનેક મહાપ્રજાઓ પૃથ્વીપટ્ટે આવી બને ગઈ અને તેમની મંસ્કૃતિનો પણ લવ થઈ ગયો. તે પ્રજાઓ પોતાના પાપે પડી હોય, અથવા તે આનાદીના શિખરે પહોંચી જમતને જે સંસ્કૃતિનો ફાળો આપેલો હતો તે આપી ચૂકી હોવાથી તે હવે ભુમાઈ જતી હોય, અને તેના મદાન જીવો બીજી જીગતી પ્રજામાં પુનર્જન્મ પામતા હોય. કાંઈ દેશ બીજા દેશોને જીતી, તેમને યુવામીમાં ગણી, તેમનું શોષણ કરી, સુખી થવાની આશા ગણી શકે નહિ કાંઈ રાષ્ટ્ર પણ પોતાના જ દેશબધુઓનો તિગ્રહકાર કરી, તેમના સામાજિક અને રાજકીય હક્કો હીનવી લેશે તો કર્મના નિયમ અનુમાર તેનું અનિષ્ટ પરિણામ તેને જોવું પડશે આરા દુષ્કર્મોના ફળ પુરૂ, દુષ્કાળ, કુદરતી ઉન્નકાપાતો અને ઓઓના વાઝિયાપણાની મગ્નમા તે દેશ કે રાષ્ટ્ર ભોગવી લેશે. ખુદાનો ઇન્સાફી હાય દરેક ઇન્સાન, મુસ્લિમ કે કોમની ઉપર મોડે-વહેલે અચૂક તેમ સાથે ફરી વળે છે.

કર્મો કર્યા વિના છૂટકો નથી અને કર્મોથી બંધનમા પડાય છે, અને સ્વર્ગે ગયા હોઈએ તો ત્યાંથી પણ આ દુનિયામા સ્વાર્થો કાર્યો કરેલાં હોવાથી આપણને આ જગતનું ફરી ખેત્યાણ થવા પામે છે. એનો ઈલાજ

‘આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ, નિષ્કામ કર્મ’ અને જન્મત પ્રત્યે અનાસક્તિ. લોકકલ્યાણને સારુ જ, કાષ્ઠપણ ફળની આશા રાખ્યા વિના કે દુનિયાની મોહમાયામા લપટાયા વિના જે કર્મો થાય તે મનુષ્યને બધનકારી નથી પરંતુ મોક્ષદાયી છે એવો ગીતાજીનો સંદેશ જણીતો છે સામાન્ય નીતિવાળા માણસનો શાણો સ્વાર્થ (enlightened self-interest) અને સાધુ સંન્યાસીઓનો આધ્યાત્મિક સ્વાર્થ પણ ઓછોવધતો તુલ્યતાનકારક તો છે જ, કેમકે તેઓ જગતનું નહિ પણ પોતાનું જ ઐદિક કે આધ્યાત્મિક હિત સાધવા મથે છે કાર્યો બધે ચાલુ રહે પણ જો તે જગત પ્રત્યેના વિશુદ્ધ પ્રેમથી જ પ્રેરાયેલા હશે તો તે કરનારને જગતમા પાછો ખેંચી લાવશે નહિ ખરેખરા મદાતમાઓની મહોબતનો કશો કિનારો હોતો નથી. મિસિસ બેઝન્ટ કહે છે તેમ તેઓ દયાના દરિયાન હોય છે, મરદના, કુમરો નહિ, અને પ્રેમ, દયા અહિંસાનાં નિષ્કામ કાર્યો તેમને મોક્ષનગર તરફ દોરી જાય છે.

કર્મનો નિમમ કાંઈક વિગતવાર તપાસવાની આપણને જરૂર પડી પરંતુ આ વર્ણન વિષયાંતર નથી, કેમકે આ સ્પષ્ટીકરણ પછી પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સમજવો સહેલ થશે મરી ગયા પછી માનવી ફરી જન્મ લે છે, તેના વિજ્ઞાન આપે છે તેવા સ્પષ્ટ પુરાવાઓ સામાન્ય રીતે મળી શકે નહિ; ક્યારે મળે કે જ્યારે એક માણસ પોતાનો ગત જન્મ યાદ કરી શકે અને તે વખતના સગાવદાલાઓની ઓળખાણ આપી શકે, પણ તે લાખા અરસામા તે સગાવદાલા જ મરણ પામ્યા હોય છે, અને તે ગયા જન્મમાં જીવનારા બાગ્યેજ ઠાઈ દયાત રદો શક્યા હોય છે અપવાદરૂપે આપણે એવા દાખલા અવારનવાર વાંચીએ છીએ કે એક બાગીકને અમુક શહેરમાં અમુક રસ્તા ઉપર રહેતાં એક કુટુંબ તરફ અતિથય કુદરતી ખેત્રાણ થાય છે, અને કુટુંબથી તદ્દન ખેમનર હોવા છતાં તે વિશેની તે નાજક ખારીક માહિતી આપી શકે છે, અને તે કુટુંબમાં તેને લઈ જવામા આવે તો ગતજન્મનાં તેના માખાપો, જે હાલમાં તે કુટુંબમાં વસતાં હોય, તેમને તે ઓળખી પણ કાઢે છે પણ આ અપવાદરૂપ છે, અને કદાચ ખરું પણ હોય છતાં લોકોને આમાં દગાઈટકાની મધ આવે છે. માટે આપણે કબૂલ કરવું પડશે કે વિજ્ઞાન જેવા ચોખ્ખા પુરાવાઓ આપે છે તેવા સ્પષ્ટ પુરાવાઓ પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત વિશે આપણી સંસ્કૃતિના હાલના તનકકા ઉપર આપવા મુશ્કેલ છે શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળા એમના પ્રસિદ્ધ “જીવનશોધન” નામના ગ્રંથમાં એક સ્વતંત્ર વિચારકને સોબે

એવી તટસ્થતાથી કહે છે કે — “મરણોત્તર સ્થિતિ વિશે જે કાંઈ ખુલાસો કરવામા આવે અથવા આળે છે તે માત્ર સંભવનીય લાગતો તર્ક છે એ’ યાદ રાખવું જોઈએ ” પુનર્જન્મ હોવો જ જોઈએ તેના વૈજ્ઞાનિક પુરાવાઓ આપણી પાસે નથી, તેમ પુનર્જન્મ હોઈ શકે જ નહિ તેના ટેકામા પણ કોઈ પ્રમાણ આગળ ધરાય એમ નથી. પણ મરણોત્તર સ્થિતિને લગતા અનેક તર્કોમાં પુનર્જન્મનો તર્ક સૌથી વધારે મંજવનીય અને બુદ્ધિમાલ્ય છે, અને ઇશ્વરી યોજના અને મનુષ્યની પ્રગિત વિશે સૌથી વધુ મંતોપકારક ખુલાસો આપી શકે છે એવો વિચારવત માણસોનો અભિપ્રાય બધાયો છે.

પુનર્જન્મમા માનનારને ઇશ્વરના ન્યાય પ્રત્યે શ્રદ્ધા વધે છે, એનું ચારિત્ર્ય વિશુદ્ધ બને છે, જીવનસમ્પ્રાપ્તિમાં બધી સામે ટક્કર ઝીલવાની હિંમત આવે છે, અને દુઃખ કે નિષ્ફળતાને પ્રસંગે ધૈર્ય અને શાંતિ રહે છે. આ સિદ્ધાંત જો ન સ્વીકારાય તો જગતના કેટલાક સનાતન પ્રશ્નોનો ખુલાસો મળતો જ નથી, ઇશ્વર અન્યાયી લાગે છે, કુદરત ક્રૂર, દેખાય છે, મોત લયકર લાસે છે, અને વિશ્વની વ્યવસ્થા કોઈ જડ, બુદ્ધિહીન, તરંગી શક્તિ તરફથી થતી હોય એમ માનવાનું મન થઈ આવે છે. પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત વિના આવા પ્રશ્નોની બુદ્ધિમાલ્ય સમજૂતી કોઈ પણ રીતે મળી શકે એમ નથી. આ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર ન થાય ત્યાંસુધી વિજ્ઞાન કે ફિલસૂફી પણ તે પ્રશ્નો ઉપર કશો જ મંતોપકારક પ્રકાશ પાડી શકતા નથી.

સૌથી અગત્યનો સવાલ આ છે કે જગતમા આટલી બધી અસમાનતા કેમ એક માણસ બુદ્ધિશાળી નથી, સદ્વર્તનનો નથી બલકે પાપમાં ડૂબેલો છે, અને છતાં ધનને ઢગલે બેઠો છે કેમ ? પોતે પાપી હોવા છતાં તેને શાંત સ્વભાવની સતી સ્ત્રી કેમ મળી ? તે જૂડો હોવા છતાં તેને જીવનપર્યંત કુટુંબ અને બાળકોનું સુખ કેમ મળ્યું ? બીજો માણસ નેક હોવા છતાં નિર્ધન કેમ શાણો અને બુદ્ધિમાન હોવા છતાં તેને ડગલે ને પગલે કમનસીબી કેમ વરી છે ? જો આપણે એમ ન માનતા થઈએ કે આ માણસો પોતાના જ ગયા લવના કર્મોનું ફળ ચાખે છે તો બીજી કઈ રીતે આનો મનમાનતો ખુલાસો થઈ શકે ? જગતના યાનતી કર્મ શાખા આ બાનતનું સંતોષકારક નિરાકરણ કરી શકશે ? એક ગરીબ માણસનો પુત્ર પોતે કદાચ જીવનભર ગરીબ રહેશે એટલે તે સંભાવત તો ક્યાંથી જ કરે ? બ્યારે બેરોડેટનો મેટો લાખોનું દાન કરી રાહવાહ કહેવડાવે તેમા શી નવાઈ ? તેમા પેના ગરીબોનો શો હોય અને પેના માતમરની શી

મોટાઈ ? એક તદ્દન નિર્ધન માણસ હોય પેટને ખાતર ચોરી પણ કરે તો શું તેને બદલે તેના મંજેગોનો વાંક નહિ કઢાય ? વેસ્થાધુત્રી પોતાની માનો જ દલકો ધધો કરી બેઠજતી સિવાય જીવનમાં બીજું કશું દેખે નહિ, અને ચોરનો બેટો ચોરીના જ વાતાવરણમાં જન્મી, ચોરીની તાલીમ પામી, ચોરી માટે મગઓ ખમી, ચોર તરીકે જ જિંદગી ખતમ કરી, ઉપરથી કાયમનું દોષ પણ પામે, અથવા તો ક્યામતનો દિવસ ગમે ત્યાં સુધી ઊંઘમાં પડી રહે અથવા રિનાયા કરે તેમાં પરમકૃપાળુ પરમાત્માની ન્યાયની નેમ થી રીતે જળવાતી હશે તે મમજી ચકાવું નથી. આ કમનમીબોને કઈ કેળવણી મળી હતી, અને મળવાના મંજેગો પણ ક્યા હતા ? કોષનાં માખાપ જ તેના બાળપણમાં મરી ગય અને કોષ જોનાર ન હોવાથી તે બાળક મોટું થઈ ખોટું રસ્તે ચડે તો તેમાં તેની શું કશું ? કોઈ જન્મથી અંધ, રોગિષ્ઠ કે પાગળા કેમ અને બીજાઓ તંદુરસ્ત જન્મી પહેલવાન જેના કેમ બની શકે ? કોષ જન્મથી જ સુકામ કેમ અને કોઈ પહેલાંથી જ આઝાદ કેમ ? કોઈ પહેલાંથી જ મૂર્ખ કે સાવ માંદા થા માટે ? આવા જન્મોનું સાર્થક જ શું ? તે માણસો આ બધામાં પોતાની પ્રગતિ કરે જ કેમ ? અને ન કરી શકે તો અદા તેમને મોકલવાનું પ્રયોજન શું ?

જો જિંદગી માત્ર આ એક જ હોય અને હવે પછી જીવન જેવું હોય જ નહિ તો ખુદાનો કેવો ગભીર ગેરઈન્સાફ કે એકને તખ્ત ઉપર અને બીજાને તૂટી ખાટ ઉપર બેસાડ્યો ; એકનું જ્ઞાન વધે અને નીતિની ખિલવણી થાય એવા સંજોગોમાં તેને મૂક્યો, અને બીજો જ્ઞાનશૂન્ય અને નીતિથી વંચિત રહે એવી તેની હાલત કરો ? જો ક્યામત ચવાની હોય તો એક પાપી આજથી હજારો વર્ષો પહેલાંથી મરી દોઝખમાં પડે, અને તેટલા જ પાપ કરનાર માણસ ક્યામતની પૂર્વે એક જ દિવસ પહેલાં મરણ પામે, તો ક્યામતની પૂર્વે હજારો વર્ષ પહેલાં મરનાર અને રીમનાર દોઝખનું આટલું બધું દુઃખ ખમે, અને તેટલા જ પાપ કરનાર પણ ક્યામતની પૂર્વે એક જ દિવસ પહેલાં મરનાર નસીમદાર માણસ તે મરણાં દુ ખથી સાવ નિરાજો રહે એ કેમ બને ? શુ મૃત્યુર એકતરફી છે અને પક્ષપાત ધરાવે છે ? અથવા શુ ક્યામત જોડી માનવી કે મૃત્યુરને અનાયો સમજવા ? શુ મનુષ્યજીવન એક સીરતી છે અને શું તેમાં દરેક બનાવ અકસ્માતથી જાની પડે છે ? જો અકસ્માતથી જ બનાવો જાની પડતા હોય અને મૃત્યુર તે બધી શકતો ન હોય તો તે સર્વજ્ઞાની કેમ કહેવાય ? જો મૃત્યુર બધી શકતો

હોય પણ તે બનાવોતું નિયમન ના કરી શકતો હોય તો તે સર્વશક્તિમાન શેનો ? જે આ એક જ જિંદગી હોય અને ધૈર્ય ભરા ઉપર શૂંડાને ફાળી જવા દેતો હોય તો તે માલિકનો ઇન્સાફ ક્યાં રહ્યો ?

પ્રજ્ઞાના ન્યાયનો કે તેનો રચનાનો હોય કાઢવા પડેલાં આપણે માણસું જેમજે કે એક બાગ્યવાળી ગણાતા માણસે પોતાના ગત ભવનાં કર્મોદ્ધારા આ સુખી ભવ પ્રાપ્ત કર્યો છે, જ્યારે એક કમનસીમ ગણાતો માણસ ગયા ભવે પાપનાં કૃત્યો કરેલાં હોવાથી તે હવે દુઃખના રૂપમાં તેનો પાક ભેગો કરે છે. કોઈ અત્યંત બુદ્ધિશાળી માણસને લથડતા દેહ અને નબળી તબિયતનો બનાવવામાં પ્રજ્ઞાની શી મતલબ હતી ? આ કેવળ કુદરતનો ફાટો હતો કે એમાં પણ કોઈ ધૈર્યની યોજના હતી ? ચિંતોસોફી પ્રમાણે જનવા ભેગ છે કે તે માણસે ગયા જન્મમાં પોતાને મળેલી અનેક ઉત્તમ તકોનો લાભ લીધો ન હોય અને આજમાર્ગમાં વખત કાઢ્યો હોય, અને તેથી આ જન્મમાં તે જ્ઞાન માટે તરસે છે પણ સમરૂપે તેનું નિર્બળ શરીર તેને તેની મુશ્કેલી બર લાવતાં રોકે છે. (વધુ વખતે એક વિદ્વાન પોતાની તબિયત વિશે દોષપાત્ર બેપરવાઈ રાખે છે, અને પરિણામે તે નબળા દેહનો રહેવા પામે છે; ત્યારે એની બેપરવાઈનું દેખીતું કારણ છેડી ગયા ભવનું કારણ શોધવાની તરદી લેવાની જરૂર નથી. પણ જ્યારે તબિયતની પુષ્કળ સંભાળ લીધા છતાં તે માણસ નાતવાન રહેવા પામે અને બીજા સંતોષકારક કારણો ન જણાય, ત્યારે પુનર્જન્મનો મિદ્ધાંત આ બાબત ઉપર પ્રકાશ પાડી શકે). બહુતા ચિંતોસોફિસ્ટ મિ. જુજુ કહે છે કે એક માણસ ખૂંધો અને બેડોળ જન્મે છે તેનું કારણ કદાચ આ હોઈ શકે કે તેના ગયા જન્મમાં તેણે કોઈ આવાજ ખૂંધા અને બેડોળ માણસ ઉપર ચાલુ જરા ચુમ્મરી હતી, તેથી તે માણસની બેડોળ આકૃતિની છાપ તેના મન ઉપર ચોટી બેઠી હતી, અને સજ દાખલ તેને પોતાને આ ભવમાં આવું જ શરીર મળી ગયું જે માણસોએ બીજા ઉપર દુઃખ ચુમ્મરું હોય તે કદાચ માખાપ તરીકે અવતરે અને દુઃખ ખમનાર અથવા કોઈ ગયા ભવનો તેમનો દુસ્મન તેમના બેડોળ, અંધ અથવા દીવાનાં બાળક તરીકે આવે, અને તેની માવજત જીવનભર તે માખાપને કરવી જ પડે. ટૂંકમાં આપણે જે શારીરિક ખામીઓ જેમજે છીએ તે તે માણસોનાં જ ગયા ભવનાં કુર્મોને આભારી છે.

એક બાળકને એક જ દિવસ માટે જન્મ આપી પાછું બોલાવી લેવામાં પ્રભનો શો ઉદ્દેશ હતો ? કેટલાકોની માન્યતા છે તેમ શું આ એક દિવસના

જન્મ પછી પ્રભુ તે જાળકને માઠ નિદ્રામાં લાખેા, વર્ષ સુવાદી રાખશે ? વિદ્વાન યિયોસોફિસ્ટ એરવદ પુરશેદ દાણુએ ઓક્ટોબર ૧૯૪૨ ના “એરાને” નામના ધાર્મિક જરથોસ્તી માસિકમાં પુનર્જન્મ ઉપર એક લેખ લખ્યો હતો તેમાં જન્મીને ટૂંક સમયમાં મરણ પામતા જાળક વિશે તેઓ કહે છે કે પહેલી નજરે તેમાં નથી જણાતો કાંઈ ઈન્સાફ કે નથી દેખાતો કાંઈ વૃદ્ધિ કે ઈશ્વરી કરામતની ખૂની . પરંતુ તેઓ કહે છે કે વિચાર કરતાં એમાં પણ ખુદાની કામ ઇચ્છા માલૂમ પડે છે કે જેથી જુદાઈનો ગમ માંખાપને કાર્ષક થોખવી શકે, તે વડે કામ લેણુદેણુ અદા થાય, કામ આગલો વેરભાવ બદલાઈ પ્રેમમાં ફેરવાય : માટે જે મરણથી આત્માનું કાર્ય અધૂરું રહેતું જણાયુ તેનાથી કાંઈ ખુદાની અશક્તિ ગંહેર થઈ નથી પણ તેની અપાર કલા જણાઈ છે જ્યારે નાનું જાળક મરણ પામે છે ત્યારે કામલોક કે સ્વર્નમાં તે ઝાઝી વાર રહી શકે નહિ, કેમકે એના આ જન્મના કાર્યો જ નહિ જેવા હતા, માટે તે જલદીથી નવું શરીર મેળવી અહીં પાછું આવે છે. જાળપણ કે જવાનીમાં મરણ શા માટે થાય છે તે સમજવતાં બિશપ લેકમીટર કહે છે કે—એમ માનો કે અ અને બ ને વીસમી સદીમાં સાથે કાર્ય કરવાનું નિર્માણ થઈ ચૂક્યું છે, પણ બ નો સ્વર્ગમાં રહેવાનો સમય વહેલો પૂરો થતો હોવાથી તે ૧૯મી સદીમાં જન્મ પામી જાળપણમાં જ મરણ પામશે અને જાળપણમાં મરણ પામેનાઓ વહેલા જન્મતા હોવાથી બ વહેલો વીસમી જ સદીમાં જન્મી ઈશ્વરની યોજના પ્રમાણે અ સાથે કાર્ય કરી શકશે ત્યારે આ રીતે પુનર્જન્મના ચિદ્વાતથી જોતાં જગતમાં સર્વત્ર ઈશ્વરનો ન્યાય, તેની કાળજી, તેની વ્યવસ્થા અને તેના અપાર કલા પશુના દર્શન થાય છે

પાપી માણસને ધર તાડી, ગાડી ને લાડીની ચક્રેત મહેલ જોઈ અને સદગુણીને દાંત અને અન્ન વચ્ચે વેર વસેલું દેખી આપણે અધીરા પડી જઈએ છીએ કે યા તો ઈશ્વર છે જ નહિ, અથવા તો તે નિર્નજ છે, અથવા જાણીજૂણને દુનિયા ઉપર દુઃખ વર્ષાવે છે પરંતુ ઈશ્વરે તો કર્મનો નિયમ રચી પોતાની જ શક્તિ પરિમિત કરી દીધી છે હવે તો આ નિયમ ને જ ઈશ્વરેચ્છા સમજી લઈ તે જ સૌથી બગવાન છે એમ માનવું રહ્યું વળી આમાં ઉતાવળ પણ હોઈ શકે નહિ અમુક દાણે કે ફળ વહેલાં ભોજે છે, જ્યારે બીજાને ભોગતાં બહુ વિલંબ થાય છે, તેમ કટલાક કર્મોના ફળ વહેલાં કદાચ આ જ બને, અને બીજાનાં ફળ મોડેથી હવે પછીના બને, મળી રહેશે, અમેરિકન કવિ લોમફોર્ડે કહ્યું છે તેમ —

"Though the mills of God grind slowly yet they
grind exceeding small;
Though with patience He stands waiting with
exactness grinds He all;"

માને ખુદાની ચક્કીઓ ધીમી ચાલે છે ખરી પણ તે બહુ જ ખારીક પીસે છે. જો કે ઇશ્વર ધીરજથી રાહ જુએ છે તે છતાં તે કાળજીપૂર્વક સોને દળી કાઢે છે. પાપી માણુમ આ જગતમાં હટકી જમ તામ્રાદિત્રા કરી લેશે, પણ છેવટે તે કામલોકની ચક્કીમાં પિસાવા ઉપરાંત બીજાં ભવે તેનાં જ દુષ્કૃત્યોથી બંધાયેલી ટેવોના પરિણામે ફરી જન્મ લઈ ફરી દુઃખની ચક્કીમાં પિસારો, અને તેને ખરો રસ્તો ન સૂઝે ત્યાંમુધી તે અંધારામાં આચડિયા ખાશે.

દુષ્ટ માણુસ ફાવે અને પુણ્યચાળી માણુમ દુઃખ પામે તેના ખુલાસામાં વિદ્વાન ભાષા શ્રી. હરજીવનદાસ મહેતા "કર્મનો નિયમ" નામની પુસ્તિકામાં લખે છે કે—એક માણુસે પોતાના ધરમાં ઘઉં (પુણ્ય અને તેનાં શુભ પરિણામો) મંચડી રાખ્યા છે, અને હાલમાં તે બાજરી (પાપ અને તેનાં અશુભ પરિણામો) વાળી રહ્યો છે તેથી ધરમાં પડેલા ઘઉં બાજરી થઈ જતા નથી; તેમ બીજા એક માણુસે ધરમાં બાજરી મંચડી રાખી છે અને હાલમાં તે ઘઉં વાવે છે, એટલે તેના ધરમાં પડેલી બાજરી ઘઉં થઈ જતી નથી, કેમકે જે વસ્તુ ધરમાં પડેલી છે તે તેના પ્રારબ્ધનું ફળ છે, અને જે વસ્તુ વાવી રહ્યો છે તે તે તેનું નવું ક્રિયાણુ છે, જેનું ફળ તો હજી ભવિષ્યમાં આવવાનું છે. માટે પાપી માણુસને શુખમાં અને નેક માણુસને દુઃખમાં જોઈ ઇશ્વરને દોષ દેવાને બદલે એ બન્ને પોતાનાં ગયા ભવનાં કર્મોનાં ફળ ચાખે છે એમ માનવું જ ઇચ્છે છે. એઓના આ ભવનાં કર્મોનાં પરિણામો તો હવે પછીના જન્મોમાં તેમને ભોગવવા પડશે.

એક દિરેશ્તાઈ ખસતતનો માણુસ જ્યારે અપાર દુઃખ ખમે છે ત્યારે બાણુનું જોઈએ કે આ દુઃખપરંપરા હેતુપૂર્વક પ્રભુ તરફથી આવી પડી છે, એટલા માટે કે જે કંઈ થોડા ખોટા કર્મો એનાથી થયાં હોય તેનું કરજ તે વહેણ ફેરી શકે અને મોક્ષને પંથે પડી શકે. મિશન લેડબીટર પોતાની "Some Glimpses of Occultism" નામની ક્રિતામાં કહે છે કે એક અત્યંત પુણ્યચાળી માણુમને તેના બીજા જન્મમાં બહુ જ થોડા ખોટાં કર્મો માટે જવાનું દેવાતો રહે છે. તેના આવતા જન્મમાં કાર્પણ્ય બસાઈનું કરજ ફેડવાનું ન રહે તેટલા માટે ઇશ્વર બાણી જોઈને

એની ઉપર એક જ ભવમાં દુઃખોનાં ભારે વાદળ ખાલી કરે છે. સામાન્ય માણસ તો આટલા દુઃખો સહન પણ ન કરી શકે, પણ ઈશ્વર પેલા નેક માણસની તાકાત વિચારીને તેની ઉપર દુઃખો મોકલે છે. માટે એમાં ઈશ્વરનો અન્યાય નહિ પણ તેનું હદાપણ અને તેનો અપાર પ્રેમ સમાયેલાં છે. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે તેમઃ—“Whom the Lord loveth, He Chasteneth”—યાને ઈશ્વર જેની ઉપર પ્રીત ધરાવે છે તેની દુઃખોદ્ધારા તે શુદ્ધિ કરે છે. માટે માણસ જ્યારે તેનું કરેલું ભોગવે ત્યારે તેમાં ઈશ્વરનો ન્યાય નિહાળવાને બદલે તે માલેકની દૂરઅંદેશ કારરવાઈ ઉપર બદશુમાન લઈ જઈ તેને ગેરમન્યાઈ કે ધાતકી માની લેવો તેમાં નથી દુન્યવી હદાપણ કે નથી ભક્તિભાવ, નથી સાદી સમજ કે નથી સાચી ધર્મપરાયણતા.

જેઓ અનંતતામાં માને છે તેઓને યુનર્જનમતા સિદ્ધાંતમાં માનતાં વાધો આવે એમ નથી, કેમકે તેઓ જાણી શકે છે કે જેમ કાળનો હવે પછીથી છેડો નથી તેમ આજથી પહેલાં કાળનો આરંભ પણ નહિ જ હોય. જેનો અંત હોય તેનો આરંભ પણ સંભવે : માટે જીવન પછી જ અનંતતા હોય તો જીવન પહેલા પણ કોઈ પ્રકારનું અનંત જીવન હોવું જ જોઈએ. એક ટૂંકી જિંદગી દરમ્યાન આપણે સંપૂર્ણ કેમ થઈ શકીએ ? ન્યાં એક દુર્ગુણને વશ કરતાં વર્ષો જોઈએ, બલકે આખા જીવનની જરૂર પડે, તો અનેક દુર્ગુણોને કાબૂમાં લેતાં, અનેક સદ્ગુણો ખીલવતાં, અને મોટા માટે લાયક બનતા કેટલા જીવનો જીવવા પડતા દશે એનો આપણે ખ્યાલ કરી શકીએ. વળી જે બાળકો જન્મીને એકાદ દિવસમાં મરણ પામે છે, અથવા જે જન્મથી જ ગાંઠા હોય છે, અથવા જે પાપી વાતાવરણમાં જીતરી પાપ બહાર નીકળી જ શકતા નથી, તેઓનું કેમ ? તેમને શું યોગ્ય તકો આપ્યા વિના દુઃખ અને પાપમાં જ ભર કાઢવાનો રહ્યો ? યા માટે ? શું તેમને ખીજા જન્મો આપી સુધરવાનો અવકાશ આપી ન શકાય ? વિજ્ઞાન પ્રમાણે વનસ્પતિમાંથી એક જીવને પશુપૌનિમાં આવતાં લાખો વર્ષો થાય છે, ત્યારે શું પાપી મનુષ્ય એક જ ભવમાં પાર જીતરી જઈ બ્રહ્માનંદનો લદાવો લઈ શકે ?

વળી સિત્તેર વર્ષના આપણાં સરાસરીના આયુષમાં કેટલાંક વર્ષો તો બાળપણના અવિચારી તોફાનમાં પસાર થાય છે, અને એક બીજો મોટો ભાગ ઊંંપમાં ગય છે, ત્યારે કેક મોક્ષની લલાકત પામવા માટે શું આ યોગ્ય વર્ષો જ પૂરતાં કહેવાય ? અને તે પણ ગરીબી, ગાંધગી, આપત્તિ

વગેરે પ્રતિકૂળ સમગોમાં એ અધિકાર દરકને પ્રાપ્ત થાય ખરો ? ન પ્રાપ્ત થાય તો શું મરણ પછી તે એકદમ મળી જશે એવું આપણે આશ્વાસન લેવું ? આ આધારે ? એવું શું કરી નાખ્યું છે કે મરણ પછી આપણે તુરત મોક્ષપદ પામીએ ? ન પામીએ તો સૈને માટે મોડે વહેલે મથરે જે મોક્ષનું અંતિમ ધ્યેય નક્કી કર્યું છે તેનું કેમ ? આ અને આવા બીજા અનેક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ માત્ર પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતથી જ યર્ષ થકે. અને આપણી પ્રતીતિ થાય છે કે મરનારને પાછા ખાકી જીવન ઉપર આવી બૃહ્યા ત્યાંથી ફરી મણ્વણી, અધૂરા અનુભવો સંપૂર્ણ કરવાની, અને હેવટને ધ્યેયે પહોંચવાની ફરી ફરીથી તકો આપવામાં આવે છે.

કર્મના નિયમથી વિશ્વમાં એક પ્રકારનું સમતોલપણ જળનાથ રહેવા પામે છે, અને સવાખી માણસે આ દુનિયામાં અપાર દુઃખ વેઠ્યું હોવા છતાં તે આવતે બંને સુખી બને છે, અને પાપી માણસે આ જન્મે સુખ વૈભવ ભોગવ્યા હોવા છતાં તે બીજે બંને પરેશાન હાલતે પહોંચે છે આ નિયમ ગ્રીક દતકથામાં નેમિસિસ નામની દેવીના રૂપે દર્શાવાયેલો છે એ દેવીનું નામ જ retribution અથવા કરણીનું ફળ અને બદકર્મનો યોગ્ય બદલો છે. આ નિયમ પ્રમાણે જો એકે બીજાને ત્રાસ આપવામાં બાકી નહિ રાખ્યું હશે તો બીજે બંને કદાચ તે દુઃખી માણસ તે દુઃખ ગુમર નારના ગાંડા, ઉડાઉ કે દુગચારી પુત્ર તરીકે જન્મ લઈને તેને પાર વિનાનો ત્રાસ આપશે, અને બાપ દીકરાનો સબ્ધ હોવાથી તે પિતા પોતાના પુત્રને તરછોડી પણ ચક્રશે નહિ એકે બીજાનું કરજ કરી દેશું ન હશે તો કદાચ બીજે જન્મે તેઓ એવા સંબંધમાં મુકાશે કે કરજદારે પોતાની રાજી ખુશીથી અને પોતાની ફરજ દાખલ એટલી જ રકમ તેના ગયા બવના લેણુદાર ઉપર ખરચવી પડશે. કદાચ તે લેણુદાર તે કરજદારના બીમાર વૃદ્ધ પિતા તરીકે પણ આવે અને કરજદાર પાસે માગતા નાણા સુધીનો ખરચ કરાવી દુનિયામાંથી તે ચાલતી પકડે જે ઓ પોતાના બાળકો પ્રત્યે બેપરવા રહે છે તે કદાચ આવતે બંને વાંઝિયાપણાની મનોવેદના અનુભવશે જે ઓ આ બંને બેવફા નોવડી હશે તેનો સસાર આવતા બંને કદાચ કોઈ બહિયારી અને લપટી પુરુષ સાથે જોડવામાં આવે કે જેથી જે દુઃખ તેણે બીજાને દેખાડ્યું હતું તે તે પોતે ભોગવી ચકે જે આજનો અપ્રામાણિક છે તેને આવતા બંને દેવાળિયો સમજવો, જે આજનો હુતારો તે આવતા બંને ગમાર થશે, જે આજનો મિત્રમગર તે આવતા બંને સાચાર બેચાર બનશે, જે આજનો હુતારો તે આવતા બંને બિશુક બની

જેઓને લૂટ્યા હશે તેઓની આગળ દીનભાવે હાથ લાંબા કરશે. આ રીતે પુનર્જન્મનો કાયદો માણસને તેનાં કરેલાં પાપોનાં પ્રમાણમાં સજા કરી તે સજાદારા જ તેને શિક્ષણ પણ આપે છે કે ઇશ્વરના સામ્રાજ્યમાં કેઈ ગુનેગાર છટકી શકતો નથી, પણ “ કર ને જો ” નો અમલ સર્વત્ર થાય છે.

આ મહાન નિયમનો અમલ કેવી આરીકાથી થાય છે તે એક કાલ્પનિક કથાદ્વારા સમજવાનો આપણે પ્રયાસ કરીશું. એક વેળાએ એક માણસ બેકારી અને દરિદ્રતાથી કંટાળી પોતાનું શહેર છોડી પારકે ગામ ગયો. કેટલાક વર્ષ સુધી નસીબે ચારી આપવાથી ત્યાં તે ઠીક કમાયો, પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થામાં નિવૃત્તિમય જીવન ગાળતા તે પોતાને ધર જવા નોકળ્યો. તેણે ત્રીસ હજાર રૂપિયા બેગા કર્યા હતા પણ રસ્તામાં ચોરનો ભો હોવાથી તે રકમનું સોનું, જવેરાત વગેરે લઈ એક લાકડી ખોલી કરી તેમાં ભરી દીધું. ફરતો ફરતો તે એક ગામના પ્રતિષ્ઠિત શેઠને ત્યાં આવ્યો અને થોડીકવાર માટે પોતાની લાકડી સંભાળવાનું કહી તે નગરરચના જોવા નોકળ્યો. શેઠને લાકડી ભારે લાગી અને તપાસી જોતાં તેની મૂઠ્ઠાલતી દેખાઈ, અને તેમાં સોનું ભરેલું જોઈ શેઠની દાનત ખગડી. શેઠે તમામ સોનું ખાલી કરી દીધું અને તેટલા જ વજનની કેઈ હલકી ધાતુ અંદર ભરી લાકડી જેવીને તેવી બનાવી દીધી, અને તે લઈ તે વૃદ્ધ પુરુષ રવાના થયો. ધર જઈ ને કુટુંબની વચ્ચે ભારે આનંદમાં આવી જઈ તેણે લાકડી ખોલી, પણ તેની સાથે થયેલા પ્રપંચનું તેને જ્ઞાન થતાં તે કમનસીબ ડોસાને એટલો સખ્ત આઘાત લાગ્યો કે બે દિવસમાં જ તે રામચરણ થઈ ગયો.

હવે શેઠે જ્યારે સોનું ખાલી કર્યું ત્યારે પાસેના જ ખંડમાં તેમનો વિશ્વાસુ મુનીમ બેઠો હતો અને તેણે આ સંબંધો તમારો જોયો હતો. વળી બે દિવસમાં શેઠે તેની જ પાસે ત્રીસ હજાર રૂપિયા જમે પણ કરાવ્યા, અને તે મુનીમ આ રૂપિયા ક્યાંથી આવ્યા તે સમજી ગયો, પણ તે વિશે મૌન ધારણ કર્યું. થોડાક મહિના પછી ખજાર પડી કે શેઠાણી ગર્ભવંતી સ્થિતિમાં હતાં; તે જાણી મુનીમ આશ્ચર્યચકિત થયો, અને થોડેક સમયે એક પુત્રનો જન્મ થયેલો જોઈ વિચારવા લાગ્યો કે શેઠ શેઠાણીને જિંદગીભર સંતતિ ન થઈ અને આવડી મોટી ઉમરે આ બાળક ક્યાંથી ? મુનીમને તેથી લાગ્યું કે આ કહેવાતો પુત્ર તો ખરું જોતાં પેલો લાકડીવાળો ડોસો જ હોવો જોઈએ અને એ પોતાના ત્રીસ હજાર રૂપિયા લીધા વિના શેઠને છોડશે નહિ. અને હતું પણ તેમજ, અને તે આપણે આ વાર્તાના અંતમાં જોઈ શકીશું. તે પુત્રને ઉધારવાતું, તેની ઉપર દેખરેખ રાખવાતું અને તેની ઉપર જે ખર્ચ થાય તે નોંધવાતું કામ મુનીમે ખુશીથી ઉપાડ્યું. શેઠે પણ તેની

પછવાડે દંકારોનો ખર્ચ કર્યો અને તે બાળક પણ ચંચળ અને બુદ્ધિશાળી નીવડ્યું. તે અઢાર વર્ષનો થયો તેટલામાં તેની ઉપર વીસ દંકાર નો ખરચાઈ ચૂક્યા હતા; હવે શેઠે તેનો વિવાહ કરવાનું નક્કી કર્યું અને તે માટે દશ દળરનો ખરચ કરવાની ગોઠવણ પણ કરી. આ જાણી મુનીમને જાગરી ફાળ પડી કે છોકરા પછવાડે ત્રીસ દળર નો ખરચાઈ જશે તો છોકરાના રૂપમાં આવેલો ડોસો ધડી પણ ઘોબશે નહિ, અને એક નિર્દોષ બાળા વૈધવ્યના મહાદુઃખમાં પડશે. મુનીમને બહુ મન થતું કે શેઠ આમળ ભેદ ખુલ્લો કરે પણ અનેક સંકલ્પ વિકલ્પો પછી તેની જીમ ઊપડી જ નહિ.

લમતો દિવસ પણ આવી પહોંચ્યો હતો. સૌનાં મુખ આનંદથી પ્રકાશિત થયાં; માત્ર મુનીમ જ મ્હાન વદને અને નીચી નજરે મણુત્રી કરવા પડ્યો હતો. ત્રીસ દળરની રકમ લગભગ પૂરી થવા આવી હતી. મુનીમની માત્ર એ જ ઉમેદ હતી કે લગ્નક્રિયા પહેલાં જ વરરાજ્ય મરણ પામે, કેમકે તો જ કામળ પુષ્પ સમાન કન્યા વિધવા થતી બચી જાય : અલખત, વરરાજ્યને તો બચાવવું અશક્ય હતું. પણ પ્રારબ્ધના જોર આગળ મણુત્રી અને તકદીર આગળ તદખીર કેમ ફાવી શકે ? લગ્નસમારભ બારે ઠાઠમાઠથી મંડાયો. ક્રિયા પણ શરૂ થઈ ગઈ. પવિત્ર અગ્નિની આસપાસ સમપદીના ફેરા ફેરાઈ રહ્યા અને વરકન્યા પરણેલા જાહેર થયાં. તે પછી દેવઘોળે ત્રીસ દળરનો બાકી રહેલો રૂપિયો મુનીમને જ હાથે ખરચાઈ ગયો. શેઠનો પુત્ર આનંદથી પ્રકુલ્લિત વદને નવરિણીત બાળા સાથે સૌના આશિષો ઝીલતો પસાર થતો હતો, તેટલામાં ફૂલ ઉપરથી પત્ર લપસી જવાથી તે બોયે પછડાયો, અને “ખમા, ખમા”ના પુકારો હજી તો શ્રમ્યા નથી તેટલામાં તો તેણે પ્રાણ મૂકી દીધા. સર્વંત હાહાકાર થઈ રહ્યો. શું થઈ ગયું તે કાઈ તખીજને પણ સમજાયું નહિ; માત્ર મુનીમ જ જાણી ગયો કે ડોસાના પૈસા બરાઈ ગયેલા હોવાથી હવે તેને વધુ વાર રહેવાનું કશું પ્રયોજન નહોતું. ડોસાનું વેર કહો, કમતો કાયદો કહો, પુનર્જન્મનો નિયમ કહો કે ઈશ્વરનો ન્યાય કહો—શેઠને તો તેમની કરણીનું ફળ મળી ગયું.

હવે શેઠને ઘેર શોક અને મતાપ ધામા નાંખીને પડ્યા હોય એમ દેખાતું. ચોડાક દિવસ પછી મુનીમે શેઠને એકાતમાં અશ્રુપાત કરતા જોયા; તે દેખીને તે નિમકદલાલ સેવકની આંખોમાંથી પણ આવણ ભાદરવો વર્ષવા લાગ્યો, અને અદ્યપિ પર્યંત જે ભેદ એણે જાળરી રાખ્યો હતો તે એણે ખુલ્લો કરી દીધો. શેઠ શું બોલે ? તેમના હાથનાં કર્ચાં હોયે વાગ્યાં, તેમને તેમના પાપનો પૂરો પરિતાપ થયો, અને તેમનાં પશ્ચાત્તાપ અને

દુઃખની સીમા ન રહી આખરે શાંત થઈ તેમણે કહ્યું— મેં ના મારી કરણીનું કળ બોગવ્યું, પણ મારી નિર્દોષ પુત્રવધૂનું દુઃખ જોઈ મારી છાતી ફાળી ન્યય છે મારા પાપે એ છોકરી ઉપર રડાવાનું દુઃખ શા માટે ?” મુનીએ જવાબ દીધો — છોકરીએ ગયે ભવે ક્યા પાપ કર્યા હશે એની આપણને ખબર ક્યાથી હોય ? પણ પાપને જ પરિણામે એ પણ આ દુઃખ ભોગવતી હશે એને જોઈને આપને વિરોધ દુઃખ થાય છે તેનું પણ કારણ છે વાણિયો કોઈ દિવસ વ્યાજ ચૂકતો નથી તેમ પ્રભુ પણ ચોગર સગ્ન કરના ઉપરાંત વ્યાજ દાખલ થોડો વધુ દડ વસૂલ કરે છે આપે કરેલી ચોરીનો રકમ તો આપના પુત્ર પછાડે ખરચાઈ ચૂકી, પણ હજી તેનું વ્યાજ ભગવાનું રહ્યું છે તે જૂનરો ના, અને તે વ્યાજ તરીકે હવે જિન્ગીમર આ ગડેલી પુત્રવધૂનું મુખ જોયા કરજો ” શેઠે નજર નીચી ઢાળી દીધી . જોનરા જતુ કંઈ રહ્યું જ નહોતું ખુદાની લાકડીનો અવાજ નથી” માટે ખુદાની લાકડી જ નથી, કે ખુદા જ નથી, કે તેનો નિયમ કે ન્યાય જ નથી એમ માનવામાં મૂખાઈ છે, અને એ ખુદાની લાકડીનો ચમચમાટ શેઠે જીવ્યા ત્યાંમુધી જૂલો ચક્રા નહિ આ વાર્તા કાન્પનિક છે, પણ કર્મનો નિયમ અને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત કેટલા અચૂક છે, અને કેવી ઝીણવટ અને કેટલી સચોટતાથી તેનો અમલ થાય છે તે આપણે અહીં જોઈ ચકીએ છીએ

હવે પુનર્જન્મની વિરુદ્ધ જે દલીલો કરવામાં આવે છે તે આપણે તપાસીશું કેટલાકો એમ માને છે કે પુનર્જન્મના ખુલાસાની કશી જરૂર નથી, કેમકે જોઈતો ખુલાસો વિજ્ઞાને સ્વીકારેલા આનુવંશિકતા અથવા વસ પરપરાના નિયમ (law of heredity) દ્વારા મળી શકે છે તેઓના કહેવા પ્રમાણે માણસ પાપી, શૈગિષ્ઠ કે દીવાનો જન્મવાના કારણો તેનાં માતાપિતા કે વડીલોનાં આવા લક્ષણોમાંથી જોઈ શકાય છે એક ડાકટો કે ક્ષયરોગી પિતાનો પુત્ર પણ જીવનમાં પિતાના જ લક્ષણો જતાવશે, માટે પિતાની ખાસિયતમાંથી ખુલ્લો ખુલાસો મળી રહેતો હોય તો આમલા બંચની લાંબી લાંબી વાતો કરવાની શી જરૂર ? આનો જવાબ સાવ સહેલો છે પુત્રને પિતાની ખાસિયત મળી એ તો વિજ્ઞાન પ્રમાણે સ્પષ્ટ છે પણ તે પુત્ર એક યત્ર નથી પણ જીવત, સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે પિતા કદાચ પોતાના વાંકથી ડાકટો કે શૈગિષ્ઠ બન્યો હશે, પણ નિર્દોષ પુત્રને આ અણગમતો વારસો શા માટે મળવો જોઈએ ? The sins of the parents shall be visited upon the children—માબાપનાં

પાપ માટે મતાનો સજ્જ ભોગવશે પણ શા માટે ? પિતા વાક કરે અને પુત્ર સજ્જ પામે એવા ન્યાયની તો જગતમાં પણ દાસી થાય, તો શું તે ઈશ્વરના સામ્રાજ્યમાં ચાલતો દરો ? ખુદાની ઇનમાફી કારરવાજમાં એમનાંદને ફાકટનો દડ કેવો ? ત્યારે માલૂમ પડે છે કે વચપરપરાનો નિયમ માત્ર સપાટી ઉપર જ કાર્ય કરે છે પણ મૂળમાં પહોંચી શકતો નથી અને મનુષ્યના ચારિત્ર્યમાં પહેલાથી જ સાન માઠા લક્ષણો શા સારુ બધાઈ જવાં ભોમ્ભે તે સમજાવી શકતો નથી પુનર્જન્મનો નિયમ જ સમજાવી શકે કે માણસનું ચારિત્ર્ય તેના ગયા જન્મની કલ્પી ઉપર આધાર રાખે છે, અને તેણે જે નહારાં કાર્યોની સજ્જ ભોગવવી હશે તો અમુક પ્રકારના લક્ષણો કે ચરીર ધારણ કરી દુષ્ટ કે રોગી પિતાના સત્તાન તરીકે જન્મ લઈ તેણે તે વેઠવી પડશે વચપરપરાનો નિયમ ખોટો નથી પણ તે અધૂરો છે અને જ્યાં તે નથી પહોંચી શકતો ત્યાં પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત પહોંચી શકે છે, અને ખુદાના અચૂક ઇન્સાફની માથો પૂરે છે

વળી વચપરપરાના નિયમની પણ અમુક મર્યાદાઓ હોય છે. એ નિયમ પ્રમાણે ચારીરિક ખૂબી ખામીઓ અને ટેવો વારસામાં મળી આવે છે, પણ ચારિત્ર્ય અને માનસિક લક્ષણો હમેશા આ રીતે વચખેમાં ઊતરતાં નથી આ નિયમ પ્રમાણે પશુઓના વચમાં ઊતરતા ચારીરિક ગુણદોષ ખરાબર સમજાશે, કેમકે પશુઓમાં ચારિત્ર્ય કે માનસિક બધારણ જેવું કશું નથી, અને એક મૂર્ખ ઘોડા અને એક ચતુર ઘોડા વચ્ચે આપણને બહુ ભેદ નહિ દેખાય પણ માણસમાં ચારિત્ર્ય અને શુદ્ધિ બહુ જ અગત્યનો ભાગ બજાવે છે, અને એ બન્ને તરફો વચખેમાં હમેશા ઊતરતા ન હોવાથી આપણને વચપરપરાનો કાર્યદોષ મદદરૂપ થઈ પડતો નથી પણ તે માટે પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતની મદદ લેવી પડે છે અને એ સિદ્ધાંત જ આપણને સમજાવી શકશે કે ગયા જન્મના પાપ-પુણ્યના પ્રતાપે આ જન્મમાં માણસને અમુક પ્રતિકૂળતાઓ કે સવગતાઓ પ્રાપ્ત થાય છે

વળી શુદ્ધિશાળી માતૃપિતાને ત્યાં મદ્યશુદ્ધિનાં સત્તાન અવારનવાર જન્મે છે અને પાપ પુત્રો દાસની પાપ આગળાની પેઠે ઉચ્ચનીચ લક્ષણો ધરાવતા હોય છે ધર્મનિષ્ઠ માતાપિતાને ત્યાં ચલતાનના શાગિદં જેવો ખોટો અને દુષ્ટ માતૃપિતાને ઘેર ઈશ્વરપરાયણ પુત્ર કોઈક વાર અવતરે છે આનો ખુલાસો વચપરપરાનો સિદ્ધાંત શું આપી શકશે ? આ બનાવો ખાસ અપવાદરૂપ પણ નથી પરંતુ ચાલુ બન્યા જ કરે છે, અને વિદ્યાન જેવું કારણ સમજાવતા દારી ગય છે એમાં આશ્ચર્યકારક કાંઈ નથી, કેમકે આપણે

જોયુ તેમ બુદ્ધિ અને ચારિત્ર્યનાં લક્ષણો દરેક વખતે વડીલોમાથી વચ્ચેનાં જીતરતાં નથી ફેટ-રીક વેળા જોડિયાં બાળકોની અક્લહોચિયારી અને ચારિત્ર્યમા મોટા તફાવત માલૂમ પડતો, જ્યારે વંશપરંપરાના કાવદા પ્રમાણે તો એ બંને બધી જ રીતે સગાં આવડા જોડાએ મળતાપણું ક્યાં છે અને સ્ત્રી રીતે આવ્યુ તે વંશપરંપરાનો એકતરફી કાવદો સમજાવી શકે, પણ ભિન્નતા અને તફાવત ક્યાંથી ઉદ્ભવ્યા તેનાં કારણો એ કાવદામાથી જડી ચક્રતાં નથી જ્યારે વિજ્ઞાનથી ન વળે ત્યારે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત આ બાબત ઉપર યોગ્ય પ્રકાશ પાડી શકે

અસરકૃત માળાપને ત્યાં પ્રતિભાશાળી બાળકનો જન્મ થાય છે તે જોઈ ફેટલાકો કહે છે કે આ તો વિજ્ઞાનમા આવેલા reversion to type (અસનના નમૂના તરફ પ્રત્યાગમન) વાળા કાવદાથી સમજી શકાય છે, માટે પુનર્જન્મ પ્યાનમા લેવાની કશી જરૂર નથી એ વિજ્ઞાનના કાવદા પ્રમાણે એક બાગક પોતાના માતાપિતા લક્ષણો કરતા બુદ્ધા જ લક્ષણો ધરાવી શકે, પણ આપણે તેના વડીલોના ગુણો તપાસીશુ તો જરૂર તે બાગકનાં જ લક્ષણો ધરાવેનો એક વડીલ મળી આવશે, કે જેના ગુણો વર્ષો પછી પણ તે માળકમા જીતરવા પામ્યા આ ખુલાસો પણ દરેક વખતે અને દરેક બાબતમા ટકી શકે એવો નથી શેક્સ્પીયર અને પહેલા નેપોલિયનના ક્યાં વડીલોમા આ મહાપુરુષો જેવા ગુણો હતા? એવા મહાન ગુણો હોવા જોઈએ જ નહિ, આ તપાસ કરવાની જરૂર પણ નથી, કેમકે આવા ગુણો એ વડીલોમા હોત તો તેઓ અપ્રસિદ્ધ રહેવા પામત જ કેમ? આવા વડીલો દરેક બનારમા હોવા જ જોઈએ એવી અટકળ કરવી તે વિજ્ઞાનના દરજ્જાને શોભારૂપ નથી જે વિજ્ઞાનમા નક્કર હકીકત ન મળે તો ફક્કા માર્યાંથી શુ વળે? ઘોર અધકારમાથી આ જે તેજસ્વી સિતારાઓ કેમ ચમકી ઊઠ્યા એનો ખરો ખુલાસો વિજ્ઞાન નહિ પણ પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત જ આપી શકે

ફેટલાકોના કહેવા પ્રમાણે જન્મતમા જન્મવાનો જ ટકી રહે છે જ્યારે નમૂની વ્યક્તિઓ અને કેમેનો ધીમે ધીમે નાશ થતો જાય છે કુદરતના એ કાનૂનને વિજ્ઞાનમા survival for the fittest (ઉત્તમનો ઉત્કર્ષ) કહેવામા આવે છે, માટે એ વિરોધીઓના મત પ્રમાણે પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત કરતા આ સર્વમાન્ય વિજ્ઞાનનો સિદ્ધાંત જ સ્વીકારવો જોઈએ પણ પુનર્જન્મની માન્યતા આ વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતની મિલકતુ નિરુદ્ધ નથી, બલકે પુનર્જન્મની માન્યતાને ઉત્તમના ઉત્કર્ષવાળા સિદ્ધાંતથી વધુ સમર્થન જ

મળે છે. પુનર્જન્મની માન્યતા પ્રમાણે જે લાયક છે, જેનું ચારિત્ર્ય વિશુદ્ધ છે તેનો વહેલો વિકાસ થશે અને તે બીજા કરતાં મોટાદારે વહેલો પહોંચી જશે. વિજ્ઞાનનો કાયદો ઔદાતિક જગતમાં અને રચૂળ જીવનમાં કાર્ય કરતો દેખાશે, જ્યારે એ જ નિયમની ખૂબી ચારિત્ર્ય અને નીતિના પ્રદેશોમાં પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતથી પ્રદર્શિત થશે.

ત્યારે વચપરપરાનો નિયમ અમુક દદ સુધી જમ મદરની બાબતોના ખુલાસા અપવામાં નિષ્ફળ ગય છે તે આપણે જોયું. ફેટલાકો કહે છે કે મનુષ્યના ગુણદાય તેના સંતેજો, કેળવણી, વાતાવરણ (environments) વગેરે ઉપર આધાર રાખે છે, માટે પુનર્જન્મ સુધી ફૂફડો મારવાની જરૂર નથી. તેઓ કહે છે કે મનુષ્યનું બાળક વડ્ડો વડ્ડો જીવે તો વડ્ડો જ નીકળે, અને એક વડ્ડું બચ્ચુ માણસોમાં મોટું થાય તો તેની પશુતામાં ફેર પડે અને એ કામુક ઇન્સાનના ગુણો ખીટી થાય. આ દલીલમાં પણ પૂરેપૂરું સત્ય નથી. એક વર્ગમાં એક જ શિક્ષકને હાથે સો વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ અપાતું હોય તોપણ એ સવળા સરખી રીતે પ્રવીણ થતા નથી, પણ શિક્ષણ સરખુ હોવા છતાં દરેક વિદ્યાર્થી પોતપોતાની બુદ્ધિ અને કાબેલિયત પ્રમાણે તે મદ્ય કરે છે. એ જાતી કાબેલિયત શિક્ષણ કે વાતાવરણદ્વારા પ્રાપ્ત થતી નથી. તે કયાથી આવી તેનો ખુલાસો નથી વચપરપરાના નિયમમાંથી જડતો કે નથી વાતાવરણ અને કેળવણીમાંથી મળતો, પરંતુ તે સારુ પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતનો દલીલો જ બુદ્ધિપ્રવાહ થઈ પડે છે.

કેટલીક વેળા એક નિરક્ષર કુટુંબમાં અમામાન્ય બુદ્ધિબળવાળા બાળકોનો જન્મ થાય છે એ વારસો માતૃપિતા તરફથી તો હોમ થાય જ નહિ, અને ખુદ શિક્ષકો જ બાળકના જેટલી પ્રવીણતા ધરાવે નહિ, ત્યારે આ અસાધારણ બુદ્ધિના ચમત્કારનો શો ખુલાસો ? કોઇને છેક બાળપણથી જ ધર્મશાસ્ત્રો મોઢે રહી જાય, કામ બાળક હોવા છતાં ચિત્રકાર, કવિ કે સંગીતકાર બની સૌને છક કરી મૂકે; ત્યારે આ સૌ આગળ કયાથી ? કેળવણી, વાતાવરણ અને માબાપ તે કેટલું આપી શકે ? શેક્સ્પીયર, ડાન્ટે ગાટે વગેરેને તેમના માબાપોએ એવો તે શુ વચપરપરાનો વારસો કે કેળવણી આપ્યા કે જોયી જગત મુગ્ધ અને એવા ગ્રંથો એ રચી ગયા ? મહાન નેપોલિયનનાં માબાપ અતિ સામાન્ય કૌટિનાં દત્તાં અને તેની પોતાની કેળવણી પણ અધૂરી હતી; તે જોતા આ વિદ્યાર્થી આત્માને તેણે જિંદગી-બર દાખવેલી તેજસ્વી પ્રતિભા કયાથી સાપડી તે સમજાતું નથી. ચાનેશરજી કિશોરાવસ્થામાં અને આદ્ય શકરાચાર્ય જુવાનીમાં સ્વર્ગે સંચર્યા તે પહેલાં

એકે રચેલી મોતાજી ઉપરની સમર્થ દીકા અને ખીજનએ કરેલું વેદાંતશાસ્ત્રેનું અપૂર્વ વિવરણ જોતાં આશ્ચર્ય થાય છે કે આ સૌ આવ્યા ક્યાંથી ! પવન-મજરા એક જ ભવમા ધ્વજસાક્ષાત્કાર કરી શકે અને જગતને ઈશ્વર-પ્રેરિત મદેશ આપી શકે એ સુ તાલુમીની વાત નથી ? ઈસુ ભગવાન બત્રીસમે વર્ષે વધસ્થાન ઉપર ચડ્યા, અને અઢી વર્ષે જ એમણે પોતાના ધર્મપ્રચારમાં જાળ્યા અને એક મહાન ધર્મના સ્થાપક મની ગયા સુ મહાપુરુષો પ્રત્યે પ્રભુ પદપાત દાખવના દરો કે કાષ્ટને એક જ ભવમા મોક્ષ અને ખીજાને નસીમે લખચોર્યાસી ફેગ ? પણ પ્રશ્ન તો ન્યાયી છે ત્યારે આ કેમ બને ? ‘ આ કેમ બને ’નો પ્રશ્ન પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતના જ્ઞાનના અભાવે અનંતકાળ સુધી પુછાયા જ કરશે.

આ મહાન સિદ્ધાંત સમજાવે છે કે સેંકડો અને હજારો વર્ષોના પુણ્યના પ્રતાપે જ એક પવનમજરા એક જ ભવમાં મોક્ષપદ પામે છે, તે જીવન શરૂ કરવા નથી આવતા, પણ આધ્યાત્મિક અનુભવ-પર પરાની પૂર્ણાકૃતિ કરવા જ આવે છે એક તેજસ્વી પ્રતિબાધાળી પુરુષ (genius) થોડા જ સમયમા અગ્રાધ જ્ઞાન બેસુ કરે છે, કારણ કે તેને માટે તો knowledge is but remembrance (જ્ઞાન માત્ર સ્મરણરૂપ છે) તેને કશું જ્ઞાન સંપાદન કરવાનું રહેતું જ નથી. જ્ઞાનભંડારો તો આગળનાં બોલોમા ભરાઈ ચૂક્યા છે, હવે તો એ જ્ઞાનના માત્ર સ્મરણો જ તાજાં કરવાના રહ્યા કેટનાકોની જ્ઞાન પ્રહણ કરવાની શક્તિ અદ્ભુત હોય છે તેઓને હલીલો કે પુરાવાની જાળગડ હોતી નથી પણ તેઓ intuition-પરાશુદ્ધિ અથવા અતર્જાન-થી કાષ્ટપણ મધ્યસ્થ સાધન વિના તત્કાળ સત્ય મેળવી શકે છે બહુ નિરલ આત્માઓમા જ આ પ્રકારની પરાશુદ્ધિ કાર્ય કરે છે, તેનું કાગળ એ કે હલીનો અને પુરાવાઓનો તેમણે ગયા બોલોમાં પુષ્કળ અનુભવ કરી લીધો હશે, હવે એમણે આવી ઉપાધિમાં પડવાની જરૂર ન રહેવાથી એઓ સીધા નમ્ર સત્યનાં જ દર્શન કરી શકે છે.

કેટલાકોને સાહિત્ય અને કથા તરફ મહોખ્યાત અને ગચ્છિત અને વિજ્ઞાન પ્રત્યે નફરત હોય છે તેઓ સાહિત્ય ઝટ સમજી જાય છે અને તે સરજી પણ શકે છે, જ્યારે અતિશય શ્રમ લેવા છતાં નથી તો તેઓ ગચ્છિતના સિદ્ધાંતો સમજી શકતા કે નથી વિજ્ઞાનમા ઝાઝો પ્રવેશ કરી શકતા કારણ એમ આપી શકાય કે આ સાહિત્યવિદાર્થીઓએ આગળા ભવ કે બોલોમા સાહિત્ય પુષ્કળ ખેડ્યું હશે, એટલે હાલમા એઓને આ વસ્તુ પૂરતી પરિચિત હોવાથી તેઓ તે પુરત સમજી શકે છે, બલકે

સાદિત્યનો બંડાર તો ભયો જ હોવાથી તેઓ તો માત્ર પોતાનાં સ્મરણો જ તાન કરે છે, બ્યારે ગણિત કે વિજ્ઞાનમાં તેઓએ આગલા ભવમાં કશી જ તૈયારી ન કરી હોવાથી તેઓ દાહ આ વિષયોથી પૂરતા વાકેફનાર નથી, અને તે તેમને તદ્દન નવા જ લાગે છે, અને પ્રુધ્ધ મહેનત છતાં તે તેઓ સમજી શકતા નથી તે જ પ્રમાણે જે સદ્ગુણો દાહમાં આપણામાં પૂરેપૂરા ખીલેલા છે તે એકાએક ખીલવા પામ્યા નથી પરંતુ તેના વિકાસ ગત જન્મોમાંથી જ થયો છે : જે ગુણો દાહમાં આપણામાં પૂરા વિકસિત નથી થયા તે ગયા ભવોમાં પણ પૂરતા ખીલવા પામ્યા ન હોય. વળી કોઈ માણસને જોતા જ આપણને પ્રેમની લાગણી થાય છે અને તેની સાથે પિજાન પાડવાનું મન થઈ આવે છે, જ્યારે ખીજો કેવળ નિર્દોષ હોવા છતાં, આપણને નિલકુલ આકર્ષી શકતો નથી, અને તેના પ્રત્યે આપણે બેપરવા જ રહેવા ઇચ્છીએ છીએ. એકના પ્રત્યે નૈમર્મિક રસ છે અને ખીજા પ્રત્યે ઉત્સાહલીનતા એ આપણા આગલા ભરતી મિત્રાચારી અને બેદિલીનાં પરિણામે હોઈ શકે. જગતમાં જનતા દરેક જનારને કાંઈ ને કાંઈ કારણ હોય છે; કશું જ નિઃપ્રયોજન નથી, માત્ર અકસ્માતથી કશું જ જનતું નથી એ સંધળું પુનર્જન્મના નિયમથી આપણને સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ પ્રમાણે જગતના અનેક સવાલો જે આપણને મૂંઝવી રહ્યા છે, અને જે વિશે પૂરતા જ્ઞાનના અભાવે આપણે ઈશ્વરને દોષ દઈએ છીએ, તેઓનું સતોપકારક નિરાકરણ પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતથી થવા પામે છે.

પુનર્જન્મ વિરુદ્ધ એક વાધો એવો ઉદાવવામાં આવે છે કે મનુષ્યને તેના મવા ભવના પાપોને લીધે આ જન્મમાં દુઃખો ખમવા પડે એ અયોગ્ય અને અન્યાયી કહેવાય, કેમકે આ જન્મમાં તેના ગયા જન્મના પાપો તેને વાદ રહી શકતાં નથી, અને તેથી તે વિના કારણે દુઃખ પામે છે. તેઓ કહે છે કે મને એવા ધર્મો માણસમાં પણ આ રિયતિમાં પશ્ચાન્તાપ ઉત્પન્ન થશે નહિ, કારણ કે શા માટે અને કેવાં પાપો માટે પરતાવો કરવો તે તે જાણી શકતો નથી. વાધો લેનારાઓ વળી એમ કહે છે કે આ જગતમાં પણ એક ગુનેગારને ન્યાયની અદાલતમાં શિક્ષા કર્યા પહેલાં તેનો શો ગુનો હતો તે તેને કહેવામાં આવે છે, અને તેથી તે માણસને યોગ્ય સજા થવા ઉપરાંત તેને નસીદત મળે છે અને ફરીથી આવો અપરાધ કરતાં તે અચકે છે. જવાબમાં આપણે કહીશું કે વાક કરીને જૂલી મવા માટે શું તે વાંક થયો જ નથી એમ માની લઈ તેની શિક્ષાનો સ્વીકાર પણ ન કરવો, અને શિક્ષા કરનારને અન્યાયી અને દુર ગણવો? એક

છાકટો માણસ દારૂના બહારમા અને સપૂર્ણ બેખબરીમા ખીજીને લાકડી મારી ઇંચ કરે તો શુ તે સમજે પાત્ર નથી ? છાકટપણમા યુનો ચવાધી યુનેમારને તેનું જાન બિલકુલ ન રહ્યું, અને અદાલતમા પણ પોતે તદ્દન નિર્દોષ છે એમ તે જાહેર કરે છે બેધ્યાનપણમા યુનો કરવાથી તેને કદાચ ઓછી સજા થશે, પણ તેને યુન્દાની યાદ નથી તે કારણે કોઇ પણ ન્યાયાધીશ તેને છોડી તો નજ મૂકે. આમ અપરાધીઓ જે છૂટતા હોય તો સૌ ડાક દારૂ પી યુનો કરે કે તેની તેમને યાદ ન રહે અને તેથી છૂટવાનું સહેલ થઈ પડે આપણે એકાદ જે વર્ષના ન્દાના બાળક હતા ત્યારે શુ કરતા હતા તેનું આપણને ધ્યાન નથી. માટે શુ એમ કહેવું કે આપણુ માળપણુ હતુ જ નહિ, અથવા બાળપણમા આપણા દોષો હતા જ નહિ ? ગયા ભવના પાપ યાદ રહેતાં નથી છતા ઈશ્વર તેની સજા કરે છે તે સૌને ખૂંચે છે, પરંતુ ગયા ભવના સવાળો માટે ઈશ્વર આ જન્મમા, આપણી ચોગ્યતા હોય કે ન હોય, તોપણ આપણને અનેક મહેરમાનીઓ બતાવે છે અને અનુકૂળતાઓ આપે છે તે તો ભૂલી જ જવામા આવે છે. ઈશ્વરના કાર્યો ઉપર ઉપરછંદથી દષ્ટિ નાખવાને બદલે તેની પૂરી તપાસ કરતા આપણે જાણી શકીએ છીએ કે તે નથી દૂર કે નથી અન્યાયી, પરંતુ આપણું હાલનું જીવન તે આપણા જ ગયા ભવનાં કાર્યોનો પ્રભુ તરફનો બદલો છે.

વળી ગયા ભવના બતાવેા આપણને યાદ રહેતા નથી તેમાં પણ પ્રભુની આપણા પ્રત્યેની કાળજી અને દયા જ છે એમ જાણવું આપણાથી જીવાનીમાં જે ખોટા કાર્યો થયા હોય તેનો કબ્બા ધકપણમાં સદન થતો નથી, તો વળી ગયા ભવના પાપો યાદ કરીને આ માટે વધુ દુઃખી બનવું ? જે એક માણસ જાણી શકતો હોય કે તેનો તરતનો જન્મેલો પુત્ર તો તેનો ગયા ભવનો કદો થતુ છે તો તે માળક પ્રત્યે તે પિતા તરીકેનો પૂરો ભાવ ન જ બતાવી શકે જે એક માણસથી જાણી શકાતું હોત કે ગમે ભલે તે છુટારુ કે ગંગાકાંસુ હતો તો આ જન્મમા પણ તે દુઃખદસ્તમજીથી તે ત્રાસ પાળી હતાસા જની જાત, અને પવિત્ર જીવન માળવાનો તેનો ઉત્સાહ પણ કદાચ ઠંડો પડી જાત એક માણસ ચોરી કરી કેદમા જઈ આવ્યા પછી ઉત્કૃષ્ટ જીવન માળી સૌના વખાણને પાત્ર બની શકે છે, પણ તે પોતે તે ચોરીનો બતાવ જૂલો શકતો નથી, અને સમાજ પણ તેની તરફ આજળી ચીંધી તેનો બદગોઈ કરે છે ત્યારે જે આપણે બધાય એક ખીજી ॥ ગયા ભવના દુઃકૃત્યો જાણવા થઈએ તો જરૂર આપણા સૌના દુઃખમાં ધારો ધાય પરંતુ ઈશ્વરે અપાર કદાપણ વાપરી ગયા અને

હાલના જન્મેની વચ્ચે એક અમેલ પરદો જ પાડી દીધો છે અને તેમાં જ તેનાં દયા અને પ્રેમ સમાયેલાં છે.

બાળવર્ષની પહેલી ચોપડીમાં આપણે જે પાઠો શીખી ગયા હોઈશું તે આજે આપણને અક્ષરશઃ યાદ ન હોય, પણ તે સંધળા પાઠો અને પુસ્તકોમાંથી આપણે જ્ઞાન તો મેળવ્યું જ: તેમ ગયા બાવનાં કાર્યો આજે યાદ ન રહી શકે પરંતુ તે કાર્યોમાંથી ટેવો અને લક્ષણો બંધાયેલાં, અને ઉવટે ચારિત્ર્ય રચાઈને આપણને આ બવે 'મધ્યુ'. ગયા બવની બારીક વિવ્રતો આ જન્મે મળી શકતી નથી, પણ તેનો નિચોડ આપણાં લક્ષણો અને માનસિક વળણોમાં પણ આપણને મળી રહે છે. એરવદ પુરશેદ દાણુએ આક્ટોબર ૧૯૪૨ ના "ચેરંગ"માં લખ્યું છે તેમ દિવાળીને પ્રમંને ચોપડો બદલાય તેમાં આગલા વર્ષની બાકી જ લખાય છે, વિગતો નહિ: તેમજ ઈશ્વર પણ આપણાં ગયા બાવનાં કાર્યોમાંથી આપણને લક્ષણોનો જ વારસો આપે છે, પરંતુ આપણી ઉપર દયા બતાવી તે કાર્યોની વિવ્રતોથી તો આપણને બેખબર જ રાખે છે.

અલગત, આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ અપવાદરૂપે એવા કેટલાક શખ્સો નીકળી આવે છે કે જેઓ પોતાનો ગયો બવ જાણી શકે છે અને તેના વિશે વિશ્વાસપાત્ર માહિતી પણ આપી શકે છે, અને કોઈ કોઈ વખત આ માહિતીને સમર્થન પણ મળી રહે છે. કેટલાકોને સમાધિમાં અને કેટલાકોને સ્વપ્ન વગેરેમાં ગયા બવના પ્રસંગોના દર્શન થાય છે. પરંતુ આવા બનાવો કવચિત જ બને છે, અને પૂગતા પુરાવાના અભાવે તે સૌની ખાતરી કરી શકતા નથી. કેટલાક પૂર્ણપુરુષો ગયા બવના બનાવો જાણી શકે છે, જો કે તેઓ તે માહિતી જનસમાજ આગળ ધરતા નથી, પરંતુ પોતાના જ શિષ્યમંડળમાં તેની વિગત આપે છે. તેઓ આપણા વિચારો પણ જાણી શકે છે; આપણે સાધુના વેશે શ્યતાન હોઈએ તો તે દબ પણ તેઓ સમજી શકે છે. તે છતાં તેઓનો દયાબાવ એટલો નિશાળ છે કે પાપી અને સવાખી બન્ને પ્રત્યે તેઓ અપાર પ્રેમથી વર્તે છે. સામાન્ય માણસો આમ કરી શકતાં નથી, અને તેથી જ્યાંસુધી આપણે સંપૂર્ણ ન થઈએ ત્યાંસુધી ગત જન્મના બનાવો અને ક્રમેથી આપણે બેખબર રહીએ તેમાં જ આપણી અને સૌની સલામતી છે.

આ જન્મમાં ગત જન્મના બનાવોની યાદ રહેતી પણ અશક્ય છે. - ખુદ આ જીવનના કેટલાક બનાવો થોડાં વર્ષ પછી ભૂલી જવાય છે, ત્યારે છેક ગયા જન્મના કાર્યો, જેના બનાવને કદાચ સેકડો વર્ષ થઈ ગયા હોય,

તે આપણને કેમ યાદ રહે? વળી ગયા ભવના રથૂળ, સૂક્ષ્મ અને કામ-શરીરોનો તો નાશ થઈ ગયો, અને આ જન્મે આપણને નવા જ શરીરો મળ્યા, જેનાથી જૂના નાશ પામેલાં શરીરોની વિગત અને તે પછી આટલા લાખા સમય પછી, જાણી શકાય એમ નથી આપણે જૂનું મગજ (brain) પછી નાશ પામ્યું અને નવા મગજથી ગયા ભવના ખનાનો તાજ થઈ શકે જ નહિ, કેમકે તે ખનાવેલી છાપ નવા મગજ ઉપર પડી જ નહોતી મેકમ પ્લેવેટરકી 'The Key to Theosophy' મા લખે છે તેમ એક ખૂનીના ખમીસ ઉપર ખૂન થયેલા માણસના લોહીના ડાઘા પડ્યા હોય તે સૂક્ષ્મદર્શકયંત્રમાં તપાસી શકાય. પણ જો તે ખૂનીએ તે ખમીસનો નાશ કરી ખીજી નવું વસ્ત્ર ધારણ કર્યું હોય તો તેના ઉપર સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની સઘળી તપાસ ફાકટ જશે એટલે ગયા ભવના અનુભવો ગ્રહણ કરનારાં જુના શરીરો જ જ્યાં નાશ પામ્યા ત્યાં ગમે એટલી મગજમારી કરીએ તોપણ નવાં શરીરોદ્ભાવ તે જૂના અનુભવો તાજ થઈ શકશે નહિ.

પરંતુ અહીં એક અગત્યનો ખુલાસો કરવાની આવશ્યકતા રહે છે આપણે અનેક વિગતો જૂલી જઘ્ઘાએ છીએ અથવા જૂલી ગયા એમ માની લઈએ છીએ, પણ વસ્તુતઃ કશું જ જુલાતું નથી ખુદ આ જન્મમાં પણ જુલાયેલી હકીકતો આપણા અઘાતભાન (subconscious mind) મા નોંધાયેલ રહે છે, અને એ ગોદામમાંથી કવચિત્ બહાર નીકળી આવી આપણને અને ખીજાઓને આશ્ચર્યચકિત કરે છે એક માણસ ઉપર જ્યારે વચ્ચીકરણ વિદ્યા (hypnotism) અજમાવવામાં આવે છે ત્યારે તેના અઘાતભાનમાંથી અનેક લાખા કાળની તદ્દન વિસ્મરણ થઈ ગયેલી વિગતો બહાર પડે છે કાંઈ માણસ ત્રણચાર વર્ષની ઉંમરે એક ભાષા શીખી પછી ખિલકુલ જૂલી ગયો હોય છે, તે લાખા પછી તે શખ્સના અઘાતભાનમાંથી ઘડપણમાં વચ્ચીકરણ વિદ્યાના પ્રતાપે નીકળી આવે છે વળી આપણે જોઈ ગયા છીએ કે મરણ સમયે મરનાર પોતાની તમામ જિંદગીના ખનાવો યાદ કરી જાય છે અને એ રીતે અનેક જુલાયેલી ખામતો ખુદ આ ભવમાં પણ અમુક સંજોગોમાં તાજ થાય છે.

તે જ પ્રમાણે ગયા ભવનાં ખનાવો પણ જાણી શકે એવા ફેટલાક વિરલ આત્માઓ મળી શકે છે આ કેમ થતું હશે તે હવે આપણે તપાસીએ આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે મરનારનું પાંચમું તત્ત્વ મનસ નામનું છે, અને "અમર ત્રગડી" માનું એ જ તત્ત્વ તમામ નવાં પણ નાશવત શરીરો - ધારણ કરી પુનર્જન્મ લે છે. એ મનસમાં અનેક ભવોના અનુભવોનો ગજ

બયો હોય છે, પણ આ દુનિયામાં કાંઈ કરવા સારુ તે મગજ (brain) અને સ્મરણશક્તિ (memory) ધારણ કરે છે. આપણી બધું માધારણ બૂલ એ થાય છે કે આપણે સ્મરણશક્તિ જેવી કુલ્લક વસ્તુને મનસ્સ જેવા મહાન, અમર તરવ સાથે બેળી દઈએ છીએ. સ્મરણશક્તિ ગઈ કાલના બનાવ બૂલી જાય તો જન્મજન્માન્તરની વિગતો ક્યાંથી યાદ કરી શકે? પરંતુ એ સધળી વિગતો મનસ્સમાં તો નોંધાયેલી છે જ. એક માણસે અનેક જન્મો લીધા હશે તેમાં તેનું પુનર્જન્મ લેતું મનસ્સ તો તેનું તે જ રહ્યું, પણ દરેક જન્મે તેને મગજ (brain) અને સ્મરણશક્તિ (memory) તો જુદાં જુદાં જ મળે છે. સ્મરણશક્તિ ઘણું ઘણું તો તે બર પૂરતા જ બનાવો યાદ રાખી શકે, જ્યારે અનેક બવોના બનાવો અમર મનસ્સમાં નોંધાયેલા રહે છે, જ્યારે સ્મરણશક્તિ નિષ્ફળ જાય ત્યારે એક માણસ કોઈક વસ્તુ બૂલી ગયેલો કહેવાય, પણ વસ્તુતઃ માણસ કંઈ જ બૂલતો નથી, કેમકે એ જુલાયેલી વસ્તુ પણ મનસ્સના બંગારમાં પડી તો છે જ. સામાન્ય માણસો સામાન્ય સંજોગોમાં મનસ્સ સુધી પહોંચી શકતા નથી તેથી જ તેઓ અમુક બનાવો બૂલી ગયેલા માનવામાં આવે છે. જો કોઈ અતિ ઉચ્ચ કોટિનો આત્મા મનસ્સ સુધી પહોંચી શકે, અને પોતાને અને અનેક બવોનાં પોતાના જન્મોને સાક્ષીરૂપે જોઈ શકે, તો અમુક બવમા પોતે શું કર્યું હતું તે તે ઝટ કહી આપે. એવા મહાત્માઓ અને સત્તમન માથે સીધા મંજબ રાખી શકે એવા સિદ્ધ પુરુષો અતિ વિરલ હોય છે. એ સત્ મનમાંથી જ કોઈ વાર સામાન્ય પણ સરકારી માણસોને અંતર્નાદ સંભળાય છે અને અંતઃ-રકુરજાના ચમકારા પણ અનુભવાય છે, પરંતુ એ સત્ મન સાથે સીધા મંપક રાખી ગયા બવનું જ્ઞાન પામવું એ સામાન્ય માનસીની પરિમિત શક્તિથી પર હોય છે. એ કારણે જ વિશ્વાસોદ્ધી પ્રમાણે સાધારણ માનવી ગયા બવના બનાવો યાદ કરી શકતો નથી.

પુનર્જન્મ વિરુદ્ધ જે મુખ્ય દલીલો કરવામાં આવે છે તે આપણે તપાસી ગયા, પરંતુ હજી એની ઉપર જે અનેક પ્રકારો કરવામાં આવે છે તે હવે આપણે ધ્યાનમાં લઈએ. એક અંગ્રેજ લેખકના કહેવા પ્રમાણે જો પુનર્જન્મમાં માનીએ તો બગવાન વિશ્વમાંથી બરતરફ થઈ ગયા છે એમ માનવું પડે; એટલે હવે બગવાનને કશું કરવાપણું રહ્યું નથી, કમને કાપડે સો જક ચંત્રવત્ આલ્યા જ કરે છે, માટે હવે ઈશ્વરનાં સ્મરણ અને લક્ષિતની પણ જરૂર રેતી? આના જવાબમાં એક દર્શાત આપી શકીએ કે આપણને વીજળીગૃહ (power-house) તરફથી વીજળીનો પ્રવાહ નિયમિત મળ્યે

જાય છે, માટે શું હવે તેના મુખ્ય ઇચ્છાને રજા આપવી ? આ ઇચ્છાને રજા
 છુદ્ધિ કૌશલ્ય અને કાર્યક્ષમતા વિના ક્યાંસુધી વીજળી ચાલુ રહેશે ? તેમ
 કર્મના કાયદાની અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતની મહત્તા દર્શાવી તેમા ઈશ્વર
 ખરતરકે થઈ ગયાનું ક્યાં સૂચન થયું ? જો ઈશ્વર જેવી છુદ્ધિશાળી અને
 કલ્યાણકારી શક્તિ ન હોય અથવા જગતનાં કાર્યોમા તે બાગ લેતી બધ
 પડે તો કર્મના બીજા અનેક કાયદાઓની શી વસ્તે થાય અને તે ક્યાંસુધી
 ચાલી શકે ? વિજ્ઞાન જેમ જેમ અનેક મહાન કાયદાઓ શોધે છે તેમ
 તેમ ધર્મનિષ્ઠોને ઈશ્વરની અગાધ શક્તિનું જ્ઞાન થતું જાય છે જ્યારે
 જડવાદીઓને ઈશ્વરનું બળ ઓછું થઈ જતું લાગે છે, પરંતુ ત્યારે પણ
 થોડાક નારિતકો સિવાય કોઈએ ઈશ્વર ખરતરકે થઈ ગયાની વાણી કાઢી
 નથી અને પુનર્જન્મનો કાયદો પેશ થયો ત્યારે જ કેમ ઈશ્વરની ખરતરકી
 હૈયે ચડી આવી ? આવા કાયદાઓથી તો સામો ઈશ્વરનો અચત ન્યાય, તેનું
 ઊંડું કહાપણ, અને તેની અપૂર્વ રચના-કલાનું આપણને જ્ઞાન થવું જોઈએ
 પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કરે છે કે ઈશ્વરે જલાઈ કરી પોતાની મહાન
 સત્તા પરિમિત કરી માનવીને પુરુષાર્થનો માલિક બનાવ્યો, કે જેથી માણસ
 પોતે ખરાબોટાનું તોલ કરી કાર્ય કરે અને તે કાર્યોનાં ફળ ભોગવે ઈશ્વર
 એક નાત્લી કે ફેસિસ્ટ સરખાત્યાર જેવી એકદશ્ય સત્તા ભોગવનાર
 જીલમગાર નથી, પણ તેણે માનવનું હિત સાધી તેને યોગ્ય પ્રમાણમા
 વિવેકશુદ્ધિ સંસ્પૃશ્યકિત અને છૂટાપણું આપી તેને તેના કાર્યો માટે જવાબ
 દાર બનાવ્યો છે

વિરુદ્ધપક્ષવાળા દલીલ કરે છે કે આ જન્મની પહેલાં પણ આપણા જન્મો
 થયેલા હોવા જોઈએ અતે એ રીતે જોતા મનુષ્યનો એ જન્મપરપરાનો
 તો કાંઈ પાર આવે જ નહિ, અને જન્મ પામવા પહેલાંની કાંઈ સ્થિતિ -
 કદાપી ચકાય પણ નહિ માટે આ પુનર્જન્મના વાદમાં કાંઈ અર્થ હોઈ
 શકે નહિ આ જ દલીલ ઈશ્વરના અસ્તિત્વનું ખડન કરવા માટે વાપરવામા
 આવે છે, પરંતુ પુનર્જન્મના સમર્થનમા કહી ચકાય કે આપણા આગલા
 જન્મો મનુષ્યના હોવા જોઈએ અને તે પૂરા થઈ રહ્યા એટલે તેમની
 પહેલાં પશુના જન્મો થયા હોવા જોઈએ અને એ રીતે જોતાં માનવી
 કરોડો વર્ષ પહેલાં ઉંઠે અપ્રમાણી ઉત્પન્ન થયો હોવો જોઈએ આને
 વિજ્ઞાનનો પણ ટેકો હોઈ શકે, કમક અશ્વિત જન્મો લઈ અણમાથી વિકાસ
 પામીપામીને આપણે મનુષ્યની સ્થિતિએ આવી પહોંચ્યા છીએ એ વિજ્ઞાને
 સ્વીકારેલું સત્ય છે માટે જો આ જન્મપરપરામાં કાંઈ સાર જોતા નથી
 તેઓનું વલણ વિજ્ઞાનથી વિરુદ્ધ જવું હોય એમ દેખાય છે

વળી એમ કહેવામાં આવે છે કે જો એક બાળક પડી જઈને જિંદગી-ભર પાગળું થઈ જાય તો તે પડી જવાથી થયું એમ ખુદલું કબૂલ કરવાને બદલે યા માટે કદપણ કે તે તો ગયા ભરતી સગ્ન ભોગવે છે? આવા દેખીના બનાવમાં ઠેક પુનર્જન્મનો કલ્પિત આશરો લેવાની રીત જરૂર પડી? આ સવાલનો ખુલાસો આગળ અપાઈ ગયો છે પડી જવાથી બાળક અપંગ થયું તે એક દેખીતું અને બહારનું કારણ (ostensible cause) છે, પરંતુ તે ખરું કારણ નથી ખરું કારણ શોધવા માટે બાળકે ગયા ભવમાં શું કર્યું તે જાણવું જોઈએ, જે સાધારણ માનવીની શક્તિની બહાર છે બધાંય બાળકો પડે છે પણ બધાં કાંઈ અપંગ થતાં નથી, અને અમુક બાળક જ થયું એટલું જ જો સ્વીકારીએ તો ઈશ્વર એ બાળક તરફ અન્યાયી છે એમ માનવું રહ્યું પરંતુ ઈશ્વર અન્યાયી હોઈ શકે નહિ, અને બાળકે આ ભવમાં તો કશી ખૂરાઈ કરી નથી; અને તે અજ્ઞાન બાળક ગદ્ગદતીથી પડી ગયું તે માટે તેને વાજખી સગ્ન થઈ એમ કહેવું એ ધાતકી દેખાય છે ત્યારે તેનાં ગયા ભવનાં કર્મ જ તે પાગળું બન્યું એમ કબૂલવા સિવાય ખુદા ઉપર આવડો ગેરઈ-સાફનો દોષ દૂર થઈ શકતો નથી, અને આ કોણકાંતો ઉકેલ પણ આવેલો નથી.

કેટલાકો માને છે કે પુનર્જન્મમાં માનવાથી સમાજમાં એક પ્રકારનું વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય આપી જાય છે કે જોથી નથી માખાપને બાળકો પ્રત્યે સ્નેહ રહેતો કે નથી બાળકોને માખાપની પડી, કારણ કે પુનર્જન્મના વાદ પ્રમાણે અમુક જાતનો સવામી કે પાપી આત્મા અમુક માખાપને ઘેર જન્મીને પોતાની કરણીના ફળ ભોગવશે માટે માખાપ તો નિમિત્ત માત્ર છે, અને જન્મ તો જાતીય આકર્ષણને અંગે થતી માત્ર એક શારીરિક ક્રિયાનું પરિણામ છે, માટે પુનર્જન્મનાદીઓમાં માખાપ અને અતિ વચ્ચે ઘાટો પ્રેમ રહી શકે નહિ એનો જવાબ એમ આપી શકાય કે માખાપનો બાળક પ્રત્યેનો કુદરતી પ્રેમ મનુષ્યો, પશુ કે પખી વગેરેમાં પણ જણાય છે, અને પુનર્જન્મ હોય કે ન હોય તોપણ તેમાં લેશમાત્ર ફેર પડતો નથી વળી આપણે જોયું તેમ ભગવાને દવા કરી આપણને ગયા ભવના બનાવોથી બેખબર રાખ્યા છે, અને તેથી માખાપ જાણી શકતા નથી કે પોતાનું બાળક ગયા ભવનું મિત્ર છે કે શત્રુ એ બાળક બહુજ નકારુ નીકળે તો તે ગયા ભવનું શત્રુ હશે એમ માની શકાય, પણ તેથી માખાપનો કુદરતી પ્રેમ પવટાઈ જતો નથી એટલું જ નહિ પણ નાલાયક કે દુરાચારી પુત્ર ઉપર ઘણી વખત માખાપનો પ્રેમ વિશેષ જોવામાં આવે છે બાળકો ગમે તેવાં

હોય તોપણ તેઓ પ્રત્યેની પ્રેમભરી ફરજમાંથી માળાપથી છુટાડું નથી; જો છૂટવા પ્રયત્ન કરે તો તેની સજા તેમને પણ આવતા બને અવશ્ય થશે જ. પુનર્જન્મને લીધે કૌટુંબિક પ્રેમ રહી શકતો નથી એમ જો કબૂલ કરીએ તો આ સિદ્ધાંતને માન્ય રાખનારી હિંદુ કામમાં જમાનાજૂની સંયુક્ત કુટુંબની બાવના શી રીતે સદીઓ થયાં ટકી રહી હશે ? જો પુનર્જન્મને લીધે માળાપ અને બાળકો વચ્ચે ખાસ પ્રેમ ન હોઈ શકે તો માળાપ, બાળકો ઉપરાંત બાઈમાંકુઓ, વડીલો અને પિત્રાઈઓનાં બેગાં સંયુક્ત કુટુંબો સૈકાઓ સુધી શી રીતે ચાલુ રહી શક્યાં ? માટે વિરાધીઓની આ દલીલમાં પણ વલ્લુદ જેવું કશું નથી

વળા એમ પણ કહેવાયું છે કે પુનર્જન્મમાં માનવાથી માણસ આળસ અને નિરુદ્ધમી બને છે અને આફતો સામે ટક્કર ઝીલવાને બદલે તે નિર્વૈય બની કહે છે—“ હશે; એ તો મારા કર્મનું જ ફળ છે.” પ્રારબ્ધવાદીઓ (fatalists) વિરુદ્ધ પણ આ જ દલીલ કરવામાં આવી છે કે કિસ્મતમાં જે લખ્યું હશે તે બનશે તો ખરું જ, “જો હોગા સો હોગા”, માટે પુરુષાર્થ કરવામાં લાજ જ શો ? ચુનાહનું કામ કરવા બાદ સજા ચાલ ત્યારે પણ ચુનેગાર એમ કહેશે કે—“ હું શું કરું ? મારું કર્મ જ એવું હશે ” અથવા “ મારા પ્રારબ્ધમાં જ એમ હશે ”—ત્યારે નીતિ ક્યાં રહી ? જ્યાં ગયા બવનાં કર્મ અને કિસ્મતથી બધું ચતું હોય તો પછી બગવાનમાં આશ્ચર્ય કે શ્રદ્ધા રાખવાની જરૂર પણ થી ? માટે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત માનતાં પ્રારબ્ધવાદી યજ્ઞ જવાય છે અને તેથી નથી નીતિની જરૂર રહેતી કે નથી ઇશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધાની આવશ્યકતા ! આ દલીલ વજનદાર છે પરંતુ તેનો જવાબ તેથી પણ વધુ સંગીન છે, અને કરણીનો કાયદો સમજાવતાં તે આપી દેવામાં આવ્યો છે.

વિરાધીઓએ પુનર્જન્મમાં અને કરણીના કાયદામાં માત્ર પ્રારબ્ધ જ જોયું કે જે મનુષ્ય પ્રયત્નથી ફરતું નથી, પણ તેઓએ સંચિત કર્મ અને ક્રિયામાણ કર્મ, જે પુરુષાર્થથી ફરી શકે છે તે વિશે તો મૌન જ ધારણ કર્યું છે. એકસંગીન દલીલને તોડી ટુકડા કરી પોતાને જે ટુકડો લાજકારી લાગે તે જ પેશ કરવો એમાં ચાલાકી હશે, પણ યા તો પ્રમાણિકપણું નથી અથવા તો આ બાબતનો તલસ્પર્શો અભ્યાસ નથી. પણ કર્મથી માત્ર પ્રારબ્ધ

* એ કર્મના ફળથી જ માણસનું પ્રારબ્ધ પદાર્થ દોવાથી કર્મનો બીજો અર્થ જ કિસ્મત થાય છે,

ઉપમ થતું હોય તોપણ વિરાધીઓની દલીલ ટકા ચકતી નથી. આપણે જોયું છે તેમ પાંચેલાં ફળ માફક જે આપણાં કાર્યો પાકીને આપણને મદદલા કે સન્નિધિ પાછાં મળ્યાં તેનું નામ જ પ્રારબ્ધ અથવા કિરમત, અને તે અલખત અદર જ હોય, પરંતુ તેને માટે માનવીએ પોતાનો જ. ઉપકાર માનવો રહ્યો. એ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે સવાળ જ આપણું સુખનું સાધન, અને પાપ જ આપણા દુઃખનું મૂળ છે. જેવે આ નિયમ શીખવે છે કે character is destiny—આપણું ચારિત્ર્ય એ જ આપણા પ્રારબ્ધ સમાન છે. ત્યારે શું આ નિયમથી નીતિનો ભંગ થાય છે? શુ ખુદાની આ ઉમદા કારરવાઈમાં આપણુ યકીન થટે છે કે વધે છે? જો આપણે જ આપણા પ્રારબ્ધના ધડવેયા હાથએ તો આપણે માટે આજસુ જીવન કે ઉમગી અને ઉઘમો જીવન લાભકારક તે સૌ કોઈ સહેજે સમજી શકશે ત્યારે આ ઉપરથી ખુલ્લું થાય છે કે નીતિમય, ભક્તિમય અને ઉત્સાહી જીવન માળવા માટે પુનર્જન્મની માન્યતા આપણને મદદરૂપ થઈ પડે છે.

વળી એમ પણ કહેવાયું છે કે પુનર્જન્મના જક યંત્રમાં માનતા થયા એટલે પછી પ્રભુની માફીની આપણે આશાજ શા માટે ગમતી? અત્યંત પાપી જીવન ચુલ્યાં બાદ એક પુનર્જન્મવાદી ઈશ્વરની માફીની આશા કેમ રાખી શકે. ઈશ્વરની માફી (God's grace) વિના તે પાપીનો છુટકારો પણ કેમ થાય? આપણે કહીશું કે ઈશ્વરની માફીની જરૂર નથી, ઈશ્વરનો ન્યાય છે અને તેનો અગાધ પ્રેમ છે તે પૂરતું મણાવુ જોઈએ. એક દુષ્ટ પુત્ર પ્રત્યે તેના પિતાને જેટલો પ્રેમ હોય તેથી અનેકગણો અધિક પ્રેમ પ્રભુને એક દુરાચારી માણસ પ્રત્યે હોય છે અલખત તે માણસને કરેલા કર્મો તો ભોમવવાં જ રહ્યાં : તે તો ઈશ્વરનો નિયમ છે, જેમા તેની માફી કે પ્રેમ પણ દખલગીરીકરી શકતાં નથી પરંતુ તેથી એવું અનુમાન નીકળતું નથી કે ઈશ્વરમાં પ્રેમ નથી. પ્રેમ છે ત્યારે જ માનવીને એક નહિ પણ અનેક જન્મો આપી તેને સુધરવાની, સંપૂર્ણ થવાની અને જેવે સાક્ષાત્કાર કરવાની તકો પ્રભુ તરફથી આપવામાં આવે છે. ત્યારે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત ખુદાના ઈન્સાફ અને મહોબ્બત ઉપર રચાયો છે એમ દેખાય છે.

મિ. હેનરી હેગ "Some Leading Ideas of Hinduism" નામના પુસ્તકમાં કહે છે કે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત મનુષ્ય ઉપર આવી પાતાં દુઃખોનો સંતોષકારક ખુલાસો આપી શકતો નથી. તેઓ કહે છે કે પુણ્યશાળી માણસો ઉપર તો દુઃખોની ઝડી જ વર્ષે છે; શરીરો અને પય-ગમ્મરો ઉપર પાર વિનાની આફતો જીતરે છે, માટે શુ આપણે એમ માનવું કે આ સખળા માણસો ગયા ભવે પાપી હશે? એ જ અંજોળ લેખક પૂછે છે

કે શું ઈસુ ખ્રિસ્ત ગયે ભવે અત્યંત સવાળી અને અત્યંત પાપી પણ હશે કે એક જ જન્મમા પોતાનાં આગલાં સનાખને કારણે તેઓ પયગમ્બરી દરબજે પહોંચ્યા અને આગલા પાપના કારણે તેઓએ અનેક દુખો પણ વેઠ્યા ?

આનો જવાબ એમ આપી શકાય કે મહાન ધર્માત્માઓ ઘણી વખત રાજપુશીથી સત્યને ખાતર અને લોકકલ્યાણ ખાતર દુઃખો ખમે છે; આવાં સ્વેચ્છાએ ઉત્પન્ન કરેલા અને વેઠેલાં દુઃખો ઉપરથી તે વેઠનારે ગયા ભવમાં પાપો ક્યાં હશે એવું અનુમાન કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ જ્યારે એક સાધારણ માણસ મુખની શોષમા રહેતો હોય, સામાન્ય નીતિથી ચાલતો હોય અને તે છતાં દુઃખમાં પડતો હોય ત્યારે જ આ અનુમાન નીકળી શકે છે. એક હઠયોગી ઉપવાસ આદરતો હોય અને ભયંકર દેહકષ્ટ કરતો હોય, તો આ સ્વેચ્છાથી ઉત્પન્ન કરેલાં દુઃખો ઉપરથી આ દુઃખો ગયા ભવે કરેલાં પાપકર્મની સજારૂપ છે એમ ઝોઈ માનશે નહિ. વળી ઈસુ ખ્રિસ્ત જેવા પૂર્ણપુરુષો, જેઓએ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર કર્યો છે, તેઓ માનવ કલ્યાણાર્થે રાજપુશીથી દુઃખો જ ખમના આવે છે. એવા મહાન આત્માઓને આ જગતમાં પાછા આવવાની જરૂર રહેતી નથી; મગર દુનિયાનું હિત એમને હેડે હોવાથી એઓ પોતાની મરજીથી અહીં આફતો ખમી, પ્રભુનો મહેલ આપી, રવાના થાય છે. તેઓએ દુઃખો ખમ્યા માટે તેઓ ગયે ભવે પાપી હતા એમ માની લેવામાં મોટી ભૂલ જ થાય છે. વળી જ્યારે એક અત્યંત નેક માણસ ઉપર દુઃખો આવી પડે છે ત્યારે, આપણે આગળ જોઈ ગયાં તેમ, એમ માની શકાય કે પ્રભુ તેની ઉપર દયા લાવી એનાં થોડાક પાપ-કર્મોની સજા બાકી રહી હોય તે દુઃખોના રૂપમા એકદમ સાથે જ મોકલી દે છે, કે તેનું કરજ અદા થઈ જવાથી આવતે ભવે તે આફતોમાથી આઝાદી પામે ત્યારે જગતમા અપ્રદિત દુઃખ (unmerited suffering) જેવું કશું નથી, અને દુખનો કોયડો જેવો પુનર્જન્મ ઉઠેલો છે તેવો ખીજો કોઈ નિયમ ઉઠેલો નથી.

વળી વિરોધીઓ કહે છે કે પુનર્જન્મમાં માનતા થયા એટલે કબૂલનું પડે છે કે દુઃખમાં સમાડતો એક માણસ પોતાના જ પાપની સજા ભોગવે છે; ત્યારે બતાવેલાં માણસો તરફથી દયાની જરૂર રહી, સખાવતનું સ્થાન ક્યાં, અને પરાપકારનું પ્રયોજન શું ? સખાવત અને દયા તે ઈશ્વરના અચલ નિયમમા દખલગોરી કરવા સમાન છે, માટે પાપીને તેના પાપની સજા દુઃખના રૂપમાં ભોગવવા દેશે જોઈએ વિરોધીઓના કહેવા પ્રમાણે હિંદુ ભાઈઓ પુનર્જન્મવાદીઓ હોવાથી અત્યંત અને વિધવાઓ પ્રાચે કૂરતાથી

વર્તે છે, અને સૌ કોઈ પોતપોતાનું કરેલું ભોગવે છે એવું કાલું આશ્વાસન લઈ એ લાચારોને સદાય કરતા નથી. વળી હિંદુઓ પુનર્જન્મમાં માનતા હોવાથી તેઓમાં દોરિપટલો, અનાયાત્રમો, અચક્ષાત્રમો, અંધાત્રમો, વગેરેની લીણપ રહે છે, કેમકે જે માણસો પોતાનું કરેલું ભોગવે તેમને વળી મદદની જરૂર કેવી ? માટે મિ. હેગ કહે છે તેમ પુનર્જન્મવાદી હિંદુઓ ગરીબોનો તિરસ્કાર અને મોટેરાઓની ખુશામદ કરે છે ।

આ બધું જાંબીર તોલમતોનો જવાન આપતાં પહેલાં આપણે કહીશું કે કોઈ પણ કામ પ્રપૂર્ણ નથી, અને દરેક કામમાં સુધારાને અવશ્ય સ્થાન છે જ. આપણને હિંદુ કામ સાથે કામ નથી પણ પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત સાથે જ છે; અને હિંદુ કામમાં દેખાતી ખામીઓ માટે પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતને યા માટે નિંદા ગણ્યો હશે તે સમજાતું નથી પુરાપમાં જે બચકર વિનાયકારક યુદ્ધો થયાં અને થાય છે તે માટે થું ઇસુ ખ્રિસ્તના ગિરિપ્રવચન— (Sermon on the Mount) ને દોષ દેવો ? પુનર્જન્મનો નિયમ તો સમજાવે છે કે બલ્લાનું બનું અને જૂરાનું જૂરું થશે; તે સંખાવત કે દ્વાધર્મનો વિરોધ કરતો નથી, બલકે તે ઉત્તેજે છે, કેમકે સખી અને કૃપાળુ માણસ પોતાનાં સત્કર્મનાં મીકાં ફળ જરૂર આપશે. એ નિયમ હિંદુઓને અનાયાત્રમો અને અંધાત્રમો બાંધતા રોકતો નથી બલકે તેમ કગવાને તેઓમાં ઉત્સાહ પ્રેરે છે કે દયા ધર્મનું મૂળ છે અને પરાપકારનું પરિણામ આપણાં પોતાના જ બલિબળનાં સુખમાં આવે છે આટલું જનાં જો હિંદુ કામમાં આવાં આત્રમો અને સખાવત વગેરેની તંગી હોય તો તેમાં દોષ એ કામનો ગણાય, પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતનો નહિ. સતીઓ, વિધવાઓ અને દરિજન-બધુઓ પ્રત્યેની હિંદુઓની સખ્તાઈ દોષપાત્ર ગણી ચકાય, પરંતુ એ વિશે હિંદુ કામની આંખો હવે પૂરેપૂરી ખૂલેલી છે. હિંદુઓ સારી રીતે સમજે છે કે ખીજાઓ પ્રત્યે કૂરતા બતાવવી તે ખીજા બાવે આપણા પ્રત્યે જ કૂરતા બતાવવા બરાબર છે, કેમકે એ સખ્તાઈનું પરિણામ પુનર્જન્મના નિયમ પ્રમાણે આવતા બાવે દુઃખમાં જ આવશે. એક દરિજન તેના પાપને પરિણામે જ અસ્પૃશ્ય સ્થિતિમાં જન્મે છે. માટે તે તેનું ભોગવે અને તેને મદદની જરૂર નથી—એવી માન્યતા જો સર્વથા હિંદુઓ ધરાવે તો તેઓ પુનર્જન્મનો અનર્થ કરતા કહેવાય. અનેક પવગમ્મરોનાં ઉપદેશવચનોનો અનર્થ થયો છે અને તેથી દુનિયામાં દારુણ દુઃખો ફેલાયાં છે; માટે તે વચનો નિંદા નથી, પરંતુ તેમનો અનર્થ નિંદા છે. પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત નીતિને પોષે છે, ઉત્તેજે છે, અને નેણીનો મદલો સુખમાં અને બદીની સખ

દુ ખરૂંપે આવે છે તે સમજાવે છે, તે જોતા આ મહાન નિયમમા માનના-
રાઓ દૂર અને દયાહીન નહિ પણ લોકકલ્યાણના કાર્યોમાં સતત આગેવાન
ફાળો આપતા રહેનારા હોવા જોઈએ માટે હિંદુ સમાજમા જણાતી
ત્રુટીઓ પુનર્જન્મને લીધે નહિ પણ તે નિયમ છતાં અને તે નિયમનો
અનર્થ થવાને કારણે ઉદ્ભવેલી છે

આને જ મળતી એક બીજી દલીલ એવી છે કે પુનર્જન્મનો
નિયમ માનવાથી હિંદુઓ મહાન કાર્યો કરવામા નિરુત્સાહી અને
આજસુ રહ્યા છે કેમકે તેઓ જાણે છે કે ઈશ્વર અનેક તકો તો આપશે જ
અને લખચોર્યાસી ફેરા ફરવાના હોય તેમા એક ભવ મોજ, વિલાસ કે
કાર્યશૂન્યતામા કાઢવો હોય તો શો મોટો ફેર પડવાનો હતો ? આવતે ભવે
જગડેલુ સુધારી લેવાશે વળી હિંદુઓ માયાવાદી છે, અને સમસ્ત જગત
માયાવી છે માટે ઝાઝવાના જળ સમાન આ જગતમાં ઉમગની જરૂર નથી
એમ તેમને માનતા ચોતરવામા આવ્યા છે, અને તે કારણે પણ તેમને
અપ્રગતિવાન ગણવામા આવ્યા છે માયાવાદ સાથે આપણને હાલ કામ
નથી પરંતુ હિંદુઓની જે સતત પ્રગતિ થતી ન હોય તો તેમા પુનર્જન્મ
નો નહિ પણ પાછો તેના અનર્થનો જ દોષ કાઢવો ઘટે ભવિષ્યમા
મોટી દોલત મળશે એમ માની લઈ શુ આપણે જુનાની આજસમા ગાળવી ?
આજળ જતા ખુદાઈ દરજ્જે પહોંચીશુ માટે હાથમા આવેલી આ અમૂલ્ય
તક—આ મનુષ્યાવતાર—શુ આજસમા વેડફી નાખવો ? ઈશ્વરને માનવીએ
ઉદ્ધતાપ્રથી અન્યાયી કલો તો કલો, પણ હવે તો તે સર્વજ્ઞાની માલેકને
મૂર્ખમા પણ ખપાવ્યો ! શુ ઈશ્વર આજસુ અને પાપીને પણ સાક્ષાત્કાર
કરાવશે ખરો ? અથવા આજસ અને પાપનું પરિણામ શુ આવવું જોઈએ
તે હિંદુ જેવી ચતુર કામ નહિ સમજતી હોય ? પુનર્જન્મના નિયમ પ્રમાણે
તો જેમ વધારે નેકી તેમ પરમાત્માના પ્રેમમાં વહેલુ પડોચાશે પુનર્જન્મ
તો આજસનો વિરોધ કરે છે, અને નેકી, નીતિ અને પ્રગતિમાન જીવનને
હતેજે છે માટે વિરોધપણની દલીલ કે પુનર્જન્મના નિયમથી જગતમાં
આજસનો વધારો થયો છે તે જોગી છે, અને આ મહાન નિયમના અનર્થ
ઉપર તે રચાઈ છે

વિરોધીઓની એક વધુ દલીલ એવી છે કે એક દેશની વસ્તી થોડા
વર્ષો પછી જમણી થાય છે, અને અર્થશાસ્ત્રે સ્વીકારેલો આ સિદ્ધાંત પુનર્જન્મ
ના નિયમ સાથે જમણેસો નથી એવો જવાબ પ્રથમ એ આપી
સકાય કે વસ્તી જમણી થઈ તેના વિશ્વાસપાન આકાશ મળવા મુશ્કેલ છે

અલગત વસ્તી વધે છે પણ તેમ ધરતીકંપ, રેલ, દુકાળ, યુદ્ધ, જ્વાળામુખી ફાટવાની આફત વગેરે આપત્તિઓના કારણે તેમાં ઘટાડો પણ થાય છે. દાખલા તરીકે ૧૬૧૮ થી જર્મનીમાં યુદ્ધપરંપરા ચરૂ થઈ, ત્યારથી સવાત્રણસો વર્ષ પછી જર્મનીની વસ્તી ફેટલીય વધી અને ફેટલીય ધટી દૂરો, અને સામટો સરવાળે દાલમાં ચાલતાં આ મહાન વિપ્લવ પછી તે ફેટલી વધવા પામી તેના જો વિશ્વસનીય આંકડા મળે તો તે જાણવાજોગ થઈ પડે.

પણ એમ માની લઈએ કે વસ્તી પુષ્કળ વધે છે તોપણ તેનાથી પુનર્જન્મના નિયમને આંચકો આવતી નથી. વિરોધપક્ષ ભૂતી જાય છે કે જગતમાં જન્મ પામેલા માણસોની સંખ્યા કદાચ નક્કી થાય, પરંતુ હજુ હવે જન્મ લેનાર જીવોની સંખ્યા અચોક્કસ અને અગણિત છે, અને તે કોઈ આંકો ચકતું નથી. મિસિસ બેઝન્ટ પોતાની “Re-incarnation” નામની ચોપડીમાં એક દૃષ્ટાંત આપે છે કે આપણી દુનિયા એક મહાન નગરમાં આવેલા એક વિદ્યાળજાહેર ખંડ (hall) જેની છેઃ નગરની વસ્તી લાખોની છે, પણ તેમાંથી થોડાક જ માણસોને ખેસવાની સગવડ તે ખંડમાં થઈ શકે છેઃ કાર્ણ વાર તે ખંડમાં ભારે ભીડ જનમે છે, જ્યારે બીજી વાર તેમાં ખેસનારની સંખ્યા જૂઝઢેખાય છે, પણ નગરની વસ્તી તો ખંડમાં ખેસતા શ્રોતાઓ કરતા ઘણી જ વધારે હોય છે. તે જ પ્રમાણે આ જગતમાં જન્મ પામી ચૂકેલાઓની સંખ્યા મર્યાદિત હોય છે, જ્યારે હજી જન્મ ન પામ્યા હોય એવા જીવોની સંખ્યા ખેશુમાર હોય છે, અને તેમની ગણતરી કાઢવી પણ શક્ય નથી. વળી આ દેશના જીવો બનતાં સુધી આ જ દેશમાં જન્મ લે છે, પરંતુ એમ પણ બને કે કોઈ બીજા સ્થળ, જુદી જ જાત કે પ્રજા, અથવા ઈશ્વરેચ્છા હોય તો કોઈ જુદા જ પ્રદેશમાં પણ જન્મ લઈ શકે અને ત્યાંના જીવો અહીં આવી શકે. જ્યાંસુધી આવા બહોળા ફેરફારોની શક્યતા રહેતી હોય, અને જ્યાંસુધી જન્મ ન પામેલા જીવો અમંજ્ય રહેતા હોય, ત્યાંસુધી પુનર્જન્મનું યંત્ર કાંઈપણ અડચણ કે અંતરાય વિના સરળતાથી ચાલી શકે એ ખુલ્લું છે. માટે વસ્તી વધે જાય છે એમ કબૂલ કરીએ તોપણ તેથી પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત નિર્મૂળ થતો નથી.

એમ કહેવાય છે કે જરથોસ્તી, ખ્રિસ્તી અને ખરલામ ધર્મો પુનર્જન્મમાં માનતા નથી અને વસ્તુતઃ હિંદુ સિવાય બીજા કોઈપણ ધર્મમાં પુનર્જન્મને સ્થાન નથી. ખરું, પણ માત્ર સંખ્યાબળ ઉપરથી જ કોઈ નિયમનો શ્રેષ્ઠતા પુરવાર કરવા નીકળવું તે ઈષ્ટ નથી. હિંદુ સિવાય બીજો

દુઃખરૂપે આવે છે તે સમજાવે છે, તે જોતાં આ મહાન નિયમમા માનના-
રાઓ દૂર અને દગાદીન નહિ પણ લોકકલ્યાણના કાર્યોમાં સતત આજેરાન
કાળો આપતા રહેનારા હોવા જોઈએ. માટે દિંદુ સમાજમાં જણાતી
તુડીઓ પુનર્જન્મને લીધે નહિ પણ તે નિયમ છતાં અને તે નિયમનો
અનર્થ થવાને કારણે ઉદ્ભવેલી છે.

આને જ મળતી એક ખીજ દલીલ એવી છે કે પુનર્જન્મનો
નિયમ માનવાથી દિંદુઓ મહાન કાર્યો કરવામાં નિરુત્સાહી અને
આજસુ રવા છે, કેમકે તેઓ જાણે છે કે ઈશ્વર અનેક તકો તો આપશે જ
અને લખચોર્પાસી ફેરા દૂરવાના હોય તેમા એક બવ મોજ, વિલાસ કે
કાર્કશ્યતામાં કાઢવો હોય તો શો મોટો ફેર પડવાનો હતો ! આવતે બવે
જગડેલું સુધારી લેવાશે નળી દિંદુઓ માયાવાદી છે, અને સમસ્ત જગત
માયાવી છે માટે જાત્રવાના જળ સમાન આ જગતમાં ઉર્મંગતી જરૂર નથી.
એમ તેમને માનતા ચીતરવામાં આવ્યા છે, અને તે કારણે પણ તેમને
અપ્રગતિવાન ગણવામાં આવ્યા છે. માયાવાદ સાથે આપણને હાત કામ
નથી પરંતુ દિંદુઓની જે સતત પ્રગતિ થતી ન હોય તો તેમા પુનર્જન્મ-
નો નહિ પણ પાછો તેના અનર્થનો જ દોષ કાઢવો પડે. બાવિખમાં
મોટી દૌલત મળશે એમ માની લઈ શુ આપણે જીવાની આજસમાં ગાળવી ?
આગળ જતા ખુદાઈ દરજ્જે પહોંચીશુ માટે હાથમાં આવેલી આ અમૂલ્ય
તક—આ મનુષ્યાવતાર—શુ આજસમા વેંકડી નાખવો ? ઈશ્વરને માનવીએ
ઉદ્ધતાપથી અન્યાયી કહ્યો તો કહ્યો, પણ હવે તો તે સર્વજ્ઞની માલિકને
મૂર્ખમાં પણ ખપાવ્યો ! શુ ઈશ્વર આજસુ અને પાપીને પણ સાક્ષાત્કાર
કરાવશે ખરો ? અથવા આજસ અને પાપનું પરિણામ શુ આપણે જોઈએ
તે દિંદુ જેવી ચતુર કામ નહિ સમજતી હોય ? પુનર્જન્મના નિયમ પ્રમાણે
તો જેમ વધારે નેકી તેમ પરમાત્માના પ્રેમમાં વહેણ પડેલાશે. પુનર્જન્મ
તો આજસનો વિરોધ કરે છે, અને નેકી, નીતિ અને પ્રગતિમાન જીવનને
હિતજ છે. માટે વિરોધપણની દલીલ કે પુનર્જન્મના નિયમથી જન્મતમાં
આજસનો વધારો થયો છે તે ખોટી છે, અને આ મહાન નિયમના અનર્થ
ઉપર તે રચાઈ છે.

વિશ્વાધીઓની એક વધુ દલીલ એવી છે કે એક દેહની વસ્તી થોડા
વર્ષો પછો બમણી થાય છે, અને અર્થશાસ્ત્રે સ્વીકારેલો આ સિદ્ધાંત પુનર્જન્મ-
ના નિયમ સાથે બધમેસનો નથી એનો જવાબ પ્રથમ એ આપી
સકાય કે વસ્તી બમણી થઈ તેના વિશ્વાસપાત્ર આકાશ મળવા સુરહેલ છે

અલ્પમત વસ્તી વધે છે પણ તેમ ધરતીકંપ, રેલ, દુકાળ, યુદ્ધ, જ્વાળામુખી ફાટવાની આદિ વગેરે આપત્તિઓના કારણે તેમાં ઘટાડો પણ થાય છે. દાખલા તરીકે ૧૬૧૮ થી જર્મનીમાં યુદ્ધપરંપરા ઘર ઘર, ત્યારથી સવાત્રણસો વર્ષ પછી જર્મનીની વસ્તી ફેટલીય વધી અને ફેટલીય ધરી દરો, અને સામંતે સરવાળે દાહમાં ચાલતાં આ મદાન વિમલ પછી તે ફેટલી વધવા પામી તેના બે વિશ્વસનીય આંકડા મળે તો તે ગણવાભેગ થઈ પડે.

પણ એમ માની લઈએ કે વસ્તી પુષ્કળ વધે છે તોપણ તેનાથી પુનર્જન્મના નિયમને આંચકો આવતો નથી. વિરોધપક્ષ જૂતો જાય છે કે જગતમાં જન્મ પામેલા માણસોની સંખ્યા કદાચ નક્કો થાય, પરંતુ હજી હવે જન્મ લેનાર જીવોની સંખ્યા અચોક્કસ અને અગણિત છે, અને તે કોઈ આંકો શકતું નથી. મિસિસ બેઝન્ટ પોતાની “Re-incarnation” નામની ચોપડીમાં એક દૃષ્ટાંત આપે છે કે આપણી દુનિયા એક મદાન નગરમાં આવેલા એક વિશાળ જાહેર ખંડ (hall) જેવી છેઃ નગરની વસ્તી લાખોની છે, પણ તેમાંથી ચોડાક જ માણસોને બેસવાની સગવડ તે ખંડમાં થઈ શકે છેઃ કોઈ વાર તે ખંડમાં લારે ભીડ જામે છે, જ્યારે બીજી વાર તેમાં બેસનારની સંખ્યા જુઝડેખાય છે, પણ નગરની વસ્તી તો ખંડમાં બેસતા ઓતાઓ કરતાં ઘણી જ વધારે હોય છે. તે જ પ્રમાણે આ જગતમાં જન્મ પામી ચૂકેલાઓની સંખ્યા મર્યાદિત હોય છે, જ્યારે હજી જન્મ ન પામ્યા હોય એવા જીવોની સંખ્યા બેશુમાર હોય છે, અને તેમની ગણતરી કાદતી પણ શક્ય નથી. વળી આ દેશના જીવો બનતાં સુધી આ જ દેશમાં જન્મ લે છે, પરંતુ એમ પણ બને કે કોઈ બીજા રાજ્ય, જુદી જ જાત કે પ્રજા, અથવા ઈશ્વરેચ્છા હોય તો કોઈ જુદા જ મઠમાં પણ જન્મ લઈ શકે અને ત્યાંના જીવો અહીં આવો શકે. જ્યાંસુધી આવા બહોળા ફેરફારોની શક્યતા રહેતી હોય, અને જ્યાંસુધી જન્મ ન પામેલા જીવો અમંખ્ય રહેતા હોય, ત્યાંસુધી પુનર્જન્મનું ચંત્ર કાંઈપણ અડચણ કે અંતરાય વિના સરળતાથી ચાલી શકે એ ખુલ્લું છે. માટે વસ્તી વધે જાય છે એમ કબૂલ કરીએ તોપણ તેથી પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત નિર્મૂળ થતો નથી.

એમ કહેવાય છે કે જરથોસ્ત્રી, ખ્રિસ્તી અને હરલામ ધર્મો પુનર્જન્મમાં માનતા નથી અને વસ્તુતઃ હિંદુ સિવાય બીજા કોઈપણ ધર્મમાં પુનર્જન્મને સ્થાન નથી. ખરું, પણ માત્ર સંખ્યાબળ ઉપરથી જ કોઈ નિયમની શ્રેષ્ઠતા પુરવાર કરવા નીકળવું તે ઈષ્ટ નથી. હિંદુ સિવાય બીજો

કોઈ પણ ધર્મ પુનર્જન્મમાં માનતો નથી એમ કબૂલ કરીએ તોપણ એટલું તો ખુલ્લું છે કે જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મો હિંદુ ધર્મની જ શાખાઓ હોવાથી એ સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે અને બૌદ્ધ ધર્મ ચીન, સિનેન તિબેટ વગેરે ઠેકાણે ફલામેનો હોવાથી સૌ કોઈ ગળી શકશે કે દુનિયાની અડધી વસ્તી ઉપરાંતના લોકો આ મહાન સિદ્ધાંતના અનુયાયીઓ છે.

વળી હિંદુઓ સિવાય ખ્રીષ્ટ પ્રાચીનમાં આ નિયમથી બેખબર હતી એમ પણ નથી, અને તે યિયોસોફોના પુસ્તકોના અભ્યાસ ઉપરથી ગળી શકાય છે. પ્રાચીન મિસર અને યુનાન (ગ્રીસ)ના વતનીઓ આ સિદ્ધાંતથી વાકેફનાર હતા. કયાતા નામના ગ્રુમ જ્ઞાનમાં માનનારા યહુદીઓ એ સિદ્ધાંત સ્વીકારતા યિયોસોફિસ્ટો નમાજે ખુદ ચિરતી ધર્મ સમાજના ધર્માધ્યક્ષો (Fathers) ઇસવી પહેલી પાંચ સદીઓ સુધી પુનર્જન્મમાં માનતા, પરંતુ મધ્યયુગમાં યુરોપમાં ફલામેની બૌદ્ધિક અધામૂઢીને પરિણામે એ માન્યતા જુદાઈ જતા પાખી નોરિટક અને નિયો-પ્લેટોનિક ફિલસૂફી પણ આ વાદમાં ઇતિહાસ ધરાવતા ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા અને ઓસ્ટ્રેલિયાના પ્રાચીન વતનીઓમાં પણ આ માન્યતા ફલામેલી હતી. મહાન જુદિશાળી પુરોહિતો પણ આ સિદ્ધાંત આગળ પોતાનું સર આપેલું છે. પિયાગોરસ, એમ્પીડોકલીસ અને પ્લેટો જેવા ઓક ફિલસૂફી પ્લોટીનસ જેવો મિસરનો મહાન અંતર્યામી અને નિયો-પ્લેટોનિક તત્ત્વજ્ઞાનનો સ્થાપક, આરીજન જેવો મિસરના શામન કૅથલિક પથનો નાનીઓ ધર્મગુરુ (Father), મધ્યયુગના જર્મનીનો ગળીતો ગ્રુમજ્ઞાની પેરેસેનસમ અને ઇટલીના તત્ત્વચિંતકો પ્લુનો અને કમ્પાનેલા—સૌએ આ મહાન સિદ્ધાંત માથે ચઢાવ્યો છે તે ઉપરાંત જર્મનીના બેલ્ક અને સ્વીડનમાર્ગ જેવા અગમ્યવાદીઓ, લેસિંગ જેવો સમર્થ લેખક, અને લીબનીટ્ઝ શોપેનહાવર હેગલ અને હરડર જેવા પ્રખ્યાત વિચારકો અને ફિલસૂફીએ પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતને આવકાર્યો છે. વળી વર્ડ્ઝવર્થ, ટૅનિસન અને પ્લાઉનિંગ જેવા મહાન અંગ્રેજ કવિઓ બૌદ્ધ પુનર્જન્મના નિયમનો ખુલ્લો સ્વીકાર કરતા નથી તોપણ ખ્રીષ્ટ અનેક કવિઓ અને વિચારકોની માફક તેમને તેની ઝાંખી તો થયેલી હતી જ. મટિ પુનર્જન્મમાં હિંદુઓ સિવાય કોઈ માનતું નથી એવી ભૂલી દલીલ નક્કર હકીકતોના સામના આગળ ટકી શકે એમ નથી.

પુનર્જન્મની વિરુદ્ધ પેશ થતી દલીલોની આપણે તથાસ લીધી અને છેવટે આપણે જોયું તેમ આ મહાન સિદ્ધાંત કર્મના નિયમને વ્યવહારમાં મૂકીને સમજાવે છે અને વિકાસક્રમનો કાયદો જગતમાં શી રીતે કાર્ય

કરી રહ્યો છે તેનો અસરકારક ચિંતાર આપે છે. એ સિદ્ધાંત વિના અંધારામાં આંધળિયાં ખાઈ આપણે ઈશ્વરને ઝેરઈ-સાફી, કૂર અને તરંગી માની બેસીશું. એ સિદ્ધાંત વિના આપણે નાસ્તિકતાની ખાઈમાં ગળડી જઈશું અથવા જડવાદના કીચડમાં ફસી પડીશું. આ નિયમના પ્રકાશથી જાણી શકાય છે કે ઈશ્વરના ન્યાયમાં નથી પણ પાત કે નથી રાખરખાવટ. વીતિની ધમારત જો પુનર્જન્મના પાવા ઉપર રચાય તો આપણું ચારિત્ર્ય ઉન્નત બને, અને માનવી પોતે જ પોતાનો તારણદાર છે એમ જાણી તે સત્કર્મ કરવાને પ્રેરાય. પુનર્જન્મમાં માનનાર એક નિર્દોષ માણસ પોતાના સિતમત્ર ચતુ ઉપર વેર વાળવાનો વિચાર સરખો પણ કરશે નહિ, આવી તકલીફ ઉપાડવાની જરૂર જ નથી, કેમકે તે જાણે છે કે મોઢે વહેલે ઈશ્વરની ચક્ષોમાં તે સિતમત્ર પાપી પિસાય વિના ન રહે. પુણ્ય-શાળીને દુઃખ અને પાપીને સુખ મળતું જોઈ પુનર્જન્મવાદી અકળાતો નથી, પણ ઈશ્વરની વ્યવસ્થાનો ભેદ આ મદાન સિદ્ધાંતથી પામી તે માલેકના ન્યાય અને હડાપણમાં તે પૂરો શ્રદ્ધાવાન બને છે. જે વ્યક્તિ, કેમ કે દેશ ઐદિક કે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં પગલાં માંડવાની ઈચ્છા સેવે છે તેને આ સિદ્ધાંત અપનાવ્યાથી અલબ્ધ લાભ થશે. પુનર્જન્મના પ્રકાશ વિના વિશ્વનું રાજ્યતંત્ર એટલે નર્ત્ય અંધારું. ઈશ્વરનો ન્યાય, કુદરતના ભેદો અને જીવનના ફાયદાનો ઉકેલ કરનાર અને ઉધાડનાર ચુરુચાવી તે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત.

વિભાગ ત્રીજો

માત પછીની સ્થિતિ—

ચાર મહાન ધર્મો પ્રમાણે

૧. મોત પછીની સ્થિતિ—જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે

મરણ પછીની જિંદગી માટે જરથોસ્તી ધર્મના ગાથા, અવસ્તા, અને પહેલવી, પાઝંદ, ફારસી પુસ્તકોમાંથી પુષ્કળ માહિતી મળી શકે છે. આ જુદા જુદા તત્ત્વોમાંથી આપણા વિષયને સંગતું જુદું જુદું વર્ણન આપવું અત્યંત લઘ્વશ્ય ચર્ચ પડે માટે સધળા જરથોસ્તી ધર્મશાસ્ત્રોમાં મરણ પછીની સ્થિતિ વિશે શું કહેવાયું છે તેનો એકસામટો સિનસિલાબધ સારરૂપ અહેવાલ આપવો એ જ યોગ્ય લાગે છે.

છેક સંસ્કૃતિના આરંભકાળમાં જ પયગમ્બર જરથુસ્ત્રે જણાવ્યું કે કરણી તેવી પાર ઉતરણી જેવું કરશે તેવું બરશે, જેવું વાવશે તેવું લણશે. નેકીનો બદલો સુખમાં અને બદીનો દુઃખમાં આવશે એ એક સનાતન અને અચલ કાયદો છે, જે વૈજ્ઞાનિક ચોક્કસાઈથી જગતમાં કાર્ય કરે છે બૂઝા કર્મો કર્યા પછી સુખચેતની આશા રાખવી, અથવા તો “અમે જીવદ જરથોસ્તી દીનમાં માનનાર હોવાથી અવગત બહેશ્તમાં જઈશું” એવો કુઝુવ ખયાલ ધરાવવો, એ આપણને પોતાને છેતરવા સમાન છે આપણે પોતે જ આપણી જાતને ઉચ્ચ અથવા નીચે તમકૂદે લઈ જઈ શકીએ. પયગમ્બર જરથુસ્ત્ર કે કોષ્ટ ઈઝદ કે* અમેશાસ્પદ પણ એક પાપી માણસના તારનાર કે બચાવનાર ચર્ચ થકે નહિ મીનોઈ ખુશાલોની જો તમન્ના હોય તો આ બવને એક મહાન તક મળી આ જહાનમાં જ નેકીના બી વાવવાની શરૂઆત કરવી જોઈએ.

મરણ પામતો જરથોસ્તી જો છેલ્લી ઘડીઓમાં એક વાર પણ ‘ અધેમ વોહુ’ નામનો નાનો મત્ર પૂર ચકીનથી ઉચ્ચારે તો તેને અંતરમાં ખરી શાંતિ પ્રાપ્ત થાય એમ મનાય છે જો તે તેમ કરવાને અચકત હોય તો તેના મંજબીઓએ તેના કાનમાં આ પાક કલામ પઢીને એ ફરજ બાજવવી જોઈએ મરણ પામવા પછી તુરત તે મરનાર બીજી જહાનમાં પહોંચી જતો નથી, પરંતુ ત્રણ દિવસ સુધી જે જમ્યા ઉપર તેના મૃતદેહનું માથું મૂકવામાં આવ્યું હોય ત્યાં જમ્યા કરે છે જો તે મવાની આત્મા દશે તો ઉશ્તરેતી* ગાથાના મત્રા ગાઈ પોતાના નેક કામોને લીધે તે પૂર ખુશાલી અનુભવશે પણ જો તે પાપી માણસ દશે તો બવિખ્યની સમગ્રઓથી બચ પામી અશ્યાતિ અને ગૂચવણમાં તે ત્રણ દિવસો પસાર કરશે આ ત્રણ દિવસ

* ઈઝદો અને અમેશાસ્પદો દેવી શક્તિઓને કહે છે

* પયગમ્બર જરથુસ્ત્રે કૃત પાંચ ગાથાઓમાંથી બીજી ગાથા,

જરથોસ્ત્રીઓમાં બહુ જ અગત્યના ગણાય છે. ગુઝર પામેલા અને હજી આ જગતની જ હદમાં બગ્યા કરતા જીવ ઉપર સરોથ ઈર્ષદ નામની બળવાન દેવી શક્તિ, જે હમેશાં બેદાર અને સાવચ હોય છે તેની પતાહ રહે છે. સરોથ ઈર્ષદ “દસ્તગીરે રવાન” અથવા મરનારનો મદદગાર, કહેનાય છે અને તેની સ્તુતિમાં ત્રણ દિવસ અને રાત્રિ ચાલુ બંદગી થાય છે અને આતથ રોચન રહે છે. છુતરેદિશન નામની કેતામ પ્રમાણે વિઝઈ નામનો ખૂરા અસુર અને એવી બીજી આસુરી શક્તિઓ સામે સરોથ ઈર્ષદ તે મરનારનું રક્ષણ કરે છે.

મરણ પછીના ત્રીજે દિવસે મરનારનાં સગાંસંબંધીઓ અને મિત્ર-મંડળ ઉઠમણીની ધાર્મિક ક્રિયામાં સાંજે બેઠા મળે છે. ચોથે દિવસે સરોથ ઈર્ષદનું માનીતું પક્ષી ફૂકડો વાસે ત્યારે, યાને પ્રભાત શરૂ થાય તે પહેલાં નિકટનાં સગાઓની હાજરીમાં બીજાં ઉઠમણું થાય છે, અને આ ચહારમની બામદાદનાં ઉઠમણીનો મહિમા સૌથી મહાન ગણાય છે. મરણ પછી દસમા દિવસે, મહિનાને અંતે અને વર્ષને અંતે પણ ધર્મક્રિયાઓ થાય છે. વળી દર વર્ષના છેલ્લા દસ દિવસોમાં ગુઝરેલા સ્વજનોના આત્માની શાંતિ અર્થે “ફવગ્દેગાન” નામની ધર્મક્રિયા થાય છે. એ ક્રિયાને “મુકતાદ” “અથવા” “મુકતાત્મા”ની ક્રિયા પણ કહે છે, અને તે દિંદુમાઈઓના શ્રાદ્ધને બહુ મળતી આવે છે. તે પ્રમંગે ગુઝર પામેલા તમામ કુટુંબી જનોને યાદ કરી તેમને બહેસતની ખુશાલી મળે એવી દુઆ ગુજરવામાં આવે છે.

ચહારમની બામદાદે ગુઝર પામનાર જીવ આ જહાનને છેલ્લી સલામ કરી વિદાયગીરી લે છે. વંદીદાદ અને હાદોખ્ત નરક પ્રમાણે, જે તે નેક માણસ હોય છે તે ખુશબોદાર અને દિલખુશ વાતાવરણમાં તે કદમ ભરે છે, અને એક પરીસરત રૂપસુદરીના તેને દર્શન થાય છે. પૂછતાં જણાય છે કે તે સુંદરી કોઈ જ નહિ પણ તે નેક માણસનું જ “દએના” અથવા અંત કરણ છે, તેના બચા કાર્ગેનો સરવાળો છે, તેની કરેલી અપોઈનું દિલ-પમંદ સ્વરૂપ છે. તે ખુશદીદારની નાઝનીન તેની રાહબર બની ખુદાઈ મન્સાફની બેઠક સુધી તેને લઈ જાય છે તેથી જીવદું એક પાપી આત્મા દુર્નિયથી અકળાતો અને અધરા રસ્તામાં અફળાતો ઝીંકતો આગળ વધે છે, જ્યારે તેની નજર સામે એક ભયંકર, બદસરત ડાકણ આગળ આવી તેને ત્રાસ પમાડે છે. એ એની જ કરણીનું પ્રતિનિધિ છે, અને એણે જ કરેલાં

† મરણ પામવાના ચોથા દિવસના પ્રભાતને, ચહારમ ની બામદાદ કહેવામાં આવે છે. એ દિવસ જરથોસ્ત્રી ધર્મ પ્રમાણે મરનાર માટે બહુ અગત્યનો છે.

પાપનો પાછાયો છે. તે માણસ પોતાની જ કરણીના મૂર્તસ્વરૂપથી ગભરાઈને નાસવા માગે છે, પણ તે બિહામણી સ્ત્રી એને છોડતી નથી, અને એનો હાથ પકડી અહુરમઝૂદનો ઇન્સાફ મેળવવા તેને તે માલિકની દરબારમાં ધસડી જાય છે. આ સુંદર અથવા બદસરત સ્ત્રી તે મરનારની "કિરદાર" અથવા કરણી કહેવાય છે, અને મરણ પછી આપણી કરણી આપણને ભોગવવી પડે છે તેનો આ એક આલંકારિક ચિતાર છે.

ચંદારમની જામદાદે જ મીનોષ જહાનમાં ન્યાયનું કાર્ય ચરૂ થાય છે, અને અહુરમઝૂદના નીમેલા મહેર, સરોચ અને રશ્ને ઇઝદો (દૈવી શક્તિઓ, દિરેસ્તાઓ) ને હાથે ઇન્સાફનું કાર્ય ચરૂ થાય છે. એ ઇન્સાફનો ચિતાર દીનકર્દ અને મીનોએખેરદ જેવાં પાછલાં સાહિત્યમાં આપણને મળે છે. સરોચ જેવા યાત્રી અને જળવાન ઇઝદની પનાહ નીચે મહેરદાવર મુખ્ય ન્યાયાધીશ બને છે, જ્યારે રશ્ને રાસ્ત ઇઝદ પાપ સવાળનું તોલ કરવા તરાણુ પકડી ઊભા રહે છે. મરનારે આ જહાનમાં જે બલાં ખૂરાં કાર્યો કર્યા હોય તેની બારીક વિગતોનો ચોપડો બેહમન અમેશસ્પદ (વિશુદ્ધ મન દર્શાવતી એક મહા પવિત્ર દૈવી શક્તિ) રાખે છે, અને ઇન્સાફ તોલતી વખતે ચોપડાને રજૂ કરવામાં આવે છે. તે છેવટનો ન્યાય સંપૂર્ણ, અચૂક અને નિષ્પક્ષપાતી હોય છે. નથી ત્યાં માલદારો તરફની લાયકુશ્વત મા અમલદારોની અશ્મયોચી; નથી ત્યાં મોટરોઓની રાખરખાવટ કે ઢાંકપિછોડો; નથી નાનાં નખળાં ઉપર ત્રાસ કે સિતમ; નથી ત્યાં થતી સાક્ષીઓની બનાવટની અસર; નથી ત્યાં જીભતી પકાસોની ચાલાકીની કદર. જેઓએ આ જૂડી દુનિયાનો મંજીર અન્યાય મૂંઝે મોઢે વેઠ્યો હશે, જેઓ બેવફાઈ, ખેઈમાની, ફરેબસાઝી મા ફગાનાઝીના ભોગ બન્યા હશે, તેઓને દુનિયાની કચેરીમાં નહિ તો તે માલિકની મીનોષ અદાલતમાં ચંદારમની જ જામદાદે પૂરેપૂરો ઇન્સાફ મળશે એવો જરથોસ્તી મઝદબનો દુખિયાનો દિલાસો છે. ચંદારમની જામદાદે અપાતા અચૂક ઇન્સાફ ઉપર જરથોસ્તીઓને એટલી શ્રદ્ધા હોય છે કે જીવમ અને અન્યાયથી નાઉમેદ બનેલો એક જરથોસ્તી કોઇક વાર બોલો બેઠે છે કે:—" કાંઈ નહિ; ચંદારમની જામદાદે આનો ચુકાદો થશે. "

એક મત પ્રમાણે મરનારનાં કાર્યોની સામટો સરવાળો કરી તે બહેસ્ત કે દોષબને લાવક છે તેનો નિર્ણય કરવામાં આવે છે; જ્યારે બીજા મત પ્રમાણે દરેકે દરેક સારા માઠા કાર્યનો છૂટો છૂટો બદલો તેને આપવામાં આવે છે. એક અલંકારિક વર્ણનથી આ બાબત રૂપક થશે. અરદાવિરાફ-

નામા પ્રમાણે પવિત્ર મોખેદ અરદાવિરાફે દોઝખમાં એક મહાપાપી માણુમનું આપું શરીર અસહ્ય વેદનાથી રિખાતું જોયું, પરંતુ એનો એક પત્ર કાંઈ પણ કષ્ટ કે સજ પામતો નહતો. આ વિચિત્ર બનાવની તપાસ કરતાં જણાયું કે એક દિવસ એ શખ્સે આ ખાકી જઠાનમાં એ જ પગ વડે ઠેસ મારીને એક ઘાસની પૂળી એક બૂખ્યાં જાનવર પર ફેંકી પુણ્યનું કાર્ય કર્યું હતું એ ઉપરથી જણાય છે કે નાનામાં નાના બ્રહ્માર્પના કાર્યનો પણ ખીજ દુનિયામાં ખદસો મળી રહે છે.

મહેર દાવર, સરોથ ઈર્જદ અને રશ્ને રાસ્ત ઈર્જદને હાથે ઈન્સાફ થઈ રહ્યા બાદ ચુઝર પામેતો જીવ " ચિનવત પુલ " પાસે આવી પહોંચે છે. ખાકી અને મીનોઈ દુનિયાઓ વચ્ચે અનેક ધર્મોમાં યા તો નદીઓ કાંતો ચિનવતના જેવા પુલો કંપેલા છે. પાપી જીવને તે ચિનવત પુલ ઊરીતી ધાર જેવો બારીક દેખાય છે; તે ઘૂંછ ભીડે છે અને ઝોળંગવા જતાં નીચે પડી જઈ દોઝખનું દુઃખ ભોગવે છે. પણ અપો માણુમના જીવને તે ચિનવત પુલ નર નેજાની પહોળાઈનો દેખાય છે; સરોથ, આતર (અગ્નિનો ફિરેસ્તો) અને પોતાના જ અંતઃકરણની રાહબરીથી તે સવાબો મરનાર તે પુલ સહેલાઈથી પસાર કરી સ્વર્ગની જ્ઞાતિ મેળવે છે. ચિનવત પુલ પસાર કરી સ્વર્ગમાં જવું તેને " પુલચુઝાર " થવું કહેવામાં આવે છે. એક સદ્ગુણી જરથોસ્તી મરણ પછી ચોથા દિવસે " પુલચુઝાર થયો " એમ કહેવાતો રિવાજ છે.

હવે પુલ પસાર કરી તે મરનાર ક્યા જાય છે? જો તે સવાબી માણુમ હશે તો તે બહેસ્તમાં જશે. ગાથામાં એક જ બહેસ્તનું બયાન છે અને તે " ગરાનમાન " અથવા મંગીતનું મુકામ પરંતુ અવસ્થામાં હાદોખ્ત નરક પ્રમાણે બહેસ્તના ચાર તનક્રા આપવામાં આવ્યા છે. પહેલો તનક્રો તે દુમત (સારા વિચાર) નું બહેસ્ત, પછી દુખ્ત (સારા વચન) નું બહેસ્ત, પછી દુવરસ્ત (મારાં કાર્યો) નું બહેસ્ત, અને છેવટે સૌથી શ્રેષ્ઠ મીનોઈ જગ્યા તે " ગરાનમાન " જ્યાં ' અન્ધ રઝોચ ' અથવા ખુદાનું અપાર તેજ જગડી રહે છે સવાબી આત્માઓને સ્વર્ગમાં બહેમન અમેશા-સ્પંદ (વિશુદ્ધ મનસ્વી ફિરેસ્તો) હરખમયોં આવકાર આપવા હાજર રહે છે પહેલની યાઓમાં વળીબળીએ વમારો કરવામાં આવે છે. પહેલાં બહેસ્તને સિતાર પાયાનું, બીજાને મદા પાયાનું, અને ત્રીજાને ખુરશીદ પાયાનું બહેસ્ત ગણવામાં આવ્યું છે; ચારે પહેલુ બહેસ્ત સિતારાઓમાં, બીજી મદમામાં, અને ત્રીજું સજાના અપાર તેજમાં કંપવામાં આવ્યું છે.

તે જ પ્રમાણે ગાથામાં જ્યારે “ દુઃખે દેખાન ” (જૂરાઈનું ધામ) નામનું એક જ દોષ છે, ત્યારે અવસ્તામાં હાદોખત નરક પ્રમાણે દોષખતે ચાર વિભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે:—દુઃખમત (જૂરાં વિચારોનું) દુઃખમત (જૂરાં વચનોનું), દુઃખવસ્ત (જૂરા કાર્યો) નું દોષખ, અને સૌથી ભયાનક અને દુઃખમય જગ્યા તે “ અનધનેમદ ” અથવા અપાર અંધકારનું દોષખ દોષખની જગ્યા ચિનવત પુનતી નીચે કલ્પવામાં આવી છે, અને ત્યાં એકદેશન (શયતાન) તિરસ્કાર અને કડુ વચનો સાથે પાપીઓને આવકારે છે. આ અહેવાલો ઉપરથી તુરત જોઈ શકાશે કે જરથોસ્તી ધર્મમાં બહેસ્ત દોષખનો ચિતાર ફક્ત માનસિક છે; યાને બહેસ્ત અને દોષખ માત્ર આપણા મન અને આત્માની અત્યંત ઊંચી વા નીચી, અતિશય ખુશાલીભરી અથવા દુઃખમય સ્થિતિ છે. બહેસ્તમાં સુખ અને દોષખમાં દુઃખ તે તનનું નથી પણ મનનું છે, અને તે “ દુમત ” (સારા વિચારો) નું બહેસ્ત અને “ દુશમત ” (જૂરા વિચારો) નું દોષખ વગેરે અખદોષી જ સિદ્ધ થાય છે. ગાથા અને અવસ્તામાં બહેસ્તમાં મોજમજાદ અને દોષખમાં શારીરિક કષ્ટ જેવું કંઈ નથી, પણ માત્ર માનસિક સુખ અને દુઃખનું ખ્યાન છે.

હાલ જયવા પામી અસ્તિત્વમાં રહેલા ગાથાના કલામોમાં માત્ર ૫૫૬૦ શ્લોકો છે. આવા ટૂંક ભણતરમાં દરેક બાબત ઉપર વિમતવાર સમજણ આપી શકાય નહિ. હજીક વિષયો ઉપર ફક્ત અર્થસૂચક છંદારા જ કરવામાં આવ્યા છે ગાથામાં જે છૂટા છવાયા વિચારો મળે છે તેનું મને ત્યાં સુધી સત્ત (spat) જાગવી તેના પાછલાં શાસ્ત્રોએ પુષ્કળ વિકાસ કર્યો છે. ગાથાનું કેટલુંક લખાણ બાવચાયક (abstract) છે, જે સહેલાઈથી સમજી શકાય એવું નથી, જેમકે બહેસ્ત અને દોષખનો ચિતાર. પણ અવસ્તાનું તે લખાણ આલંકારિક છે અને અલંકારો મારફતે તેની સારી સમજણ અપાઈ છે એવે પહેલવી શાસ્ત્રમાં તે જ લખાણ (હિંદુઓનાં પુરાણોમાં બહુખરું હોય છે તેમ) જડ અને રમૂજ (material) રૂપમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે દાખલા તરીકે પહેલવી પુસ્તક અરદાવિરાફનામામાં આપણે વાંચીશું કે બહેસ્તમાં ઉત્તમ ખોરાક, દમામદાર પોશાક, સુંદર વાતાવરણ, મનોહર સંગીત, દિવકશ દેખાવો, ઇશ્દ અમશાસ્પદો (દેવી શક્તિઓ, ફિરસ્તાઓ) ની મહેર અને દાદાર અદુરમજૂદની મહોબત રહે છે, જ્યારે દોષખમાં સાપ, કાનખજૂરા, વોછી, કીદા અને ખીજ નાશકારક પ્રાણીઓ પાપીઓને બારે દુઃખ પહોચાડે છે કાષ્ટને તીકણ

હથિવારોથી ધૂળ પહેંચાડવામાં આવે છે, કાષ્ટને ઉઠાવતા પ્રવાહીથી બાળવામાં આવે છે, કાષ્ટને બૂંધે મારવામાં આવે છે, ત્યારે બીજાઓને અત્યંત ગદો અને નાપસંદ ખોરાક આપવામાં આવે છે. બાળકો ખુશ થાય એવા દિલપસંદ અથવા નક્કરાર્થ ગાય એવા જલકંઠર બહેશ્ત અને દોઝખના અહેવાલોમાં જેમને રસ પડતો હોય તેઓ “અરદાવિરાફ નામે” અને એ જ કિસમના બીજાં પાછલા જમાનાના પુસ્તકો વાંચી પેતાનો શોખ તૃપ્ત કરી શકશે. પરંતુ ખરેખરો સંતોષકારક ચિતાર તો ગાથા અને અવસ્તાનાં ભાવવાચક અને આલંકારિક વર્ણનો ઉપરથી જ આપણને મળી રહેશે, કે બહેશ્ત અને દોઝખ આપણા શરીરની નદિ પશુ ફક્ત આપણાં મનની જ જીવી યા નીચી હાલત છે.

આગળ જતાં સવાલ જિંદ્યો કે રસ્તે રાસત ઇઝ્દનાં તરાલુમાં કોઈ મરનારનાં સવાબ અને પાપ સરખાં જીતરે તો તે મરનાર ક્યાં જાય ? એ વિશે ગાથા અને અવસ્તામાં ઈશ્વારા છે પણ તે બદ્દુ જ અસ્પષ્ટ હોવાથી આપણને મદદરૂપ થઈ પડે એમ નથી. પરંતુ પહેલવી સાહિત્યમાં, દાખલા તરીકે મીતાએખેરદ વગેરેમાં, એ પ્રશ્નની ચર્ચા થઈ છે, અને આ જગત અને સિતાર પામાના બહેશ્ત વચ્ચે એક “દમેસ્તગાન” (purgatory) નામની જગ્યા એવા મરનારો માટે ખાસ કંપવામાં આવી છે તે જગ્યા પછીખરી આ જગત જેવી જ છે; નથી ત્યાં ઝાંઝુ સુખ કે દુઃખ; માત્ર ઊનાળા કે શિયાળાની મખતી કોઈકવાર વેકવી પડે છે, અને જ્યાંસુધી રસ્તાખીઝ* (કયામત) થાય ત્યાંસુધી ત્યાં રહેવું પડે છે.

હવે મરનારને બહેશ્ત અથવા દોઝખમાં ક્યાં સુધી રહેવું પડશે તે આપણે જોઈએ. ગાથા (વસ્ત ૪૬. ૧૧) પ્રમાણે કાયમનું દોઝખ દેખાય છે ખરું, ને કે એ સ્ત્રોત્ર વિદ્વાન થિયોસોફિસ્ટ એરવદ ખુરશેદ દાણુ ખિલકૂલ જુદી રીતે સમજાવી પુનર્જન્મના ટેકા તરીકે તેને ગ્રજૂ કરે છે (“ચેરાગ” : ઓક્ટોબર ૧૯૪૭). પણ ખુદ ગાથામાં જ વસ્ત ૩૦, ૧૧ અને ૩૧, ૨૦ પ્રમાણે, કાયમનું દોઝખ નદિ પણ “દરેજેમ આયૂ તેમજહો” અથવા લાખા વખતનો અંધકાર માને દોઝખ છે એમ તદ્દન ખુદ્દુ થાય છે વળી ખરું જોતા કાયમનું દોઝખ જરથોસ્ત્રી ધર્મની રૂયે હોઈ શકે પણ નહિ, કેમકે એ ધર્મનાં ચાસો પ્રમાણે રસ્તાખીઝ (કયામત) તો થશે જ, જ્યારે

*આ રસ્તાખીઝ અથવા કયામતનો સિદ્ધાંત જરથોસ્ત્રીઓ પાસેથી ચંદુદી ધર્મમાં ગયો, અને તે દ્વારા ખ્રિસ્તી અને ઈસ્લામ ધર્મોમાં દાખલ થયો હતો.

તમામ મરણ પામેલા માણસો, પછી તેઓ સવાખી હોવા પાપી, ફરી સજીવન થશે. પહેલવી પુસ્તકો પ્રમાણે હમેશગીના દોઝખ જેવો તો કંઈ સિદ્ધાંત જ નથી, કેમકે તે શાસ્ત્રોમાં રસ્તાખીજ, સોશયોસ (ભવિષ્યના તારણદાર) નું આગમન, અને ક્રીશ્ચિયેતી (જગતનું નવસર્જન) ની તકસીલ વાર સમજ આપેલી છે માટે એક પાપી આત્મા હમેશનાં દોઝખમાં નહિ સખડતા માત્ર રસ્તાખીજ સુધી જ માનસિક દુઃખમાં રહેશે એવું જરથોસ્તી ધર્મનું શિલ્પ છે.

ગાથા પ્રમાણે આપણે જોયું તેમ કાયમનાં સ્વર્ગ અને નરક નથી. પહેલવી જમાનાના પુસ્તકોમાં, દાખલા તરીકે દીનકર્દ, મીનોએખેરદ અને અરદાવિરાફનામાં, સ્વર્ગ અને નરક કાયમ હોય એવા ઈશ્વારા મળે છે, પણ એ ઈશ્વારા તમામ જૂલભર્વા છે એ “કાયમ”નો અર્થ માત્ર ક્રીશ્ચિયેતી (જગતનું નવસર્જન) થાય ત્યાંસુધી જ સમજવો, અને તે વખતે સજ પૂરતી ખમેલી હોવાથી તમામ પાપીઓ દોઝખનાં દુઃખમાંથી છુટકારો પામશે ખૂરામાં ખૂરા પાપીને અહુરમઝ્દ અહેરેમન (શયતાન)ના હાથમાં જવા દેશે નહિ, જે જવા દે તો આટલા પૂરતી શયતાનની ખુદા ઉપર ફતેહ થયેલી કહેવાય. માટે તમામ મનુષ્યો ક્રીશ્ચિયેતીને વખતે દોઝખમાંથી મુક્ત થશે, અને તેથી જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે જલેદાનનું દોઝખ હોઈ શકે જ નહિ.

જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે પુનર્જન્મ છે કે કેમ તે વિશે અભ્યાસીઓમાં મતભેદ છે આપણે સ્વીકારીશું કે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત અત્યંત અકલપસંદ અને તર્કશૂન્ય છે, એટલું જ નહિ પણ જીવનમરણની ફિલસફી સમજાવતા કાર્મપણ સિદ્ધાંત કરતા પુનર્જન્મનો નિયમ બુદ્ધિને વધુ સંતોષ પમાડે છે એમ પણ આગળ વધી આપણે કબૂલ કરીશું પણ એ સૌથી સારો વા સૌથી કુદગતી નિયમ થયો માટે તે જરથોસ્તી ધર્મમાં હોવો જ જોઈએ એમ માની લેવું જોઈતું નથી, અને શબ્દોના અર્થ જેમ્પીતાણીને એ ધર્મમાં એ સિદ્ધાંત ઠાકી એસાડવો એ તો વિદ્વાનનું કામ જ નહિ કેટલાકો જણાવે છે કે જરથોસ્તી ધર્મપુસ્તકો પૂરેપૂરા બચવા પામ્યા નથી પણ થોડાક છૂટા છવાયા ભાગો જ અનામત રહ્યા છે, જે સઘળાં પુસ્તકો બચ્યાં હોત તો તેમાંથી પુનર્જન્મનો નિયમ આપોઆપ જણાઈ આવત પણ આ દલીલમાં પણ વજૂદ નથી, કેમકે જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણેની જીવનમરણની ફિલસફીની રચના જ એવી છે કે તે મુજબ પુનર્જન્મને એમાં સ્થાન કેમ હોઈ શકે તે સમજાતું નથી. પારસી ચિંતોસોફિસ્ટો અને “ઇદમેક્નુમ” નામે ઓળ-

ખાતી જરથોસ્તી ધર્મવિદ્યાના પારસી અભ્યાસીઓ જરથોસ્તી ધર્મમાં પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત જુએ છે, અને તે પુરવાર કરવા પજુ બહુ ઉત્સુક હોય છે. એમાંના કેટલાક ગૃહસ્થો ધર્મના ઊંડા અભ્યાસીઓ છે અને તેમની વિદ્વતા, શુદ્ધભાવના અને પ્રામશ્ચિકપણા પ્રત્યે સૌને બહુ માન છે. આ ક્રમતરીન લખનાર તો અવસ્તા, પહેલવી અને પાર્સી ભાષાઓના ગાનથી બેખબર છે, અને તેથી તે ભાષાઓના વિદ્વાનો આગળ પોતાનાં મતની થી કીમત રહેશે તેથી તે સારી રીતે વાકેફાર છે. એમ છતાં જરથોસ્તી ધર્મશાસ્ત્રોના તરજુમાઓ જ્ઞાનથી વાંચતાં અને નિષ્પક્ષપાત રીતે તેનું તોલન કરતાં પુનર્જન્મનો ખૂબીદાર સિદ્ધાંત આ ધર્મમાં નથી એવા જ અનુમાન ઉપર સંપેદ આવવું પડે છે.

હવે આપણે આપણા વિષયના આખરી તત્ત્વના ઉપર આવીશું. આપણે જોયું કે ચિત્રવત પુલ પસાર કરવા પહેલાં ચદારમતી ખામદાદેજ મહેરદાવર, સરોથ અને રશને ઈજ્ઞાને દ્વારે વ્યક્તિગત ન્યાય યાને દરકને જુદો જુદો ઇન્સાફ તેની કરણી પ્રમાણે મળે છે. પછી આપણે જોયું કે સવાખી જીવ બહેસ્તમાં અને પાપી દોઝખમાં કાયમને માટે નદિ પશુ “લાંખા વખત સુધી” જાય છે. તે મુદત ખાદ ફરી પાછો સમૂહગત ન્યાય યાને આખી દુનિયાનો એકસામટો ઇન્સાફ છેવટનો અપાય છે. આ ખાખત હમેશ મુજબ માયામાં બહુ જ ટૂંકાણમાં, અવસ્તામાં કાર્થિક વિસ્તારથી, પશુ પહેલવી શાસ્ત્રોમાં બહુ ખુલાસાથી આપવામાં આવી છે. એ તો ખુલાસાલાનો એક સર્વસામાન્ય નિયમ જ છે કે જ્યારે જગત ઉપર જીલમ, અધર્મ, અનીતિ અને બેદાદીનું રાજ્ય ફેલાય છે ત્યારે તે માલિક એક પવગમ્બર કે મહાત્માને મોકલી સત્ય, પ્રેમ, અહિંસા, ન્યાય વગેરે તરફ લોકોનું પાણું લક્ષ્ય દોરે છે. પહેલવી શાસ્ત્રો મુજબ એક એક હજારાની મુદત ખાદ પવગમ્બર જરથુસ્તના લવિષ્યમાં પદા થનાર તથા પુત્રો— હોશેદર, હોશેદરમાહ અને સોશયોસ—જન્મ લઈ તરેહવાર ચમત્કારો કરી દુનિયામાં અપાર્થ અને પવિત્રાર્થનો ફેલાવો કરશે.

દીનકર્દ અને બેહમન યસ્ત પ્રમાણે પવગમ્બર જરથુસ્તનું વીર્ વીરેસ્તાઓએ જળવી રાખ્યું છે અને એ વીર્માંથી જુદે જુદે વખતે તથા કુમારિકાઓને પેટે આ તથા મહાપુરુષોનો જન્મ થશે. હોશેદર દર દિવસ, હોશેદરમાહ વીસ દિવસ અને સોશયોસ ત્રીસ દિવસ સુધી સૂર્યને આકાશમાં ચમકાવી દેશે. આ ત્રણે પુરુષો પવગમ્બરો નથી પણ જગતના ઉદ્ધારકો

તમામ મરણ પામેલા માણસો, પછી તેઓ સવાળી હોવા પાપી, ફરી સજીવન થશે પહેલવી પુસ્તકો પ્રમાણે હમેશગીના દોઝખ જેવો તો કાઈ સિદ્ધાંત જ નથી, કેમકે તે શાસ્ત્રોમાં રસ્તાખીઝ, સોશયોસ (અવિષ્યના તારણદાર) નું આગમન, અને ક્રોશકિરેતી (જગતનું નવસર્જન) ની તકસીલ વાર સમજ આપેલી છે માટે એક પાપી આત્મા હમેશનાં દોઝખમાં નહિ સખડતા માત્ર રસ્તાખીઝ સુધી જ માનસિક દુઃખમાં રહેશે એવું જરથોસ્તી ધર્મનું શિક્ષણ છે.

ગાયા પ્રમાણે આપણે જોયું તેમ કાયમનાં સ્વર્ગ અને નરક નથી પહેલવી જમાનાના પુસ્તકોમાં, દાખલા તરીકે દીનકર્દ, મીનોએખેરદ અને અરદાવિરાફનામાં, સ્વર્ગ અને નરક કાયમ હોય એવા ઈશારા મળે છે, પણ એ ઈશારા તમામ જૂલલયાં છે એ “કાયમ”નો અર્થ માત્ર ક્રોશકિરેતી (જગતનું નવસર્જન) થાય ત્યાંસુધી જ સમજવો, અને તે વખતે સળ પૂરતી ખમેલી હોવાથી તમામ પાપીઓ દોઝખનાં દુઃખમાંથી છુટકારો પામશે ખૂરામાં ખૂરા પાપીને અકુરમઝદ અહેરેમન (શયતાન)ના હાથમાં જવા દેશે નહિ, જો જવા દે તો આટલા પૂરતી શયતાનની ખુદા ઉપર ફતેહ થયેલી કહેવાય. માટે તમામ મનુષ્યો ક્રોશકિરેતીને વખતે દોઝખમાંથી મુક્ત થશે, અને તેથી જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે જીવેદાનનું દોઝખ હોષ થકે જ નહિ.

જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે પુનર્જન્મ છે કે કેમ તે વિશે અભ્યાસીઓમાં મતભેદ છે આપણે સ્વીકારીશું કે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત અત્યંત અકલપસંદ અને તર્કશૂદ્ર છે, એટલું જ નહિ પણ જીવનમરણની ફિલસફી સમજાવતા કાર્મપણ સિદ્ધાંત કરતા પુનર્જન્મનો નિયમ જીવિતે વધુ સતોષ પમાડે છે એમ પણ આગળ વધી આપણે કબૂલ કરીશું પણ એ સૌથી સારો વા સૌથી કુદરતી નિયમ થયો માટે તે જરથોસ્તી ધર્મમાં હોવો જ જોઈએ એમ માની લેવું જોઈતું નથી, અને શબ્દોના અર્થ જોતીતાણીને એ ધર્મમાં એ સિદ્ધાંત ઠોઢી ખેસાડવો એ તો વિદ્વાનનું કામ જ નહિ કેટલાકે જણાવે છે કે જરથોસ્તી ધર્મપુસ્તકો પૂરેપૂરાં ખચવા પામ્યા નથી પણ થોડાક છૂટા જગ્યા બાકી જ અનામત રહ્યા છે, જો સઘળા પુસ્તકો ખચ્યા હોત તો તેમાંથી પુનર્જન્મનો નિયમ આપોઆપ જણાઈ આવત પણ આ દલીલમાં પણ વળૂદ નથી, કેમકે જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણેની જીવનમરણની ફિલસફીની રચના જ એવી છે કે તે મુજબ પુનર્જન્મને એમાં સ્થાન કેમ હોષ થકે તે સમજાતું નથી. પારસી ધિયોસોદિસ્તો અને “ઈફ્રેક્તુમ” નામે ઓળ

ખાતી જરથોસ્તી ધર્મવિદ્યાના પારસી અભ્યાસીઓ જરથોસ્તી ધર્મમાં પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત જુએ છે, અને તે પુરવાર કરવા પણ બહુ ઉત્સુક હોય છે. એમાંના કેટલાક ગૃહસ્થો ધર્મના ઊંડા અભ્યાસીઓ છે અને તેમની વિદ્યા, શુદ્ધભાવના અને પ્રામાણિકપણા પ્રત્યે સૌને બહુ માન છે. આ ક્રમતરીન લખનાર તો અવસ્તા, પહેલવી અને પાઝદ બાપાઓના જ્ઞાનથી બેખબર છે, અને તેથી તે બાપાઓના વિદ્યાનો આગળ પોતાનાં મતની થી કીમત રહેશે તેથી તે સારી રીતે વાકેફગાર છે. એમ છતાં જરથોસ્તી ધર્મશાસ્ત્રોના તરજુમાઓ જ્ઞાનથી વાંચતાં અને નિષ્પક્ષપાત રીતે તેનું તોલન કરતા પુનર્જન્મનો ખૂબીદાર સિદ્ધાંત આ ધર્મમાં નથી એના જ અનુમાન ઉપર સંબેદ આવવું પડે છે.

હવે આપણે આપણા વિષયના આખરી તગકા ઉપર આવીશું. આપણે જોયું કે ચિનવત પ્રુલ પસાર કરવા પહેલાં ચદારમની ખામદાદેજ મહેરદાવર, સરોચ અને રસ્ને ઈઝ્દોને હાથે બક્તિગત ન્યાય વાને દરકને જુદા જુદા ઇન્સાફ તેની કરણી પ્રમાણે મળે છે. પછી આપણે જોયું કે સવાખી જીવ બહેસ્તમાં અને પાપી દોઝખમાં કાયમને માટે નદિ પણ "હાંયા વખત સુધી" જાય છે. તે મુદત ખાદ ફરી પાછો સમૂદગત ન્યાય વાને આખી દુનિયાનો એકસામટો ઇન્સાફ છેવટનો અપાય છે. આ ખામત હમેશ મુજબ ગાયામાં બહુ જ ટૂંકાણુમાં, અવસ્તામાં કાંઈક વિસ્તારથી, પણ પહેલવી શાઓમાં બહુ ખુલાસાથી આપવામાં આવી છે. એ તો ખુદા-તાલાનો એક સર્વસામાન્ય નિયમ જ છે કે જપારે જગત ઉપર જીવમ, અધર્મ, અનીતિ અને બેદાદીનું રાજન ફેલાવ છે ત્યારે તે માલિક એક પવગમ્મર કે મહાત્માને મોકલી સત્ય, પ્રેમ, અહિંસા, ન્યાય વગેરે તરફ લોકોનું પાણું લક્ષ્ય દોરે છે. પહેલવી શાઓ મુજબ એક એક ૧૬ઝારાની મુદત ખાદ પવગમ્મર જરથુસ્ત્રના બવિજ્યમાં પરાદા યનાર ત્રણ પુત્રો— હોશેદર, હોશેદરમાહ અને સોશયોસ—જન્મ લઈ તરેહવાર ચમત્કારો કરી દુનિયામાં અપાર્ધ અને પવિત્રાઈનો ફેલાવો કરશે.

દીનકર્દ અને બેહમન યસ્ત પ્રમાણે પવગમ્મર જરથુસ્ત્રનું વીર્ વીરેસ્તાઓએ જાળવી રાખ્યું છે અને એ વીર્વામાંથી જુદે જુદે વખતે ત્રણ કુમારિકાઓને પેટે આ ત્રણ મહાપુરુષોનો જન્મ થશે. હોશેદર દસ દિવસ, હોશેદરમાહ વીસ દિવસ અને સોશયોસ ત્રીસ દિવસ સુધી સર્વને આકાશમાં યજ્ઞાવી દેશે આ ત્રણે પુરુષો પવગમ્મરો નથી પણ જગતના ઉદ્ધારકો.

છે, અને તેઓમાં સૌથી કીર્તિવાન અને તેજવત તે પ્રસિદ્ધ જગદ્ગુરુ મહાત્મા સોશયોસ યશે, અને આપણે હવે સોશયોસના જ આખિર હજારાનું વર્ણન કરીશું. તેમના આવ્યાથી જે કંઈ બદો બાકી રહી હશે તેનો ત્રિલકુલ નાશ થશે. લોકોનું જીવન એટલું બધું શુદ્ધ થશે કે દૂધના નિર્દોષ જોરાકનો પણ ત્યાગ કરી માત્ર વનસ્પતિ અને પાણી ઉપર તેઓ ગુઝરો કરશે : અને છેવટે તો લોકોના શરીરોમાં એવી આધ્યાત્મિક શક્તિ ખીંકી નીકળશે કે જોરાકપાણી વિના જ તેઓ હવાત રહી શકશે. ઓહાક નામનો મહાપાપી રાજા, જે હજારો વર્ષ થયાં દમાવંદ પર્વતના એક ગુફામાં કેદ પડી હજી હવાત બેઠેલો મનાય છે, તે છૂટો થઈ ફરી જન્મકારીનો જમાનો શરૂ કરવાની મુરદ ધરાવશે; પણ પરાક્રમી પહેલવાન હેરશાસ્ત્ર પાછો જન્મ પામી, તેને કતલ કરી, તેનો જીડાકી દોર શરૂઆતમાં જ ખતમ કરી નાખશે. સોશયોસને મદદ કરતા એક હજાર મહાપુરુષો જન્મ લેશે. ૫૭ વર્ષો સુધી નેકોમદોનું આખરી જગ ચાલશે અને છેવટે ખૂરાઈની સંપૂર્ણ શિક્ષત થશે અને અર્થોર્થનું સર્વથા સામાન્ય સ્થપાશે.

હવે “રસ્તાખીઝ” અથવા ક્યામત શરૂ થશે, અને દુનિયાના સૌથી પહેલા પુરુષ ગયોમર્દથી તે સોશયત સુધી હસ્તી ધરાવી ગયેલા તમામ ઈન્સાનો મોતની ઊંજમાથી બેદાર થશે; “લાંબા વખતનું દોઝખ” પણ પૂરું થશે; સમજા આત્માઓને “તને પમોન” (છેવટના શરીરો) આપવામાં આવશે, અને આ રીતે જગતની “ક્રશોકેરેતી” (નવસર્જન: પુનર્રચના)નો આરંભ થશે. રસ્તાખીઝ (ક્યામત) અને ક્રશોકેરેતી (જગતની પુનર્રચના) વચ્ચે ગૂંચવાડો ન થાય તે માટે થોડા સપ્તહોની જરૂર રહે છે. ક્રશોકેરેતી એક મહાન અને વિશાળ યોજના છે જેની શરૂઆત રસ્તાખીઝથી થાય છે. રસ્તાખીઝમાં જગતના આરંભકાળથી જે કાંઈ મરણ પામી ચૂક્યા હશે તે સમજા પાછા જીંડે છે. પછી જગતની જે નવરચના થાય છે, અને જેનું કાર્ણક વર્ણન નીચે આપવામાં આવ્યું છે, તેને ક્રશોકેરેતી કહેવામાં આવે છે. (પારસા યિયોસોહિસ્ટો રસ્તાખીઝનો આલંકારિક અર્થ કરે છે, અને ખાકી શરીરનું જીંડવું નહિ પણ અમર આત્માનું જન્મત થવું, અથવા મરનારને પૂરેપૂરું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન થવું—એવી એ સપ્તહોની એઓ સમજણ આપે છે).

હવે પહેલવી પુસ્તકો પ્રમાણે ક્રશોકેરેતી દરમ્યાન શું થશે તે આપણે તપાસીએ. તે પ્રસંગે દાદાર અદુરમજૂદ સૌને સમૂદયત ન્યાય આપશે, યાને આખી દુનિયાનો એકીવખને સામટો ઈન્સાફ થશે. દીનકર્દ પ્રમાણે સયતાની ખસતનાં માથુસો, સૃષ્ટિકર્મવિરુદ્ધ વર્તન કરનારાઓ, ધર્મદ્રોહીઓ

અને તુરાનના મહાદુષ્ટ રાજા અશ્રસિંગાજ મનુષ્યોમાથી દેવોમાં ફરવાઈ જશે. સવાખીઓ પોતાનાં ચરીર માથે જ ફરી જહેસ્તમાં જશે, જ્યારે બુનોદિસ્ત પ્રમાણે પાપીઓ માન રજુ દિવસ માટે જ પાછા દોઝખમાં પડશે. ત્યારનાં સર્વે ઇન્સાનોની એક હેવટની કઠિન પરીકા (ordeal) થશે. ત્યજે અમિપ્રલય ફાટ્યો દોષ તેમ અદુરમજૂદની ઇન્સાથી પૃથ્વી ઉપર ચોનરૂથી ફીકગતી પાતુનો રમ ફરી વળશે. સવાખીઓને તે મરમ દુધ જેવું લાગશે અને તેઓ તેમાંથી સરગનાથી તરી નીકળશે, જ્યારે પાપીઓની મખત કસોટી થશે, અને તેઓનાં તમામ પાપો જગી જઈ તેઓ પશુ આ અમિપરીકામાંથી સવાખીઓ સમાન પવિત્ર યજ્ઞ નીકળશે. આ રીતે જદી ઉપર નેકી વિજય પામશે; ખલકતમાં જદી જેવું કશું રહેશે જ નહિ; અદેરેમન (ચપ્તાન)નું નામનિશાન, એની મતા, હૂમત અને એનાં દુઃખમર્વા દોઝખો સપાશું તાખૂડ થશે. દુઃખદર્દ, વૃદ્ધાવસ્થા, મોત, ગુના, ગરીબી, પિકાર, આફત, અનીતિ, પાપ વગેરેનો બુનબેખથી નાશ થશે, અને નેકી, ભલાઈ, પ્રેમ, સત્ય, અદિસા, જ્ઞાનમાત્ર અને માયું મુખ સૌને મંપાદન થશે. દીનકર્દ પ્રમાણે દેવે માનવી અમર બનશે અને અ સાયું મુખ સનાતન રહેશે. આખી પૃથ્વીમાં અંગોઈનો સર્વોત્તમ અધિ-કાર ફેલાઈ અદુરમજૂદની જ ખાદેયનો ગિનદરીફ અમત થશે જરથોસ્ત્રી ધર્મ પ્રમાણેના યજ્ઞર્વે અથવા 'વડી રાખવામાં આવેલા ઈશ્વરના સામ્રાજ્ય' (the wished-for kingdom of God) નો આ ચિતાર છે; જરથોસ્ત્રી ધર્મ મુજબ બવિખમાં આવનાર મતયુગ (golden age : millennium) નું આ બધાન છે.

શું આ તમકો હેવટનો છે, કે શું ખુદા ક્રોઈરેતી પછીથી પણ એક નવી પૃથ્વી ઉત્પન્ન કરશે, પાછા તેમાં મામુલી ઇન્સાનો પેદા કરશે, અને પાછો તેમાં નેકીનહીનો ઝમડો ચર યઈ શું ઈશ્વરની લીલાનો ફરી આરંભ થશે? પહેલવી પ્રસ્તો આ પારખાને ટેકા આપતાં નથી; ક્રોઈરેતી એ જ આખરી તમકો છે અને તે સમયે જહીનો નાશ અને નેકીની સ્થાપના થશે, અને તમામ ખલકન ખુદાની જ ખાદેયમાં ખુલાસા જતી, તે માલિકની જ મરજીને માન આપી, અદુરમજૂદના અનંત પ્રમાણમાં વિલીન થશે. "દોશખામ" નામની પ્રાર્થનાના એક શ્લોક (વરન ૬૦, ૧૨)-માં મનુષ્યજીવનની હેવટની નેમ સમજાવી છે કે:—"સૌથી ઉત્તમ અપોઈથી, સૌથી શ્રેષ્ઠ અપોઈથી, અથ અદુરમજૂદ, તને અમે જોઈએ, તારી નજીક આવીએ, અને તારા કાયમના પ્રેમને અમે પહોંચીએ." ક્રોઈરેતીના આખરી જમાનામાં સમસ્ત જગતને આજ મુંદર ચબ્દોની પૂરેપૂરી સિદ્ધિ થશે.

૨. મોત પછીની સ્થિતિ-હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે

હિંદુ ધર્મે આ પ્રશ્ન ઉપર બહુ ધ્યાન આપ્યું લાગતું નથી, કેમકે સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરતાં મોક્ષપ્રાપ્તિ પર જ એનું લક્ષ્ય ઘણાંભાગે કેન્દ્રિત થયેલું છે. જોવામાં આવે છે હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે લાખો બલા કાર્યો નહિ પણ ઈશ્વરના સાચા ઝાનથી જ સિદ્ધિ થાય છે, માટે જ હિંદુ સંસ્કૃતિમાં નીતિશાસ્ત્ર કરતા તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ વધુ ખીલવા પામ્યાં છે, કેમકે હિંદુઓ પ્રમાણે નેકાનીતિ સ્વર્ગ સુધી લઈ જાય પણ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર માટે ધર્મ જ જરૂરી છે માટે બીજી દુનિયામાં જીવાત્માનું શું યશે તે વિશે બીજા ધર્મોના જેટલું હિંદુ ધર્મે ધ્યાન આપેલું લાગતું નથી. યહુદી પ્રજાનો ઈ પૂ ૫૮૬માં બબિલોનમાંના દેશવટો ચડે યથા બાદ છેક મોડેથી યહુદી ધર્મનું આ પ્રશ્ન ઉપર લક્ષ્ય દોરવાયું, તે જ પ્રમાણે ઋગ્વેદનાં છેક છેલ્લા મંડળોમાં જ આ સવાલ ઉપર હિંદુઓ તરફથી કાંઈક ધ્યાન આપવામાં આવ્યું તેમાં પણ ઈશ્વર તરફની તપાસ કે ન્યાયનો આપણને ઝાઝો ખવાલ મળતો નથી, પણ મિ જે એ મેક્કનક કહે છે તેમ મનુષ્યોને તેમના કર્મના બદલા તરીકે નહિ પણ ઈશ્વરની કૃપાથી સ્વર્ગ મળતું હોય એવું દેખાય છે.

ઋગ્વેદકાળમાં દહનક્રિયા અને દહનક્રિયાનો સાથેસાથે જ ઉપયોગ થતો અગ્નિસંસ્કારની રૂઢિ સામાન્ય હતી અને અગ્નિદેવના આશ્રય નીચે મરનાર સ્વર્ગે સંચરતો હતો એવી માન્યતા હતી પણ નાના બાળકોના મૃતદેહોને ભૂમિદાહ કરવામાં આવતો સન્યાસીઓના શ્વેતોને પણ પલાડીવાળી બેસાડી તે જ સ્થિતિમાં દહનાવવામાં આવતા દહનક્રિયા કરી પછી હાડકાં, રખા અને બાકી રહેના અવશેષોને દહન કરવામાં આવતા અથવા ગંગાજીમાં પધરાવવામાં આવતા આગળ જતા અગ્નિસંસ્કારની રૂઢિ કાયમ રહી અને અગ્નિદ્વારા મૃતદેહના અવશેષો પચમહાભૂતમાં મળી જતા ઋગ્વેદના જમાનામાં મરનારની સાથે એક બળદ, ઘોડો કે બકરાનું બલિદાન આપવામાં આવતું પતિના મરણ પ્રસંગે વિધવાને જીવતી અર્પણ કરી દેવાનો અર્થ ઋગ્વેદ ૧૦, ૧૮, ૮, ૬, વાળા મ્તોકમાંથી આગળ જતાં ઉપગમવવામાં આવ્યો અલિપ્ત, હાલના વખતમાં આવા રિવાજોને તિલાંજલિ મળી છે હાલમાં મરણ પ્રસંગે શ્રીમદ્ભાગવતનો અગિયારમો સ્કંધ, ગરુડપુરાણ અથવા ગીતા વાચવામાં આવે છે મરણ પછી બારમાં દિવસ સુધી મરનારને માટે ધર્મક્રિયા થાય છે, અને તે પછી સુર પામેનો જીવ આ બાકી જીવન સાથેની નિસખત છોડે છે એમ મનાય છે દરેક ગૃહસ્થાશ્રમી

હિંદુને જે પંચમહાયજ કરવાની ફરજ છે તે પૈકીનો એક તે પિતૃયજ છે. તેમાં પરલોક ગયેલા પિતૃઓ અને કુટુંબીઓની વાદમાં જે જલાંજલિ અપાય છે તે ક્રિયાને તર્પણ કહેવાય છે. દર વર્ષે મરણતિથિએ તેમ જ ભાદ્રપદ મહિનાના કૃષ્ણપક્ષમાં મરણ પામેલા કુટુંબીઓની શાંતિ અર્થે શ્રાદ્ધની ક્રિયા કરવામાં આવે છે, અને પિતૃઓને પિંડ અર્પણ થાય છે. એ ક્રિયા જરથોસ્તીઓની ફવરદેગાન અથવા મુક્તાદ (મુક્તાત્મા) ની ક્રિયાને બહુ મળતી આવે છે. શાઓમાં અને પરલોકમાં શ્રદ્ધા રાખી આ ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે માટે તે શ્રદ્ધ કહેવાય છે.

ઋગ્વેદ પ્રમાણે બીજી દુનિયામાં મરનારો ઉપરનો કુલ અખતયાર યમને આપવામાં આવ્યો છે. ઋગ્વેદના દશમા મંડળના દશમા સુક્તમાં યમ અને તેની બહેન યમી વચ્ચેનો સંવાદ અપાયો છે. વિવસ્વાનનો આ પુત્ર યમ તેજ અવસ્તાના વિવંધદાનનો પુત્ર યીમ અથવા પારસીઓનો મહા પ્રતાપી રાજા યીમદએત ઉર્ફે જમશેદ. આ ધરતી ઉપર મરણ પામેલાંઓમાં યમને સૌથી પહેલો ગણ્યો છે અને તે કારણે જ તે મરનારો ઉપર સર્વોપરિપણું બોગવે છે. તેને ઋગ્વેદમાં રાજ જ કહ્યો છે; જો કે આગળ જતાં તેને એક બળ્ય અને ભયકર દેવ તરીકે કલ્પવામાં આવ્યો છે, અને તેની પાસે બે ચટાપટા-દાર, ચાર આંખવાળા વિકરાલ કૂતરાઓની યોડી છે એમ માનવામાં આવ્યું છે. કઠોપનિષદ પ્રમાણે એણે નચિકેતાને જ્ઞાનદાન આપ્યું તે ઉપરથી યમ જ્ઞાનવિદ્યાનો બલુકાર હશે એવું અનુમાન નીકળે છે પાપીઓ ઉપર એની કરડી નજર હોવાથી એને દંડધર અથવા કાળતું પણ નામ મળ્યું છે, જ્યારે સવાખીઓ તરફ એ માવાળુ હોવાથી એ ધર્મરાજના નામથી પણ ઝોળખાય છે.

ઋગ્વેદ પ્રમાણે મારુતો અથવા વાયુના દેવો મરનારને સ્વર્ગમાં લઈ જાય છે. ત્રીજા સ્વર્ગમાં મરણ પામી ચૂકેલા પિતૃઓ રહે છે અને ખાકી ભુવનના તેમના કુટુંબીઓ તરફથી તેઓ ભોગ કે તર્પણની આશા રાખે છે. આ પિતૃઓ દેવોથી ભુક્તા છે તોપણ તેઓ મનુષ્યોને સહાય કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. ઋગ્વેદનું સ્વર્ગ અનંત પ્રકાશ અને આનંદનું ધામ છે અને ત્યાં મરનારોની બધી મુશ્કેલી બર લાવવામાં આવે છે. ઋગ્વેદમાં વર્ણવેલા સ્વર્ગમાં ખાનપાન, નાચરંગ અને ભોગવિલાસ વધુ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે અને ત્યાં મળતું સુખ દૈદિક પ્રકારનું હોય એમ દેખાય છે, અને તેમાં મરનારની નૈતિક કે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પ્રત્યે ખ્યાન અપાયેલું લાગતું નથી. દેવો પોતે જ આવા એદિક સુખમાં તણીન હોય

એમ તેમને ચિતારવામાં આવ્યા છે, અને મરનાર માનવીઓ આ દેવો અને પોતાના ગુરુ પામેલા પિતૃઓ જોડે યમની પાસખાની નીચે સંપૂર્ણ દૈહિક આનંદ ભોગવે છે. માટે ઋગ્વેદનું સ્વર્ગ એ આ જગતનાં ભૌતિક મોજરોખની એક પુનર્ગવૃત્તિ જ છે આ ઉપરથી જણાય છે કે મસ્કૃતિના આરંભકાળમાં જગતના ગૂઢ પ્રશ્નો ઉપર એકદમ ધ્યાન જેવાતું નથી દાખલા તરીકે પ્રાચીન યજુદીઓમાં એવી માન્યતા હતી કે મરણ પછી “શોઓલ” નામની પાતાળમાં આવેલો એક અધિકારમય ગુફા જેવી જગ્યામાં મરનારને જવું પડતું, અને ત્યાં તે હર્ષ કે શોકરહિત પડાયા જેવું જીવન ગાળતો. પ્રાચીન ગ્રીસમાં પણ “હેડિમ” નામના પ્રેતલોકની કલ્પના એવી જ છે તપાસ કે ન્યાય વિના બનાજૂરા ગૈને આ અધારા પ્રેતલોકમાં જઈ પડાયા માફક ભમવું પડતું પ્રાચીન બલિલોનિયનો અને એમિરિયનોએ પણ “અલ્ફ” નામનો એક અધારી અને બીનાશવાળી જગ્યા કલ્પેલી હતી જ્યાંથી પાછા ફરવું અશક્ય હતું, અને જ્યાં મરનારોને કાયમને માટે પૂરવામાં આવતા હતા હિંદુઓમાં પુનર્જન્મના મહાન સિદ્ધાંતની શોધ તો પાછળથી થઈ હતી એટલે ઋગ્વેદ કાળનું મરણોત્તર સ્થિતિનું વર્ણન આપણી ભુદ્ધિને મેંપૂર્ણ સતોષ આપે એવું આપણને લાગતું નથી.

તત્ત્વજ્ઞાન અને અગમ્યવાદની ગહન ચર્ચા કરતા ઉપનિષદના ગ્રંથોમાં જીવાત્માની મતિનો વિષય કાષ્ઠક અસ્યાને ગણાય, પણ ઉપનિષદકારોએ આ વિષય પગલે પણ ધ્યાન આપ્યું હોવાથી તેઓએ મરનાર જીવ વિશે શી કલ્પના કરી છે તે આપણે હવે તપાસીએ. હિંદુ ધર્મના વિકાસમાં ઉપનિષદકાળ એ પરમ સર્જનનો કાળ કહી શકાય, કેમકે એ કાળ દરમ્યાન કેટલાક મહાન સિદ્ધાંતો ધર્મમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. અનેક દેવોની પૂજા મર્મને એક જ બ્રહ્મની માન્યતા પ્રવર્તવા લાગી, અને સંયુક્ત બ્રહ્મ ઉપરથી નિર્ગુણ બ્રહ્મની કલ્પના બધાવા બાંધી ઈશ્વરની ઉપાસનાનો હેતુ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ નહિ પણ મોક્ષ જ હોવો જોઈએ એમ મનાવા લાગ્યું, અને જીવનમુક્તની જ દયા સર્વત્રેષ્ઠ છે એમ સૌ કાર્ષ માનવા લાગ્યા. ઉપનિષદયુગમાં જ પશુઓનું બલિદાન આપવાનો ગિવાજ બધ પડવા માડ્યો, અને માસાહાર છોડી મગાજ નિરામિષાહારી બન્યો. લોકોનું લક્ષ્ય હવે જપ, તપ, ધ્યાન, અનશન, ત્યાગ અને વૈરાગ્ય ઉપર ચોટ્યું, અને તે દ્વારા જ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થશે એમ એ કાળમાં મનાવા લાગ્યું. ઉપનિષદયુગમાં જ પુનર્જન્મ અને કર્મના મહાન સિદ્ધાંતો સમાજમાં સ્થપાવા પામ્યા, જે કે તેમ કરતાં વાંચકારોએ ઋગ્વેદનો જ આધાર ખોળી શક્યો. સ્વ. દી.

મા. નર્મદાચક્ર દે. મહેતા "ઉપનિષદ્વિચારણા" નામના પોતાના ગ્રંથમાં ઋગ્વેદના ૧૦મા મંડળના ૫૮મા સૂક્તમાં આવેલી એક આખ્યાયિકા નોંધે છે, તે પ્રમાણે સુપથ નામના એક મરણ પામેલા પુરોહિતનું મન, જે જુદા જ જીવનમાં પ્રવાણ કરી ગયું હતું, તેને પાછું આ બૂલોકમાં આણવામાં આવે છે દિદુ રિદાનો એવું બતાવવાનો પ્રયાસ કરે છે કે ઋગ્વેદમાં પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટરૂપે કદાચ નહિ હોય પણ બીજરૂપે તો હતો જ. અતઃ, એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે ઉપનિષતકાળમાં એ સિદ્ધાંતનો પૂરેપૂરો વિકાસ થવા પામ્યો.

ઉપનિષતકાલે સર્વત્રેષ્ઠ સુખના બે સ્વર્ગો કલ્પેતા છે—દેવયાન અને પિતૃયાન. જેઓએ શુભ પજુ સકામ કાર્યો કર્યા હશે અને પોતાનાં સારાં કાર્યો માટે જદનો મેળવવાની આશા રાખી હશે તેઓ પિતૃઓને માર્ગે પિતૃયાનમાં જશે એવા મનુષ્યોના જીવ નીચેના તમકાઓમાંથી પસાર થશે—ધૂમ, ગત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ, દક્ષિણાયન, પિતૃલોક, મન્તસર અને ચંદ્રલોક; પરંતુ ચંદ્રલોક સુધી જઈ કરેલા કાર્યોનું સુખ ભોગવ્યા પછી તે જીવોને પુનર્જન્મ લેવો પડે છે તેમ કરતા સકામ કર્મ કરનાર અને પિતૃયાનને પહોંચનાર જીવ દ્વે એ સમગ્ર તમકાઓમાંથી એક પછી એક પાછો જીતરે છે. જેવટે તે રાત્રિ અને ધૂમમાં પ્રવેશી મેઘદયામાં આ ધરતી ઉપર જીતરે છે. ત્યારબાદ ધાન્ય બની કોઈ માનવીના દેહમાં તે આદારરૂપે જાય છે અને વીર્યમાં તેનું રૂપાન્તર બની તે મનુષ્યજીવ તરીકે પુનર્જન્મ લે છે પરંતુ જેઓએ બ્રહ્મની જ એકનિષ્ઠ થઈ ઉપાસના કરી છે, જેઓના કાર્યો વાસનારહિત છે તેઓ દેવોને માર્ગે દેવયાનમાં જાય છે, અને નીચલા તમકાઓમાંથી તેઓ પસાર થાય છે.—અર્ગિ (પ્રકાશ), દિવસ, શુક્લપક્ષ, ઉત્તરાયણ, સંવત્સર, દેવલોક, વાયુલોક, આદિત્ય, વૈશ્વત, વરુણલોક અને ચંદ્રલોક પરંતુ જ્યારે પિતૃયાનમાં ગયેલા જીવો ચંદ્રલોકમાં ગયા પછી મૃત્યુલોકમાં પાછા ફરે છે, ત્યારે દેવયાનમાં ગયેલા જીવો ચંદ્રલોકમાંથી હજી એક વધુ ઉચ્ચ તમકામાં—બ્રહ્મલોકમાં પ્રવેશે છે, અને ત્યાંથી તેઓનો પુનર્જન્મ થતો નથી, અગર યાય છે તો કોઈ અલૌકિક અમૃતની સૃષ્ટિમાં તેઓ જન્મ લે છે. આ રીતે જેઓ દૈદિક સુખોપભોગ, રૂઝપ્રાપ્તિ, આશા, અભિલાષાનો ત્યાગ કરી માત્ર બ્રહ્મની જ ઉપાસના કરે છે તેઓ જીવન-મુક્ત બની, બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવી, દેવયાન માર્ગે જઈ, બ્રહ્મલોકમાં સંચરી બ્રહ્મમાં જ વિલીન થઈ જાય છે, અને જન્માન્તરના ફેરામાંથી કાયમના

જ્યોત્સે શુભ કાર્યો કર્યા જ ન હોય એવા માણસો કુદ જતુના રૂપે ફરીફરીને આ અવનિ ઉપર જન્મ લેશે પરંતુ દુરાચારી જીવન ગાળતા પાપાત્માઓ નરકમાં પડી ભયકર યાતનાઓ ભોગવશે, અને કરેલા પાપોના ફળ તેઓ દુખના રૂપમાં અનુભવી પોતાની જ આત્મિક ઉત્તતિના માર્ગમાં ફોકટની રુકાવટ ઊભી કરશે આ રીતે ઉપનિષદકાળમાં જીવાત્માની ગતિનો વિચાર સગ્વેદ કાળમાં હતો તે કરતા વધુ વિસ્તૃત અને વિગતવાર જણાય છે.

પૌરાણિક કાળમાં પ્રવેશતા પુરાણોમાં સ્વર્ગો અને નરકોની સખ્યા એકદમ વધારી દીધેલી જોવામાં આવે છે પુરાણ એટલે જનસમાજનો ધર્મ. અતે સામાન્ય લોકોને સચોટ અસર કરવા સારુ પુરાણો મોટે ભાગે તેમની જ દૃષ્ટિથી લખાયેલા હતા હવે તો દરેક દેવને પોતપોતાનું ભુદ્ સ્વયં હતુ એવી કલ્પના કરવામાં આવી હતી, અને તેમના હકતો પોતાના જ દેવોના સ્વર્ગમાં જવાનો અભિલાષા સેવતા હતા બ્રહ્મદેવનું સ્વર્ગ સત્યલોક તામનું હતુ વિષ્ણુ ભગવાનનું સ્વર્ગ વૈકુઠ નામે જાણીતું છે, મહાદેવજી કૈલાસના શિખર ઉપર ધ્યાનમગ્ન રહે છે, જ્યારે ઈન્દ્ર અમરાપુરીમાં આનંદ કરે છે આ જૂનોકનો ઉપર ખીખ સાત લોકો છે, અને તેમના નામ પુરાણો પ્રમાણે ભૂર્લોક, ભુવર્લોક, સ્વર્લોક, મહર્લોક, જનલોક, તપોલોક અને સત્યલોક છે સ્વર્ગમાં તો દૈદિક સુખની કસી મધ્યા જ ન હોય એમ પુરાણોએ કલ્પના કરી છે દાખલા તરીકે ઈન્દ્રનાં બળ, સત્તા અને ભોગવિલાસનો પાર નથી એની નગરી તે અમરાપુરી, એનું શસ્ત્ર તે વજ્ર, એનું ધનુષ તે મેવધનુષ, એનો સાત સૂદવાળો હાથી ઐરાવત, એનો સમુદ્રમયનમાથી ઉત્પન્ન યરેલો, અમૃતપાન કરતો, ધોળા રંગનો ઘોડો ઉચ્ચ શ્રવણ, એનો વૈભવ્યત નામનો મહેલ, એની નદનવન નામની ધુબવાડી, એનાં પારિશ્રીત અને કલ્પવૃક્ષ નામના માગી મુરાદ બર લાવનારાં વૃક્ષો, એની કામદુષા નામની ઇચ્છા પૂરી પાડનારી માય, એના સંજીત કુશળ ગધેર્વો, એની રબા સમાન સ્વરૂપવાન નૃત્યકાર અપ્સરાઓ વગેરે- ઈન્દ્રનો વૈભવ અને સ્વર્ગની સાધન સામગ્રી શુ હોઈ શકે તે સુચવે છે

સગ્વેદમાં નરક વિશે ઝાઝી કલ્પના કરવામાં આવી તથા પરંતુ તેનો ખ્યાલ આપણને અચર્વેદમાંથી જાણવા મળે છે, અને પુરાણોમાં તો અનેક નરકોનું ત્રાસદાયક વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે વિષ્ણુપુરાણ પ્રમાણે અતલ, વિતલ, સુતલ, રસાતલ, તલાતલ, મહાનન અને પાતાલ એવાં નામોનાં

સાત નરકો આપવામાં આવ્યાં છે, પરંતુ શ્રીમદ્ભગવતના દશમ સ્કંધમાં તો ૨૬ નરકોનાં નામ આપ્યાં છે જે અહીં રજૂ કરવાની જરૂર લાગતી નથી વળી લોકોને દહેશત પમાડી તેમને નેકીનીતિને રસતે વાળવા સારુ આ નરકોમાં અકલ્પનીય દુઃખ ચિતારવામાં આવ્યું છે. જેમ જરથોસ્તી-ઓનાં પાછલાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં છે તેમ પુરાણોમાં વર્ણવેલાં નરકોમાં પણ પાપીઓને કાંટાની સેજ ઉપર સુવુ પડે છે, યા તો તેમને ઊંધા લટકાવવામાં આવે છે, અથવા તેમને સર્પ, વીંછી વગેરે પીડા પમાડે છે; કેટલીક વખત તેમના ચરીરો છુંદવામાં કે બાળવામાં આવે છે વગેરે

સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે પુત્રની ખાસ જરૂર જોવામાં આવે છે, અને એક શ્રાવણ વચન છે કે પત્ની મિત્ર જેવી છે, પુત્રી પીડાકારક છે, પરંતુ પુત્ર સર્વત્રેષ્ઠ સ્વર્ગની પરમ જ્યોતિ સમાન છે ખુદ પુત્ર દાખલની વ્યુત્પત્તિ તરફ જોતા, જે 'પુ' નામના નરકમાં જતાં આપણું તારણ કરે તે 'પુ-ત્ર' કહેવાય. એક જાણીતી કથા પ્રમાણે અમરત્ય સપિએ ધંધરમા જ ચિત્ત પરાવેલું હોવાથી તેઓએ લમ કર્યું નહોતું એકવાર તેમણે પોતાના પૂર્વજોને ખીજી દુનિયામાં ઊંધા લટકતા જોયા આ સ્થિતિ કેમ થવા પામી તે વિશે પૂછતાં જણાવ્યું કે દોષ તો અમરત્યનો પોતાનો જ હતો, અને એઓને પુત્ર ન હોવાને કારણે વડીલોની આતી અવગતિ થઈ હતી તે જાણી અમરત્યે લોપામુદ્રા નામની કન્યા સાથે લગ્ન કરી પોતાના પૂર્વજો પ્રત્યેની ફરજ અદા કરી. લોપામુદ્રાથી તેઓને બે પુત્રોની પ્રાપ્તિ થઈ પુત્રને હાથે જ મરણ, અન્યેષ્ટિ અને શ્રાદ્ધની ક્રિયાઓ થાય એ જ ઇષ્ટ છે એવી હજી ધણી હિંદુભાઈઓની અડગ માન્યતા છે

પરંતુ સ્વર્ગ, નરક વગેરે કલ્પનાઓમાં જે વિચિત્ર અને તરંગી તત્ત્વ હતું તેનો પુનર્જન્મના નિયમના પ્રતિપાદન યા સાથે લોપ થઈ ગયો. સગ્ગેદના સૌથી જૂના મંડળોમાં આત્માના અમરત્વ વિશે સૂચન છે પરંતુ સ્પષ્ટ રીતે પુનર્જન્મ માટે નથી એ મેકડોનલ માનતા કે સગ્ગેદમાં પુનર્જન્મને લગતો સહેજ પણ ખ્યાલ નથી, જો કે સગ્ગેદના છેલ્લા મંડળમાં ૧૦-૧૬-૪ વાળી સ્ત્રીમાં કહે છે કે.—“તારુ નસીજ હોય તો તું પાણીમાં જા, અથવા તારા કુટુંબીઓ સાથે ઝાડના ટોળાઓમાં તારું મુકામ કર” આ સ્ત્રીમાંથી પણ પુનર્જન્મની દૂરદૂરની ઝાંખી તો થાય છે પુનર્જન્મનો કાષ્ઠક વધારે ખુલ્લો ખ્યાલ શતપથ બ્રાહ્મણમાં થાય છે, પરંતુ એ તદ્દન સ્પષ્ટ ખ્યાલ તો કેક ઉપનિષદોમાં બૃહદારણ્યકોપ-

નિપદમાંથી મળે છે આપણે જોઈ ગયા તેમ ઉપનિષદોમાં જ પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત વિકાસ પામ્યો અને તેને બૌદ્ધ ધર્મમાં અપનાવી લેવામાં આવ્યો મહાત્મા બુદ્ધ પ્રભુ અને આત્માના અસ્તિત્વ વિશે ઉભાસીન હતા અને એમના મત પ્રમાણે આત્મા નાદ પશુ માણસનું કર્મ જ પુનર્જન્મ પામતું જનસમાજને સફળતાથી ચલાવી પ્રેરણા આપવા સારુ સ્વર્ગના આકર્ષણો અને નરકની ધાતનાઓનાં વર્ણનોની વાસ્તવિકતા સમજી શકાશે, પરંતુ આ પ્રશ્ન પરત્વે હિંદુ ધર્મની ખરી ખૂબી અને મહત્તા આવાં વર્ણનોમાં નથી પણ પુનર્જન્મના ફિલસફીઓનાં સિદ્ધાંતમાં છે, જે મનુષ્યના ચારિત્ર્યનો ઉત્કર્ષ સાધવામાં અને ઈશ્વરનો અચલ ન્યાય સમજાવવામાં સફળતા નિયમોમાં જુદા છે એ પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત ખરું જોતાં આ પ્રકરણમાં ચરચાવો જોઈતો હતો, પણ આપણી જરૂરિયાત પ્રમાણે ત્રીજા વિભાગમાં તેનો સવિસ્તર ખુલાસો આપ્યો છે

જરથોસ્તી, ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામી ધર્મોમાં સ્વર્ગ અને નરક કાયમના છે કે નહિ તે વિશે વાદવિવાદ થઈ શકે, વળી પહેલા સ્વર્ગ અને નરક અને પછી કયામત કે પહેલા કયામત અને પછી સ્વર્ગ અને નરક તે વિષય પરત્વે પણ તકરાર શક્ય છે પણ હિંદુધર્મમાં પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન થયો ત્યારથી આની બાંજમડોને સ્થાન રહેતું જ નથી, અને દરેક મરનાર પોતાની કરણી પ્રમાણે નરક અને સ્વર્ગ બન્ને બોગવી પાછો જન્મ લે છે એમ છતાં જગ્યોસ્તીઓમાં જે ક્રોધેરેતી (જગતની નવરચના) નો ખ્યાલ છે તેને મળતો જ ખ્યાલ હિંદુધર્મમાં પણ છે, અને તે હવે આપણે તપાસીએ તે સાથે પુનર્જન્મના ફેરા ક્યાસુધી ખાવા પારી તે પણ આપણે જોઈ લઈએ

એ વિશે પુરાણોમાંથી કાંઈક હેરફેર માહિતી મળે છે એવું જણાય છે કે હિંદુઓની ગણતરી પ્રમાણે કૃતયુગ ત્રેતાયુગ દ્વાપરયુગ અને કલિયુગ નામના ચાર યુગો છે એ સૌમાં ગ્રહ કૃતયુગ અથવા સત્યયુગ છે તેથી ઊતરતો ત્રેતાયુગ, તેથી ઊતરતો દ્વાપરયુગ અને સૌથી કનિષ્ઠ અને પાપી તે હાલમાં પ્રવર્તતો કલિયુગ છે ચારે યુગો મળીને મહાયુગ થાય છે અને તેની મુદત ૧૨૦૦૦ વર્ષોની હોય છે પણ એ વર્ષો દેવતાઓની ગણતરી પ્રમાણેના હોય છે અને દરેક એવું વર્ષ મનુષ્યનાં ૩૬૦ વર્ષોની બરાબર છે મટિ એ ચારે યુગોની કુલ મુદત ૪,૩૨૦,૦૦૦ મનુષ્યનાં વર્ષોની થવા જાય છે આવી ૧૦૦ મુદતો મળી એક કલ્પ થાય છે કલિયુગને અને

જલપ્રલય અથવા તો અગ્નિપ્રલયને કાગળે જગતનો નાશ થશે, અને તમામ દેવો પણ ષડ્ઘામાં વિલીન થઈ જશે. ત્યારનાદ ષડ્ઘા એક કદપ સુધી નિદ્રામાં પડશે અને તે પછી જગતની ‘ક્રયોદ્ધેરતી’ (નવરચના) થશે, અને ફરી કૃતયુગ અથવા સતયુગનાં મંડાલુ થશે, ધરતી ઉપર અનેક જીવો જન્મ લેશે, અને પુનર્જન્મના ફેરાઓનો ફરી આરંભ થશે એવી પુરાણોએ કદપના કરી છે. જરથોસ્તી અને દિંદુઓની જગતની નવરચનામાં ફેર એટલો જ કે જરથોસ્તી ક્રયોદ્ધેરતી (નવરચના) પછી તમામ જગત સનાતન સુખમાં અને અકુરમજ્જના કાપમના સાયમા રહેશે, ત્યારે દિંદુઓ પ્રમાણે જગતની નવરચનામાં પાહું કૃતયુગથી મંડાલુ થશે; પુનર્જન્મોના ફેરા ચરૂ થશે, અને આ રીતે યુગો, મહાયુગો અને કદપો એકેક પછી ઉત્તરોત્તર આવ્યા જ કરશે.

*૩. મોત પછીની સ્થિતિ-ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણે

મરણ પછીની હાલતનું વર્ણન કરતાં પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ જોવા મીક ફિલસફે આત્માની નહિ પણ જુદીની ઉત્પત્તિ તરફ વધુ લક્ષ્ય આપતા હોય એમ દેખાય છે. પ્લેટો પ્રમાણે આદ્યમય વિચારો (archetypal ideas) નું યાત્રિયા ખ્યાન ધરવું તેમાં જ સનાતન સુખ છે એરિસ્ટોટલ પણ કહેતો કે છેવટે જીવનમાથી જે સનાતન તરફ રહી જાય છે તે નિર્મળ જુદી (Nous) નું દિવ્ય તત્ત્વ છે, જે આખરે ખુદાઈ બાનમાં બળી જાય છે. યદુદીઓ આવાં માત્ર કાવવાદી મનન ચિંતનને ઠેકાણે પ્રવૃત્તિમય જીવન વધુ પસંદ કરતા અને તેઓના મત પ્રમાણે આ જગત કદપનાસૃષ્ટિ નથી પણ કર્મભૂમિ છે, માટે સનાતન સુખમાં સનાતન કલ્યાણકારી અને પરાપકારી પ્રવૃત્તિ જ રહેવી જોઈએ. યદુદી ધર્મમત પ્રમાણે મરણ પછી પણ જીવાત્મા ટકી રહે છે અને તેને અનુસરતું લગભગ સ્થૂળ વાતાવરણ મીનોષ જ્ઞાનમાં રહેવા પામે છે.

બગવાન ઈસુખ્રિસ્ત પોતે યદુદી હતા એટલે એઓ પણ એવો જ મત ધરાવતા. એમ છતાં જો કે ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણેનું સ્વર્ગ ઇન્દ્રિયોને મતોયે એવું હોય છે તોપણ તે વિષયી કે વિલાસી નથી અને ત્યાં પહોંચતાં

* આ પ્રકારે લખતા ડો. હેરિટગ્ઝવાળો “એન્સાઇક્લોપિડિયા ઓફ રિલિજિયન એન્ડ એથિક્સ”માં આવેલા મિ. સી. હેરિસના “સ્ટેટ ઓફ ધી ડેડ (ફિઝિકલ)” નામના અધ્યાયપૂર્ણ લેખની જે મદદ મળી છે તેને સાચા સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

મનુષ્યમાં પશુતા રહી શકતી નથી, પણ તે માનવી પૂરેપૂરું મનુષ્યત્વ જ પ્રાપ્ત કરે છે. માર્ક ૧૨, ૨૫ માં ભગવાન ઈસુ પોતાના પ્રશ્નકારોને ઉત્તર આપે છે કે મોત પછીની જિંદગીમાં માણસો લગ્ન કરતાં નથી પણ સ્વર્ગના ફિરેશ્તા જેવું જીવન ગાળે છે. ખ્રિસ્તીઓનું સ્વર્ગ એક સ્થાન તરીકે વર્ણવાય છે જ્યાં “નવો કરાર” બારીકાથી વાંચીએ તો તે એક સ્થાન નહિ પણ એક ઉચ્ચ આત્મિક સ્થિતિ હોય એમ આપણને લાગે છે. જેઓ પવિત્ર મન ધરાવતા હશે તેઓ સ્વર્ગમાં દિવ્ય સૌન્દર્યદર્શન (Beautiful Vision) નિદાણી અવર્ણનીય આનંદ ભોગવશે. મેથ્યુના ભાગવતના ૧૮ માં પ્રકરણમાં મહાત્મા ઈસુ નાનાં બાળકોની રજૂતિ કરી ૧૦મા શ્લોકમાં કહે છે કે—“સ્વર્ગમાં તેઓના ફિરેશ્તાઓ મારા પિતા પ્રભુનું મુખ સદા નિદાળ્યા કરે છે.”

આ ઉપરથી જણાય છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મ એવ અને નીતિને માત્ર બુદ્ધિ કરતાં ગ્રંથ ગણે છે, અને સ્વર્ગમાં ફિરેશ્તાઓ પ્રભુને નિર્મળ બુદ્ધિરૂપે નહિ પણ પરમ પવિત્રતાના રૂપે પૂજે છે. સ્વર્ગમાં પ્રભુની સતત ભક્તિ જ ચાલુ રહે છે, અને જે કાર્મ બીજી પ્રવૃત્તિઓ હોય છે તે પણ પ્રભુની સેવા-અર્થે અને તેની ઇચ્છા પાર પાડવાને કાગણે જ ઉપાડવામાં આવે છે. એમ જ્યાં ખ્રિસ્તો સ્વર્ગમાં બુદ્ધિનું તત્ત્વ નથી એમ તો કહેવાય જ નહિ. સ્વર્ગનું દિવ્ય સૌન્દર્યદર્શન (Beautiful Vision) તે, મિ હેરિસના મત પ્રમાણે, પ્લેટોએ કહેલા આદર્શમૂર્તિવિચારો (archetypal ideas) ને બહુ મળતું આવે છે. પ્રભુ પોતે જ નિરપેક્ષ સત્ય (Absolute Truth) અથવા એક મહાન આદર્શવિચાર સમાન છે, અને પ્રભુનું સ્વર્ગમાં થતું સતત ચિંતન તે વસ્તુતઃ એક મહાન વિચાર ઉપર થતાં મનન જેવું જ છે. જ્યારે સ્વર્ગવાસી આત્મા પ્રભુમાં વિદીન થાય છે ત્યારે તેની બુદ્ધિનો પણ પુષ્કળ વિકાસ થાય છે, અને તે વિશ્વને વેરણખેરણ ધર્મ પડેલા ટુકડાઓ સમાન નહિ પણ પરસ્પર સંબંધ ધરાવતા એક મહાન ઐક્યરૂપે જુએ છે.

પણ જે સમજતું અતિ કઠણ છે તે એ કે મરનાર માણસને તેના ગુણો અને પુણ્યને લીધે નહિ પણ પ્રભુની મરજી અને કૃપા (Divine Grace) થી જ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે. આપણે આગળ જતાં જોઈશું કે “નવો કરાર”માં થોડા છૂટાછવાયા શ્લોકો મુજબ મનુષ્યને તેની કરણી પ્રમાણે અદલો મળે છે, જ્યાં એક નિયમ તરીકે મનુષ્યનાં પુણ્યને નહિ પણ ઈશ્વરની મરજી અને કૃપાને હિંમેશાં પ્રાધાન્ય મળે છે અવનત, ખ્રિસ્તો ધર્મ સ્વીકારવાથી ઈશ્વરના કૃપા

અને પ્રેમ સંપાદન થશે એમ કહેવાય છે, પણ તેથી તો આપણી તાલુમીમાં એર વધારો થાય છે. ગણીતા ખ્રિસ્તી સાધુ મુદ્દસિધ “At the Master's Feet” નામના પુસ્તકમાં કહે છે કે એક કડવું ઝાડ કડવું જ રહેશે, અને જ્યાંસુધી એક મીઠા ઝાડની કાળી તેનામાં રોપવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તેને કડવા જ ફળો લાગશે તેમ માણસ ખ્રિસ્તી ધર્મ મુજબ, જન્મથી જ પાપી હોવાથી જ્યાંસુધી તે ઇસુ ખ્રિસ્તનો ધર્મ સ્વિકારી ઇમુને પોતામાં ઉતારતો નથી ત્યાંસુધી તે પાપમાં જ જીવે છે અને પાપમાં જ મરે છે. આવી માન્યતાઓ અને દલીલો પચાવવા સારુ અસાધારણ શ્રદ્ધાની જરૂર રહે છે ખ્રિસ્તીઓ તે રાખી શકે તે દેખીતું છે, પણ અ-ખ્રિસ્તીઓ શુદ્ધિ અને સ્વમાનને ભોગે તે રાખી શકતા નથી, માટે આ માન્યતા સાથે મેમત થયા વિના તેને માનપૂર્વક બાજુ મૂકી આપણે આગળ વધીશું.

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જીવેદાનના સ્વર્ગ અને નરકનાં પણ વર્ણનો છે. મેથ્યુ ૨૫, ૪૬ માં અનંતજીવન એટલે જીવેદાનના સ્વર્ગ વિશે ઇશારો છે, અને પુણ્યશાળી માણસોનું તે ધામ થશે એવો ઉદ્દેશ છે. એવા જ ઇશારાઓ રોમન્સ ૨, ૭ અને ૫, ૨૧ માં આવે છે. રોમન્સ ૬, ૨૩ માં ખ્રિસ્તુ લખાયું છે કે પાપનો બદલો મોત છે પણ ઇશ્વરની બક્ષિય તે આપણા સ્વામી ઇસુ ખ્રિસ્ત દ્વારા મળતુ સનાતન જીવન છે. કાયમના દોઝખ વિશે પણ અનેક ઉદ્દેશો મળી શકે મેથ્યુ ૨૫ ૪૧ પ્રમાણે જેઓ મવાબી કાર્યો કરતા નથી તેઓ શયતાન અને તેના દૂતો માટે જે કાયમના દોઝખ તો અગ્નિ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે તેમાં પડશે મેથ્યુ ૧૮, ૮ અને માર્ક ૯, ૪૩ અને ૪૫ માં પણ આ કાયમના દોઝખના અગ્નિ વિશે ઇશારાઓ છે. માર્ક ૩, ૨૯ પ્રમાણે જે પવિત્રાત્મા (Holy Ghost)ની નિંદા કરશે તેને કદી પણ માફી મળશે નહિ અને તે કાયમનો નરકવાસી થાય એવો ભય રહે છે. એમ છતાં ઇસુખ્રિસ્ત પોતાના અનુયાયીઓને બચાવશે એવો અનેક ઠેકાણે ઉદ્દેશ છે. એક્ટ્રમ ૪, ૧૨ માં પીટર બાપત્તુ કરે છે કે (ઇસુ સિવાય) બીજો કોઈ પણ માણસ ગૌણ આપી શકે એમ નથી. જોન ૪, ૪૨ માં ઇસુને જગતના તારક કહ્યા છે. ૧ જોન ૪, ૧૪ પ્રમાણે પિતા પ્રભુએ પોતાના પુત્ર (ઇસુ)ને જગતના તારકદ્વાર થવા માટે મોકલ્યા છે એવું લખાયું છે. જોન ૧૦, ૧-૯ માં બગવાન ઇસુ શ્રીમુખે જ આલકારિક બાવામાં આ બાગતનો ઉદ્દેશ કરે છે, અને જોન ૧૪, ૬ માં બગવાન ઇસુ ખ્રિસ્તે ખ્રિસ્તુ કહે છે કે-હું જ પથ છું, હું જ સત્ય છું અને હું જ જીવન છું, પિતા પ્રભુ પાસે હું લઈ જઈ તે

સિવાય બીજી કોઈ રીતે કોઈ પણ માણસ પહોંચી શકશે નહિ જો-
૧, ૨૬ અને ૩, ૧૬ આ જ બાબત ઉપર વધુ પ્રકાશ નાખે છે. એ
ઉપરથી કોઈ નહિ તો ખ્રિસ્તીઓ માટે તો કાયમનું નરક ન હોઈ શકે
એમ દેખાય છે

જીવેદાનના જલ્દનમના સિદ્ધાંતનો જો સ્વીકાર કરીએ તો ઈશ્વર
અખૂટ અને અનંત લક્ષાઈનો ભંડાર મનાયો છે તેનું કેમ ? અને આ રીતે
અમુક દરજ્જે પુણ્ય ઉપર પાપ છેવટનું ફાવી જાય છે અને ઈશ્વરની
યોજના બીધી વળી તેની ઉપર શયતાન વિજય મેળવે છે તેનું શું ? આ
પ્રશ્નોનો જવાબ આપવાનો મિ મી હેરિસ પ્રયાસ કરે છે કે આ દુનિયામાં
જે શક્તિઓનો દુરુપયોગ થાય છે તે આપણે જોઈ જ બેસીએ છીએ, અને
બીજી દુનિયામાં પણ તે જોઈશું મેથ્યુના ૨૫ મા પ્રકરણમાં (ટેલેન્ટ્સવાળી
નીતિકથામાં) આપણે જોઈએ છીએ કે જે માણસે પોતાના પૈસાનો
કરો જ ઉપયોગ ન કર્યો તે છેવટે તે પૈસા જોઈ બેટા દુષ્ટ માણસો
પોતાની સ્વતંત્ર ઈચ્છાશક્તિ (free will)નો દુરુપયોગ આ દુનિયામાં
કરતા હોવાથી બીજી દુનિયામાં તેઓ તે વાપરી શકતા નથી, અને સ્વતંત્ર
શક્તિનો જ જ્યાં લોપ થયો ત્યાં પાપ પણ થઈ શકે નહિ; માટે ખરું
જોતા જૂરાઈનો જ નાશ અને પ્રભુનો જય થશે આપણે દિલગીર છીએ
કે આવી માન્યતાઓ અને તેના સમર્થનમાં પેશ કરવામાં આવેલી દલીલો
આપણને ભુલિગમ્ય થઈ પડતી નથી, અને પાપનો એકાએક કાયમનો લોપ
થઈ જવાનો ચમત્કાર પણ સમજી શકાતો નથી કાયમના સ્વર્ગ અને
નરકની વિરુદ્ધ વિભાગ પહેલાં અને બીજામાં પૂરતી ચર્ચા કરવામાં આવી
છે, માટે હવે વધુ ટીકાની જરૂર દેખાતી નથી

ચલુદી ધમમા Day of Judgment (કયામતના દિવસ)ની
માન્યતા ન હતી પરંતુ હવે એક યાદગાર ઐતિહાસિક બનાવથી ચલુદી
ઓના ધર્મવિચારોમાં પરિવર્તન થવા પામ્યું ચલુદી પ્રખરે હરાવી, જે-
સેલમનો નાશ કરી, બેબિલોનિયાનો બાદશાહ નેબુકદનેઝર તે પ્રખરના એક
ભાગને પોતાની રાજધાનીમાં ગ્રામીણ ધમડી ગયો આ બનાવ ઈ પૂ
૫૮૬ મા મન્યો અને છેવટે ઈ પૂ ૫૩૮ મા પારસીઓના પ્રતાપી રાજા
સાધરસે બેબિલોન જીતી લઈ ચલુદીઓને મુક્ત કરી તેમને સરદેશ રવાના
કર્યા, પણ આ વર્ષો દરમિયાન ચલુદીઓ જગ્યોશ્તીઓના મપકમાં આવ્યા
અને તેમની કેટલીક ધાર્મિક માન્યતાઓ અપનાવી લીધી એવી એક
માન્યતા તે જરથોશ્તીઓના રસ્તાખીઝ અથવા કયામતના દિવસને લગતી

હતી. ઇસુખ્રિસ્ત પોતે યહુદી હોવાથી એમના ધર્મમાં પણ એ ચાલુ રહી હતી અને એ માન્યતાએ કેતું રૂપ લીધું તે હવે આપણે તપશીએ. ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્રોમાં એ વિરોધંગાણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એને ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચી આપણે એ પ્રશ્નની તપાસ કરીશું. પહેલા વિભાગમાં Synoptic gospels ના નામથી ઓળખાતા મેથ્યુ, માર્ક અને લ્યુકાના ભાગવતો આવે છે; બીજા વિભાગમાં સેન્ટ પોલે લખેલાં પુસ્તકો જણાય છે; ત્રીજા વિભાગમાં “નવા કરાર” નું સાથી છેલ્લું પછી અગત્યનું પુસ્તક દિવ્ય સેન્ટ જોનનું “રેવેલેશન” મળે છે, અને તે આ બાબત ઉપર ઉપયોગી માદિતી પૂરી પાડે છે.

ભગવાન ઈસુને શુક્રવારે શુક્રાષ્ટકેને દિવસે સવારે ૯ વાગ્યે વધસ્તંભ ઉપર ચડાવવામાં આવ્યા, અને તેઓ બારે વેદના ખમીને ૬ કલાકમાં મોક્ષ પામ્યા. પરંતુ તેઓએ કહ્યું હતું તેમ તે પછીના જ રવિવારના વહેલા પ્રભાને પોતાની કબર ઉપરનો બારે પથ્થર ખસેડી તેઓ ફરી સજીવન થયા, અને પોતાના શિષ્યોને તેઓએ દર્શન દીધાં. આ દર્શન એમણે એક વાર નહિ પણ અનેક વાર જુદે જુદે ઠેકાણે જુદા જુદા શિષ્યોને દીધાં હતાં, અને મગજ પછી ૪૦ દિવસ સુધી ઈસુ પોતાના શિષ્યો જોડે રહ્યા હતા. આ ઈસુનું મરણ પછીનું પહેલું આગમન. પરંતુ આ આગમન સાથે નહિ પણ કયામતને દિવસે એમનું બીજું આગમન થશે તેની સાથે જ આપણને અહીં કામ છે. સૌ ખ્રિસ્તીઓ ઈસુના આ બીજા આગમનની આતુરતાથી રાહ જુએ છે. આ બીજા આગમનનો અહેવાલ ઇસુએ શ્રીમુખે જ વર્ણવેલો છે, અને તે મેથ્યુના ૨૪ મા, માર્કના ૧૩ મા, અને લ્યુકાના ૨૧ મા પ્રકરણોમાં નોંધવામાં આવ્યો છે. આ કયામતના વૃત્તાંતનો સાર નીચે પ્રમાણે છે.--

પોતાના શિષ્યો સાથે ભગવાન ઈસુએ છેલ્લું ભોજન (Last Supper) લીધું તેની થોડાક વખત પહેલાં તેઓએ શિષ્યોને સંમેધી કહ્યું કે કયામત આવવા પહેલા તેની થોડીક નિશાનીઓ માલૂમ પડતો: જરૂરસલેમને ઘેરા ધાત્રી તેને છાતી લેવામાં આવશે, અને તેના મંદિરને એવો નાશ થશે કે એક પથ્થર પણ તેની જગ્યા ઉપર રહેવા પામશે નહિ. તે વખતે પ્રજા-પ્રજાઓ વચ્ચે બરાકર યુદ્ધો થશે, અને દુષ્કાળ, મારામારી અને ધરતીકંપોથી દુનિયાની બારે ખરાબી થશે. તે સમયે બાઈબાઈ વચ્ચે અને બાપ-દીકરા વચ્ચે ખૂનખાર કાળિયા જામશે અને કેટલાકેનાં જાનની

હાનિ થશે દુનિયાના કુ ખોર્માં વધારો કરવા ઢોંગી પયગમ્બરો ઊભા થઈ તરહનાર દાવાઓ કરી ધણીને છેતરશે. ગર્ભવંતી સ્ત્રીઓ અને સ્તનપાન કરાવતી માતાઓ માટે તે વખત ખાસ ભયકર થઈ પડશે. છેવટે સૂર્ય અને ચંદ્રમાનું તેજ ઝાંખુ થઈ જશે અને તારાઓ આકાશમાંથી ખરવા માંડશે નોહાના વખતમા મહાન જલપ્રનય આવેા હતા તે પહેલાં લોકો તમામ બેદરકાર અને બેપરવા બની ગયાં હતા, તેમ કયામતના આવવા પહેલાં તમે બેદરકારીમાં રહેશો નહિ, ખાનપાનમાં મંયમ જાગવશો, ચાલુ સાવધાન રહેશો અને ભક્તિમાં દિવસ પસાર કરશો, નહિ તો ગદ્ગદતામાં પડ્યા તો એકદમ કયામતનો દિવસ આવી પહોંચશે અને તમારી વિપરીત દશા થઈ પડશે જ્યારે આ નિશાનીઓ દેખાય અને જગત કુ ખ અને ગમગીનીથી બેખાકળું અને ત્યારે આકાશના વાદળાંઓ ઉપર સવાર થઈ ભવ્ય દમામ સાથે મનુષ્યપુત્ર (યાને હું પોતે-ઈસુ)નું બીજું આગમન થશે, અને પોતાના ફિરેસ્તાઓની મદદથી તે પોતાના અનુયાયીઓને ભેગા કરશે.

આ આગમન ક્યારે થશે તે વિશે ઈસુએ કહ્યું કે મારા પિતા પ્રભુ સિવાય કોઈ મનુષ્ય કે ફિરેસ્તો પણ એનો સમય જાણી શક્યુ નથી મેંથી ૧૬, ૨૭ પ્રમાણે જ્યારે ઈસુ ફિરેસ્તાઓ સાથે પોતાના પિતા પ્રભુના વૈભવથી અહીં આવી પહોંચશે ત્યારે દરેક માણસને તેના કરેલાં પુણ્યોના પ્રમાણમાં તેઓ બદલો આપશે ઈસુના બીજા આગમનથી દર્દીઓના કુખનું નિવારણ થશે, જગતમાંથી જાતીય બેદ નીકળી જશે, કોઈને લગ્નો કરવાની જરૂર નહિ રહે, અને માણસો ફિરેસ્તામાં ફેરવાઈ જશે

હવે આપણે ખિરતી મઝહબના મહાન આદ્ય ધર્મપ્રચારક સત પોલના લખાણો ઉપર આરીથુ ઈસુ કહેતા કે કયામતનો સમય ખુદા સિવાય કોઈ જાણતુ નથી, પણ તેઓના જ શબ્દો, જે માર્ક ૧૩, ૩૦ માં નોંધાયા છે, તે પ્રમાણે ઈસુ માનતા કે આ ચ તુ પેઢી પૂરી થાય તે પહેલા જ કયામતની નિશાનીઓ દેખાવા માંડશે પાલની પણ એ જ અડગ માન્યતા હતી, તે એટલે સુધી કે, તેઓના જીવનચરિત્રકાર મિ વિલક્રિસ્ટ નોંધ લખે છે તેમ, પોત બીજાઓને કહેતા કે કયામત બહુ જ ટૂંક સમયમાં આવશે માટે લગ્ન કરવા પણ સલાહભરી નથી પાલ ૬૭ ની સાલમાં કૂર રોમન બાદશાહ નીરોના રાજ્યઅમલ દરમ્યાન શહીદ થયા હશે એવું અનુમાન નીકળી શકે, અને ત્રણ વર્ષ બાદ રોમન સેનાપતિ ટાઇટસ, જે પાછળથી શહેનશાહ થયો હતો, તેને હાથે જેસુસેમ પડ્યુ આ મહાન શહેરના

પતનથી હાહાકાર વેંતો રહ્યો, અને ખ્રિસ્તી આવમને લાગ્યું કે હવે ક્યામત આવશે અને ઈસુનું આગમન પણ થવું જ નોઈએ. મગર જેસુસેમે તો તે બાદ પણ અનેક ચડતીપડતી નોઈ, છતાં ક્યામત તો હજી આવી નથી તે દેખીતું છે.

હવે પોણ ક્યામન અને ઈસુના પુનરાગમન વિશે શું લખે છે તેનો આપણે સાર લઈએ. રોમ, કોરિન્થ અને થિમેમોનિકાના રહીશોને મંજોષી તે મહાન ઉપદેશકે કહ્યું-જગતમા મોત માણુમ (આદમ)થી જ આવ્યું, તેમ મોત પછીતું જીવન અથવા ક્યામત પણ માણુસ (ઈસુ)થી જ આવશે. જેમ આદમમાં સધળાં મરણ પામ્યાં તેમ ઈસુમાં સધળા નવજીવન પામશે. મનુષ્યોમાં બીજ વવાયાં પાપના, પણ ક્યામતને દિવસે પાક ઊતરશે પવિત્રતાનો : મનુષ્યોમાં બીજ રોપાયા અપક્રીતિના પણ ક્યામતને દિવસે પાક ઊતરશે ગૌરવનો; માણુસોમાં બીજ વવાયા નિર્બળતાનાં પણ ક્યામતને દિવસે પાક ઊતરશે શક્તિનો. માણુસના સૌ દુરમનો નાશ પામશે અને તે ફિરેસ્તા જેવો દિવ્ય બનશે. માણુસનો સૌથી છેલ્લો નાશ પામનાર થનુ તે મોત રહેશે, અને ન્યાયે માણુસ સંપૂર્ણપણે પવિત્ર થશે ત્યારે એમ કહેવાશે કે-હે મોત, તારો કંબ ક્યા ગયો ? કે કમર, તારા વિજયનું શું થયું ?

એક બીજા પ્રશ્નને સંત પોણ બોલ્યા કે ક્યામતનો દિવસ રાત્રિને સમયે ચોર આવે તેમ ઝડપથી અને ગૂપ્તરૂપે આવશે ત્યારબાદ ફિરેસ્તા-ઓની ચરણાઈઓના નાદ વચ્ચે ભગવાન ઈસુ પોતે પુકાર કરતાં પધારશે, અને જેઓ ઈસુમાં મરણ પામ્યા હશે તેઓ સૌથી પહેલાં જાગશે. તે વખતે જે કોઈ જીવતા હશે તેઓ ઈસુને આકાશમા જ બેઠી પડશે અને તેઓને ઈસુની જ સંમતમાં કાયમ રહેવાનો લાભ મળશે. ઈસુ દરેક જાગત થયેલા મરનારને તેની કરણી પ્રમાણે બદલો આપશે. જેઓએ ચાલુ ધીરજ રાખી નેજાનાં કાર્યો કર્યા હશે તેઓને સનાતન જીવન મળશે; પણ જેઓ પાપીઓ હશે અને પ્રભુ અને ખ્રિસ્તી ધર્મથી વિમુખ હશે તેઓ ઉપર ધમધમતા અગ્નિથી વેર લેવામાં આવશે, અને પ્રભુથી દૂર તેઓને જ્વેદાનના નરકમાં વાસ કરવો પડશે. જેમ હનુમાનજી શ્રીરામચંદ્રને દેવ માનતા તેમ સંત પોણ પણ ઈસુના સાચા ભક્ત હતા, ઈસુને ઇશ્વરનાં પુત્ર સમજતા, બહુ જ દુઃક સમયમાં ક્યામતને દિવસે ઈસુ પૃથ્વી ઉપર પધારશે એવો તેઓ આમલ રાખતા, અને ઈસુ વિના મોક્ષ હોય જ નહિ એમ સત પછીનથી માનતા. અ-ખ્રિસ્તીઓ ખાસ કરીને આ છેલ્લી માન્યતા

સાથે સંમત ન થઈ શકે એ સમજાય એવું છે; પણ આ સૌ શ્રદ્ધાની બહિષ્કારી છે, અને સત પોલમાં ઈસુ ઉપરની શ્રદ્ધાનું અપાર અને અપૂર્વ બળ હતું.

દવે સેન્ટ જોનના એપોકલિપ્સ અથવા રેવેલેશનને નામે ઓળખાતા "નવા કરાર"ના છેલ્લા પુસ્તકમાં આ વિષય પરત્વે શું કહેવાયું છે તે જોઈએ. એ સેન્ટ જોન તે જ ચોથા ભાગવતના લેખક અને ભગવાન ઈસુના માનીતા ચિપ્પ હોય તે સંભવિત છે. રેવેલેશન ૧, ૧૯ પ્રમાણે ઇસુએ જ એમને રેવેલેશનમાં વર્ણવેલું દર્શન જાહેર કરવાનો આમ્રદ કર્યો હતો. રેવેલેશનનું પુસ્તક આત્મકારિક ભાષા અને ભવિષ્ય વાણીઓના ગૂઢ વર્ણનોને લીધે સમજવું મઠ્ઠ જ કઠણ થઈ પડે છે, પણ તેમાં આપેલો કયામત અને ઈસુના બીજા આગમનનો ચિતાર બહુ ભવ્ય છે. પરંતુ પુનરુક્તિ ન થાય તે કારણે આપણે તેના છેલ્લા ભાગનું જ બયાન કરીશું.

સેન્ટ જોનના પત્રો (Epistles)માં ઈસુ વિરોધી અક્તિ (Anti-Christ)ની કલ્પના કરવામાં આવી છે, અને તે શબ્દ શયતાનને અથવા અતિ દુષ્ટ અને અધર્મી માણસોને લાગુ પાડવામાં આવ્યો છે. જ્યારે ઈસુનું બીજું આગમન થશે ત્યારે તેઓ પોતાના લશ્કર સાથે એન્ટિ-ક્રાઇસ્ટનો પરાજય કરી તેને અગ્નિના તળાવમાં નાખશે. રેવેલેશનનાં છેવટનાં પ્રકરણો પ્રમાણે શયતાન, જેણે એક વચોટું સાપનું રૂપ ધારણ કરી મનુષ્ય જાતને બહુ જ દુઃખી કરી હતી, તેને ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી એક અગાધ જાડી ખાઈમાં કેદ કરવામાં આવશે. આ મુદત દરમિયાન જગતને કાર્ષક રાહત વળશે, પણ તે "પહેલી કયામત"ના ૧૦૦૦ વર્ષ પૂરા થતાં શયતાન પાછો ભાગી છૂટી દુનિયાને ત્રાસ આપશે. વાલુજ અને માલુજ (Gog) સંખ્યા સમુદ્રની રેતીના દાણા સમાન અગણિત કહેવાય છે, તેઓ શયતાનના ભમાબ્યાથી દુનિયામાં જન્મ મચાવશે, પણ છેવટે આકાશી અગ્નિથી તેમનો નાશ થશે, અને ફરીથી શયતાન અગ્નિ અને ગધકના તળાવમાં કેદ પડશે * ત્યાર બાદ સૌ ક્રાઇ ઈશ્વરની હાજરીમાં ઊભા રહેશે, "ચિત્રયુક્તો

* આ વર્ણન જરથોશ્ટ્રીઓના પાછલા ધર્મશાસ્ત્રોમાં આવેલા, ઝોહાક નામના પ્રાચીનકાળના એક અતિ દુષ્ટ બાદશાહના બયાનને મળતું આવે છે. આપણે જોઈ ગયા તેમ ઝોહાક પણ દંતરો વર્ષથી કમાવડ પર્વતમાં કેદ પડ્યો છે, પરંતુ કયામત સમયે તે છૂટી કેર પર્તાવશે, પણ ફરી જન્મ પામેના પહેલવાન કેરશાસ્ત્રને લીધે તે જોબન થશે.

and Magog) નામે ઓળખાતા જંગલી અ-ખ્રિસ્તી લોકો, જેઓની ચોપડો" ખોલવામાં આવશે, અને દરેકને તેની ઠરણી પ્રમાણેનો બદલો મળશે. છેવટે મોત અને નરકને પણ અગ્નિના તળાવમાં નાખવામાં આવશે અને એક નવી પૃથ્વી અને નવું સ્વર્ગ રચવામાં આવશે. તે સ્વર્ગમાંથી "નવું જેડસલેમ" નામનું એક અતિ સુંદર અને પવિત્ર શહેર નીચે ઊતરશે. હવે દુનિયામાં મોત, દુ:ખ અને ગમગીની જેવું કંઈ રહેશે નહિ. બચકર માણસો, ધિક્કારપાત્ર વરક્તિઓ, કાદિરો, ખૂનીઓ, વ્યભિચારીઓ, બદ્દાશો, મૂર્તિપૂજકો અને જૂઠાઓને અગ્નિ અને ગધકના તળાવમાં નાખવામાં આવશે, પણ તે સિવાય મમસ્ત માનવજન પ્રભુ પિતાની સાથે તે સુંદર નગરીમાં વાસ કરશે તે "નવું જેડસલેમ" ઈશ્વરના પ્રકાશથી જ એટલું તેજોમય હશે કે તેને સૂર અને ચંદ્રમાની પણ જરૂર નહિ રહે, તે એટલું પવિત્ર હશે કે તેમાં દુઃખ કે પાપનો ઓળો પણ આવી શકશે નહિ તે "નવા જેડસલેમ"ના સૌન્દર્યના ખારીક અને બલ્ય નર્ણન સાથે કયામત અને ઇસુના બીજા આગમનનો વિષય ખતમ થાય છે

૪. મોત પછીની સ્થિતિ—ઈસ્લામ ધર્મ પ્રમાણે

ઈસ્લામીઓની મુખ્ય મઝહબો કિતાબ, કુરાન, અલ્લાહના જ કલામ રજૂ કરતી મનાય છે. એ કાવ્યમય ગદ્યમાં લખાયેલી છે અને એની એમારત અત્યંત ભાવવાદી, ઉત્સાહપૂર્ણ, છટાદાર અને જોશીલી છે, પરંતુ તે સાથે લખાણ ધણી વખત અસ્પષ્ટ બની જતું હોવાથી અમુક આવડ (નોંધ) કર્ષ વ્યક્તિના સંબંધમાં અને કયા સંજોગોમાં બહાર યર્ષ અને એનો શો અર્થ હોઈ શકે તે નક્કી કરવું ખુબ અરબોના મધ્યકારો માટે પણ મુશ્કેલ યર્ષ પડે છે એમ છતાં આધારમૂલ ભાષાતરકારો અને ટીકાકારોની મદદથી આપણે આ વિષય હાંધે ધરીશું

જ્યારે એક મુસ્લિમ મરણ-કાંઠે આવી પહોંચે છે ત્યારે તેનું મુખ પવિત્ર કાબા તરફ ફેરવવામાં આવે છે, અને તેની પાસે મઝહબનો કલમો પઢાવવામાં આવે છે. અતની ધડીએ બચકર દેખાવતો ઈઝરાઈલ નામનો મોતનો ફિરેશ્તો આવી તેનો જન કબજે કરે છે એમ મનાય છે. દેવરન્ક ડો. એડવર્ડ સેલ 'Faith of Islam' નામના પોતાના મતમાં કહે છે કે મરણ પામેલા મુસ્લિમને દફન કરતી વખતે હાજર રહેનાર દરેક માણસ માટીનાં સાત ઢેફા લે છે અને દરેક ઢેફા ઉપર બદગી કરીને તે રાખના માથા આગળ મૂકે છે તે પ્રસંગે સુરાત બલ ફાતેહા

નામનું સાન 'નોંઠાવાળું' કુરાનનું પહેલું પ્રકરણ પઢવામા આવે છે આ ફાતેલા નામની નાની બદગી તે જરથોસ્તીઓના અહુનવર, હિંદુઓની ગાયત્રી અને ખ્રિસ્તીઓની Lord's Prayer (ઈશ્વરની પ્રાર્થના) જેવી લોકપ્રિય છે. મરણ પછીની પહેલી રાત મરનાર માટે અચાતિભરી મનાનાથી તેને માટે બંદગી કરવામા આવે છે, અને બને તો તેના નામે મુશ્કિલોમાં ખેરાત થાય છે.

જરથોસ્તી અને ખ્રિસ્તી ધર્મો પ્રમાણે મરણ પછીથી બહેશતની ખુશાલી અથવા દોઝખની પીડા થઈ થાય છે, અને તે બાદ જ્યારે ખુદાની મરજી હશે ત્યારે ક્યામત થશે પરંતુ ઈસ્લામ પ્રમાણે ક્યામત પહેલા થવી જોઈએ, જો કે તે પણ ક્યારે થશે તે નક્કી નથી અને ક્યામત પછી જ ખરેખર બહેશત અને દોઝખ તો બોગવવા પડશે મઝહમે-ઈસ્લામ મુજબ ત્યાસુધી ક્યામત થાય નહિ ત્યાસુધી મરનાર સ્વર્ગ કે નરકમાં જઈ શકતો નથી, પણ "બરઝખ" નામે ઓળખાતો અર્ધજાનવાળો સ્થિતિમા તે રહે છે. તેની કમરમાં ઝુનકર અને નડીર નામના બે ફિરેસ્તાઓ આવી તેના ઈમાન સંબંધી સવાલો કરે છે જો તે સાબિત થકીનનો અમુસ્લિમ માલુમ પડે તો તે શાતિમાં સૂએ છે, અને બરિખરમા જે જન્નત (સ્વર્ગ) ની ખુશાલી તેને માટે નિર્માણ થઈ છે તેનો કાઈકે પૂર્વાનુભવ તેની અર્ધજાનવાળી સ્થિતિમા પણ તે મેળવે છે પરંતુ જો તે મરનારનું થકીન નમગું હોય અને તે દુષ્ટ જણાય તો એક હથોડીથી તેને મારવામા આવે છે અને ધરતીના બારથી તે કચકાવા પામે છે, અને તે રીતે તે બવિખ્યના દોઝખનો સ્વાદ ચાખતો થાય છે. મરણ પછી કાફિરોની* બારે દુર્દશા થાય છે, અને ઝુનકર અને નડીર ફિરેસ્તાઓના હાથનો માર ખાવા ઉપરાંત તેમને મોટા સર્પોના ડખ પણ ખમવા પડે છે. સામટી રીતે જોતાં કુરાનના બાબાતરકાર મિ. ઈ. એચ. પામર કહે છે તેમ ક્યામત સુધી મરનારનું શુ થાય છે તે વિશેનું કુરાનનું બવાન પૂરતું યઈ પડતું નથી.

ક્યામત ક્યારે થશે તે ખુદા સિવાય કાઈ જાણતું નથી. ક્યામતનો અસલ અર્થ-જીંદોને જીલા થવું-એવો થાય છે, કેમકે એ દિવસે તમામ મરનારા સજીવન થશે. ક્યામતને યોમ અદ્દીન (બદતો આપવાનો દિવસ) યોમ અલ હિસાબ (હિસાબ ચૂકતે કરવાનો દિવસ), યોમ અલ હશ્ર (જેના થવાનો દિવસ), યોમ અલ આખિર (આખરી દિવસ) વગેરે અનેક નામોથી

*કાફિર, unbeliever, "એટલે ધર્મમા મદ્દા નહિ રાખનાર. હવેથી આ સુબ્બ ન વાપરતા "અમુસ્લિમ" સુબ્બનો જ ઉપયોગ કરવામા આવશે.

‘ઝોળખવામાં આવે છે. એ દિવસ આવ્યા પહેલાં એની અનેક નિધાનીઓ જાહેર થશે:- લોકોમાંથી ઇમાન કમતી થશે અને અનીતિ વધશે; સૂર પશ્ચિમમાં ઊગશે; ધુમાડાથી જગત ભરાઈ જશે; યુનાનો અને રૂમી લોકો સાથે બચકર લડાઈ જાશે; ઇમામ મહેદી જન્મ પામી મુસ્લિમોને એક મદાન પ્રજા બનાવશે; યાલુજ અને માગુજ (Gog and Magog) નામની જંગલી પ્રજાઓ જેડ્ડેસેતમ છૂટી લેશે; મસીહ ઉદ્દેશજન નામની ચપતાની ખસલતવાળો કાર્પરટ-વિરોધી વ્યક્તિ (Anti-Christ) પેદા થશે; ઈસુ ખ્રિસ્ત પોતે આવી તે એન્ટિ કાર્પરટનો નાથ કરશે; એક બચકર મહાકાવ્ય પ્રાણી આવી મુસ્લિમો અને અમુસ્લિમોને ભુદા પાડી તેમનાં કપાળ ઉપર તેમના ધર્મનું નામ લખશે; પશુઓ મનુષ્યની બોલી બોલતાં થશે, અને હજારોએ હાથે કાળાનો નાશ થશે પણ સૌથી ઉવટની નિધાની તરીકે એક રાક્ષસી ચરચુઈનો મદાનાદ થશે. પહેલીવાર ન્યારે એ ચરચુઈ વાગશે ત્યારે માણસોમાં અપૂર્વ ગમરાટ ફેલાશે; બીજીવાર વાગશે ત્યારે સૌ જીવતાંઓ મરણ પામશે; ત્રીજીવારની ચરચુઈ ઇસરાફીલ નામનો ફિરસ્તો વગાડશે અને તે સાંભળતા તમામ મરેલાઓ ઊડી ઊઠ્યાં થશે અને તેમની કરચીની તપાસ શરૂ થશે.

મુસ્લિમોમાં એવી માન્યતા છે કે દરેક માણસના ખલા ઉપર ‘કિરામ ઉલ કાતિમીન’ નામના બે ફિરસ્તાઓ બેસે છે. જમણા ખલા ઉપર બેસનાર તે માણસનાં સારાં કાર્યોની નોંધ લે છે અને ડાબા ખલા ઉપર બેસનાર ફિરસ્તો ખૂરા કાર્યોનો દિસાગ રાખે છે. આ નોંધપોથીને “નામે એ અએમાલ” અથવા કાર્યોનો ચોપડો કહેવામાં આવે છે, અને તે કયામતને દિવસે ખોલવામાં આવશે. જેમ દરેક વ્યક્તિનાં પાપપુણ્યની નોંધ હોય છે તેમ કુરાન ૪૫, ૨૭ પ્રમાણે દરેક રાખ્ટના પણ બધા જૂઠાં કાર્યોની લુદી કિતાબ રાખવામાં આવે છે. મોલાના રૂમીની “મસનવી” પ્રમાણે અતિ પવિત્ર ગંતપુર્યોને લગતા ચોપડા વાંચવાનું નિનજરૂરી ગણવામાં આવશે. ત્યારમાદ એક તરાણુ, જેનું એક પદ્ધત્તું સ્વર્ગમાં અને બીજું નરકમાં પડતું હશે તેની મદદથી માણસોના પુણ્ય અને પાપ તોળવામાં આવશે. સવાબ વધુ હશે તો મરનારને સ્વર્ગમાં અને પાપ વધુ હશે તો નરકમાં મોકલવામાં આવશે.

કયામત પછી મરનારોને ચરીરા પાછાં મળશે કે કેમ તે વિશે “Religion of Islam” ના લેખક મોલાના મુહમ્મદઅલી, અને “Teachings of Islam” ના કર્તા મીરઝા યુલામએહમદ કાદિયાની

બન્ને કહે છે કે શરીરો પાછા મળવા જ જોઈએ, કેમકે શરીર વિના આત્માનું અસ્તિત્વ કંઈપી જ શકતું નથી, અને શરીર વિના આત્મા કાંઈ કરી શકતો પણ નથી વગી સર્જનો આનંદ અને દોઝખની સમ ભોગવવા માટે પણ શરીરનો જરૂર તો પડવાનો જ. એમ છતાં બન્ને લેખકોના મત પ્રમાણે એ શરીર આપણા ખાકી શરીર જેવું નહિ પણ તેનાથી જુદું ગંદો અને તે તે મરનારનાં બનાં અને ખૂંસાં કાર્યોનું મનેહું રહેશે. એ શરીર ધારણ કરી મરનારને અસમિરાત નામનો પુન પસાગ કરવો પડશે જરૂરોસ્તી ધર્મરાજા ચિનવત પુલ્લની માફક આ પુલ્લ પણ વાળ કરતા બારીક અને તરવાગની ધાર કરતા વધુ તીક્ષ્ણ રહેશે એમ છતાં સવામી આત્મા તેની ઉપરથી સસકાટ પસાર થઈ સ્વર્ગે જશે જ્યારે પાપી માણસ નીચે ગમડી નરકમા પડશે.

હવે ઈસ્લામી મઝહબ પ્રમાણે જન્મન અથવા બહેસ્તનો બગીચો કેવો હોઈ શકે તે વર્ણવવાનો પ્રયાસ કરીશું હઝરત નબી મુહમ્મદની પોતાની એક હદીસ છે તે પ્રમાણે સ્વર્ગનું સુખ અને દોઝખનું દુખ એવા પ્રકારનાં છે કે નથી તેને કાંઈએ આજે જોવા કે કાને સાંભળવા, કે નથી તેનો ખરો ખ્યાલ કોઈ મનુષ્ય હૃદયમા ઊતર્યો સ્વર્ગનું સુખ ભોગવવા દરેક માણસને પુષ્કળ શારીરિક બળ આપવામા આવશે સ્વર્ગમા તુલા નામનું ઝાક છે તે તુરત ઈન્સાનની કોઈ પણ મુશ્કેલી જર લાવી શકશે સ્વર્ગવાસીઓ કીમતી પોચાકો પહેરી સોનાકપાના પાત્રોમાંથી દિલ આહે તેવા સ્વાદિષ્ઠ ભોજનો આરોગ્યો અને અમૃત જેવાં પીણાં પીશે. કુરાન ૫૬, ૨૨ પ્રમાણે કાળી આખોવાળી અતિસ્વચ્છવાન હુરીઓ પણ તેમને આનંદ પમાડશે, અને કુરાન ૫૬, ૧૭-૧૮ પ્રમાણે સોહામણા કિશોરો શગબતા પ્યાલા લઈ તેમની વચ્ચે ફરતા રહેશે સ્વર્ગમા ચાર પ્રકારની નદીઓ વહેશે: એક રહીક (પાણીની) બીજી તસનીમ (દૂધની), ત્રીજી કૈસર (શરાબની) અને ચોથી સલ્સમીય (મધની) મધા મળી સાત સ્વર્ગો રહેશે — (૧) જન્મત અલ ફિરદૌસ (ઈશ્વરની કૃપાવાડી), (૨) જન્મત અલ અદન (ઈદનની વાડી), (૩) જન્મત અલ ખુદ (અનંતતાની વાડી), (૪) દાર ઉલ મુકામ (શાંતિનું ધામ), (૫) દાર ઉન નઈમ (ન્યામતનું ધામ), (૬) જન્મત ઉન માવા (રહેઠાણની વાડી), અને (૭) અલૈયુન (સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વર્ગ)

“Spirit of Islam” ના પ્રસિદ્ધ લેખક સૈયદ અમીરઅલીને પણ કબૂલવું પડ્યું છે કે સુસ્તિમ સ્વર્ગના કેટલાક ભાગોનો ચિતાર ભોગ વિલાસની વૃત્તિને ઉત્તેજે તેવો છે. તેના કારણમા તેઓ કહે છે કે હઝરત

મુહમ્મદના સમયના અરબો સંસ્કૃતિમાં અત્યંત પછાત દત્તા, અને તેવા માણસો માત્ર સદ્ગુણ ખાતર જ સદ્ગુણી બની શકે એવી આશા રાખવી બહુ વધારે પડતી કહેવાય, અને એવો ઉપદેશ પણ તેઓ ઉપર જોઈતી અસર ઉપજતી શકે નહિ. માટે તેઓ પચાવી શકે તેવો જ ઉપદેશ તેમને અપાયો, અને સ્વર્ગના ભોગવિલાસથી દંડચાત્રી અને દોષખના મદાદુઃખથી તેમને દહેશત પમાડી તેમને સદ્ગુણી બનવાની પ્રેરણા આપવામાં આવી. અલગત, મનુષ્યનું અંતિમ ધ્યેય તો અસ્સાદ સાથેની એકતા જ છે, અને સુરીઓ તથા મંત પુરુષો તે ધ્યેય વિના બીજા કયાથી મંતુષ્ટ થતા નથી. સૈયદ અમીરઅલી કહે છે કે મુસ્લિમ સ્વર્ગના વર્ણનમાંથી આધ્યાત્મિક અર્થો નીકળી શકે એમ છે; એમ છતાં તેઓ અફસોસ કરે છે કે મુસ્લિમોનો મંજાર ભાગ આવા વિલાસી વર્ણનોને અક્ષરથઃ સમજવાની કાચિથ કરે છે. હજરત મુહમ્મદના સમયના અર્ધજંગતી અરબો જો આવાં વર્ણનો અક્ષરથઃ મમન્યા હોય તો તે ક્ષમ્ય કહેવાય, પણ વીસમી સદીની માનસિક અને આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિ સાથે આવા વિલામી વર્ણનો બધે જોસે એમ નથી. જૂના જમાનામાં પણ ઈમામ ગઝાલી જેવા બહુ જ થોડા છૂટાછવાયા મુસ્લિમ વિચારકો જહેસન અને દોષખનો સ્થૂળ અર્થ કરવો પસંદ કરતા નહોતા. પરંતુ મુસ્લિમ વિદ્વાનોની દ્વે આ દિશામાં આજો પૂરેપૂરી ખૂણી છે અને સ્વર્ગ અને નરકનાં વર્ણનોનો આલકારિક અર્થ કરવા તેઓ આતુર રહે છે. લંડન પાસે આવેલાં વોકિંગની મસ્જિદના બજારીના ઈમામ ખામ કમાલુદ્દીન "The Ideal Prophet" નામની પોતાની એક કિતાબમાં કહે છે કે કુરાનના જહેસત અને દોષખ એ સ્થળો નથી પણ મરનારાંની માનસિક સ્થિતિ છે, માટે એ સ્થૂળ જણાતા જહેસન અને દોષખના આધ્યાત્મિક અર્થો યવા જોઈએ.

પરંતુ આ વિષયમાં ઈસ્લામની સૌથી મહાન સેવા તો કુરાનના સમર્થ ભાષાંતરકાર અને દીકાકાર પ્રસિદ્ધ મૌલાના મુહમ્મદ અલીએ પોતાના "The Religion of Islam" નામના ૧૮૪ પાનાના બૃહદ્ગ્રંથમાં બખવેલી છે, અને સ્વર્ગ અને નરકનો આધ્યાત્મિક ચિતાર એઓની જ કિતાબમાંથી અહીં આપવામાં આવ્યો છે. કુરાન ૨, ૨૩ ની મદદથી તેઓ પુરવાર કરે છે કે જહેસતમાં જે ફળો ખાવા મળે છે તે આપણે આ ખાકી જીવનમાં ફરલાં ફા કાર્યોનાં ફળો છે, જે કે આ આયત (સૂરો) નો તફ્ત જુદો જ અર્થ કુરાનના ભાષાંતરકાર રેવરંડ જે. એમ. રાંડવેલ કરે છે. સ્વર્ગમાં હરી નિવાસી વર્ગનું કુરાન ૫૬ ૨૨ અને ૩૪ ૫૦ ૨૦ ૪૪ ૫૪:

અને ૫૫, ૭૦ અને ૭૨ માં આવેલું છે. પણ મૌલાના સાહેબના કહેવા પ્રમાણે આ દુરીઓ તે મરનારાની જ આ ખાકી જીવનની પત્નીઓ છે. મૌલાનાએ કાઢેલા આ અર્થમાં શંકાને સ્થાન રહે છે, પરંતુ તે ચર્ચા ન ઉપાડતા મુસ્લિમ વિદ્વાનો તરફથી વિલાસી સ્વર્ગના જે કાર્ષ આલંકારિક કે આધ્યાત્મિક અર્થો કાઢવાના પ્રયાસો ચતા હોય તેને પ્રશંસા અને આદર-પાત્ર જ ગણીશું. ઈસ્લામવિરોધીઓએ એક વેળા એવી ગપ ઉઠાડી હતી કે ઈસ્લામ પ્રમાણે સ્ત્રીને આત્મા જ હોતો નથી ! આવાં કુબુલ અને વાહિયાત બોલતાનું ખંડન કરી વખત ખગાડવો જરૂરી નથી. ખીજાઓએ વળી એવો ભુટો ઊરાડ્યો કે સ્ત્રીઓ મુસ્લિમ સ્વર્ગમાં જઈ શકતી નથી ! આ તદ્દન જૂઠા મકવાદને જરાબ આપતા આપણે તેઓને કુરાન ૧૩, ૨૩; ૩૬, ૫૬; ૪૦, ૮; અને ૪૩, ૭૦ નો હવાલો આપીશું; સૌ કાર્ષ જોઈ શકશે કે આ આવતો (સોફો) પ્રમાણે દરેક જથ્થ પોતપોતાની પત્નીઓ સાથે સ્વર્ગે જાય છે.

વળી સ્વર્ગમાં કાયમનું સૈદ્ધ્ય ધરાવતા ગિલમાન નામે ઝાળખાતા "મોતોના દાણા જેવા" કિશોરોનું વર્ણન કુરાન ૫૬, ૧૭, ૧૮; ૫૨, ૨૪; અને ૭૬, ૧૯માં મળે છે. પણ મૌલાના સાહેબ કહે છે કે કુરાન ૫૨, ૨૧ પ્રમાણે મરનારાને તેમના બાળકો સ્વર્ગમાં મળશે; માટે આ સ્વરૂપવાન કિશોરોને સ્વર્ગવાસીઓના બાળકો જ માનવા. સ્વર્ગની ચાર પ્રકારની નદીઓ પાણીની, દૂધની, શરાબની અને મધની—તે મૌલાના સાહેબના મત મુજબ ઈમાન અને આધ્યાત્મિકતાના પ્રવાહો છે. સ્વર્ગ તે કાર્ષ ભોગવિલાસમાં પડ્યા રહેવાનું સ્થાન નથી, પરંતુ ત્યાં પણ દિનપ્રતિદિન સતત આધ્યાત્મિક પ્રગતિ થયા જ કરે છે, અને દરરોજ આપણે અદ્વાહની વધુ નજદીક પહોંચીએ છીએ. મુસ્લિમ સ્વર્ગની વિરુદ્ધ અમુસ્લિમ લેખકોએ પુષ્કળ લખ્યું છે અને આપણને પણ પહેલી નજરે લાગે છે કે તેમાં વિલાસી વર્ણનો તો છે જ. પરંતુ સૈયદ અમીરઅલી, ખાજ કમાલુદ્દીન અને મૌલાના મુહમ્મદઅલી જેવા પ્રથમ પકિતના વિદ્વાનોએ પોતાના હમદીનોની આંખો ખોલી છે, અને આ દિશામાં ખાસ કરી મૌલાના મુહમ્મદઅલીએ આપેલા અર્થો અને કરેલી ટીકાઓ (તેમાં કાર્ષિક મતભેદને સ્થાન હોવા છતાં) મુશ્કિલ મુસ્લિમ લાઈઓ વધારી લેશે એવો આપણી ખાતો છે.

દોઝખના વર્ણન ઉપર આગળ પહેલાં જાણવું જરૂરી છે કે સ્વર્ગ અને નરકની વચ્ચે એક દીવાલ છે, અને કુરાન ૭, ૪૪ પ્રમાણે તેનું નામ અલઅરફ છે. જે માણસોનાં પુણ્ય અને પાપનું તોલ સરખુ

હોય તે સ્વર્ગ કે નરકમાં જશે નહિ પણ આ દીવાલ ઉપર જોવા રહેશે. આ સ્થાનને પહેલવીમાં કહે છે તેમ હમેસ્તગાન અથવા purgatory-નું નામ આપી શકાય.

કુરાન ૧૯, ૭૨ પ્રમાણે તમામ માણસો, મુસ્લિમ કે અમુસ્લિમ, નરકમાં તો જશે જ. પરંતુ મુસ્લિમોને તેની ગરમી ઝાઝી જણાશે નહિ અને તેઓ ટૂંક સમયમાં જ ત્યાંથી નીકળી છૂટશે, જ્યારે અમુસ્લિમોને નરકમાં બહુ લાંબો વખત કઠામ કામને માટે પણ, રહેવું પડે નરકની ભંડાર પાતનાઓનું તો પૂછવું જ શું ? ત્યાં ખાવા માટે “ઝકકૂમ” નામનો યુવર જેવો કાંટાવાળો ખોરાક અને પીવા “હમીમ” નામનું શિકળતાં કામર જેવું ગરમ પાણી મળે છે; અસંખ્ય પીડાકારી પશુઓના કંબળી દોઝખી આત્માઓ ત્રામ પામે છે, અને સૌથી વધુ સંતાપનો દોઝખનો સતત બળતો અગ્નિ છે જે ધડીઘર પણ નરકવાસીઓને રાહત આપતો નથી. અહીં પણ મૌલાના મુહમ્મદઅલી કહે છે કે આ દોઝખનો નાશકારક આતંક તે આ ખાકી ભુવન ઉપર મરનારે જ પોષેલા વિકારો અને વાસનાઓનો અગ્નિ છે. આ અગ્નિને માટે કુરાન ૧૦૪, ૬-૭માં કહેવાયું છે કે તે દોઝખીઓનાં હૃદયો ઉપર બળશે; આ આપતો ઉપરથી મૌલાના માહેમે આ અગ્નિનો ઉપર દર્શાવેલો અર્થ ઉપજાવ્યો છે. કુરાન ૧૭, ૭૪ પ્રમાણે જે આ જગતમાં આધળો છે તે બીજી દુનિયામાં પણ આધળો રહેશે; તે ઉપરથી મૌલાના સાહેબ કહે છે કે જે આ જગતમાં નૈતિક અંધાપાથી પિડાય છે તે દોઝખમાં પણ તે જ દર્દથી પિડાશે. કુરાન ૬૯, ૩૨-૪૪ પ્રમાણે નાસ્તિકો અને દુષ્ટોને નરકના અગ્નિમાં નાખી સિત્તેર હાથ લાંબી સાંકળથી બાંધવામાં આવશે. “Teaching of Islam” ના લેખક મીરજા ગુલામએહમદ કાદિયાની પ્રમાણે આ સિત્તેર હાથ લાંબી સાંકળ તે મરનારના પોતાના જ આ જિંદગી દરમ્યાનના અનેક વિકારો અને હવસોનું સ્થૂલ સ્વરૂપ સમજવું પણ મૌલાના મુહમ્મદઅલી મુન્જલ સિત્તેર હાથ લાંબી સાંકળ તે મરનારના સિત્તેર વર્ષના સરાસરીના આયુષ દરમ્યાન કરેલાં પાપોનું મૂર્તિમત સ્વરૂપ છે.

તે ગમે તેમ હોય, પણ આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે મુસ્લિમ હોવા દ્વે દોઝખનાં સ્થૂલ વર્ણનોથી મંતોપ પામતા નથી, અને જ્યારે એકવાર મુસ્લિમ દોઝખ માત્ર સજા અને દુઃખનું મુકામ ગણાતું હતું તેને બદલે હવે તે પાપનો બદલો મેળવવાનું, પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું અને પાવન થવાનું ધામ છે એમ બતાવવાનો તેઓ પ્રયાસ કરે છે મૌલાના મુહમ્મદઅલી

કહે છે કે સ્વર્ગમાં (આપણા જ શુભ કાર્યોના મીઠા) ફળો મળે છે, પણ દોષખમાં ફળ નથી, કાંટા જ છે, કેમકે એ ફળની નહિ પણ પાપના ખદલાની અથવા નિષ્ફળતાની જૂમિ છે કુરાન ૫૭, ૧૪ પ્રમાણે નરકના અગ્નિને પાપીઓનો “મૌલા” કહ્યો છે એ શબ્દનો અર્થ સ્વામી (master) અથવા શુભામ પણ થાય છે, જો કે મૌલાના સાહેબ તેને મિત્રના અર્થમાં લે છે, વળી કુરાન ૧૦૧, ૬માં દોષખના આતશને આલકારિક લાપામાં પાપીઓની મા (એટલે મુકામ) કહ્યો છે પણ આ ખન્ને અર્થો ઉપરથી મૌલાના સાહેબ સમજાવે છે કે દોષખ પીઠાકારી નહિ પણ પાવનકારી છે, તે જુલમમાર દુશ્મન નથી પણ મદદગાર મિત્ર કે માયાળુ મા સમાન છે જ્યારે પશ્ચાતાપથી નરકવાસીઓ પૂરતા પાવન થશે ત્યારે તેઓ આપોઆપ દોષખને છોડી નીકળશે.

સ્વર્ગનું સુખ સનાતન છે એ આપણે કુરાન ૪૨, ૧૬માં ૨૫૯૮ જોઈએ છીએ પણ દોષખનો અત છે કે નહિ તે વિશે મુસ્લિમ ઉલેમામાં તીવ્ર મતભેદ છે એક નહિ પણ અનેક આવતો આપી શકાય (કુરાન ૨, ૧૬૨, ૫, ૪૦-૪૧, ૨૨, ૨૨, ૪૨ ૨૦) કે જે પ્રમાણે નરક કાયમનું છે, અથવા નરકવાસીઓ નરક છોડી શકશે જ નહિ અથવા છોડવા જશે તો તેમને પાછા નરકના અગ્નિમાં નાખવામાં આવશે, એવી મતવનનું લખાણ મળી આવે છે પરંતુ મૌલાના મુહમ્મદઅલી એક બહુ જાણીતી આવત પ્રત્યે આપણુ ધ્યાન ખેંચે છે અને તે આવત (કુરાન ૭૮ ૨૩) પ્રમાણે પાપીઓ દોષખમાં જમાનાઓ સુધી (યાને જન્મેલાન સુધી નહિ) રહેશે આ જ આવત ટાકી ડો સર મુહમ્મદ ઇકબાલ પણ માનતા કે મુસ્લિમ દોષખનો અત હોવો જ જોઈએ વળી કુરાન ૬, ૧૨૮ પ્રમાણે પાપીઓ કાયમના દોષખમાં જશે ‘પછી તો જેની અન્તાહની મરજી’ વળી કુરાન ૧૧, ૧૦૯ પ્રમાણે જ્યાંસુધી સ્વર્ગ અને પૃથ્વી રહેશે અથવા અન્તાહની કાંઈ જુદી જ મરજી થાય’ ત્યાંસુધી તાી આત્માઓ દોષખના દુખમાં જ સમડશે આ ઉપરથી પણ મૌલાના મુહમ્મદઅલી દલીલ કરે છે કે દોષખ કાયમનું હોઈ શકે નહિ.

ફટલાફાના મત મુજબ જમાનાઓ પછી પાપી મુસ્લિમો દોષખમાંથી છટકી શકશે, પણ અમુસ્લિમો તો કાયમના જ નરકમાં સમડશે પરંતુ મૌલાના મુહમ્મદઅલી કહે છે કે કુરાન અને દલીલ પ્રમાણે અમુસ્લિમો માટે પણ કાયમનું દોષખ નથી મોલાના સાહેબ ફટલીક આવતો લઈ ખતાની આપે છે કે દોષખ માટે ‘ખુન્’ અને ‘અન’ શબ્દો વપરાયા

છે. હવે આ બંને શબ્દોના બે અર્થ થાય છે—એક તો “અનંતતા” અને બીજો “લાંબો વખત” અને મૌલાના સાહેબ પુરવાર કરે છે કે જ્યાં પણ દોઝખને માટે આ બે શબ્દો વપરાયા છે ત્યાં તેમનો અર્થ “અનંત” નહિ પણ “લાંબા વખતનું” એમ થવો જોઈએ. માટે દોઝખ જલ્દેદાનનું નથી એમ એઓ માને છે.

જેમ સાત બહેસ્તો છે તેમ સાત દોઝખોની પણ કલ્પના કરવામાં આવી છે. પહેલા દોઝખનું નામ જહાન્નમ જેમાં દુષ્ટ મુસ્લિમો ગાય છે, પણ એ દોઝખ એક પ્રકારનું હમેસ્તગાન (purgatory) છે, કેમકે ત્યાં પાપના પ્રમાણમાં સજા થાય છે, અને છેવટે ત્યાંના રહેવાસીઓનો છુટકારો થાય છે. બીજા દોઝખનું નામ લઝા છે અને તે માત્ર યહૂદીઓ માટે છે. ત્રીજું દોઝખ ફુતમે નામનું છે અને તે ફક્ત ખ્રિસ્તીઓ સારુ છે. ચોથું દોઝખ સઘર નામનું છે અને તેમાં સેબિયન *લોકો જ જઈ પડે છે. પાંચમું દોઝખ સકર નામનું ફક્ત જરથોશ્તીઓ માટે અલાહેદુ* રાખવામાં આવ્યું છે. છઠું દોઝખ જહીમ નામનું છે અને તેમાં મૂર્તિપૂજકો દુઃખ પામશે. સાતમું દોઝખ હાવિયે નામનું ખાસ દોગીઓ માટે છે; જાને જેઓ બાતેનથી અમુસ્લિમ હોવા છતાં બહેરમાં મુસ્લિમ હોવાનો દાંગ કરી બીજાઓને છેતરતા હશે, તેઓ હાવિયેમાં જઈ સજા ભોગવશે.

હવે અમુસ્લિમોની મોત પછી શી હાલત થશે તે જોઈએ. કુરાનમાં માણસોનાં કાર્યો કરતાં તેમની માન્યતાઓ ઉપર વિશેષ વજન મૂકવામાં આવ્યું છે. જેઓ હરલામમાં ઈમાન ધરાવતા નથી, યાને જેઓ અમુસ્લિમ છે અને ખાસ કરીને જેઓ મૂર્તિપૂજક છે, તેમના પ્રત્યે તેમનાં મરણ બાદ અલાહની અત્યંત કરડી નજર થશે એવું કુરાનમાં અવારનવાર વાંચવામાં આવે છે. આપણે જોઈ ગયા તેમ અમુક દોઝખ અમુક ધર્મવાળાઓ માટે જ જુદું કાલવામાં આવ્યું છે: તે ઉપરથી અમુસ્લિમોની મોત પછી શી સ્થિતિ થશે તેનું અનુમાન સહેજે નીકળી શકે. અનેક પ્રતિકૂળ કારણોને લીધે અમુસ્લિમો પ્રત્યે આ જિંદગી દરમિયાન પણ જુદા જ પ્રકારનું વર્તન રાખવા ફરમાવવામાં આવ્યું છે. કુરાન ૪૯,૧૦ પ્રમાણે માત્ર મુસ્લિમો જ ભાઈભાઈ જેવા છે: કુરાન ૩,૨૭ ફરમાવે છે કે મુસ્લિમોએ મુસ્લિમોને મૂઝી

* સેબિયનો તે સિતાસને પૂજનારા ધમતના જરોએ એક વાર માનવામાં આવતાં: પણ એ ભૂલશાયું છે. એ: સેબિયનો એકેશવાદી હતા અને યુદેઈસ નદીની પાસેના પ્રદેશમાં રહેનારા ખ્રિસ્તીઓ હતા.

અમુસ્લિમો જોડે દોસ્તી કરવી નહિ. કુરાન ૪૮,૨૯ પ્રમાણે મુહમ્મદ અલ્લાહના રસૂલ છે અને તેઓના સાથીઓ અમુસ્લિમો સાથે જનૂનથી, પણ પોતાના હમદીનો સાથે નમ્રતાથી વર્તે છે એમ છતાં ઇન્સાફને ખાતર કહેવું જોઈએ કે કુરાનની ફેટવીક આપતો એવી પણ છે (૨,૫૬, અને ૫,૭૩) કે જે પ્રમાણે જે મુસ્લિમો યહુદીઓ, ખ્રિસ્તીઓ અને સેબિયનો અલ્લાહમાં અને કયામતમાં માનતા હશે અને સદ્વર્તનથી ચાલતા હશે તેઓને અલ્લાહ જરૂર મદદો આપશે અને તેઓને જરૂર કે દુઃખમાં નાખશે નહિ. અવગત આ સંધળા સાથે આપણને કામ નથી આપણને તો મગ્નુ પછી અમુસ્લિમોની શી રિયતિ યશે તે જ જાણવું છે, પરંતુ આ આપતો જાણ્યા પછી નીચે દર્શાવેલી અમુસ્લિમોની મરણોત્તર રિયતિ કદપવામાં ઝાઝી મુશ્કેલી પડતી નથી.

ઈસ્લામના ફેલાવામાં અમુસ્લિમો અનેક રુકાવટો જીતી કરતા, એ કારણથી કુરાન પ્રમાણે અમુસ્લિમો દોઝખમાં જશે (૬૬,૯, ૩,૮-૧૦). અમુસ્લિમો જાવેદાનના દોઝખમાં પાશે (૩,૧૧૨), અને જો તેઓ બહાર નીકળવા જશે તો તેઓને પાછા દોઝખમાં ધકેલવામાં આવશે (૨૨,૨૦-૨૨) અમુસ્લિમો જો તમામ દુનિયામાં સમાય એટલો ખત્રાનો અથવા તો તેની ખમણી રકમ પણ મુક્તિદેહ તરીકે જરૂર તોપણ તેમને દોઝખમાંથી છોડવા માં આવશે નહિ અને તેઓ કાયમનું દુઃખ પામશે (૩,૮૫, ૫, ૪૦-૪૧) આ રીતે કુરાન પ્રમાણે અમુસ્લિમો અમુસ્લિમ હોવાથી દોઝખ (કાલ્ કાયમના દોઝખ)ને પાત્ર અને છે આ જાનત ઉપર મૌનાના મુહમ્મદઅલી પણ મૌન સેવે છે જો કે ઉપર દર્શાવ્યું છે તેમ મૌનાના સાહેમે ઉપજ વેલા અર્થ પ્રમાણે અમુસ્લિમો માટે પણ કાયમનું દોઝખ તો નથી, મગર દોઝખ તો છે જ અને તે ફાઈથી ના પાડી શકાય તેમ નથી એર, અમુસ્લિમો માટે જાવેદાનનું જહનમ નથી એવો મૌનાના સાહેમે કાઢેતો અર્થ પણ ગતીમત સમજવો જોઈએ કાયમનું દોઝખ હોઈ શકે કે નહિ અને નહિ તો શા માટે, તે વિશે પહેલા અને ત્રીજા વિભાગમાં આપણે પૂરતી ચર્ચા કરી ચૂક્યા છીએ, એટલે હવે એ જામનમાં વિશેષ યોગવાની જરૂર નથી.

મૌલાના મુહમ્મદઅલી પ્રમાણે દોઝખનો અત આવવો જ જોઈએ, ત્યારે દોઝખમાંથી છુટકારો શી રીતે શક્ય મનશે તે હવે આપણે જોઈએ મૌલાના સાહેબ સમજાવે છે કે હઝરત નબી મુહમ્મદની હદીસ પ્રમાણે પાપી આત્માઓને દોઝખમાંથી મુક્તિ મળે તે માટે મુસ્લિમો પશવઅંશ

અને ફિરેસ્તાઓ અલ્લાહ આગળ તેમની વકાલત કરશે. મુસ્લિમો પોતાના મિત્રો માટે, પવગમ્યરો પોતાના અનુયાયીઓ માટે અને ફિરેસ્તાઓ તમામ નેક માણસો માટે અલ્લાહને વિનંતિ કરશે અને તેઓને માફી મળે એવી અરજી મુઘરશે. હદીમ પ્રમાણે અલ્લાહની જો મરજી જ હશે તો ગમે એવા પાપી આત્માનો પણ નરકમાંથી છુટકારો થશે, અને જો પુણી ખાહેશ જ હશે તો કોઈ માણસ દોઝખમાં રહી શકશે પણ નહિ. હઝરત નબી મુહમ્મદનું એક વચન પ્રસિદ્ધ લેખક મિ. સ્ટેન્લી લેન-પૂલ પોતાની “Speeches and Table-Talk of Muhammad”માં નોંધે છે: એક પ્રસંગે હઝરત મુહમ્મદ ખુદ્દુ બોલ્યા હતા કે:-અલ્લાહની મહેરમાની વિના કોઈપણ બહેસ્તમાં જઈ શકશે નહિ-હું પોતે પણ જઈ શકીશ નહિ.” ત્યારે આ હદીસો ઉપરથી ઈશ્વરેન્જા જ સૌમાં બળવ ન જણાય છે; માટે તે સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, પરમકૃપાળુ, ઈન્સાફી અલ્લાહની ખાહેશમાં જ મુસ્લિમો અને અમુસ્લિમો શરણું લે, અને-“ તે માલિકની મરજી પ્રમાણે જ સર્વત્ર અમલ થાઓ ”-એવું જે સર્વમાન્ય શાસ્ત્રવચન છે તેમાં લોકો શ્રદ્ધા રાખી અરસપરસ પ્રેમથી વર્તે, તો સૌ કોઈ પોતાના પુણ્યના પ્રમાણમાં મોડેવહેલે ઈશ્વરકૃપાને પાત્ર થશે જ, એવું આપણે આશ્વાસન લઈ શકીએ છીએ.

વિભાગ ચોથો

મેાત ઉપર પ્રસિદ્ધ લેખકોની વિચારમાળા

૧. પ્રાચીન જરથોસ્તી ક્રિતાઓમાંથી અવતરણો

જ્યારે માણસ એક દિવસની મુસાફરીએ નીકળે છે ત્યારે બે દિવસની સામગ્રી સાથે રાખે છે; જો બે દિવસ માટે જા્ય છે તો ત્રણ દિવસ સાથે એટલું બાથું સાથે રાખે છે. વળી મુસાફરી પૂરી થયા બાદ પોતાનાં માતા પિતા અને ઐરોબ્ધ્યને મળવાની આશા પણ રાખે છે. પરંતુ જે મીનોઈ મુસાફરી હમેશને માટેની છે, અને જ્યાંથી આ જહાનમાં પાણું ફરવું અને સર્ગાવહાલાઓને મળવું અશક્ય છે, તેને માટે માણસો કાંઈ પણ તૈયારી કરતા હોય એમ દેખાતું નથી.....એક એવો દિવસ કે રાત આવે છે કે જ્યારે માલેક પોતાનાં પશુઓને છોડી જાય છે, ચાતો પશુઓ માલેકને તણ જાય છે, અને મુરદોથી બર્ષા આ શરીરમાંથી આત્મા ઊડી જાય છે મરનારની તમામ મિલકતમાંથી સૌથી અગત્યની, ઉત્તમ અને મેષ્ટ વસ્તુ, જે તેનો સદ્ગુણ છે, તે જ માત્ર તેનો સાથ છોડી જતો નથી. નાદાનોનો નાશ કરનાર તેઓની નાદાની છે. તમામ મરણાધીન પ્રાણીઓ માટે મોત નિર્માણ થયું છે અને કાંઈ પણ તેને ચુકાવી શકશે નહિ. કાંઈએ આજ સુધી મોતને ચુકાવ્યું નથી અને હવે પછી કાંઈ ચુકાવી શકશે પણ નહિ.

મોત દરેક જણને હેતરે છે અને અણુધાર્ણુ આવીને ઊભું રહે છે. મોત નથી ખુશામદ કબૂલ કરતું, નથી લાંચરુશવત સ્વીકારતું, કે નથી કાંઈના માનમરતબાથી અગર્હ જતું, પણ સૌ કાંઈને દયાહીનપણે ઉપાડી જાય છે. સંવળાઓને એવા રસ્તે જોવું પડશે કે જ્યાં તેઓ કદી ગયા ન હોય, અને એવું એવું પડશે કે જે કદી જોયું ન હોય ખૂરાઓ ફાલત જમાવે છે પણ બસાઈનો બંડાર ભેગો કરતા નથી માટે તું પોતે નેકીનો સંમદ કર, કેમકે નેકીના સંમદમા જ તારી રવાન બોખ્તગી (મોક્ષ) છે.

મોતના પંજમાંથી કાંઈ છૂટ્યો નથી, છૂટી શકે નથી અને છૂટશે પણ નહિ, પછી તે કસો હોય યા બૂંડો, દસ્તૂર હો યા ચાહ, કપકાઉસ બાદચાહ એક વિચિત્ર વિમાનમાં બેસી આસમાનમાં ઊડ્યો પણ મોતની પકડમાંથી હટકી શક્યો નહિ. તુરાની તાજપતિ અફ્રાસિયાજ ધરતીના બીતરમાં સો સ્તમોને એક લોખંડી મહેલ બનાવી તેમાં છુપાઈ રહ્યો, પરંતુ મોત એને શોધી કાઢ્યા વિના રહ્યું નહિ. જમશેદ જેવા પુણ્યધાણી રાજાના ૬૧૬ વર્ષના અમલ દરમ્યાન જણે સતયુગ સાલતો હતો; લોકો તદ્દરુસ્ત, ઉમરદરાઝ અને સુખી હતા, અને જુદાંયો તો લાખી ઉમર હતાં દેખાતો જ ન હતો એમ છતાં જમશેદ ' પુણ્ય પણ તેને મોતની પગમાંથી

અમાવી ચક્રયું નહિ. ઝોદાક બાદચાદ બહીનો અતાર સમાન હતો; તેણે અમર્જોની શોધમાં પૂરંથી પશ્ચિમ સુધી દોડધામ કરી પણ ઉંચડે તો મલક ઉલ મોત (મોતના ફિરસ્તા)નો જ ચિહાર થઈ પડ્યો. આ રીતે જ્યાંસુધી જમહુરુ સોચયોસ આવશે ત્યાંસુધી કાંઈ પણ માનો પુત્ર મોતનાં છટકા-માંથી છૂટવા પામનાર નથી.

એક અત્રાધ ઊંઠા સમુદ્રની પાર નીકળી ચકાય પણ ફર મોતના મહાસાગરમાં તો ડુબ્યે જ છૂટકો. ધોડા, બળદ અને માણસનો ભણ કરનાર એક અતિ વિકરાળ અઝદદા (અઝર) માર્ગમાં આડો પડ્યો હોય તોપણ કાંઈ યુક્તિ કરી રસતે પડી ચકાય, પરંતુ દયાહીન મોતની નજર ચુકાવવી એ અશક્ય છે. એક બાલાબરદારી લશ્કર આપણે નાશ કરવા માટે અનેક નેજાઓ આપણી ઉપર ઉગામતું ધસી આવતું હોય તો આ આક્રમ-માંથી પણ બચી ચકાય, મગર ઝાલિમ, જઘાકાર મોતની કમંદ(પાશ)માંથી સલામતીની ઉમેદ રાખવી એ નિલસૂલ મહાલ છે.

(“અઓગેમદએચા” નામના, મોત ઉપર લખાયેલા પાઝંદ બ્યાખ્યાનમાંથી ટૂકાવેલો સાર).

*

અઈ કાલે મારા બાદલાહી દબદબાને લીધે હું મારો હાથ કાઢીને આપતો હતો નહિ; પણ આજે હું ગુઝર પામ્યો છું ત્યારે રખે રીમન થઈ જવાય (અલકાઈ જવાય) તે દેહચતથી કાંઈ અદના માણસ પણ મારા હાથને સ્પર્શ કરતો નથી. માટે હે માનવીઓ! કુનવથી કારોગારમાં મચગૂલ રહેવાને બદલે નેકી કરી સૌના આશીર્વાદ મેળવવા ઉપર જ તમારું દિલ લગાડજો.....નિંદગી ટૂંકી છે પણ ખીજી જઘાન બહુ લાંબી છે : દુસ્મન (મોત) ભણંકર છે મગર મોનોષ ન્યાયાધીશ બહુ ધંન્સારી છે. તે મોનોષ જઘાનમાં સવાળ ઉધાર ઉછીનું મળતું નથી. માટે છેતરપોંડી અને લાચરુશ્વત ચાલશે નહિ. તમારા ચરીરને તમારો આત્મા માની લેવાની બૂલ હરગિઝ કરશો ના. જ્યાંસુધી પુણજ સવાળ એકઠું કરશો નહિ ત્યાંસુધી ચિનવત પુલ પસાર કરવાની આચા રાખંવી ફોકટ છે.... હરેક શખ્સે વિચાર કરવો જોઈએ કે-હું કયાથી આવ્યો? ચા માટે આવ્યો? મારે કયાં જવું છે? મને મોત બાદ શું પૂછવામાં આવશે? હું તો જાણું છું કે હું જન્મતને પમદા કરનાર અદુરમઝદની પાસેથી આવ્યો છું, હુનિયામાં બહી સામે જંગ કરવો એ મારી ફરજ છે, અને આખરે તે જ અદુરમઝદ તરફ મારો હિસાબ રજૂ કરવા મને હાજર થવાનું છે. ત્યાં મને પૂછવામાં આવશે કે નેકી કરવામાં થી શક્તિ ખર્ચો અને બહી ટાળવામાં શો પ્રયાસ કર્યો.

('અનદર્એ' ખુસરુએ કવાતાન') યાને કાબાદના ખેટા
ખાદશાહનો શેરવાનની તેના મરણ સમયની નસીહત)

*

માણસ સો વર્ષ સુધી જીવે તોપણ આખરે તેને ચિનનત પ્રલ જવાનો
રસ્તો લેવો પડશે એની માલેફાની સમજણી વસ્તુઓ અહીં જ રહી જશે
અને માત્ર તેની નેકી જ તેની સાથે આવશે કાલો પુરુષ એક કામના
ચશ્વદોષ ઉપરથી જ એતી જઈ સરાખી કાર્યો કરે છે, જ્યારે એક મૂખની
આખો તો કાર્યનું અનિવાર્ય પશિયામ આવીને ઊભુ રહે ત્યારે હેક
મોડેથી ખૂલે છે

('અનદર્એ' આતરપાતે મારાસ્પદાન " યાને દસતુર
આદરખાદ મારા સ્પદની નસીહત)

*

જ્યારથી માણસ જન્મ પામે છે ત્યારથી અસ્તોવિદેત (મોતનો
ફિરેસ્તો) તેની ગરદનમા એક અણુદીક ફાંસો નાખે છે, જે એટલો મજબૂત
હોય છે કે તેની જિંદગી દરમિયાન નથી રપેન્તોમૈન્યુ (જગતમા કાર્ય કરતી
નેકીની શક્તિ) તેને કાઢી શકતો કે નથી અંત્રમૈન્યુ (જગતમા કાર્ય કરતી
બદીની શક્તિ) આ જગત એક ધર્મશાળા છે અને શરીર તો
આત્માને જાળરી રાખવાનું એક સાધન છે માત્ર સરાખ એ આપણી
પોતાની જાતી ખાસિયત છે, જેને મીનોઈ જહાનમા મહેર દાવરની
હજુરમાં જવું છે

હું આ દુનિયામાં હસ્તી પામ્યો નથી, પણ મીનોઈ જહાનથી ઊતરી
આવ્યો છું હું અફુરમજૂદ સાથે સગપણ ધરાવું છું પણ અહેરમન (શયતાન)-
નો હું ખેલી નથી હું યઝદો (દેવી શક્તિઓ) સાથે નિરુપત ધરાવું છું,
દેવો^૧ સાથે નહિ. હું બહાઓનો સાથી છું, ખૂરાઓનો નથી હું ઇન્સાન
છું, દેવ^૨ નથી હું અફુરમજૂની પયદાયશ છું અહેરમનની નથી મારો
સિલ્લસિલો અને ધુન્યાદ ગયોરમદઈથી છે, મારી માતા આરઘમઈતી
છે, જ્યારે મારા પિતા અફુરમજૂદ પોતે છે

૧ જરથોસ્તી ધર્મમા 'દેવ' શબ્દને 'અમુર' ના અર્થમા લીધો છે જરથોસ્તી
અને હિંદુ ધર્મો વચ્ચે ઉત્પન્ન થયેલા તીવ્ર મતભેદનું આ પશિયામ હતું

૨ જરથોસ્તીઓ પ્રમાણે જગતનો આધપુરુષ

૩ આરઘમઈતી એટલે શક્તિ પાછલા જરથોસ્તી સાહિત્યમા એને ધર્મી
તરીકે ઓળખવામા આવી છે

(વઝીર બુઝુર્ચમ્હેર દ્વિતીય “ મંજી શામગાન ” નામની કિતાબમાંથી ઉતારો).

હે માનવી ? તું કાર્ષપણ હોય અને કાર્ષપણ ઠેકાણે આવ્યો હોય (કેમકે તું આવશે જ એમ મને ખબર છે), તું જાણ કે હું પારસી સહેનચાહતનો સ્થાપનાર અને એશિયાખંડનો જીતનાર બાદશાહ કુરુચ હું. માટે આ ચોટી મહી જે મારા હાડકાં ઉપર ઢાંકાઈ છે તેની તું ખુદાને વાસ્તે અદેખાઈ કરતો ના.

(પોતાની રાજ્યધાની પાર્સાગર્દમાં પોતાનાં અસ્તોદાન-યાને હાડકાં જળવવાનાં સ્થાન—ઉપર મહાન સહેનચાહ કુરુચ ઉર્ફે સાઈરસ ધી ઈરે કાતરાવેતો લેખ).

૨. સંસ્કૃત અવતરણો

ત્રેય (મીનોષ સુખ) એક વસ્તુ છે અને ત્રેય (દુન્યવી સુખ) બીજી વસ્તુ છે; એ બન્નેની નેમો પણ જુદી જુદી છે, અને એ બન્નેથી મનુષ્ય બંધાય છે. જે માણસ ત્રેયને વળગી રહે છે તે પોતાનું દિત સાધે છે, પરંતુ જે ત્રેયને પમંદગી આપે છે તે પોતાનું લક્ષ્ય ચૂકે છે.....મનુષ્ય માટે બ્રહ્મ જ સૌથી ઉત્તમ અને સૌથી ઉચ્ચ આધાર છે; જે આ આધારનું ખરું જ્ઞાન ધરાવે છે તેની મહત્તા બ્રહ્મસૃષ્ટિમા વધે છે.....તે મહાત્મનું નાનામાં નાની વસ્તુ કરતાં પણ નાનો છે. અને મોટામાં મોટી વસ્તુ કરતાં પણ મોટો છે, અને તે દરેક મનુષ્યના હૃદયમાં છુપાઈ રહ્યો છે. જે માણસ તૃષ્ણા અને શોકથી નિરાજો છે તે ઈશ્વરકૃપાથી તે મહાત્મનું ગૌરવ નિહાળી શકે છે,.....પરંતુ જેણે દુષ્ટતાનો ત્યાગ કર્યો નથી, જે શાંત અને સ્થિતપ્રજ્ઞ નથી અને જેનું મન અસ્વસ્થ છે, તે કદી પણ તે આત્મનું જ્ઞાન દ્વારા પણ પામી શકશે નહિ.મન્દિરોથી પર વસ્તુઓ છે, વસ્તુઓથી પર મન છે, મનથી પર જુદ્ધિ છે, જુદ્ધિથી પર મહાત્મનું છે, તે મહાન યજ્ઞિથી પર એક અવિકસિત બળ છે, એ અવિકસિત બળની પર વિરાટ પુરુષ છે. એ વિરાટ પુરુષથી પર બીજું કંઈ નથી. એ મહાપુરુષ જ તારો મુખ્ય રાજમાર્ગ છે; તારું અંતિમ ધ્યેય છે.....અસ્તરાની ધાર ઉપરથી ચાલતું કંઈ પણ છે તેમ, વિદ્વાનોના મન પ્રમાણે. મહાત્મનું પય કાપવો એટલો જ દુર્લભ છે. જે મનુષ્યને તે મહાત્મથી પણ અધિકતર મહાન, અક્ષય, અવિનાશી, અમર, અનાદિ, અનંત, નિર્વિકાર, નિર્વિકલ્પ, સ્વર,

સ્પર્શ, સ્વાદ, ગંધ અને રૂપ રહિત શક્તિના દર્શન થવા છે તે જ મૃત્યુ-
મુખમાથી છૂટ્યો છે એમ સમજવું

(કંઠ ઉપનિષદ : નચિકેતસે મૃત્યુના બેઠ વિષે પૂછેલા
પ્રશ્નનો યમરાજે આપેલો ઉત્તર).

*

માણસ (અર્થાત્ માણસમા રહેલો ઈશ્વરી અથ) મારતો પણ નથી,
મરતો પણ નથી, જન્મતો પણ નથી, યુગ્ગર પામતો પણ નથી તે હસ્તી
ધરાવે છે અને એ હસ્તી કદી ખનમ થતી નથી, કેમકે તે જન્મ વિનાની,
જીવેદાન, અમર અને અતિ પુરાણી હોય છે માણસના શરીરનો નાશ
થવા છતાં માણસ પોતે—તેનો દિવ્ય અથ—નાશ પામતો નથી

(ગીતા ૨, ૧૯-૨૦)

*

ઓ પાર્થ, જે માણસ પોતાને (પોતામાં રહેલા ઈશ્વરી અથને)
અવિનાશી, અમર, અજ્ઞાત અને અક્ષર જાણે છે, તે માણસ શી રીતે
કતલ કરી કે કરાવી શકે ? જેમ એક માણસ જૂનાં વસ્ત્રો ફેંકી દઈ નવાં
પહેરે છે, તેમજ શરીરમા રહેનારો ઈશ્વરી અથ જૂનાં શરીરોનો ત્યાગ
કરી નવા શરીરો ધારણ કરે છે તેને (શરીરમાના ઈશ્વરી અથને) થજો
બેદી શકના નથી, અગ્નિ બાળતો નથી, પાણી બોંજવી શકતું નથી, કે
વાયુ સૂકવતો નથીતે અબ્યક્ત, અકલ્પનીય અને નિર્વિકાર કહેવાયો
છે, માટે તેને આવે જાણવા પછી (તેના “ મરી જવા ” સારુ) તારે
શોક કરવો નહિ જો તું તે માણસમા રહેલા ઈશ્વરી અથને નિત્ય જન્મતો
અને નિત્ય મરતો ધારતો હોય તોપણ હે ધરવીર તારે તેને માટે ગમ
કરવો નહિ, કેમકે જન્મેલા માટે મરણ અને મરેલા માટે જન્મ એ જન્મે
નક્કી છે, માટે જે અનિવાર્ય છે તે ઉપર શોક કરવો નહિ

(ગીતા ૨, ૨૧-૨૩ ૨૫-૨૭)

*

મૃત્યુ નથી એ પણ ખરું અને છે એ પણ ખરું છેક સૃષ્ટિની
ઉત્પત્તિથી એ ચાલુ જ છે જે મોહ છે તેને વિદ્વાનો મોત કહે છે જીવન
માંથી ભગવાનને વિચારી મૂકવા એને હું મૃત્યુ કહું છું જીવનમા પ્રભુને
નિરંતર યાદ કરવા તેને હું અમરો કહું છું

(મહાભારત મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રને મહર્ષિ સનતસુજાતે કરેલો ઉપદેશ)

*

વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે મોત તો દેહધારી મનુષ્યો માટે કુદરતી જ છે,
પણ જીવન એક અકસ્માત સમાન છે કોઈ પ્રાણી એક ધડીમર પણ

જીવે તો તે ઘડી પૂરતો તેને લાભ જ થયો ગણાય. એક બેખબર માણસના મનથી તેની પ્રિયાનું મોત તેના દિલમાં તીર સમાન ખૂંચે છે, જ્યારે એક સમજદાર માનવી તો તેના દિલમાંથી ખૂંચેલું તીર સામું નીકળી ગયું એમ માને છે, કેમકે એ પ્રિયાના મોતથી તેના પોતાના મોક્ષનો રસ્તો ખુલ્લો થાય છે (અર્થાત્ મોક્ષના પંથમાં પ્રિય સ્ત્રી જે અંતરાયરૂપ હતી તે મરણ પામવાથી તેના પ્રીતમને હવે વૈરાગ્ય લેવાની અને મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે).

(કાલિદાસકૃત રઘુવંશઃ પોતાની પત્ની ઇંદુમતી ઉપર વિલાપ કરતા અજને તોન શુરુએ આપેલો ઉપદેશ).

*

નીચેનાં અવતરણો ભર્તૃહરિનાં છે:—

ભોગ ભોગવવામાં રોગનો ભય, ધનપ્રાપ્તિમાં રાજનો ભય, બળમાં યત્નઓનો ભય, રૂપમાં ધડપણનો ભય, જ્ઞાનમાં વાદવિવાદનો ભય, અને કાંવામાં કાળનો ભય.

આપણને જન્મ આપનારાં લાભો વખતે યશં પસાર થઈ ગયાં છે: જન્મની જોડે આપણે મોટા થયા તેઓની પણ માત્ર યાદ જ બાકી રહી ગઈ છે. આપણે પોને પણ મોતની નજદિકીને કારણે નદીની રેનીના પટમાં ભીગેલા જાડ સમાન (વિનાશની રાહ જોના) બીલા રહ્યા છીએ.

જે ધરમાં ધણાં હત્યાં ત્યાં હવે એક જ છે; જ્યાં એક જ હતો ત્યાં ધણા ધર્મ પાછો એક જ રહ્યો છે. એ રીતે કાળ અને કાળી મળે રમવાના પાસા હોય તેમ આગળ અને પાછળ ધૂમે છે, અને માણસમત તો મળે દુનિયાના શત્રુજના તખ્તા ઉપરનાં સોકડા હોય તેમ તેઓની જોડે રમે છે.

જ્યારે ગગનચુખી મહાન મેરુ પર્વત એક મહાયુગને અંતે સ્થાનભ્રષ્ટ થઈ નાશ પામે છે, જ્યારે અસંખ્ય પશુઓ ધરાવતો મહાસાગર પણ સુકાઈ જાય છે, જ્યારે પર્વતોથી નિભી રહેલી પૃથ્વીનો પણ અંત આવે છે, ત્યારે એક નાના હાથીના કાન સમાન અસ્થિર અને નાણુક આ શરીરને કાયમનું સ્થાન ક્યાંથી મળવાનું હતું?

માણસનું આયુષ્ય સો વર્ષ સુધી ચાલી શકે. તેમાંથી અડધું તો રાત્રે સૂવામાં જાય છે, બાકીના અડધામાંથી કેટલોક ભાગ બાળપણ અને ધડપણમાં પસાર થાય છે: બાકીનો કેટલોક ભાગ વૈતરુ, દુઃખ, લુદ્ધાઈ અને રોગમાં ખપી જાય છે, ત્યારે જે મનુષ્યજીવન નદીના પરપોટા સમાન અચોક્કસ હોય તેમાંથી આનંદની આશા રાખી જ કેમ શકાય?

ધડપણ વાળની પેઠે ચરીરને ત્રાસ આપે છે; રોગો શુભ્રુઓની પેઠે ચરીરનો નાશ કરે છે; ભાગેલા ઘડામાંથી પાણી નીકળી જાય તેમ આ જીવન સરી પડે છે, અને તે છતાં માણસ દુષ્ટતામાં વખત ગાળે છે; એ કેટલું આશ્ચર્યકારક !

૧. એક માણસ ધડીઝર ખાળક બને છે અને ધડીઝર જવાન થાય છે. એક ધડી તેની પાસે પુષ્કળ સમૃદ્ધિ હોય છે અને બીજી ધડીએ તે દૈવંત ચાલી જાય છે. જીવનના અંતમાં તે માણસ ધડપણથી ખવાઈ જાય છે અને કરચલીઓથી ભરાઈ જાય છે, અને જેમ એક નટ નાટકના પડદા પાછળ છુપાઈ જાય છે તેમ તે ચમપુરીમાં વાસ કરી સંતોષ જાય છે.

લક્ષ્મી ચલિત છે; શ્યામ કણ્ઠાયુર છે; જવાની તો ચાલી જ જવાની છે, આ જગતમાં જે એક જ વસ્તુ અચલ રહેશે તે સત્ય છે.

૩. અરખી અવતરણો

હરેક ઇન્સાનને મોતનો સ્વાદ ચાખવો પડશે અને રૂઝે કયામત ઉપર તમને તમારો બદલો મળશે. જેઓ દોષખના આતશમાંથી છટકી બહાર નીકળી આવશે તેઓ સુખી થશે, મગર આ દુનિયાની નિંદગી તો એક છેતરનારો સંતોષ જ છે. (કુરાન ૩, ૧૮૨).

*

તમે જાણો કે દુનિયાની નિંદગી માત્ર એક રમતગમનનો તમારો અને ખાલી દોરદમામ સમાન છે, જો કે એ ધરાવવાથી તો તમે એને બડાઈનું એક સાધન માનો છો. દોલનની રેલડેન અને ફરફદોલી વૃદ્ધિ એ વરસાદ પછીથી જીગી નીકળતા ડોડવાઓ સમાન છે. એ ડોડવાઓની પચદાયથી ખેડૂન ખુશ થાય છે, પરંતુ તે ડોડવાઓ તે બાદ પીળા બની કરમાઈ જાય છે અને ફક્ત ઢૂંઢા જ બાકી રહે છે. આવતી દુનિયામાં સખત સખ મળે છે યા તો ખુદાની માફી અને તે માફીનો, સંતોષ પ્રાપ્ત થાય છે. મગર આ દુનિયાની નિંદગી તો એક છેતરનારી ખુશાલી જ સમજવી.

(કુરાન ૫૭, ૧૬-૨૦)

*

અસ્લાહ સિવાય તમામ વસ્તુઓ નાશ પામશે. (કુરાન ૨૮, ૮૮)

*

જો ઇન્સાનને તેની ખૂરાઈના પ્રમાણમાં અસ્લાહ તરફથી સખ થતી હોય, તો આ ધરતી ઉપર એક માણસ રહેવા પામે નહિ. મગર એક નક્કી

યયેલી મુક્ત સુધી અસ્વાહ માણસોને અપાનારી મોતની ચિંતા તદ્દુજ કરે છે. પરંતુ ન્યારે અંતની ધડી આરી લાગે છે ત્યારે તેમાં ઉતાવળ અથવા ઢીલની શક્યતા રહેતી જ નથી. (કુરાન ૧૬, ૬૩)

*

તમે કોઈ પણ મોત માટે ઇચ્છા રાખશો નહિ તમારામાંથી કોઈ ને સવામી માણસ હશે તો લાંબી જિંદગી ગુજારવાથી વધુ સવાખનાં કામો કરવાનો લાભ મેળવશે; અને તમારામાંથી ને કોઈ પાપી હશે તો પણ લાજુ આયુષ્ય ગાળવાથી અને પરતાવો કરવાથી ખુદાની માફી મેળવવાની આશા રાખી શકશે (હઝરત નખી મુહમ્મદ)

*

મરનારોને માટે વાંકુ મોલશો નહિ, કારણ કે તેઓએ પોતાની પહેલાં ન્યાં પણ કોઈને રવાના કર્યા હશે ત્યાં તેઓ પોતે જ જઈ પહોંચ્યા છે. તેઓએ પોતાનાં કર્મોનો ખદનો મેળવ્યો છે. ને તે ખદનો સારો હોય તો તેને તમે ખરામ કહી શકો નહિ; અને ને તે ખરામ હોય તો પણ હજી ખુદાની માફીની આશા તો રહે છે જ. તેમ પણ ન હોય તો પણ મરનારોની દુષ્ટતાનું વર્ણન કરવામાં લાલ જ નથી (હઝરત નખી મુહમ્મદ)

*

લોકો જીવે છે ત્યારે જીવે છે, પરંતુ ન્યારે તેઓ મરણ પામે છે ત્યારે જ તેઓ અગ્રત થાય છે (હઝરત અલી)

મરવા પહેલા જ તમે મરી છૂટો. (હઝરત અલી)

/ મરણને ચાલુ યાદ કરવાથી દુન્યવી ઇચ્છાઓમાં ઘટાડો થાય છે. (હઝરત અલી)

આપણે મોત પ્રત્યે બેપરવાઈ ધરાવીએ છીએ, મગર મોત આપણી તરફ બેપરવા નથી. (હઝરત અલી)

જેઓ ધરતીનો સપાટી ઉપર ચાલે છે તેઓ એક દિવસ ધરતીની નાંચે દફન થશે. (હઝરત અલી)

૪. ગુજરાતી અવતરણો

વ્યોમ ચઢી ઉજમાળી ઉલા મુદ્દ નાળકી થી હસે રે લોલ:
હા! પણ એ સજીવાર પછી જ વિલીન થઈ જશે રે લોલ
માત મુખે નિરખી ચિશ કાલું શુ હાસ કરી રમે રે લોલ,
ઝડપી લેશે કાળ કરાળ જ, ખાળકે કહોં સમે રે લોલ.

કા જમ માંહો જમો એ બાઈ ? સુણો સાચુ કહું રે લોલ,
 તિમિરે જન્મ્યું તિમિરે જતાં દષ્ટ, મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ.
 વ્યર્થ બો રચી મૂર્તિ બવાનક, જગ બહોતું રહ્યું રે લોલ,
 જ્ઞાન તણી તલવાર અકકતા મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ
 યોગમ નાખી નજર નિહાળું હું—મૃત્યુ કષ્ટદાં રહ્યું રે લોલ ?
 માયા દેહ ધરતું એક જ, મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ
 જોયું જીવન તત્ત્વ સનાતન, સત્ય પ્રકાશિયું રે લોલ,
 અમરપણું પ્રગટ્યું પછી તત્કણ મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ
 જીવન પરજીવન બે એક સરિતનું બહેણ છે રે લોલ,
 રૂપ બદલતું જીવન તે પરજીવનમાં ધર્સે રે લોલ
 જીવન જ્યોતિષુ વિદ્યાળુ જગોજગ રેલિયું રે લોલ,
 જોતા દિવ્ય નયનથી નિશ્ચય મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ
 (નરસિંહરાવ લોળાનાથ)

*

મૃત્યુ નહિ હોય તો માનવી જગતમાં
 કેમ જાણે જીવનની અમીરી ?
 મૃત્યુ વિષુ કેમ સમજી શકે માનવી
 જીવન બરતી જગતની ફકોરી ?
 જન્મ જોનો થયો મૃત્યુ પશુ તેહનું
 મૃત્યુ વિષુ જન્મ પશુ હોય કયાથી ?
 જગતનું સર્વ અસ્તિત્વ અટકી પડે
 જો રમે ત્યાં ન એ યુગલ સાથી ?
 તો પછી મૃત્યુથી હોય કરવું કદું ?
 મૃત્યુ છે જીવનનો અત મીઠો,
 દેહ ધારી જીવે દેહમાં રહી કદી
 નહિ અનતત્વનો પથ દોઢો,
 છે હિંચા દિવ્ય સૌંદર્યભર દીપતી
 તો ન સંખ્યા કમી તેથી ભાગે
 જીવનની છે લીલા જન્મને મૃત્યુમાં
 માનવી મૃત્યુથી શીદ ભાગે ?

|| જન્મ છે જીવનનું દ્વાર એ એક, તો
 મૃત્યુ છે જીવનનું દ્વાર બીજું

જન્મને જોઈને જો કું રીમું સત્ત,
 તો પછી મુત્યુથી કેમ ખોનું ?
 જન્મને મુત્યુ છે જન્મતનું જીવન આ,
 વિધના યાત્રા ઉચ્છ્વાસ મોખા
 કુદિ ને કપ્પના સતત પડાય ત્યાં,
 તોય સમજે ન બે શબ્દ સોપા !
 જીવનની પાર થુ અણતૂંયો રેલો
 જીવન-સરિતા તણે એ જ રેલો ?
 દેહ છોડ્યા પછી આત્મ પર જીવે
 બેલો એ જ કે અન્ય બેલો ?
 શાણ આવી કહે વાત નિશ્ચિત બધી !
 તોય કષ્ટ હૃદયમાં થાય જાનું
 રૂઝ ખરતા વસંતે ન જાંખય પડે,
 પૂજા ખરતાં ન લગાય જાનું !

(અરંદેશર કે ખબરદાર)

*

મંગલ મંદિર જોલો

દયામય !

મંગલ મંદિર જોલો !

જીવન વન અતિ વેગે વટાવ્યું

દાર હોય શિશુ બોલો,

તિમિર ગયું ને જ્યોતિ પ્રકાશ્યો

શિશુને હરમાં થ્યો, થ્યો,

દયામય !

મંગલ મંદિર જોલો !

નામ મધુર તમ રટ્યો નિરંતર

શિશુ સદ પ્રેમે જોલો,

દિવ્ય તૃપાહર આવ્યો ખાળક,

પ્રેમ—અમીરસ ઢોલો,

દયામય !

મંગલ મંદિર જોલો !

(નરસિંહરાવ લોળાનાથ)

ધર્મરાયના પાપક્રમે વિદાય

એક પાપે લખ્યાં ઉઘાં ઉઘાં ર,
 એક પાપે લીધે ધમનો દારણે :
 એક કરમાં ધર્યો અમૃત હાવડો ર,
 મુદ્રા મહી જમના ઉદ્ધાર જો :
 અદ્ભુત દશનથી હરી આંખડી ર,
 એક મીટમાં પૃથ્વીનું વિરામવું ર,
 એક મીટમાં ઉદ્ધારવાં સ્વર્ગ જો :
 વદન ભરી ગેબી એક હાસવું ર,
 મૂર્તિમાં ધર્મરાયનાં ભર્ગ જો :

મગલ દશનથી મનકું ઠરું ર.....
 એક દિન પ્રજુજી આજીં વાળશે ર,
 છારો અમ પર પુણ્યની છાંય જો :
 વીર હો ! ત્યહારે પૂજવા આવશું ર
 પ્રેમજ દેવોમાં પ્રજુરાય જો
 સંચરશું ત્યારે સમાયમાં ર

(નહાનાલાલ ૬ કવિ)

*

કાઈ કહે આળ્યો તાવ, કાઈ કહે થયું કાગળિયું;
 કાઈ કહે કગડ્યો નાગ, કાઈ કહે વાસી વળિયું;
 કાઈ કહે વાધ્યો રોગ, કાઈ કહે શબ્દ જ વાગ્યું;
 કાઈ કહે મારી મૂક, કાઈ કહે પાપ જ લાગ્યું
 ઈશ્વર માથે લેતો નથી, જગત માંહિ મહિમા જુઓ,
 શામળ કહે છે સૌ સાંભળો, મોત આળ્યું તેથી મુઓ ...
 નાઠે ન મૂકે જૂખ, દુઃખ નાઠે નવ જાય,
 નાઠે ન મૂકે ભોગ, રોગ નાઠે પશુ થાય,
 નાઠે ન મૂકે તાવ, પાપ નાઠે નવ છૂટે;
 નાઠે ન રહે લાજ, ચોર કે હાકમ તૂટે;
 કદી નાઠે મોત મૂકે નહિ, પ્રસળ્યો ત્યાંથી પાસ છે,
 કવિ શામળ ભટ સાચું કહે, નામ સર્વનો નાથ છે.

જે જાણું તે જાણ, જે કુશું તે ખરશે;
જાણું તે તો હાવાય, અણું તે તો ઊતરશે;
હીણું તે સુઝાય, નવું તે જૂનું યાશે;
આવરદાવજ સર્વ, કાળ સૌ કોને ખાશે.

જો કિન્નર, જહુ ને રાક્ષસો, દેવ, અર્ધર્ષ ને દાનવી,
મધવાદિક પણ મોતે મરે, કાણ માત્રમાં માનવી. !... ..

ગયા ઇંદ કાંઈ કોઈ, ગયા બ્રહ્મા કાંઈ બ્રહ્મા,
ગયા કરોડો કામ, અકગ ચરા પણ કુળ્યા,
ગયા દેવ દિગપાળ, ગયા માધાતા મદિપત,
ધિરમાવર કાંઈ રજા નહિ, કાણ માત્રમાં માનવી ?.....

કાંઈ આજ કાંઈ કાલ, કાંઈ દિવસે કાંઈ રાતે,
કાંઈ જોજન કાંઈ વૃદ્ધ, બાળજન જીવતી જાતે;
કાંઈ તાવે તરફડી, આપખાતે કાંઈ મરતા,
કાંઈ બોગ, કાંઈ રોગ, કાંઈ તો સાપ કરડતા;
કાંઈ વાસી વિકાર કે હડકવા, કાંઈ મમતે લડી મૂઓ,
કાળ ન મૂકે કાંઈને, શામળ કહે મમજી જીઓ ...

કાંઈ આજ કાંઈ કાલ, કાંઈ માસે ખટમાસે.
કાંઈ વર્ષ દસબાર, કાંઈ પચ્ચીસ પચાસે;
કાંઈ સાઠ સિત્તેર, કાંઈ પોણાસો એંસી,
જે જાણું તે જાણ, નથી રહેવાનું ખેસી:
જે નામ તેનો નાશ છે, ધર્મ જ એવો ધારવો;
કવિ શામળ કહે મૂરખ કરે ગદી દેહનો ગારવો

(શામળ લટ) .

વેળવ સખળા વિશ્વના રહે જ્ઞાપના ત્યાં,
કાળ ન મૂકે કાંઈને, જાળ-મજી જકડાય.
મરણ ન મૂકે કાંઈને હિકમત હોય હજાર,
અજુન સમ અકડી ગયા, ધનુષ્યના ધરનાર
મોત ન મૂકે કાંઈને, હોય પપમર પીર.
શરણ થયા સુલતાન કે, રાગ, રંક, અમીર.
મોત ન મૂકે કાંઈને, જમરી એની જીત,

ચરણ સિકદર સમ થવા, એવી અજલ અજીત,
 મોત ન મૂકે કાઈને, જીતો જગત તમામ,
 જર, જશ, જોખન, જિંદગી, કાઈ ન, આવે કામ
 સાહ, સખી કે શેઠિયો, રંક હોય કે રાય,
 અજલ પધારી આગણે, ફરી ન પાછી જન
 માત તાત તજવા પડે, પુત્ર પ્રિયા પરિવાર,
 આદમ! અજલ અજીત છે, સાર રહિત સંસાર
 (દાદાબાઈ એ તારાપોરવાળા)

*

જમીનમાં કર વાસ, તાપ પડે દળવજશે,
 જળમાં જઈ કર વાસ, મગર થઈ મોત નીકળશે
 આકાશે કર વાસ, વાયુમાં વાયુ મળશે,
 રણમાં જઈ કર વાસ, ધૂળથી માટી બળશે
 અહીં નહિ દકશે કો વાસ કે, વાસ નરક કે સ્વર્ગમાં,
 એતે તે તો બહેરામ કહે સુખિયો માનવ વર્ગમાં
 (બહેરામજી એ મસખારી)

*

પાપ ટાપસો માથે મૂકી બને મોતનો ભોગ,
 હાંપાં ઘેર, મનસા ઘેર, ઘેર કારમો રાગ.
 કોટ્ટિ કોટ્ટિ કળતી સાથે સુખનું તણખું એક,
 એ તણખું જો નહિ હું શોધે, પડે વિપત્ત અનેક
 કાળઝપટથી ચેતી રહેજે, નહિ તેને સુકાય,
 આજે કાલે કશું ન ચાહે, રવાથી શું થાય ?
 મૂરખ કાવા જાળવ મનખો, અહીં જીવવું દિન ચાર,
 બસા બસા બીમસેન ગયા ત્યાં તારા તે શા ભાર ?
 મુકિત તો બહુ મોઘો મેવો, નાનું સનું નહિ કામ,
 મરજી જો મેળવવાની તો ધર મારગ બહેરામ
 (બહેરામજી એ મસખારી)

*

। ચકવર્તી મહારાજ આત્મા કાળચક્રની ફરીએ
 સગા હોઈ મે શાહઆલમનાં બીખ માગતા ચેરીએ
 (બહેરામજી એ, મસખારી)

*

ઉમર બહુ ચુમાવી કરી બહુ તરંગ,
 મયા સૌ સાધીએ હોડીને મંગ;
 જશે તું ખી દુનિયા તજી એક દન,
 નથી તારું ફાની આ કામમ વતન.
 વખત રગ રાગે કાપો બહુ પમાર,
 નહિ દિન રહ્યા તે એ પરવરદિમાર.
 મયા ફલ જવાની ને જોખનના દન,
 દિસે આજ ડોળા ધૂરકતું કંઈન.....
 મયા ફલ દાના વો દુન્ધાથી દૂર,
 જીવતા જગતમાં રહ્યા બેઠાઉર.
 બધા ભાઈ ના કર તૂ દોડધામ,
 પલકમાં જતું હોડી છે આ મુકામ.

(ધનજયભાઈ ન. પટેલ)

*

આ તન રમ પતંગ સરીખો, જાતાં ન વાર લાગેજી,
 અસંખ્ય મયા ધનસંપત્તિ મેલો, તારી નજરો આગેજી.
 અંગ તેલ કુલેલ લગાવે, માથે હોઝાં ધાલેજી,
 જોખન ધનનું જોર જણાવે, છાતી કાઢી ચાલેજી.
 જોમ ઉદરડે દારૂ પીધો, મસ્તાનો થઈ ડાલેજી,
 મગફળીમાં અંગ મરોડે, જોમ તેમ મુખથી બોલેજી
 મનમાં જાણે મુજ સરીખો રસિયો નહિ કોઈ રાગીજી,
 બહાર તાકો રહી બિલાડી, લેતાં વાર ન લાગીજી.
 આજકાલમાં હું તું કરતા, જમડા પકડી જાશેજી,
 બ્રહ્માનંદ કહે ચેત અચાની, અંત ફજેતી થાશેજી.

(બ્રહ્માનંદ)

*

સમજ સમજ મન માનવી, મોત તણું ભય રાખ,
 કાળ વિશે કર કાળજી, થતું બળીને ખાખ.
 થશે આમ કોઈ ખેડું, મરતું નક્કી જાણ,
 પાપ તજી કરું પુણ્ય હું, નહિ તો મોટી દાણ.

ઘરીર મરે, નહિ જીવે, સમજી રહું કૃષિપાર,
પુણ્ય પાત્રી નહિ આપણ, કાલ પાપીને ધાર.

(નર્મદાસંકર)

*

મેં વિચિત્ર પંદી બાળી,
અદ્ધ વિનાશ કરવારાળી :
મૃત્યુ પદી નામ છે એનું,
સતત રહો ચાલો :
દેશ-ઠાળનાં એનાં જે પદ,
ખીલડો જમખાલી.....
દાણે દાણે પોરી નાખે,
ધંદી મદો ધાલી :
મોટો નાનો નહિ જુએ તે
દાણે પંપાળી.
ખીલડાની તો આસેપાસે
દાણા રહે ખાલી :
કચ્છાવાથી ખચી જમને
રહે દરખ દાણી
એમ જ વિચારૂં ખીલડે આશ્રય
લે કવજંગળી,
મોત તણી ચક્રીથી ભરે
કમ સકુ ખાળી.

(જહાંગીર મા. દેસાઈ)

*

જે ભયું તે આશ્રમે, ફર્યું તે કરમાય;
એક નિયમ અવિનાશનો, જે ભયું તે ભય.
અરે અશુભ એ આદમી! મનમાં શું મલકાય ?
પાટ થશે શો પડી પછી, જે ભયું તે ભય.....
મરણ ફરે છે મલપતું, પરંતે જ્યાં તું પાવ,
કરે ન તોય વિચાર કેમ, જે ભયું તે ભય.
પ્રતિદિવસ તું પેખી લે, વાણ મૃત્યુનો વાવ,
જુલાખી વૃજ બળે કેટલું, જે ભયું તે ભય.

(જુલખીરામ)

શુભખાનુ બેડી છે સજી ચલુમાર,
 ગુલાબનું પુલ ધરી કરતી વિચાર,
 ગુલ, કેવો અનમુલ છે તુજ કેરો બહાર ?
 પલ્લુ કરમાશે બાપડું તું આવતી સવાર.
 આ દીલત, આ દુન્યા આ દમ બીં આખર
 એ જ રીતે એક દિવસ પામશે કબર :
 ને ગતી થઈ છે આ રંગુલની મતી
 તે જ મતી પામશે મુજ શુભની મતી.
 થું લખે છ તે મારીકનો લખનાર સોદરાજ,
 કે જિંદગી છે પલની ને ઉમેદ છે જાખ :
 એટલો જ આ દિલગનનો યાદ કર સુખન,
 કે માંનવી તે પરવરમાં મુકે તારૂં મન.

(એક પારસી કવિ)

*

તાણો કાચા તંતુનો, સધળો છે સંસાર,
 સાત તાંતણા સાધતાં, ખીજા તુટે ખાર.

(કવિ હલપતરામ ડાદાભાઈ)

*

હશે ગામમાં, સીમમાં કે કૃષીમાં,
 હશે ખેડમાં કે હશે ને ખુશીમાં;
 કહો કોણ મળે હશે કાળ કેવો,
 અરે આવશે એક તો દિન એવો.
 નહિ આગળે કાચળેથી જણાવે,
 નહિ કોઈ સાથે સંદેશો કહાવે;
 અગ્નિથી અકરમાત આશય જોવો,
 અરે આવશે એક તો દિન એવો.
 પૂરાં ચૈ ચક્રમાં તે ચશે કામ પૂરાં,
 અધૂરાં રહ્યાં તે રહેશે અધૂરાં;
 તકાલે તમે તોપનો નેમ રેવો,
 અરે આવશે એક તો દિન એવો.

૧. આ પારસી કવિની બાપા કે એટલીમા કાઈ પણ ફેરફાર કરવામા આવ્યો નથી. ૨. પુલ. ૩. શુભખાનુ. ૪. સ્વપ્ન.

ન દે એ પછી આંખ ઉધાડવાને,
 ન દે દ્રવ્ય દોડેલું દેખાડવાને;
 ન દે બોલવા તે તથા શબ્દ તેવો,
 અરે આવશે એક તો દિન એવો.

બધાં પેટીમાં રાગ રૂઠાં રૂપાળાં,
 રહે તેમના તેમ દીધેલ તાળાં;
 નથી કૂચીનો લૂમખો સાથ લેવો,
 અરે આવશે એક તો દિન એવો.

ચિતે એતજો સર્વ એતી થકો તો,
 પૂરા શોધથી બોધ પામે પકો તો;
 સદાકોળે દલપતનો દેવ સેવો,
 અરે આવશે એક તો દિન એવો.

(કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ)

*

વિક્રમ સરખા વીર ગયા ને જૂપ ગયો વળી બોજ રે,
 જોરાવર જ્યકારી જગતમા ફરતી જોતી ફોજ રે;
 હતે ગયો થાકુ છત્રપતિનો દુનિયાથી દેખાવ રે,
 બાજુરાવ ગયા બળવતા, ગયા શિવાજી રાવ રે;
 બારોનેટ બહુ જશવતા શેઠ ગયા જમશેદ રે,
 કહો રહ્યા ક્યાં રેઘનજી કામા ખલક ધરે છે એક રે;
 જોણે બહુ જર જોડી જગતમાં, ક્યાં ગુપ્ત ઉપકાર રે,
 કઈ દુનિયાનાં દુઃખ કાપ્યા તે સંજારે સંસાર રે.....
 કયા મિત્ર સંઘાલખઈ પૃથ્વીપતિ, રાણીનો ભરચાર રે,
 જોત જોતાંમાં ગયા જગતથી, જરા ન લાગી વાર રે.....
 આરબેલાં અધૂરા રહેશે, કઈક જગતમાં કામ રે,
 તરત અગ્નિયું તેકુ આવે, તજીને જવુ તમામ રે;

૧. સખાવત માટે મુલકમરાદાર સર જમશેદજી છજભાઈ બેરોનેટ (૧૭૮૩-૧૮૫૬) , ૨ શેઠ ધનજીભાઈ નોચેરવાનજી કામા (૧૮૧૧-૧૮૫૬) એમણે ચીન સાથે વેપાર કરી, દોલત જમાવી, ઘણી છૂપી સખાવતો કરી હતી. એઓ કન્યાકેળવણીની દિમાયત કરતા. કવિ દલપતરામે એમનો ઉપર એક ખાસ ભરખી પદ્ય લખી છે. ૩. મહાતાણી .વિકટોરિયાના ખાલિફ (૧૮૧૬-૧૮૬૧),

કાલ કર્મનું આજ કરી લે, કાણે દીડી કાલ રે,
 પમલા હેડે મોત પડ્યું છે, ચેતી ચેતી ચાલ રે;
 લાચારોની આશિષ લેજો, નિશ્ચય કરજો નામ રે,
 સમજો તો સારી શિખામણુ દે છે દલપતરામ રે
 (કવિ દલપતરામ કાઠાખાઈ)

*

પ્રાણિયા બહુ લેને કિરતાર, આ તો સ્વપ્ન છે સસાર.—ટેક
 મન દોલત ને માલ ખગના, પુત્ર અને પરિવાર,
 તે તો તજીને તું જર્મ્ય એકસો ખાઈ જમતો માર રે—પ્રાણિયા
 ઊંચી મેડી ને અજબ કરૂંખા, ગોખ તણો નહિ પાર,
 લક્ષપતિ તો ચાલ્યા ગયા, એના ગાધ્યા રહ્યા ધરખાર રે—પ્રાણિયા
 ઉપર ફરેરાં ફરફરે ને હેડગ શ્રીફળ ચાર,
 ઠીક કરીને કાઠડીમાં બાંધ્યો, પછી વાસે પડે પોકાર રે—પ્રાણિયા
 સેજ તળાઈ વિના સૂતો નહિ ને કરતો હુનર હમર,
 ખોળી ખોળી તને ગાળશે, જેમ લોહું ગાળે કુહાર રે—પ્રાણિયા
 સમજાન જઈને ગેલ ખાઈને, માથે છે કાઠનો ભાર,
 અગ્નિ મેલીને ઊભા રહ્યા અને નિશ્ચય કરે અમાર રે—પ્રાણિયા
 સ્નાન કરીને ચાલી નીકળ્યા નર ને વળી નાર,
 બોલો ભક્ત કહે દય દી રોષને પછી મેલ્યા છે વિસાર રે—પ્રાણિયા
 (લોલો ભગત)

*

૧ ઉંધાડે હાથ આંખ્યા જગત અંદર,
 ને ઉંધાડે હાથ જશુ અતે ઉપર,
 નહિ રહેશે સુન્દ કે પૈસો કે જર,
 આંખ્યા તેમ જવાના અતે ઉપર,
 નહિ બધારો દોલત કરકતી ઉપર,
 નહિ ખેચાશે પૈસો દોખમાની અંદર,
 તો કયેં શુ કરવા ફાકટમાં ફરીયાદ ?
 કસો છે આગાદ ને જુડો બરખાદ.
 જુરાઈમા રહેશે જે હરતો મધન,

તે દોષખના ગારમાં યવાનો દહન.
 ઝાઈ ધરેજ અંધારી કખરની રાહ,
 તો ઝાઈ ખંધી મસાણે યાવ છે સારો.
 ખનતા રહે જ એવા ખનાવો દરદમ,
 માગો જો નસીદત, નથી તેમાં કમ.
 રૂપદાની પોથી છે દોષખાની ઓધેઆન,
 નસીદતની ખચેતી છે ધોરનું મકાન.
 સદાની નિદ્રામાં ધેઆનનું પરવાન
 સેવટના છેડાનું આપે છે ખ્યાન;
 કીધેલાં પાપોની આપેજ તે માફ,
 સુપકીકું મારે જ તે નસીદતી સાફ,
 કે “આશુ” કું દવે સેવટની જગા,
 આ લોખંડી ધિજીજને થાકે છું તખાહ.
 આજે જે પહોડે મિજાને નરમ,
 કાલે તે નખાવ ઉપર પર જેદમ
 આજે જે વ્યારથે જેસી કરે,
 કાલે તે માહરી સમ દોષખે ચઢે.
 ખજુખજાટ કરતી સાંકોની સાય
 દોડે જે ગાડીમાં કરતો ધોધાટ,
 તેનો પથ સેવટ હાલ એવો જ યશે,
 જુના જામામાં તે દોષખે જશે.
 કસખની વજુત ને ભરતનાં કામ-
 માં મારે જે આજે મિજલસે દમામ,
 કાલે તે યશે ગુજરીને નનામ,
 નહિ રહેશે મહેલો, કે ચહેરો કે ગામ.

(જમશેદજી ન. પીટીટ)

*

લટકતાં સુખમેરો દેવાલની સપ્રીલ,
 આજે ત્યાં પંચરાયું અંધારું કીલ;

૨. શિખામણી. ૩. નનામી. ૪. પેટી. ૫. નનામી ઉપર મૂકાયેલું યજ્ઞ. ૬. નનામી ઉપર. ૭. એક જરથોસ્તીના મૃતદેહને નનામી ઉપર મૂકવા પહેલાં, પંચરાયો

કાઢડે જ્યાં કાચોના ઝોલા ઉગસ,
ત્યાં પાણી ને પાંચરીને બેઠો કાલાસ,
મરમરની લાદીમાં બળતા ચેરાગ,
લીલીને પંચરાતા મારતા ઉગસ,
આજે ત્યાં વસ્યા મટોડીના ઢગ,
સરપને સપોલ્યા રોડે તે જગ,
વેરાતું જોમે જ્યાં સુનું ને મહોર,
છે આજે વલી ત્યાં માટીની ચોડ.

(જમશેદજી ન. પીટી૨)

*

આકાશ પરથી ખરતા એક તારો મિસાલ,
યા ઉંચાણમાં ઉડતાં એક ગરુડની ચાલ,
યા વસંતમાં ખીલેલી રંગોની બાલ,
યા રૂપેરી દવ-ટીપાં. પડ્યા પ્રભાત,
યા જળ પર પસાર થતા જતા પવન,
યા પરપોટા તે ઉપર લરેહ વજન—
ની માફક છે માણસનું જગત-જીવન.
કુંકતો પવન જતો થાય છે પસાર,
ને પરપોટા ઝુટીને થાય છે ખુલ્લવાર;
વસંતને મારે છે પાનખરી રૂત,
દવ છે સૂર્યનાં કિરણની ભૂટ;
તારો ઝલી આકાશે પડે છ ખરી,
તે જ રીતે માણસ પણ જાય છે મરી,
યાદ નથી રાખતું કોઈ તેની ધડી.

(એક ઇંગ્લેજી કાવ્ય ઉપરથી જમશેદજી ન. પીટી૨
કરેલો અનુવાદ).

*

ગુજરેલી માય

બહેસામાયી ઉતરીને પાછી તું આવ,
એ મહારી વહાલી / હેતવતી રમાદર!

૧. પારસીઓમાં આ કાવ્ય અત્યંત લોકપ્રિયતા પામ્યું છે. કવિએ આ કાવ્ય પોતાના સ્વર્ગસ્થ માતૃમૃત ઉપર લખ્યું હતો એમ ધણાની માન્યતા છે, પણ

સટકેલાં સુખને તું પાછું બા લાવ,
 ધેરી લઈ મને તું હાથની અંદર
 કિરણ પેરે દોડતી ને સરતી તું આવ,
 ઓ મ્હારી વહાલી હેતવતી માદર!
 ફિક્કો ને સુકો તું ને મુજ દેખાવ,
 ને કર તેને સુખીયા પાકો તું તર
 બહેસ્તમાંથી ઉતરીને પાછી તું આવ
 ઓ મ્હારી વહાલી હેતવતી માદર!
 મરતાં હું કરું છું ત્હારો અફસોસ,
 પણ જીવતાં મેં નહિ છુછ ત્હારી કરર .
 હસતી ને રમતી તું માવાલું આવ,
 ઓ મ્હારી વહાલી હેતવતી માદર!
 માતાના ખ્યારથી બખચ મને માફ,
 ગુસ્સો તો નહિજ ફેફે ત્હારી નજર
 “બહેસ્તમાંથી પાછી તું ઉતરીને આવ” !
 કાંઈ લગજ બોલજ એમ જુદી ફેકટ ?
 ગઈ તે તો ગઈ તું ન આવશે ફરી,
 ચહારમનીય ખામદાદે સુમચ સું-પગ

(જમશેદજી ન પીટીટ)

*

હે મન તુંહી તુંહી બોલો રે, આ સુપના જેવું તન તારું
 અચાનક ઊડી જશે રે, જેમ દેવતામાં દાર
 ઝાંકળ જળ પળમાં વહી જશે, જેમ કાગળ ને પાણી
 કાપાવાડો તારી એમ કરમાશે. ધર્મ જશે ધૂળધાણી
 પાછળથી પસ્તાશે રે મિથ્યા કરી માત્ર માત્ર
 કાચો કાપા તમારી વજુસતા નહિ લાગે વાર,

તે બૂલબરી છે આ કાવ્ય કાવ્યનિક છે, કેમકે કવિ જમશેદજી જ્યારે ૧૮૮૮માં ૩૨ વર્ષની કાચી વયે બહેસ્તનશીન થયા ત્યારે તેઓના માનુષી દીનબાઈ અને પિતા નોરોરવાનજી માણેકજી પીટીટ બન્ને હયાત હતા ૨ માતા

૩ મરણપણીનાં ચાયા દિવસનું પ્રભાવ, જ્યારે ખીનોદ જહાનમાં મરનારને ઉન્સાફ મળે છે ત્રીજા વિભાગના પહેલા પ્રકરણમાં જણાવવા પ્રમાણે જરથોશ્ટીઓની નાજરે આ દિવસની મહત્તા વિશેષ હોય છે

જીવ કાવાને સગાઈ કેટલી, મૂકી ચાલે વન મોઝાર,
 ફેકટ ફૂલ્યાં ફરવું રે, ઓચિતું યાશે અંધારું.
 જાયું તે તો સર્વ જીવાનું ને જીગરવાનો ઉધારો,
 દેવ, ગાધર્વ, રાક્ષસ કે મોશુસ, સાને મરણનો મારો,
 આશાનો મહેલ ઊઘો રે, નીચું આ કાચું કારખાનું.
 ચંચળ ચિત્ત ચેતીને ચાલો, ઝંતો હરિનું નામ,
 પરમાર્ય હાથે તે સાથે, કરો રહેવાનો વિશ્રામ;
 ધીરા' ધરા ધરથી રે નથી કોઈ રહેનારું.
 (ધીરો)

*

હો! મ્હારે જીવું પેલે પાર
 હવે માછીડા! હોડી હંકાર :
 મ્હારે જીવું પેલે પાર.
 જમણે કઠિ મથુરા નગરી,
 કાળે ગોકુળ ગામ;
 આ આરે મ્હારી દેહ ઉભી છે,
 ત્યહાં છે આતમરામ :
 મ્હારે જીવું પેલે પાર.
 આકતો સાગર જળજળ બરિયો,
 મહોં સુરજ ને સોમ;
 આ આરે છે ધરતીની બેખડ,
 ત્યહાં છે ચેતન ભોમ .
 મ્હારે જીવું પેલે પાર.
 હલકી હેલે આયુષ્ય ઉછળે,
 જગના વાય સમીર;
 આ આરે મ્હારી આશાની કુંભે,
 ત્યહાં છે પ્રેમ મન્દિર;
 મ્હારે જીવું પેલે પાર
 હવે માછીડા! હોડી હંકાર.

(કનિ નાનાલાલ હલપતરામ)

*

મારા પ્રાણ પખી ! યા કલેશ રે ?

ધીમા ધીમા આવે વાયરાને
 મીઠી મીઠી લાગે લહેર;
 જિનાં કપાળ આ શીતળ ચારો,
 શમશે સૌ દેહનાં ઝેર રે:
 જોતી, જીધડે આ નવલા દેશ !
 કડવું કડવું આ જીવન જગતું ને
 કડવી છે દુખની વાત,
 મીઠા મીઠા એમા સ્વર્ગના સ્વપ્નાં ને
 મીઠી છે ધર્મભિરાત રે.
 જોતી, જીધડે આ નવલા દેશ !
 સૂર્યના રંગમા પાખો છે જોણી,
 રજનીના ચૂંટ્યા છે ફૂલ,
 પ્રાણુપખી ! દલ જીવ્યા છે જીડવા, હો !
 ગાવા ગાન અમૂલ્ય રે
 જોતી, જીધડે આ નવલા દેશ !
 કયા સરી પૃથ્વી ને કયા સર્પો વાદળ ?
 કયાં રવિ, તારા ને ચંદ્ર ?
 આ શાં આવે અજવાળા અપારિવ ?
 હો શા આનંદ આનંદ રે !
 જોતી જીધડે આ નવલા દેશ !
 એક ફલગે વીતશે આકાશ ને
 ખીલ્યો દેવોના ધામ,
 ત્રીજીએ સુષુપ્ત ત્યા પડ્યા પ્રજ્ઞના, હો !
 પ્રાણુ પખી ! વિશ્રામ રે !
 જોતી, જીધડે આ નવલા દેશ !
 (અરેરેરેરે રે. અબરદાર)

*

માડું જીવન આ વહી જાય
 'મતીલા' તે તો વાલો રે —

૧ પ્રભુએ વેળાસર પોતાની હરબારમા કવિને બેઠાવી દેવાને વાચતો કથો દોવા છતાં તે દલ દીલ કરે છે, માટે પ્રભુ દલીલો છે અને ઉત્તરવા લેતાં છે એથી કવિએ કલ્પના કરી છે

લીનતા પ્રભાતથી લીનો ખડો આ
 હંસલો સરવર તીર;
 પહોર વીત્યા ને સાંજ પડી, તારા
 વીત્યા વાલદા વીર!
 મતીલા! તેં તો વાલો ર.
 મંથ્યા પથારી પાથરે, ને
 મૂંઝે રવિકર ફલ;
 હસતા જાગે તારલા, મારે
 દેવે વાગે રૂળ!
 મતીલા! તેં તો વાલો ર.....
 લાંબા પંથ આગાતજી, ને
 લાંબા નખના પાટ;
 લખ ચોર્સી જન્મ વહે એવી
 લાંબી લાંબી તારી વાટ!
 મતીલા! તેં તો વાલો ર.
 વાટ જોતાં તન તૂટ્યાં તરલ ને
 ખૂટ્યાં નયને નીર:
 વેગ, રે વેગ અદલ, આ તે જીવી
 યુગ યુગ બર તારી ધીર!
 મતીલા! તેં તો વાલો ર.
 (અરહેશર કે. ખખરદાર)

*

પૂર્વે પ્રભાત આ પલકે, પ્રવાસી હો!
 સૂરના ચદ ધીમે ધીમે ખૂલે,
 ઝીણી ઝીણી મારા સાહેબાની રનાવડી
 ગૂલતી દિગતમાં નયને હલે.
 પૂર્વે પ્રભાત આ
 પાછળ છે આખી આ પૃથ્વી, પ્રવાસી હો!
 સામે આ સિંધુ છે સબર ભયો:
 જો રે દીસે મારા સાહેબાની નાવડી!
 જો રે દિગંતનો જ્યોતિ નયો!
 પૂર્વે પ્રભાત આ

ઠઠિ પ્રકાશ પાટ નાખ્યો, પ્રવાસી હો !
 અદર લેવા કર સાહેબો ધર,
 ફેલેજૂલે મારા સાહેબાની નાવડી :
 જાગુ કે જીધુ ? મને સ્વપ્ના સરે !

પૂર્વે પ્રભાત આં

જેજો, જેજો, મારા પ્યારા પ્રવાસી હો !

ધરજો આ હાથ મારો, ચઢતા ડરું
 પુણ્યે જડી તું મારા સાહેબાની નાવડી,
 હો રે સાહેબા ! તારી આંધે તરુ

પૂર્વે પ્રભાત આં

(અરદેશરે કે અખરદાર)

*

બોલો રામરામજી, મોતો રામરામજી !—

મટીમાં જીગણુ મટીમાં સમણુ :

સર્વ જગતનો ન્યાય :

મટીથી જાગુ તે મટીમાં જશે,

આત્માને લાગે ન લાગ :

બોલો રામરામજી !

પગલાર જીવે, ધડી લર જીવે,

જીવ વર્ષ હજાર,

કાયાના કીટને અતે ખીજો કે

મટી વિના નહિ ઠાર :

બોલો રામરામજી !

કયન જેવી કાય કઢાવે,

સરજ જેવાં તેજ,

એક દિન આવશે મટીનાં આણાં

મટીમાં જ એની સેજ

બોલો રામરામજી .

એવી કાયાની થી રે ગુલામી,

આખર જેનો અંત !

રામની સાથે રાખે સગાઈ

આત્મા અમર અનંત

બોલો રામરામજી !

વૈદ્યો દાર્યા ને ઔષધ દાર્યા,
 કાઈ ન આવે કામ :
 ઔષધ અંતે ગગાજળ ને
 વૈદ્ય તો એક જ રામ !

બોલો રામરામજી !
 (અરહેશર ફ. ખબરદાર)

જ્ઞાને સૂતા, હો સંસારિયા !
 હજી સુણો શું સ્વપ્નનાં ગાન રે !
 સ્વપ્નમાં જ્ઞાને સૂતાં રે !
 જોતાં જોતાં આ દિગતથી
 ઘેર આવશે મોઢા મહેમાન રે :
 સ્વપ્નમાં જ્ઞાને સૂતાં રે !
 આવે પ્રભાતની પાલખી
 ને ત્યાંથી જીતરે રૂઝા રવિરાજ રે ;
 સ્વપ્નમાં જ્ઞાને સૂતાં રે !
 પગમાં મહેમાન એવા આવશે
 તેને દેશે કેમ આદર આજ રે !
 સ્વપ્નમાં જ્ઞાને સૂતાં રે !
 વાળી સમાધી નથી આંગણાં
 ને નથી તોરણ કઈ ખાખ્યા બાર રે ;
 સ્વપ્નમાં જ્ઞાને સૂતાં રે !
 ખૂણે પડેલ દેવ ઝૂંકતા
 કેમ જીડી કરશે સત્કાર રે !
 સ્વપ્નમાં જ્ઞાને સૂતાં રે !
 જીઠો, જીઠો, હો સંસારિયા !
 જશે જોતામાં સ્વપ્નની જાન રે ;
 સ્વપ્નમાં જ્ઞાને સૂતાં રે !
 પુણ્યે દિપાવો દેવ-દેવડો !
 પળે આવશે મોઢા મહેમાન રે :
 સ્વપ્નમાં કો ના સૂતાં રે !

(અરહેશર ફ. ખબરદાર)

કાંઈએ નથી, કાંઈએ નથી, જુઓ જગતમાં કાંઈએ નથી :
 ઠાલા રે આવ્યા ને ઠાલારે જાણું, શીદને મરે છે મથી મથી :
 દેવ ગયા ને દાનવ ગયા, વળી મહાત્મા ગયા છે મથી મથી :
 જોગી ગયા ને જંગમ ગયા, ગયા સંન્યાસી કથી કથી.—જુઓ.
 ઘણા ગયા ને વિષ્ણુ ગયા, શિવજીને કાંઈએ જોયા નથી :
 પીર ગયા ને પેગમ્બર ગયા, હાજી મુસ્લાં કાંઈ ગયા નથી.—જુઓ.
 જગત બધું આલ્યું જવાનું, ગયા પછી કાંઈ આબું નથી,
 માતા ગયાં ને પિતા ગયા ભાઈ, કુટુંબ કાંઈનું રહ્યું નથી.—જુઓ.
 જૂઠું જૂઠું ખેલ ખલકનો, પાછું વળી કાંઈ જોતું નથી,
 આધજે આધજા દોડ્યા રે જાય છે, મૂળની વાત કાંઈ કહેતું નથી —જુઓ.
 આનો બનાવનારો શોધી ના કાઢ્યો, ઘણા આદિ ગયા કથી,
 દીન ભગત કહે ગુરુકૃપાના અનુભવ વિના, આરે નથી.—જુઓ.
 (દીન ભગત)

*

સંસાર માંહી શોક મોહની માયા :
 ફરવું ને અવતરવું મરવું, દર્મ સંજોગ કમાયા રે—સંસાર.
 અલ્પ જીવવું, જંપ મળે નહિ, જીવ જંજળે વાળો;
 પુણ્ય પરમારથ કાંઈ નવ પ્રીછ્યું, લાલચમાં લપટાયો રે—સંસાર.
 આશા તૂટ્યા તાપ ટળે નહિ, ધણા ધણા ધાયો,
 માયા ઉપર મરણ બમે છે, તેની ખબર નવ પાયો રે—સંસાર.
 જે જીવ્યા તે આયમ્યા ને ફૂલ્યા તે કરમાયા,
 જે જન્મ્યા તે જાણુ જાણો, જરમાં કાં જરમાયા રે—સંસાર.
 મૃત્યુલોક આગ્યો તેને મરવું, દિલમાં વિચારો કાલા,
 કાળચક્ર કોને નવ મૂકે, કાણુ રંક ને રાખા રે—સંસાર.
 શુદ્ધ ચિત્તે જે ભક્તિ કરશે, તે નર લાભ કમાયા,
 કહે પ્રીતમ કાંઈક જીતશે જેણે ગોવિંદ ગુણ ગાયા રે—સંસાર.
 (પ્રીતમ)

*

જાણું છે જ જરૂર, અંતે જાણું છે જ જરૂર.
 તન, મન, ધનની ધી મગરૂરી !
 અંતે થાશે દૂર.—અંતે જાણુ
 જોખન, જોર રહે નહિ દાયમ,

જેમ નદીનું પૂર.—અંતે જાવું
ક્યા છે રુસ્તમ, ક્યા કમપુસર,
ક્યા એરચ, ક્યા તૂર ?—અંતે જાવું
અમણિત આવી પાછા ફર્યા

જેમ સિવાહી નૂર.—અંતે જાવું
મઈ તકનો • મમ ફાકટ ના જા

દાઝર તેજ હમૂર.—અંતે જાવું
નેકી કરીએ, સફળ હરે ભવ,
નહિ પરતાઈએ ઉર.—અંતે જાવું

(એક પારસી કવિ)

*
ધણુસર બરાસો નથી ને કરે કાલની વાત :
મન ચિંતયું મનમાં રહ્યું, કાળે મારી લાત.

(એક ગુજરાતી કવિ)

*
જાયા તે જાવાના, રાગ હો કે રંક,
પુદ્, ખાળ, જીવાન પશુ, ઝડપે જન્મ નિયંત્રક :
કાળ ન છોડે કોઈને, ભલે હોય બમવાન,
બીલે બાધું બોકિયું, ફળ્ય દતા બળવાન.

(એક ગુજરાતી કવિ)

*
એ માણસ જીવનને સમજી શક્યો કહેવાય જેણે મૃત્યુનો બધ તાલ્યો.
હોય છતાં મૃત્યુ ધમ્મયું કોઈ દિવસ ન હોય. જેની મૃત્યુ માટે તૈયારી
હોય—છતાં જીવન મૃત્યુ કરતાં વધારે મહાન છે એ શ્રદ્ધામાં લેશ પશુ ડગ્યો
ન હોય. મૃત્યુનું જ્ઞાન હોય છતાં જીવનના રસ પ્રત્યે ઉદાસી ન હોય.

(“ધૂમકેતુ” ગૌરીશંકર ગો. જોશી)

*
અને તે દિવસે જ લાગ્યું કે કરમાતાં ફૂલો અને મૃત્યુ પામતાં બાળકો
માનવજાતને એક સંદેશો આપી રહેલાં છે.

‘મૃત્યુ બળવાન હશે; પ્રેમ વધારે બળવાન છે, અને આ સત્ય
જાણવાને માટે અમે મૃત્યુને ભેટમાં છીએ. અમારું મૃત્યુ તમે બૂલી જશો,
પશુ અમારા સ્નેહ તમે કદી નહિ બૂલો. એટલે જ અમે કહીએ છીએ, કે
મૃત્યુમાં ધા ફરવાની શક્તિ છે, પણ મારવાની શક્તિ નથી.’

(“ધૂમકેતુ” ગૌરીશંકર ગો. જોશી)

૫. ફારસી અવતરણો

બસ નામવર ખઝીરે ઝમીન દફન કહેં અંદ,
 કંઝ હરતીયશ બઝએ ઝમીન યક નિશાન ન માન્દ.
 આન પીર લાશેદરા કે સિપુરદંદઃ ઝીરે ખાક,
 ખાકશ સુનાન બખુદં કે અબુ ઉસ્તુખાન ન માન્દ.
 ઝિન્દસ્ત નામે ફરરાખે નૌશીરવાન બઅદલ,
 ગરચે ખસી ચુઝશત કે નૌશીરવાન ન માન્દ.
 ખયરી કુન અય કુલાન ઝો ધનીમત શુમાર ઉમ્ર,
 ઝઆન પીશતર કે ખાગ ખર આયદ કુલાન ન માન્દ.

જમીનની નીચે અનેક નામવરો એવા દફન થઈ પડ્યા છે કે એમની હરતીનું એક પણ નામનિશાન ધરતી ઉપર રહ્યું નથી. જે ડોસાની લાશ હમણાં જ ખાક નીચે દાટવામાં આવી તે ખાકથી એવી ખવાઈ ગઈ છે કે તેનું હાડકું પણ ખાકી રહ્યું નથી. ખાદશાહ નૌશીરવાનનું પ્રતાપી નામ માત્ર એના ઈન્સાફના કારણે જ જીવતું રહ્યું છે, જો કે તે શહેનશાહ તો ધણા સમય ઉપર ચુઝર પામ્યો હતો. માટે હે કાર્ધ, તું પણ નેકી કર અને તારી જે કાર્ધ ઉમર હોય તેને ગનીમત સમજ, કેમકે શોડા જ વખતમાં તારા મોતની ખાગ સમજશે અને તું પણ હતો ન હતો થઈ જશે. (સાદી)

*

જહાન અય ખિરાદર ન માન્દ બકસ,
 દિલ અંદર જહાનઆફીન બદ ઝો બસ.
 મકુન તકિયે ખર મુદકે દુનિયા ઝો પુસ્ત,
 કે બિસવાર કસ સુન તુ પરવર્દ ઝો કુસ્ત.
 સુન આહગે રક્તન કુનદ જાને પાક,
 ચે ખર તખ્ત મુદન, ચેખર રૂએ ખાક ?

અય ખિરાદર, આ દુનિયા ફાઈની થવાની નથી માટે આ જહાનના પમદા કરનારમાં જ તું તારું દિલ પરાયી રાખે તો પૂરતું છે. આ દુનિયા ઉપર આધાર કે વિશ્વાસ ન રાખ, કેમકે એણે તારા જેવા ધણાઓને પાળીને પછી કતલ કર્યા છે. જ્યારે આ પાક જન (શરીરમાંથી) ચાલી નીકળવાનો મનસૂબો કરે છે ત્યારે તખ્ત ઉપર મરવું કે ખાક ઉપર મરવું કો સરખું જ છે.

(સાદી)

અગર સરફરાઝી બ કયવાન ખરસ્ત,
વગર તમદસ્તી બ ઝિન્દાન દરસ્ત,
દર આન દમ કે અઝલ ખરસરે દર દુ તાખ્ત,
નમી ચાવદ અઝ યકદીગર ચાન ચનાખ્ત.

અગર એક માણસની મદદતા તેને (સૌથી દૂર આવેલા) યાનિના મદદમાં લઈ જઈ બેસાડતી હોય, અને બીજો એક મુશ્કેલીમાં માણસ કેદમાં સજાડતો હોય, તોપણ જ્યાં બન્નેને માટે અજલ (મોત)ની ધડી આવી પહોંચી હોય ત્યાં એક બીજાની તવગરી અને મુશ્કેલી વચ્ચે ફેર રહેતો નથી.
(સાદી)

*

જદાન અય પિસર મુદકે જનીદ નીસ્ત,
ઝ દુનિયા વફાદારી ઉમ્મીદ નીસ્ત.
બ આખિર ન દીદી કે ખરખાદ રક્ત?
ખુતુક આનકે બા દાનિશી દાદ રક્ત.

અય બેટા, જદાન કંઈ કાયમનો મુદક નથી; દુનિયામાંથી વફાદારીની ઉમેદ પણ નથી. તું શું નથી જોતો કે આખરે સઘળું ખરખાદ બળ છે? સુખી તો તે છે જે કદાપણ અને ઈન્સાફ પ્રમાણે ચાલે છે.

(સાદી)

*

ખમરદારી અય ઉસ્તુખાને કક્સ
કે જાને તુ મુર્ધસ્તઓ નામશ નક્સ ?
ચુન મુર્ધ અઝ કક્સ રક્ત ઓ બોગુસિસ્ત કએદ,
દિગર રેહ નગરદદ બસર્ખએ તુ સએદ :
નિગેદદાર હુરસત કે આતમ દમીસ્ત,
દમી પીશે દાના બેહ અઝ આલમીસ્ત.

અય હાકકાનાં પિંજર (માનવી), તને ખમર છે કે તારો જાન એક પક્ષી (સમાન) છે અને તેનું નામ ચેતન્ય છે? જ્યારે તે પક્ષી (જાન) પાંજરા (શરીર) માંથી બહાર જઈ ચોતાનું કેદખાનું તોડી નાખે છે, ત્યારે તારી સપજી કાઢિશો છતાં તે પાછું બંદીવાન બનતું નથી માટે તારી હુરસતનો સદુપયોગ કર, કેમકે આ આલમ એક ધડીમાં જ ખલાસ યઈ જશે, જો કે એક દાનાવ ચખ્ખના મનથી તો દરેક ધડી અંકે આલમ કરતાં પણ વધુ કીમતી છે.
(સાદી)

અથ અથ કે ઉત્તર બ હક્તાદ રક્ત,
મગર ખુફતે ખૂદી કે બરખાદ રક્ત :
હમે બર્ગે ખૂદન હમી સાખ્તી,
બતદખીરે રક્તન ન પરદાખ્તી

અથ સિત્તેર વર્ષની ઉમરના પીર મર્દ । તે જિંદગીભર લોધ જ કાઢી
હશે, કેમકે તારુ જીવન બરખાદ ગયુ છે તે હમેશા જિંદગીની જરૂરિ-
યાતોનો જ વિચાર કર્યો છે, પણ (આ જહાનમાંથી) વિદાયગીરી લેવાની
કશી તદખીર રચવામાં તું મશગૂલ થયો નથી

(સાદી)

*

દિરવગર ઝમાનસ્ત ઓ મા ચુન ત્રિયા,
હમાનશ નખીરે, હમાનશ ત્રિયા
જહાનરા ચુનીનસ્ત સાજો નહાદ,
કે જુઝ મર્ગરા કસ ઝ માદર નઝાદ
અઝઝન દર દરઆયદ, અઝઝાન જુગઝરદ,
ઝમાને બર ઉ દમ હમી મિશમુગદ

આ જમાનો એક કાપણી કરનાર સમાન છે અને આપણે સઘળાં
તો સૂકા ધાસ બરામર છીએ, તે કાપણી કરનારનાં મનથી જુઝર્મ દાદા કે
જીવાન નખીરા સૌ સરખા જ છે (વાને કોઈની ઉમર ખ્યાનમાં લીધા વિના
તે સાનો નાશ કરે છે) આ જહાનની તરતીબ અને ખાસિયત જ એવી છે
કે મોતને નિમાર્ણ થવા સિવાય કોઈ પોતાની માને પેટ જન્મતું જ નથી
હરેક માણસ એક દરવાજેથી આવી બીજે દરવાજેથી બહાર નીકળી જાય
છે, જ્યારે જમાનો તેની ધડીઓ ગણતો (મેપરવાઈથી) ભીભો રહે છે,

(ફિરદૌસી)

*

ખૈયાતે ફઝગાર મખાલાએ હીચ કસ
પયરાહની નફુખત કે બાઝશ કમા ન કર્દ

જમાના ફૂંપી દરજી સૌ કોઈના કદને બધમેસતું એવું એક પણ વસ્તુ
સીવતો નથી જે પાછળથી પોતે જ ફાડી નાખતો નહિ હોય

(દીવાને શમ્સે તમરીઝ)

એ ખુશ બાધીસ્ત બાધે જિંદગીની,
મર ઇમન બાચદ અઝ નાદે ખિજાની .
એ ખુશરમ કાખ શુદ કાખે ઝમાને,
મરથ બાચદ અમાસે જાવેદાને.

જો આ જિંદગીનો બગીચો પાનખર ઝલતુના નાચકારક પવનથી સલા-
મત રહી ચક્રો હોય તો કેવો દિવ્યકથ દેખાય ! આ જમાનાના મહેનનો પાયો
જો જાવેદાન સુધી નજો એવો નખાયો હોય તો તે મહેલ કેવો ખુશકારક લાગે !

(એક ફારસી શાએર)

*

અસ્મે ઇશરતખીન કુચા ઓ હાલે ચાહાન રા નિગર,
તા કુખ અઝ ગરદિશે ગરદુને ગરદાન શુદ ખરાન :
પરદેહારી મી કુનદ દર કરે કયસર અનકબૂલ,
ખૂમ નોખત મીઝનદ બર ગુમ્મદે અફરામિયાખ.

તારી હદાપણ દેખનારી આખો ખોલ અને બાદચાહોનો હાલ
તપાસો જો, કે ફરતા આસમાનના ચક્કરથી તેઓ શી રીતે ખરાખ ચલા
પામ્યા : કયમરના મહેલમાં (જ્યાં એક વખત રૂપસુંદરીઓ પરદેનશીન
રહેતી હતી ત્યાં) આજે કશીગિયો પોતાનો પરદો (ખાનુ) ચૂંથે છે, જ્યારે
ચાહ અફરામિયાખના રાજમહેલના ગુમ્મજમાં (જ્યાં એક વખત નોખત
ગચકતી હતી ત્યાં) આજે ધુવડની નોખત સજાગાય છે

(એક ફારસી શાએર)

*

ગર અયવાને મન સર બ કયવાન કથીદ,
હમાન શરમતે મર્ગ બાચદ ચથીદ :
ગર અયવાને મન સર ઝ કયવાન ખરસ્ત,
અઝુ બેહરેએ મા યકી ચાદરસ્ત

અગર મારો મહેલ (સૌથી દૂર આવેલા) ચિનિના ગ્રહ જોડેલો જોયો
હોય તોપણ એ જ મોતનું શરમત મને ચાખવું પડશે અગર મારું અયવાન
(ધર) કયવાન (ચિનિના ગ્રહ) કરતાં પણ ભુવંદ હોય તો પણ મારે ફાળે
(અથ ઉપર મિઠાવવાની) એક ચાદર જ આવશે

(ફિરદૌસી)

*

બગાહે દર યુગચતન ઝીત જહાનમ,
 “અયેમ વોહુ” રવા કુન બર ઝખાનમ.
 યુન ખાદમ રફત ખીફત મન ઝ ગેતી,
 રવા કુન બર ઝખાને મન “પતેતી”
 ગવાન અઝ તન યુન બરદારદ અસીરમ,
 સરોશે પાક ગરફાન દસ્તગીરમ.
 ફરોહર જુમલે બા અમશારપદાન,
 પનાદમ દાર ઝો બેરહાન અજ દમદાન
 સરોશે પાક રા ફરમાઈ દાદાર,
 કે તા બાજદ રવાનમ રા નિજેદદાર,
 યુન દાયે બર મન ઉરા મહેરખાન કુન,
 રવાનમ રા હમીશે પાસખાન કુન.

(અય અહુરમઝ્દ) ! જ્યારે આ જહાનમાંથી હું યુઝર પામું ત્યારે મારી ઝખાન ઉપર તું “અયેમ વોહુ” નો કલામ વહેતો કરજે. જ્યારે હું આ દુનિયામાંથી ચાલી નીકળું ત્યારે મારી ઝખાન ઉપર “પતેત” તું — બાણુતઁ તું ચાલું રાખજે જ્યારે મારા જીવને શરીરમાંથી છૂટો પાડી કેદ કરી જવામા આવે ત્યારે પાક સરોશ યઝ્દ (યુજરેલાઓની રેહબરી કરનાર એક મહાન દૈવી શક્તિ) ને મારો મદદગાર કરજે તમામ ફરોહરો (મરણ પામેલા અયો આત્માઓ) અને અમશારપદો (સૈથી મહાન દૈવી શક્તિઓ) ની પનાહ મારી ઉપર રાખજે, અને મને દોઝખમાંથી બચાવજે ઝો દાદાર ! પાક સરોશને ફરમાવજે કે મારા જીવની નિજેદદારી કરે જેમ એક દાર્ઘ માળકની કાળજી કરે છે તેમ મારી ઉપર પાક સરોશની મહેરબાની રખાવજે, અને મારા જીવ ઉપર હમેશા તેની જ પાસખાની કરાવજે

(દસ્તૂર અસ્તોરત બહેરામની મોનાબત^૧)

*

અકુન પાસખાન મહેરો રસ્ને મરા
 બ ચિનવત ખુલમ હમ નુમાયદ અતા :
 દેહદ દર દિલમ શાદીઓ રારતી,
 કુનદ દૂરમ હમ્નારેહ અઝ કાસ્તી

ગુનાદમ બમખવદ રૂઝે દિસામ,
 રદાનદ રવાનમ ઝ બીમે અઝામ,
 સરોરો અથોરા બફરમા ચુનાન,
 કે બાચદ ચુન દાયે મરા પાસમાન,
 રવાનમ નિગેદ દારદ અઝ તસો બીમ
 બ શાદી રસાનદ બ ખુદે અઝીમ

(યા ખુદા) ! મહેર અને રરને વઝૂદો (દૈવી શક્તિઓ)ને મારા પાસમાન મુકરર કર કે તેઓ ચિનવત પુલ (મરનારને પમાર કરવો પડતો એક પુલ) સુધી મારી રાહગરી કરવાની મહેરમાની કરે માત્ર દિવ હમેશાં ખુશાલી અને તાસ્તીયો બરપૂર કર, અને દરક રીતની (આધ્યાત્મિક) તગીથી મને દૂર રાખે, હિસાબ ચૂકતે કરવાના રોઝે (પાને ચાહરમની બામદારે—મરણ પછીના ચોથા દિવસના પ્રમાતે) મારા ગુનાહો દરગુઝર કરે અને (દોષખના) અસલ દુ ખની બીકથી મારા જીવતો છુટકારો કરે. (યા ખુદા) ! સરોચ ઇચ્છને પણ ફરમાવશ કર કે મારા ઉપર એક દાર્દની માફક કાળજી ગણે મારા જીવને બીક અને દેહચતથી મોકલો રાખી પૂર ખુશાલીમાં તેને સર્વોત્તમ બહેસ્તમા પહોચતો કરે

(હસ્તૂર દારાબ હોરમઝદયારની મોનાગત)

*

ઈલાહી અઝ હમા અમશારપદાન
 તુ બેહમનરા બમન કુન બસ નિગેદબાન ...
 બર આવદ ચુન ઝ કાલેમ રૂહો ગનમ,
 “ પતેત ” રૂઝી તુમાવદ બર ઝમાનમ,
 બવારદ હુશો દાનેશ રા બસૂયમ,
 ‘ અષેમ ’ સાઝદ રવાન અઝ મૂ મ મૂયમ,
 બ યુન્ને આન અષેમ સાઝદ દિલમ શાદ,
 રવાનમ રા કુનદ અઝ કિરફે આમાદ
 સરોયો પાક રા હમરાદ આરદ,
 રવાનમ રા બદસ્તે ઉ સપારદ,
 કે તા સે રૂહો શય બાચદ નિગેદદાર,
 નવારદ દીવ બર મન દીય આઝાર
 બ બામે ચહારમીન તા ચિનવતે પુલ

બરદ આસાન બસાને દરતેએ ગુલ
બપીશે મહેર દાવર હાલે મારા,
કુનદ રોચન હમાન અફઆલે મારા,
કે, — “ગરચે આજિઝો મિસકીનો રીશરત,
પરસ્તારે હમાન મઅખૂદે ખીશરત :
બ જુમૈશ મી રસાન તુ અફવે યઝદાન,
સવાખી દર’ હિસાબશ દેહ બદીનસાન,
કે તા દર બારગાહે લાયઝાલી,
ન શરમિન્દે રવદ બા દરતે ખાલી”
વઝાન બ તા ગરૌયમાનમ રસાનદ,
બ જન્નત રૌધને મીનુ ચશાનદ
રવાનમ રા બદરતે હક સેપારદ,
વઝાન પસ દરતે ખુદ અઝ મન બેદારદ

યા ખુદા ! સર્વ અમશારુપદો (સૌથી મહાન દૈવી શક્તિઓ) માધી
તું બેહમન અમશારુપદ (પવિત્ર મન) ને મારો નિગેહબાન મનાવ : ...
કે જ્યારે કાવચુદ્ધમાધી મારા આત્મા અને જાન જુદા પડે ત્યારે તે
મારી જમાનને ‘ પતેત ’ તું બહુતર કરવાની તાકત બક્ષે તે
વખતે હોશિવારી અને દાનેશમદી તે મારી તરફ લાવે અને માગ
દરેકે વાળમાધી “ અપેમ વોઝુ ” નો કલામ ચાલુ કરે તે ‘ અપેમ ”
ના કલામની શુભ બરકતથી મારું દિલ શાદ કરે અને સવામથી મારો
જીવ આખાદ બનાવે તે (બેહમન અમશારુપદ) પાક સરોચ ઈઝ્દને પણ
પોતાની સાથે લાવે, અને મારો જીવ સરોચ ઈઝ્દને સિપુર્દ કરે, કે તથા
દિવસ અને રાત મારા જીવ ઉપર સરોચની પાસનાની રહે અને તેથી
મદેવો (આસુરી શક્તિઓ) તેને કાઈ પણ આઝાર પહોચાડી શકે નહિ
પણ આદરમની બામદાદે ચિનવત પુન સુધી મને ફૂલના તોરા મિસાલ
આસાનીથી લઈ જાય મહેર દાવર (ઈન્સાફ આપનાર દૈવી શક્તિ)
આગળ મારો હાલ અને મારા કામો બહેર કરે, કે — ‘ જો કે આ માણસ
લાચાર, મિસકીન અને (દુનિયાનાં દુખોથી) જખમો છે છતાં તે એક જ
મહાન ખુદાની પરસ્તેશ કરનારો છે, તેથી એના ગુનાહો માટે તું એને
ખુદાની માફી પહોચાડ, અને એને દિસાબે એટલા સવાખનો દિરસો આપ
કે ખદાતાલાની બવેદાનની દરગાહમાધી આ માણસ શરમિંદો થઈ ખાલી હાથે

પાછો ફરે નહિ." ત્યાંથી (બેદમન અમચારપંદ) મને મરોયમાન (સર્વોત્તમ સ્વર્ગ) મુઘી પટ્ટાચાકે અને જિન્નનર્મા મને મોનોઈ માખખુ (અમૃત) અખાડેઃ મારો જીવ ખુલાનાલાના હાથમાં સોપે અને ત્યાર પછી જ મારી ઉપરથી (બેદમન અમચારપંદ) પોતાનો હાથ ઉઠાવે.

(દસ્તુરે જામારુપજી આશાજની મોનાગત)

અફરિસ્ત - ખૂદ ધંદર વખતુરે નર દુધીદર,
આખેર દમ ઉસ્ત રેદમર, ફરવાદ રસ ઈલાહી.
દર આખેરીન દઝારેદ, રંજસ્ત ખીશુમારેદ,
અઝ હુરે ખુદ દવા કુન, અઝ ફિદો ધમ રદા કુન.
ઉમ્મીદે મા રવા કુન; ફરવાદ રસ ઈલાહી.
ધમ ખિચકરેદ દિસે મન દર ખંદાએ આદન,
ઝીન ધમ બદારમ ઈમન, ફરવાદ રસ ઈલાહી.
દોલત બકસ ન પાવદ, ફુનિયા ફના ગુમાવદ,
હમરેદ નીકુઈ આવદ ફરવાદ રમ ઈલાહી.
દર વકતે તઝએ જાનમે, કુન તા 'અયેમ' બખાનમ,
કુદસી શવદ રવાનમ, ફરવાદ રસ ઈલાહી.

(યા ખુદા) ! તું જલદીથી અદા મોનોઈ જાનવાળા દુધીદર (પયગમ્બર ઝરયુસ્તનાં લવિષ્ઠર્મા જન્મનાર પુત્ર)ને મોકલાવ, કેમકે આખરે (ફરોકિરેતી અથવા જમતનું નવમર્ગન યરો ત્યારે) તે જ અમારો રેદમર છેઃ યા ખુદા ! મારી ફરિયાદો સાંભળી અરજો કબૂલ રાખ. આખરી દઝારામાં બેશુમાર રંજ છે, કેમકે સવળા દઝારાઓમાં એ સૌથી બદતર છે; ઓ ખુદા ! મારી ફરિયાદો સાંભળી અરજો કબૂલ રાખ. તારી કરમ અખશેલથી આનો ઈલાજ કર, મને ફિકર અને ગમથી મોકળો કર, અમારી ઉમેદો બર લાવઃ યા ખુદા ! મારી ફરિયાદો સાંભળી અરજો કબૂલ રાખ. લોખંડી સાંકળોમાં ગિરફતાર કરી ગમ મારાં દિલ્લો શિકાર કરે છે; ઓ અમમાંથી મને સલામત રાખ. ઓ ખુદા ! મારી ફરિયાદો સાંભળી અરજો કબૂલ રાખ. દોલત હાઈની સાથે હાથમ રહેતી નથી, ફુનિયા પણ ફના થતી જાય છે; ફક્ત આપણી નેકી જ આપણી સાથે આવે છે. ઓ ખુદા ! મારી ફરિયાદો સાંભળી અરજો કબૂલ રાખ. મારો જાન

જાય તે અતની ધડીએ તું એવું કર કે હું “અધેમ વોહુ” નો મન પડી શકું” કે જેથી મારો જીવ બહેસ્તી થાય એા ખુદા! મારી ફરિયાદો સાંભળી અરજો કબૂલ રાખ.

(દસતૂર દારાખ પાલનની મોતામત)

*

અહા અય ખરીદારે મધએ સુખન,
દિલ્લત જર ચુસિલ્લ ઝીન સરાએ કોહન,
કેહી યુન મનો યુન તુ મિસ્ત્યાર દોદ,
નખાહદ હમી બા કસી આરમોદ.
અગર શહેરચારી, અગર પીથકાર
તું અદર ચુઝારીઓ ઉ પાએદાર.
એ બા રજ બાશી, એ બા તાન્ને તખ્ત,
બબાયદત બસ્તન બફરમમ રખત.....
અગર શહેરચારી, અગર ઝીરદસ્ત,
જુઝ અઝ ખાકે તીરેહ નયાબો નિશસ્ત
કુમ્લ આન જુઝોગની બા તાન્ને તખ્ત ?
કુમ્લ આન સવારાને બીદાર બખ્ત ?
કુમ્લ આન ખિરદમ દો કુદાવરાન ?
કુમ્લ આન સરઅફરાએ જંગી સરાન ?
હમે ખાક દારદ બાશીનો ખિસ્ત,
ખુનુક આન કે જુઝ તુખમે નીકી નકિસ્ત

અખ્તોગા સમાયેલા રહસ્યના ખરીદનાર એા સમજદાર માનવી !
આ જૂના પુરાણા મુકામ (ફુનિયા) ઉપરથી તારુ દિન તોડી (ઉડાવી) લે,
કેમકે આ ફુનિયાએ તારા અને મારા જેવા ધણા જેવા છે પરંતુ તે
કોઈની સાથે ઠરીને રહી નથી તું સુનતાન હો યા સરદાર હો, તોપણ તું ચાલતો
યશે ત્યારે ફુનિયા તો જેવી ને તેવી જ રહેશે તું ફિકરચિંતાથી ત્રાસેતો
હોય યા તાન્ને તખ્તનો માનેક હોય, તોપણ આખરે તને અહોથી
અસખાખ બાધી નીકળવું જ પડશે... ..તું ચાહ હો યા સેવક
તોપણ આ અંધારી ખાક સિવાય તારી બીજી કોઈ બેઠક થવાની નથી.
ક્યાં ગયા તે તાન્ને તખ્ત ધરાવનારા જુઝોર્ગો અને તે ભાગ્યવતા સવારો ?
ક્યાં ગયા તે દાનાવો અને પહેલવાનો ? ક્યાં ગયા તે સરઅફરાઝ અને

જંગી વીરલાઓ ? એ સર્વ ખાકમાં સૂતા છે અને ધટાને પોતાના તકિયા સમાન બતાવી છે. મુખી તો તેજ છે કે જેણે નેકી સિવાય બીજાં બીજાં વાળ્યાં જ નથી.

(ફિરદૌસી)

*

ચુનીનસ્ત કિદારે ચર્ખે બુલદ,
બદસ્તી કોલાહો બદસ્તી કમંદ;
ચુન શાદાન નશીનદ કસી બા કોલાહ,
બખમ્મે કમંદશ રૂબાયદ ઝ માહ.
ચરા મહેર બાયદ હમી બર જહાન
ચુન બાયદ ખરામીદ બા હમરહાન ?
યકી દાર્દરેહ આમદેહ ચમ્બરી,
ફરાવાન દરીન દાર્દરેહ દાવરી :
ન હર પાદશાહો ન હર બદેદરા
શનાસદ ન નાદાન ન દાનંદેહગ.
જહાન સરચુઝ્દતરત અઝ હર કસી,
ચુનીન ચુનેચુન બાઝી આરદ બસી.

આ બુલંદ આસમાનની એવી જ રીત છે કે એક હાથમાં કોલાહ (ટાપી) અને બીજા હાથમાં કમંદ (લાબો ફાંસી) પકડે છે. જ્યારે કોઈ કોલાહ પહેરીને ખુશાલ બેઠો હોય ત્યારે આસમાન તેને તેના રથાન ઉપરથી પોતાની વાંકો કમંદથી નીચે તોડી પાડે છે. જ્યારે આપણા સાથીઓ સંગાથે આપણને અહીંથી ચાલી નીકળવાનું છે ત્યારે આવી આ દુનિયા ઉપર આપણને મહોબત તે કયાથી રહે ? આ ફરતુ આસમાન એક ચક્ર મિસાલ છે અને એ ચક્રમાં બેશુમાર ખટપટો ભરેલી છે. આ આસમાન બાદશાહ કે બંદા, નાદાન કે દાનાવ કોઈને પિછાનતું નથી (પરંતુ સૌનો નાશ કરે છે). આ જહાન હર એકની પાસેથી પસાર થઈ જાય છે અને આવી તો અનેક ચાલબાજીઓ તે બતાવી ચકે છે. (ફિરદૌસી)

*

હરાન કસ કે દારદ રાયો ખિરદ,
બેદાનંદ કે ઈન નીકા બદ ભુગઝરદ;
હમે રક્તની ધમો મોતી સેપજ,
ચરા બાયદ ઈન દોઈ અન્દહો રજ ?

નમાન્દેહ કસી ખુદ જગીતી દરાઝ
 કે નામદે જરફતન મર ઉરા નિયાઝ,
 બદાનગેહ કે ખમ ગીરદત યાલો ખુસ્ત,
 બજુઝ બાદ ચીઝી નદારી બ ખુસ્ત.
 ગિરાની દર આયદ તુરા દર દો ગૂશ,
 ન તન માનદત જર યકી સાન ન દૂશ.
 ન બીની બચ્શમો ન પૂઈ બપાઈ,
 બ ગુઈ બમાગે બુવંદ—અય ખુદાઈ!
 મરા પીશે ખુદ જર બજુદી ન દીર,
 કે ગસ્તમ મન બઝ બાકે તારીક સીર.

જેઓ અકબ હોશિયારી ધરાવે છે તેઓ જાણે છે કે બલા અને બૂડા સૌ કાર્ષ અદ્વિતી ચાલતા ચાલ છે. આપણને સર્વને જ અદ્વિતી ચાલી નીકળવું છે અને આ દુનિયા પણ ત્રણ પાચ દિવસની જ છે, ત્યારે આટલા દુઃખ, ગમ અને ચિંતાની શી જરૂર છે? આ દુનિયામાં લાખી જિંદગી ગુળરનાર કાર્ષ એવો માણસ નથી કે જે હવે અદ્વિતી ચાલતી પકડવાની ખાહેશ નહિ ધરાવતો હોય. જ્યારે તારી જરદન અને પીઠ (બુદાપાથી) વાકી વગી જશે ત્યારે માત્ર પવન સિવાય તારી મૂઝીમાં કશું રહેશે નહિ. તારા બન્ને કાનો બારે (બહેરા) થઈ જશે, અને તારા બદનનું કે હોશિયારીનું કાર્ષ ઠેકાણું રહેશે નહિ તારાથી નહિ આખે જોવાશે કે પગે દોડાશે, પણ તું બાગે બુલદથી બોલશે કે—“યા ખુદા! વધુ વિશ્વ બ ન કરતા હવે મને તારી હજુરમાં જલદથી બોલાવો લે, કેમકે હું આ અધારી ખાકી જહાનથી ધરાઈ ગયો છું.” (ફિરદૌસી)

*

એ લુઈ હમી ઝીન સરાએ સિપજ,
 કે આધાઝ મજરતો ફરજમ રજ?
 બરીઝી બખાક અર હમે આદની,
 અગર દીનપરરતી, ગર અદરીમની.
 તુ તા ઝિન્દેઈ, સૂએ નીકી ગિરાઈ,
 મગર કામ યાખી બદીગર સરાઈ.

આ ત્રણ પાચ દિવસની દુનિયા, જે ચક્રઆતમાં ગંજ અને આખેરીમાં રંજ બતાવે છે, તેની પાસેથી તું શી આશા રાખે છે? તું લોખંડનો

ખતેલો (પહેલવાન) હોય, દીનદાર ધર્મી હોય યા ચયતાનની જૂંડી ચાલતો હોય તોપણ તું (મરણ પામીને) ખાકમા પડશે. તું ત્યાંસુધી જીવતો છે ત્યાંસુધી નેકી તરફ વલણ રાખ કે જ્યોતી બીજી દુનિયામાં તારી ઉમેદો પાર પડે.

•

એ ખાલદ હમો જિંદગાની દરાઝ,
કે ગીતી નખાલદ કુશાદનત રાઝ ?
હમી પરવરાનદત બા ચહદો નૂચ,
જુઝ આવાઝે નમૈત નવારદ બગૂશ
યકાયક ચુચુઈ કે ચુસતઈ મહેર,
નખાલદ નમુદન બ બદ નીઝ ચહેર,
હમે શાદ બાશી ઓ શાદી બદુઈ,
હમે રાઝે દિલ નરકુશાઈ બદુઈ,
યકી નધઝ બાઝી બીરન આવરદ,
બદિલત અદર અઝ દર્દ ખૂન આવરદ
ચુનીનસ્ત ગીહાને નાપાએદાર,
તુ દર વય મજુઝ તોખમે નીકી મકાર.
દિલમ સીર શુદ ઝીન સરાએ મિપજ,
ખુનાયા મરા મૂદ બરહાન ઝ રંજ

આટલી લાંબી જિંદગી શા માટે જોઈએ ? કેમકે આ દુનિયા કાઈ તારા બેદોનો ઉકેલ કંવા માગતી નથી આ દુનિયા મધ અને મીઠાશથી તારી પરવરશ કરશે, અને નરમ અવાજ સિવાય બીજી કાઈ તારા કાન ઉપર નાખશે નહિ જ્યારે તું કહેશે કે-હવે તો એકાએક આ દુનિયા પ્રેમ પાથરવા માગે છે અને ખૂરાશમાં પોતાનો ચહેરો બતાવવા માગતી જ નથી (યાને તારી સાથે હમેશ કલાર્થ જ કરે છે), જ્યારે તું તદ્દન ખુશીમાં હોય, જ્યારે દુનિયા સાથે પણ તને દસીખુશીની જ નિસગત હોય, અને જ્યારે દુનિયા આગળ તારા દિનના બેદો તું ખોલતો હોય, ત્યારે એકદમ આ દુનિયા એક સફાઈબરી બાજી પેશ કરે છે કે જ્યોતી તારા દિનમાં દર્દ થઈને લોહી વહે છે. આ નાપાયદાર દુનિયા એવી જ છે, માટે તું એમાં નેકીના બીજ સિવાય બીજી કશું રોપતો ના. આ ત્રણ પાંચ દિવસની દુનિયાથી હવે મારું દિન ધરાઈ મરુ છે. ઓ ખુદા ! મને આ

(ફિરદૌસી)

હમી અદ્દ ગોક્તમ ખર આરમ ખકામ,
 દરીધા, કે બેગિરિફત રાહે નફસ;
 દરીધા, કે ખર ખાને અલવાને ઉમ્ર
 હમી ખુરદેહ ખૂદમ કે ગોક્તદ ખસ

મે વિચાર્યું કે થોડોક વખત મારી ઉમેદો પાર પાડવામાં હું
 ગુમરીશ, પણ અફસોસ કે તેટલામાં તો મારો દમ જ રૂંધાઈ ગયો.
 જિંદગીની તરેહ કિસમની નયામતોના ખુમચામાથી મે જમવા માંડ્યું,
 મગર અફસોસ, તેટલામાં તો પુકાર બીધો કે—“ખસ કર ” (સાદી)

*

તુરા યક તુકતેએ સરખરતે શુયમ,
 અગર દસે હયાત અઝ મન ખગીરી,
 ખમીરી ગર ખતન જાની નદારી,
 વગર જાની ખતન દારી નમીરી

અગર તું મારી પાસેથી જિંદગીનો બોધ લેવા માગતો હોય તો હું
 તને એક ગૂઢ વચન કહી સલાજાવું જો તારા તનમાં તું જાન (જામત
 ઈશ્વરી અશ) ધરાવતો નહિ હશે તો તુ મરણ પામીશ, મગર જો તે જાન
 (જામત ઈશ્વરી અશ) તારા તનમાં હશે તો તું મોતને પાત્ર કદી
 થનાર નથી (ઇકબાલ)

*

સરીરે કયકોનાદ અકલોલે જમ ખાક,
 કલોસા એ છુતસ્તાન એ હરમ ખાક,
 વ લેકિન મન નદાનમ ગૌહરમ ચોસ્ત,
 નિગાહમ ખરતર અઝ ગરફુન, તનમ ખાક

કયકોનાદનું તખ્ત અને જમશીદનું તાજ બન્ને ખાકમાં મળી ગયાં.
 ખિસ્તી દેવળ, હિંદુ દેવમંદિર અને મુસ્લમાની મસ્જિદ, એ પણ (એક
 દિવસ) ખાક બગબગ થશે પરંતુ મારું સત્ત્વ શું છે તે જ હું સમજતો
 નથી મારું તન ખાક બરામર છે, મગર મારી નજર તો આસમાનથી
 પણ પાર જઈ ચકે છે (પાને શરીર ફાંતી છે મગર આત્મા ખુદાઈ છે.)
 (ઇકબાલ)

*

દિલ્લત મી હરઝદ અઝ અંદીશેએ મર્ગ,
 ઝ ખીમચ ઝઈ માનન્દે ઝરીરી;

અખુદ બાઝ આ, ખુદી રા પુખ્તેતર ઓર,
અગર ઓરી, પસ અઝ મુરદન નમીરી.

મોતના બચથી તારું દિલ ધૂન્ને છે; મરણની ખીકથી મળે કમળો
થયો હાથ એમ તું પીળો પડી ગયો છે. તું બીદાર થા અને તારી જાતનો
પૂરેપૂરો વિકાસ કર; તેમ જો તું કરી શક્યો તો મોત આવવા છતાં પણ
તું મરીય નહિ. (છંકબાસ)

*

જ્વદાને મા કે પાયાની ન દારદ
ચુન માહી દર યમે એયામ ધર્ક અસ્ત.
યકી બર દિલ નઝર વા કુન કે ખીની
યમે એયામ દરયકે જામ ધર્ક અસ્ત.

આ દુનિયા, કે જોતો કિનારો જ નથી, તે કાળના સમુદ્રમાં એક
માછલાની મિસાલ ગર્ક થઈ ગઈ છે: મગર તારા દિલમાં જો તું એક
ધડી બર નઝર કરે તો તને જજારો કે ખુદ આ કાળનો સમુદ્ર પણ
(ખુદાની જ્વેદાન) જામ (પ્યાલા)માં ગર્ક થઈ ગયો છે. (છંકબાસ)

*

સિફદર રક્ત ઓ શમશોર ઓ અલમ રક્ત,
ખિરાજે ચહેર ઓ મંજે કાન ઓ યમ રક્ત,
ઉમમ રા અઝ ચદાન પાવન્દે તર દાન,
નમી ખીની કે ધરાન માન્દ ઓ જમ રક્ત ?

સિફદર ગયો અને સાથે તેની શમશોર અને ફરજ નિશાન પણ
ગયા: ચહેરામાંથી જે ખંડણી તે ઉધરાવતો અને ખાણ અને દરિયામાંથી
જે મંજ તે મેળવતો તે પણ ગાયબ થઈ ગયા. બાદચાહો કરતા રાજાને
તું વધુ કાયમ સમજ: શું તું નથી જોતો કે જમશોર મરણ પામ્યો છે
છતાં ધરાન તો હયાત છે ? (છંકબાસ)

*

શખી ઝાર નાહીદ અજે બહાર,
કે ઇન ઝિન્દગી ગિરયેએ પવહમ અસ્ત:
દરખશીદ બર્કે સુલુકસયર ઓ ગોફત
ખતા કહેઈ, ખન્દેએ ચકદમ અસ્ત.
ન દાનમ બ શુલશન કે શુર્દ ઇન્દ ખબર,
સખુનદા મયાને શુલ ઓ શમનમ અસ્ત.

એક રાતે વસંત ઝડપું વાળે જાર જાર રહીને (વરસાદના રૂપમાં વરસીને) કહેવા લાગ્યું કે આ નિંદગી તો એક હમેશનું રુદન (આંસુનો વરસાદ) છે; તેટલા ઝડપથી પસાર થઈ જતી એક વિજળી ચમકી ભીડી અને ખોલી—નહિ, નહિ; તારી બૂલ છે, નિંદગી તો ધડીબરના દાસ્યનો એક ચમકાર છે. કાણ જાણે આ સંવાદની ખગર સુતચનમાં કાણ લઈ ગયું, કેમકે ત્યાં પણ ઝાકળ અને ફૂલ વચ્ચે આવી જ ગુફતેશ ચાવી રહી હતી: (યાને ઝાકળના બિંદુઓ પણ આંસુના વરસાદ સમાન વરસે છે, ત્યારે ફૂલની નિંદગી વીજળીની જ દયાતી માફક ધ્વણિક પણ ખુશનુમા છે)

(ધકબાદ)

*

બહેસ્ત છુટી ગીતી અઝ રમ ઓ ખૂ,
અગર મર્ગ ઓ પીરી નજુદી દર
ઝમા તા હમે મર્ગે ચકદમ રેહ અસ્ત,
અગર રેહ દરાઝ અસ્ત અગર કુતેહ અસ્ત
તને મા યહી ખાને દાન શુરેનાક,
કે રીઝાન શવદ અંદક અંદક બ ખાક,
ચુન દીવાર ફરસુદેહ શુદ સરગસર,
મિનાગાહ રૂઝી દર આયદ બસર.
મબહીદ દિત દર સરાએ સેપજ,
કે અંબમ મર્ગસ્ત ઓ આલાઝ રજ;
ઝ દાનેચ ખેહ અદર જહાન હીચ નીસ્ત,
તને મુદ્દે ઓ જાને નાદાન ચકીસ્ત,
શુવદ મુદ્દે આન કસ કે નાદાન ખુવદ,
કે ખીદાનેશી મુરદને જાન શુવદ
ઝ મર્ગ ઓ ઝ પીરી બ ઈનસાફ તર
ન હીદમ દર દહેર ચક દાદગર
કે ઈન હર દો મર શાહરા તા ગદા
ન કદન્દ અઝ રાહે આઈન જુદા
અજલ આફતાબસ્ત ઓ મા ચમનમીમ,
ચુન ઉ ખર દમદ મા ચુસરતે દમીમ.
ઝમા તા બદુ ચક દમી ખીચ નીસ્ત,
રજે જાને કસ રસ્તે ઝીન નીચ નીસ્ત

બીન દમ વગર ચંદ બાચદ દરાઝ,
 મે સાદી તવાન તુખત, અવ દિલનવાઝ !
 મે જુદે ઈન ગદીવર દરઈન દસ્ત ચુદ,
 બચક દસ્ત કિશન ઓ બદીગર દુરદ.

જો આ ખુશનુમા દુનિયામાં મોત અને જુદાપો નહોત તો તે બહેસ્ત સમાન સાગત. આપણી દયાતીથી તે મોતની બંદી સુધી માત્ર એક દમનો જ રસ્તો છે, પછી તે રસ્તો લાંબો હોય या ટૂંકો. આપણું ચરીર એક ઢિલ્લંગ ધર સમાન છે, જે થોડું થોડું કરીને ખાકમાં સમાઈ જાય છે. જ્યારે એ ધરની ભોંત સરખસર ખવાઈ જાય છે ત્યારે એક દિવસ એ ઇમારત જમીનદોસ્ત થાય છે, આ ત્રણ પાંચ દિવસનો દુનિયા, કે જેની અરુઆત રંજીતી અને આખરી મોતથી થાય છે, તેની ઉપર તું દિલ ના બાધ. આ જહાનમાં ડહાપણ કરતાં વધારે સારું બીજું કંઈ નથી; મૂએલું ચરીર અને નાદાનનો જાન બન્ને સરખાં છે. જે નાદાન છે તેને તું મરેલા સમજ, કેમકે ડહાપણ વિનાની દાલત તે જાનના મરણ સમાન છે. મોત અને જુદાપા કરતાં વધુ ઈન્સાફી આ દુનિયામાં બીજો કાઈ દાદગર નથી, કેમકે આ બન્ને રિવાજ અમારો સાદ અને ફકીર વચ્ચે કાંઈ પણ ફરક કરતાં નથી (યાને સધળા જુદાપા અને મોતને પાત્ર છે) અજલ (મોત) આફતાખ (સૂઈ) સમાન છે અને આપણે દેવનાં બિંદુ જેવા છીએ; જ્યારે સૂઈ તપે છે ત્યારે આપણો દમ તૂટી (નીકળી) જાય છે. ઈન્સાન અને મોત વચ્ચે એક દમ કરતાં કાંઈ વધુ નથી; માણુમના જાનની નસ મોતના નસતરથી બચી ચકતી નથી. અવ દિલગર ! આપણી જિંદગી એક દમની હોય या થોડા વધારે દમ ખેંચરાના હોય, તોપણ એટલી વારમાં આપણે શી ખુશાલી દાસલ કરવાનાં હતા ? આ જંગલમાં આ બિહુકે શો ફાવદો મેળવ્યો કે જ્યારે તેણે એક હાથે બીજા વાળ્યાં અને બીજો હાથે કાપણી કરી ?

(અદીબ પીશાવરી)

*

યકી ગુલ દરીન નધઝ ગુલઝાર નીસ્ત,
 કે ચીનદેરા જાન દુસદ ખાર નીસ્ત.
 મનેદ દિલ જર આવાએ નર્મે જહાન;
 જહાનરા સુન ગોક્તાર કિરદાર નીસ્ત.
 મચવ ધરદ બંર એદદ ઓ જિનદારે વય,
 કે નઝદીકે વય એદદ ઓ જિનદાર નીસ્ત.

(દુનિયાના) આ દિલચરખ બગીચામાં એવો એક પશુ ગુલાબ નથી કે જેને વીણતાં વીણનારને સો ખસો કાંટા ન ભોક્ષ્યા હોય. આ જહાનના નંદ્ર આવાજ ઉપર તુ દિલ ન રાખ, કેમકે દુનિયાનાં કાર્યો દુનિયાના શખ્દોથી જુદાં જ પ્રકારનાં છે. આ દુનિયાનાં વચન અને રક્ષણથી છેતરાતો ના, કેમકે નથી દુનિયા વચન પાળતી કે નથી ખરું રક્ષણ આપતી.

(અદીબ પીશાવરી)

*

ઉંચે ઈનસાન દર ઝમાને ચદ સાલી બીચ નીસ્ત,
સાલહાએ ઉત્રહા હમ જુઝ ખયાતી બીચ નીસ્ત.
વૃકતે માઝી અઝ કફ્ ઝો આયન્દેહ ના પયદા જુવદ;
પસ બરાએ મદે આફેલ ધયરે હાલી બીચ નીસ્ત.
ખાલે હિન્દુ, ચરમે જાદુ, મારે ગીસુ, માહર,
સુન નમી પાયદ બદીનસાન ખત ઝો ખાલી બીચ નીસ્ત.
હર જમીલે ચંદ ગાહી નાઝ દારદ બર જમાલ,
બઅદ ચદી પીરે ઝાલે બોજમાલી બીચ નીસ્ત.

આ જમાનામાં ઈનસાનની ઉમૂર થોડીક સાલ કરતાં વધુ નથી; તેની ઉમરનાં વર્ષો પણ એક ખ્યાલ (ધડીકમાં પસાર ચર્ષ જતી વસ્તુ) કરતાં કાંઈ વધુ નથી. ભૂતકાળ તો હાથથી ગયો અને ભવિષ્યકાળ તો હાલ તુરત દેખાતો નથી, ત્યારે કાલા માણસને માટે તો વર્તમાન કાળ કરતાં બોળું વધારે (અગત્યનું) કાંઈ નથી. (માથકના ચહેરા ઉપરનો) કાળો તલ, તેની જાદુ ફેંકતી આંખો, તેના સાપ જેવાં મરોહદાર ઝુલ્ફાં અને તેનું ચંદ્રમા જેવું મુખકું એ જ હાલતમાં લાખો સમય રહી શકતાં ન હોવાથી માત્ર એક તલ (નિજીવે વસ્તુ) કરતાં તેમના વધુ કાંઈ નથી હરેક ખુશ ચહેરાની નાઝનીન થોડોક વખત તો પોતાની ખૂબસૂરતી ઉપર મગરૂર રહે છે; પણ તે દૃક સમય ખતમ થવા બાદ એક કદરૂપી બૂઢિયાથી વધુ તેમાં કાંઈ રહેતું નથી.

(અખગર)

*

અઝ બાદેએ ધર અલા મસ્ત તા બ કય ?
વ અંદર ફિરાશે બીખમરી ખુશ્તે તા બ ચદ ?
બીદાર ગર્હ, ઝો મીનિગર અવઝાએ રક્તગાન,
ફુચ્યાર આચ, ઝોગીર હમ અઝ રૂઝગાર પંદ,

બિહનવ બગૂરો હૃદ્ય કે અઝ પેન ઇન નિદા

પવરસને મી રમદ કે દિલ અંદર જલ્દાન મબદ

અરે ! મનફરીનો સગમ નોલ કરી ક્યામુધી મસ્ત રહેતુ છે ?
બેખબરીના વિસ્તારમાં, ક્યામુધી ઊધતુ છે ? બેદાગ યા, અને મગ્નારોની
હાલત તપાસ : હોશિયાર યા, અને ઝમાનામાંથી કાઢ નસીબન મેગર નો !
ગેન તરફથી દમેયાં પુકાગ આવે છે તે તું કદાપણના કાનથી સામગ કે
—આ દુનિયા ઉપર તું દિલ બાંધતો ના. (નાસેહ)

*

બધુમતાન અઝ નિશાતે નવં નિહાલાન

મરા ઓહદે રખામ આમદ બ ખાતિર

ઝ હીદારે ગુન ઓ ફરયાદે શુલ્લુલ

દિકાવતદા મુન ખામ આમદ બ ખાતિર

તઅનુકદાએ દિલ દર દર દવાઈ

વકાયક ખીદિન્નમ આમદ બ ખાતિર

નિશાત આમીઝ ઓહદે કામગની

બ માનન્દે સરાખ આમદ બ ખાતિર

મલાલ અમીઝ મહેનતદાએ દૌરાન

ઝદગ સુ ખીદિસામ આમદ બ ખાતિર

દમે નાકામયાખીદાએ ઐયામ

કુઝુન અઝ કામયામ આમદ બ ખાતિર

બકિએ ખીયતન બદીરો કદમ

દયાગી રૂએ આમ આમદ બ ખાતિર

બદિલ ગોફતમ બદાર ઓ બાવ ઓ શુસ્તાન

અરા ઇનમાન ખરામ આમદ બ ખાતિર ?

બ પાએ દર ગુલો ખારી નિશાન દાદ,

સવાવમ રા જવાબ આમદ બ ખાતિર

અજોખાઅ. અર્થ નહ. ઊમતા. યોગ્યાએ. જોતાં. ખુશ્હાલી, ખારી.

જવાનીનો વખત મને યાદ આવ્યો. શુલાખનાં હીદાર જોતા અને શુલ્લુલતરું
ફરિયાદરૂપી ગાયન સાલગતા મારી ગઇ ગુજરી દડીકતો મને સ્વપ્ન સમાન
યાદ આવી ગઇ મારા દિલે મહોખતથી જ દોસ્તીઓ બાંધી હતી તે
એકાએક મને બહુ ખુદ્દતી યાદ આવી ગઇ મારા ખુશ્હાલોમયો મુરાદો
બર લાવવાનો વખત એક મુઝગળ મમાન મને યાદ આવી ગયો તે

અરસામાં મેં જે બેઠિસાગ મુંઝવણભરી રજ અને મહેનત ખેતી હતી તે સવળી તરફથી મને યાદ આવી મધ્ય મારી સફળતાઓ કરતાં વધુ મારી નિષ્ફળતાઓ મને યાદ આવી મેં- મારી જિંદગી વિશે અહેસાસ કર્યો ત્યારે પાણી ઉપરનો એક પરપોટો મને યાદ આવ્યો મારી જિંદગીના સરજની રોશની ચદ્માના (ઝાંખા) તેજ મમાન મને યાદ આવવા લાગી. મેં મનથી પૂછ્યું કે—વર્ષિત ઋતુ અને ગામળગીયા કેમ આ પ્રમાણે ખરાબેલાલ યાદ આવે છે પછી જારે મેં જોયું કે દરેક ગુલાબની નીચે કાંટાનું નિશાન છે, ત્યારે તુરત મારા સવાલનો જવાબ મને યાદ આવી ગયો (યાને ગુલાબ નીચે કાંટા છે તેમ સુખ નીચે દુઃખ અને જિંદગી નીચે મોત છે.)

(યાદિયા)

*

ગુણ જમન દાર તો ગુપ્ત ધન નમ્ર પદ,
ખાલી અગર ઈમની, દિલ જળદાન બર મળદ
તિલ જ નુકલ ઓ નખાત મી ફરીબદ, ઓ ચર્ખ,
મી દેહદત નુકલ ઓ મય તો કુનદત રીશખદ,
દર ગુઝરે આખે સૈલ ખાને ઝ ગિલ કસ નમાખત,
બર સરે રૂદી ઝ નય મુલ નજનદ હુશમદ.
અરસેએ મોતી 'બતખબ નીસ્ત બલુઝ શુરેઝાર,
કીસ્ત કે દર શુરેખાક દાને જળખખત ફગદ
મીવેએ બાપે વુલુદ નીસ્ત બલુઝ દર્દ ઓ દાખ,
કસ ન શનીદમ ઝ બીદ મીવેએ શાદાબ કદ.

કાત ધરીને સાંભળ કે હું તને એક સરસ નસીહત આપું, તું સલામતી ચાહતો હોય તો આ જલ્દાન' ઉપર દિલ બાંધતો ના બાળકોને મીઠાઈ અને સાકરથી છેતવવામાં આવે છે તેમ આ આસમાન તને મીઠાઈ અને શરબ આપી તારી મરકરી કરે છે રેલનાં પાણી ચઢવાના રસ્તામાં કાઈ માટીનું ઘર બાંધતું નથી, કાઈ ગાલો માણસ નદીનો ઉપર નેતરનો પુલ બોલો કરતો નથી. આ દુનિયાનો વિસ્તાર તેની ખરી ખાસિયત પ્રમાણે એક નિમકદાર વેરાન જમીન' સિવાય બીજું કાંઈ નથી એવો (મૂખ) કાણ છે કે જેણે આવી નિમકવાળી જમિન શોખથી દાણો વાગ્યો હોય ? દુનવરી હસ્તીના બાગનો મેવો તે દુખ અને દર્દ સિવાય બીજો નથી કાંઈ એવો માણસ મેં સાંભળ્યો નથી કે, જેણે ખરૂંના ઝાડ ઉપરથી તાળું ફેળો તોડ્યા હોય

(એરગ)

ત શાવદ, ખામે જાનરા મગે મોક્ષિતન,
 બહુવ્રતમત નુરે દસ્તીરા નિદુક્ષિતન :
 કે જાને અલવી, અય મદે ખિરદમદ,
 નમીરદ સુન ઝ તન બુગસરત પયવદ.
 હમાના ઝરેઈ અંદર જહાન નીસ્ત.
 કે દર વય જોહરે અલવી નહાન નીસ્ત,
 તન અઝ ખાકસ્ત એા ખાશદ મગજઅથ ખાક,
 મુકામે જાન સુવદ-ખરતર ઝ અફલાક

જીવ જીવમા પડે તેને મોત કહેવું, અથવા દસ્તોના નૂરને અધકારમાં
 છુપાવવું મઝાવાર નથી. અય હોશમદ ઈન્સાન! આ આલો દરજ્જાનો
 (ખુદાઈ) આત્મા આપણાં તન સાથેનો સંબંધ તૂટવા છતાં પણ મરનો
 નથી. ખચીત, આ જહાનમાં એવી એક પણ રજકણ નથી કે જેમાં તે
 ખુદાઈ અથ ગુપ્ત રહ્યો નહિ હોય. આ તન તો ખાકનું બન્યું છે અને
 ખાકમાં પાછું ફરશે, જ્યારે આત્મા તો આકાશી કરતાં પણ જીવો
 મરતબો મોગવે છે.

(હુસુક ઉઠ દોહા)

હુઝન એ અંદરૂરંત ફૂતે બદેગાન,
 ધમ. શવદ પારે ફરેહ જુવદગાન;
 અઝ એ મોજુદી બવદીશ, અય પિસર
 હર કરી દારદ ધમે ખીશ, અય પિસર;
 કદ ઈઝદ મર તુરા અઝ નીસ્ત દસ્ત,
 અઝ ખરાએ આનકે બાશી દક પરસ્ત,
 તા તુ બાશી, ખુદેએ મઅજુદ બાશ,
 બા હવા એ બા સખા એ જૂદ ગાશ

હાય અફસોસ અને ફિકર ચિંતા આ ખાકી બદાઓનો ખોરાક છે,
 જેઓ ખુદાલી શોધવા નીકળશે તેઓ સાથે પણ ગમગીની દોસ્તી સાધશે,
 અય એટા, તું શામાથી પયદા થયો તેનો અદેશો કર, તું જાણ કે દરેક
 માણસને પોતપોતાનો ગમ તો હોય જ ખુદા તને નિસ્તીમાથી દસ્તીમાં
 એટલા માટે લાવ્યો છે કે તુ દરદમ ખુદાપરસ્ત જિંદગી ગણે. જ્યાં
 સુધી તું જીવે ત્યાંસુધી તુ તે દાદારનો બોલો થઈ રહેજો, અને નમ્રતા,
 સખાવત અને પરાપકારમાં તારું જીવન પસાર કરજો.

(ફરીક ઉઠ દીન અત્તાર)

અનીદમ કે જમથીદે દરરૂખ સિરિસ્ત
 બ સરચરમેઈ . બર બમંગી નરિસ્ત .
 બહીન ચરમે ચુન ના બસી દમ ઝલ્લ,
 બરફતલ ચુન ચરમે બરદમ , ઝલ્લ :
 બિરફતલ બાલમ બ મલો બો બૂર
 વ લેકિન નધુરલ્લ બા ખુદ બ નૂર

મેં સાંભળ્યું છે કે એક વેળા નેક ખસલત બાદલાદ જમથીદે
 એક પાણીના ડુરાગ આગળ એક પરચર ઉપર લખ્યું હતું કે—આ
 ચરમા (કુવારા) આજળ અમારા જેવા તો કંઈએક આસ લઈ ચલા
 (જીરી મલા) છે, પરંતુ તેમની ચરમ (આંખો) ના પલકારમાં તેઓએ
 ચાલતી પકડી છે મુદ્દાનની અને એમ મહિયી તેઓએ દુનિયા જીતી, લેકિન
 પોતાની સાથે તેઓ કશું પણ પોરમાં લઈ જઈ ચકા નહિ (સાદી)

ચુનીન જોઈત ડોરીદઈ દર અજમ,
 બ કિમરા કે અવ વારિસે મુફકે જમ,
 અચર મુફકે બર જમ બમાન્દી બો તખ્ત,
 ટુરા ચુન ચુવરમર ચુદી તાજ બો તખ્ત ?
 અચર મળે કાફેન બદરત આરરી,
 ન માનલ, મચર આનચે ખખ્ખી, બરી

પરાનમાં એક દીવાના ચખ્ખે એક વેળા ખુસરો (બાદલાદ નીધીર
 વાન આદેલ) ને હતું કે—અવ જમથીદે સલતનુતના વોરસ ! અચર જો
 જમથીદની મવતનત કોયમ રહેવા, પામો હોત તો તેનાં તાજોતખ્ત
 આજે તારા હાથમાં આવી પડત જ કેમ ? જો તને માર્ગનો ગજ પણ
 હાસેલ થાય તોપણ તે રહેશે તો નહિ. જ મચર તેમાથી તુ જોટલું
 સખાવતમાં આપશે તેટલું જ તુ તારી સાથે લઈ જશે (સાદી)

દમી અજલકે મથવ ધાફેલ, દરીન રાલ

ચુન મીદાની કે આપલ મગે નાગાલ

આ (દુનિયાના) ગસ્તામાં સત્વ (પ્રભુ)થી એક ધડીબર પણ ગાફેલ
 રહેતો ના, કેમકે તું જાણે છે કે મેલત એકાએક આવી પહોચે છે

(નાસિર ખુસરો)

નાસિરે ખુસરો ન રાહી મી ગુઝસ્ત,
મરત ઓ લાઅકલ ન સુન મય ખારગાન
દીદ કબરસ્તાન ઓ મબરજ રૂમરૂ
ખામ ખર જદ મોફત કે અય નઝારમાન,
નઅમતે દુનિયા ઓ નઅમનખારદ ખીન
ઈનઅ નઅમત, ઈનઅ નઅમતખારગાન

એક વેળા નાસિર ખુસરો ગસ્તા ઉપરથી જતો હતો તે મસ્ત
અને હોશફરામોય હતો પરંતુ તારડિયા પેઠે તે મેઅકલ ન હતો
તેણે કબરસ્તાન અને ગુલશરૂ રૂમરૂ દીડાં અને પુકારી બ્રિડયો કે—અય
બેનારાઓ! દુનિયાની ન્યામત અને તે ન્યામત ખાનાગઓ (ખાઈને કબરમાં
પડેલા) તો જુઓ! આ તે ન્યામત અને આને ન્યામત ખાનારાઓ!
(નાસિર ખુસરો)

*

ઈન મતાએ જહાન સુન મુરદારીસ્ત
ફરગસાન ગિદે વય દઝાર દઝારઃ
ઈન વફીરા હમીન જનદ મિખનન
વઆન દિગર રા હમીન જનદ મિનકાર
આખેર ઉલ અમ્ર પરશુરીદે હમે,
વ અઝ હમે ખાઝ માન્દેદ ઈન મુરદાર

આ જહાનની માતૃમતા મહાં સમાન છે જેની આજુબાજુ હમરો
ગ્રીધ બેગા થયા છે, કોઈ એક મહાંને પળે મારે છે કોઈ ખીન મહાંને
ચાંચથી ફોલી ખાય છે આખરે મધગા ગ્રીધો જે પાંખ કપાવાથી લાઈવાજ
થાય છે અને તે સધગામાંથી જાડીના મહા (દમલાખધ) પાયા રહે છે
(હકીમ સનાઈ)

*

મહેતરાને જહાન હમે મુરદદ
મર્જેરા સર હમે ફર ફરદદ
ઝીરે ખાક અંદરન શુદદ આનાન
કે હમે ફુરકદા ખર આનરદદ
અઝ દઝારાન દઝાર નઅમત ઓ નીઝ
ન બ આખેર બજુઝ કફન શુરુદદ.

જુદ જાત નબમન આનને પૂછીદદ

તે જાનને દાદદ ર આનને ન પુછીદદ

આ જ્ઞાનમાં મહા પ્રકોટી સૌ મરજી પામ્યા છે, અને મોત જાતન તેમજે સર નમાનું છે જેઓએ નહતો જમાવ્યા હતા તેઓ જ પાકી નીને પાયા છે. જેઓ દાનપદ્ધતિ ન્યામન અને અચરત જોયવતા હતા તેઓ તેનાથી જાખરે એક કદા સિવાય ખીનું કશું સાથે લઈ લેવા નથી ખરેખરી ન્યામન તે તેઓએ જે પટેલું જોડ્યું, જે સખારતો કરી અને જે ખાધુપીધુ તેમાં સમાયેલી હતી (પૂજા જે પાકી થવા તેમાં નહિ).
(૩૬૬)

જિનાની ને દૂતાદ જો ને દરાજ
ન જ આખર જમુદ આપ જાત્રા
દમ જ અગર પુત્ર આદદ જુ
ઈન રમન રા અગરને હતા દરાજ
ખાદી અદર અના જો સિદા કી,
ખાદી અદર અમાન જ નબમત જો નાજ
ખાદી અગર અજ જ્ઞાન જ પગીર,
ખાદી અજ રજ જગીર તા જતરાજ—
ઈન હમે જાદ જો જુડે વુ ખામસ્ત
ખાજરા દુકમ નજ મગર જ મગજ
ઈન હમે રૂઝે મગર વકસાનદ,
નસનાસી ક વકદીમર યાને જાજ

જિંદગી દૂકા દોષ વા લાંબી તે શું આખરે મોતમાં ખતમ થતી નથી? આ જીવનદોરી તમે તેટલી લાંબી દોષ તો પણ હેવટે તો (અનેક દોરીઓથી ચૂકાયેલા) 'પદામાં જઈ મળે છે જોઈએ તો મુસીમત અને સખતોમાં જિંદગી ગુલર, જોઈએ તો તે સલામતી અને એકચારામમાં પસાર કર. તારુ મન આહે તો કુનિયામાંથી થોડો જ કસ કાદ અને પુલી પડે તો 'રજ સહેરથી તે રતરાજ સહેર સુધીનો દર દરાજ મુક જતી લે (અને મહાન સુલતાન ખતી જુ) —તે છતાં આ તારી સવળી ધામધૂમ સ્વપ્ન સમાન છે, અને સ્વપ્નની તેના આલકારિક અર્થ સિવાય કશી

૧ અને ૨. ૨૫ તે પથજગર ગ્રામ્યજન જન્મ સ્થળ મનાય છે હાલમાં તે જુના થયું છે અને તેની પાસે જ લોકોન સહેર પસારું છે વરાજ સહેર, જે એની

અગત્ય જ નથી. મોતને દિવસે આ સૌની કામત મરખી જે સમજવી, અને તે વખતે એક બીજા વચ્ચે (મોટા નાના વચ્ચે) તું કશો ફરક જોઈ શકીય નહિ.

(૩૬૬ી).

દીર બમાન્દમ દરીન સગએ કુદન મન,
તા કુદનમ કદ્દ સોદગતે દૃષ્ટો એ બેદમન.....
અય બખિદ બા જહાન મકુન સતુદ, એ દાદ,
કે ઉ બસિતાનદ જ તુ કવદ બ સુઝન.
જુસ્તમ મન સોદગતય વ લીકન અઝ આન કાર
સદ નદીદમ જુઝ આનકે સરેદ શુદમ તન.....
મસકને, તુ આલમીસ્ત રોશન એ બાકી,
નીસ્ત તુરા આલમે ફરવરદીન મસકન
અએ ખિરદ બર કુરુઝ દર દિલ એ નિશતાન
બા દિલે રોશન બસુએ આલમે રોશન

આ જૂનો મકાન (ફુનિયા) માં હું લામો વખત સુધી રહ્યો, અને દેહ અને બેદમન મહિનાઓ (ચિયાળા) ની સોદગતથી (યાને ધણા ચિયાળાઓ કાઢવાથી) હું જ જૂનો પુરાણો (ધરડો) મઠ ગયો. ... અય ચાણા અખ્સ! આ ફુનિયા સાથે આપ લે કરતો ના, કેમકે આ ફુનિયા તો સોય આપી તારી પાસેથી, પાવડો પડાવી લેતો મે જગતની સોખત સાધી મગર કશો જ ફાયદો મેળવ્યો નહિ, અને નફામાં મારુ શરીર જ પિસાઈ ગયું.....તારું ખરું મુકામ તે રોશન અને જલ્લેદાન આલમમાં છે, પણ આ ફરવરદીન મહિનાવાળી (ખુશનુમા દેખાતી વસંતઋતુ વાળી) ફુનિયા તારી ખરી જગ્યા નથી. તારા દિલમાં કદાપણની અત્તી સજગાવ, અને રોશન દિલ સાથે રોશન આલમ (મીનાઈ જહાન) માં દોડી પહોંચ. (નાંસિર ખુસરો).

કસ્તુરી માટે પ્રખ્યાત છે, તે છેક ચીનની સરહદ લપર છે. રવથી તરાજની મનઝલ, અતિ લાંબી કહેવાય.

૧. જરથોશ્ટ્રી લાકઓ બાણે છે તેમ. ફરંલી ગણત્રી પ્રમાણે દેહ અને બેદમન મહિનાઓ ચિયાળામાં આવે છે.

૨. ફરંલી ગણત્રી પ્રમાણે ફરવરદીન મહિનો વસંતઋતુમાં આવે છે.

અગર સદ સાલ માંની વર યકી રૂઝ,
બબાયદ રફત અઝ ધન કાખે દિલ અફરૂઝઃ
પસ આન બહેતર કે ખુદ રા ચાદ દારી,
દર આન શાદી ખુદ રા વાદ દારીઃ
બ વકતો ખુશદિલી સુન ચમ્મે પુર તાખ
દહાન પુર ખદે દારી ચશમ પુર આખ.

તું સો વર્ષ જીવે કે એક દિવસ જીવે તોપણ આ દિલચસ્પ મહેલ
(દુનિયા) માંથી તારે જવું તો પડશે જ. ત્યારે બહેતર છે કે તું ખુશાલીમાં
રહે, મગર તું ખુશાલીમાં ખુદાને વાદ કરતો રહે. મમે તેવા હસીખુશીના
આમામાં એક રોચન મિજબતી સમાન તારું મુખ હસતું મગર તારી
આંખો આંસુભરી રાખ. (સજમતી મીજબતીની ટાચને હસતાં મુખ સાથે
અને મીજબતી ટીપાં ને આંસુ સાથે સરખાવવામાં આવ્યા છે).

(નિઝામી ગંજવી)

*

અગર સદ ફૂદ બાયદ કંદ પુલાદ,
ઝલુન બાયદ બદરતે આદમી ઝાદઃ
ચે ચારેહ કાન બની આદમ ન દાનદ
બલુઝ મુરદન કઝુ ખીચારેહ માનદ?

અગર જો પોલાદના સો પર્વતો ખોદી કાઢવાના હોય તો આદમી
જાતને હાથે તે ખોદાઈને ખાક થશે. પણ એનો શો ઇલાજ કે તે જ માનવ-
જાત મરવા સિવાય ખીજું કંઈ જ જાણતી નથી, અને મરણથી તે
સાચાર બની ગય છે ?

(નિઝામી ગંજવી)

*

ગોફત સુન સુકરાત દર નઝમ ગોફતાદ,
ખૂદ શાગિર્દો બગોફત અય ગિસતાદ,
સુન કહેન સાઝીમ આ તન પાકત કુનીમ,
દર કુદામીન ગર્ષ દર પાકત કુનીમ ?
ગોફત અગર માખી તુ બાઝમ અય ધુલામ,
ફકેન કુન હરગ કે ખાલી વસસલામઃ
મન સુન ખુદ રા ઝિંદેહ દર ઉમે દરાઝ
પશ ન ખુદમ મુદેહ કય માખી તુ બાઝ ?

મન સુનાન રક્તમ કે દર વકતે ગુઝરે

પકે સરે નૂવમ નગૂદ અઝ ખુદ ખખર.

એમ કહેવાય છે કે જ્યારે સોફેટીસના મોતનો આખરી વખત આવી લાગ્યો ત્યારે તેના એક શાગિદો પૂછ્યું કે—અપ ઉસ્તાદ! જ્યારે તમારું કંઈ તૈયાર કરીશું અને તમારું એમ ધોઈને પાક કરીશું ત્યારે તમને કંઈ જગ્યામાં-દાટવા? સોફેટીસે જવાબ આપ્યો કે—અવ જવાન! અગર તું મને (મારી ખેરખરી જાતે પાકને, મારા આત્માને) રોધી ચકે તો જ્યાં તને મને ત્યાં મને (મારા ચરીરને) દહન કરજે કે વાન પૂરી થાય. પણ મારી આટલી લાખી ઉમરમાં જ્યારે હું પોતે જીવતાંજીવત મને (મારી અમર ખુદાઈ જાતને) રોધી ન ચકયો, તો માન મરણ પછી તું મને રી રીતે હાથ કરી ચકીય! હું એવી રીતે ગુઝર પામીશ કે મારા મરણ સમયે મારા વિરો મને એક વાળમાર પણ ખમર નહિ રહે.

(ફરીઉઠેલીન અત્તાર)

એ ફાઈદેઝ ઝિરિહ જ કુચાદે તીરે કઝા!

એ મનફેઅન ઝ સિપર જ નફઝે હુકમે કદર!

અગર ઝ આદન એ પુલાદ સૂરે દિસ્ત કુતી,

હવાસે સુન ખેરસદ ખૂદ અજલ ખૂનદ દર.

જ્યાં ફિરમતનું તીર છૂટ્યું ત્યાં બખતર પહેરવાથી શો ફાયદો? જ્યારે તેકદીરનો હુકમ નોકબો ત્યારે હાલ રાખવાથી શો લાભ? જો લોખંડ અને પોલાદથી તારા કિસ્તાની દીવાલ તુ મજબૂત કરે, તોપણ જ્યાં (તે માલિકનું) ફરમાન આવી પહોંચ્યું ત્યાં તુરત મોત તારું ખારણુ ઠોકતું આવી લાગશે.

(હાફેઝ)

ફલકે રાધયર અઝ ઈન ખુદ નીસ્ત કારી,

કે ચારી રા જુદા સાઝદ ઝ ચારી.

દોસ્તાને એકમેકથી જુદા પાડવાના કામ સિવાય આસમાનને ખીજું કશું કામ જ નથી.

(કાશિદી)

મરા બમગે અદ્દ જાંએ ચાદમાની નીસ્ત,

કે ઝિંદગાનીએ મા નીઝ જાવેદાની નીસ્ત.

દુસ્મનના મોતથી મને ખુશ થવાનું કશું કારણ નથી, કેમકે મારી પોતાની જિંદગી જાવેદાન સુધી પહોંચવાની નથી

(સાદી)

પાક અઝ અદમ આમદીમ, નાપાક શુદીમ,
આસુદેહ દર આમદીમ વ ધમનાક શુદીમ :
ખુદીમ અઝ આમે દીદેહ દર આતિશે દિલ,
દાદીમ બ બાદ ઉમ્ર વ દર ખાક શુદીમ

નીસ્તીમાથી તો પાક આવ્યા હતા પણ (આ દુનિયામાં રહેવાથી) અમે નાપાક થયા આસુદા આવ્યા હતા પણ (આ દુનિયામાં રહી) ગમગીન થયા. ઘડીમાં અમે આસુ સાધ્યા, ઘડીમાં (નિરાશાના) આતશથી અમારું દિલ બળી ગયું આખરે અમારો જાન હવામાં ઊડી ગયો અને અમે ખાક નીચે જઈ રહ્યા (આ રીતે જગતના ચાર તરવો-પાણી, આતશ, હવા અને ખાક-નો અમે લાભ લીધો !)

(ઓમર જેયામ)

રસદ અઝ કમાને પિનહાન સમ ઓ રૂઝ તીરે પરરાન,
ખિસ્તાર જાને શીરીન, એ કુની? સિપર ન દારી

રાત દિન એકે છૂપી કમાનમાથી ઊડતું તીર આવી પહોંચે છે, માટે તારો પ્યારો જાન તું અર્પણ કરી દે તું થું કરી શકે? તારી પાસે દાલ તો નથી

(દીવાને શમ્સે તખરીઝ)

સઆદીયા મહે નીકનામ નમીરદ હરગિઝ,
મુદેહ આનસ્ત કે નામશ બનીકુર્ષ ન ખરદ

હે સાદી એક નેકનામવાળો માણસ કદી મરતો નથી મૃત્યો છે તો તે કે જેનું નામ કોઈ નેકી સાથે જોડતું નથી

(કાશિદ્દી)

પીશ અઝ મન ઓ તુ લયલ ઓ નદારી શુદે અસ્ત,
મરદેહ , ફલક ઝ બહેરે કારી શુદે અસ્ત,

જિનદાર કદમ બાંકે આદિસ્તે નેદી,
કેઆન મદુર્મકે ચરમે નિઝારી શુદે અસ્ત.

તારા અને મારા પહેલાં અનેક રાત્રિઓ અને દિવસો પસાર થઈ ચૂક્યાં છે, પણ આ ફરતું આસમાન તો પોતાના કામ પર મંડ્યું જ રહ્યું છે. તું સાવચેત રેલી ધરતી ઉપર, તારું કદમ આદિસ્તા મૂકજે, નહિ તો (તેમાં દંડન થયેલી), કોઈ સુંદરીનો આખની કાકી ઉપર તારો પગ પડી જશે. (ઓમર ખિયામ)

*

લુમ્હે દુનિયા ઝા કુદન તાં બ નવ

સુન ગુઝરદે અસ્ત નવરઝદ બ જવ :

મુમલિકતી બહેતર અઝઘન સાઝ કુન,

ખુશતર અઝ ધન હુજરે દરી બાઝ કુન.

આ તમામ દુનિયા, તેની જૂની અને નવી વસ્તુઓ સાથે, પસાર થઈ જવાની હોવાથી, તેની કીમત એક જવના દાણાબાર પણ નથી. માટે એના કરતાં બેહતર કોઈ મુલક માટે તૈયારી કર, અને આ જોરમાં કરતાં વધુ ખુશાલી ભરી જગ્યાનું બારણું ખોલ.

(કાશિદી).

*

યકચદ બકુદકા બ ઉસતાદ શુદીમ,

યકચદ બ ઉસતાદીએ ખુદ શાંદ શુદીમ :

પાંયાને સુખન ચનવ કે મારા એ રસીદ—

અઝ ખાકબર આમદીમ એ બરબાદ શુદીમ.

અંચપણમાં થોડીકવાર અમે ઉસ્તાદ પાસે શીખવાં જતા, અને થોડીક વાર અમે જ ઉસ્તાદ બની (ખીનખોને શીખવી) ખુશ ખુશ થઈ ગયાં. પણ આ (સલ્લી સુખનપરવરી) ને છેવટે અમારા શા દાલ થયા તે તું સાંભળ—અમે ખાકમાંથી આવ્યા અને હવામાં પીગળી બરબાદ થયા.

(ઓમર ખિયામ)

*

બમીર અવ દુસ્ત ગર ખાદો રેલાઈ,

કે ખીમુદન ન, યાખી આશનાઈ.

અવ રશીક, તારે છુટકારો પામવો હોય તો તું મરી છૂટ, કારણ કે મર્યા સિવાય તને (ખુદા સાથેની) દોસ્તી પ્રાપ્ત થશે નહિ.

(કાશિફી)

હી કુએદગરી બદીદમ અંદેરે બોઝાર,
બરુ તાએહ ગિલી લકહ હમી ઝંદ નિસ્વાર;
વ આન ગિલ બઝયાનેદાત બ વય મી ગોફત
મન હમ ચુન તુ બુદેહ અમ, નીકુ દાર.

ગઈ ઠાલે ચગરમાં મે એક કુબાર જોયો, જે તાજ મટા ઉપર પુષ્કળ ફટકાઓ લગાવતો (અને ઘાટ ધડતો) : તે મટાડીએ તે મંજોગોમા પોતાની બોવામા કુબારને કહ્યું કે—મારી સાથે નમૂંથી કામ રાખ કેમકે હું પણ તારી માફક એક વખત મરુબ, હતી (પણ મરણ પામી, દફન થઈ, હવે મટો બની છું)

(આમર બેયામ)

દિલા ચે' બસ્તેએ ધન ખાકદોને બર ચુઝરાની ?
અઝ ધન હઝીરે ખીરુન પર કે મુથે' આલમે બનીઃ
તુ ચારે ખિલવતે નાઝી, મુકીમે પરદેએ રાઝી,
કરારગાહ ચે સાઝી દર ધન નશીમને ફાની ?

અવ દિલ, આ પસાર ચઈ જનાર ખાકી મકાન (દુનિયા) માં તુ શામાટે બધનમા પડ્યું છે ? તું તો મીતોઈ આલમનું પક્ષી છે, માટે આ ચોગાન છોડી તું બીડી જ તું એકાત પસદ કરનારો પ્યારો રશીક છે, તું બેદબારમના પરદામાં વસનારો રહોય છે, તુ આ ફાની માળામાં શામાટે તારું મુકામ બનાવે છે ?

(હીવાને શમસે તબરીજ)

કઝા દસ્તીસ્ત પજ અંગુસ્ત દોરદ,
ચુન ખાહદ અઝ કસી કામી બર આરદ,
દો બઝ ચસ્મથ નિહદ, દીગર કુ બર ગૂથ,
ચકી બર લબ નિહદ, ગુયદ કે ખામૂથ.

કઝા (કિસ્મત અથવા મોત) એક પાય આગળાંગા હોય સમાન છે. જ્યારે કોઈ માથુસ સાથે કઝાને કામ પડે છે ત્યારે જે આગળો તેની

આખો ઉપર, ખીજાં બે કાનો ઉપર, અને પાંચમું અગિયું તેના હોઠ ઉપર
મકાને કાઢા તેને કહે છે કે-ખામોશ રહે.

(એક કારકી શાએર)

જનાએ અમ ચુન બખીની મગુ ફિરાક, ફિરાક;

મરા વિસાલ ઓ મુલાકાત આન ઝમાન ગુલાદ,

મરા બગૂર સિપારી મગુ વિદા, વિદા,

કે ગૂર પરદેએ જમર્ધઅતે જિનાન બાંચદ.

જ્યારે તુ મારો જનાઓ જુએ ત્યારે 'રે જુદાઈ' રે જુદાઈની બાંગ
પાડતો નાજી કેમકે હું તો તે વખતે (મારા માંસેકની) મુલાકાત અને મેળાપની
મોજ ભોગવતો હોઈશ જ્યારે મને કનરમાં મૂકે ત્યારે "હેલી સલામ,
હેલી સલામ" નો પુકાર ન કરતો, કારણકે કનર એક એવો પરદો છે
કે જેનો પાછળ સ્વર્ગોનો સમુદાય સમાયેલો હોય છે

(દીવાને શમ્સે તબરીઝ)

ચેરા દિલ દર ધન કારવાનગાહ નિદીમ

કે યાગન બરફતદ ઓ મા બર રેદીમ?

પમ અઝ મા હમીન ગુલ દેહદ જમતાન,

નશીનદ બા પાદીગર દસ્તાન

જ્યારે દોરતો ચાલતા થયા હોય, અને આપણે ચોતે પજુ ચાલી
નીકળવાના રસ્તા ઉપર જ હોઈએ, ત્યારે આવા મુમાફરખાના (કુનિયા)
ઉપર આપણાથી દિલ શી રીતે સુકાય? આપણા (મોત) પછી નાજોમાં
હમેશ માફક ફૂલો ખીલશે અને (રામેતાં મુજબ) દોરતો પજુ એક બીજા
સાથે બેસી મોજ કરશે

(સાદી)

ચિદલ સાસે ઉઝે અઝીઝત યુઝસ્ત,

મિઝાને તુ અઝ હાસે તિફલી નગરત

હમે બા હના ઓ હવમ સાખ્તી,

દમી બા મસાલેદ ન પરદાખ્તી:

મકુન તકિયે બર ઉઝે નાપાયદાર

મનશ હમીન ના પાદીગર દસ્તાન

તારી અમૂલ્ય નિંદગીનાં આળાસ વર્ષ તો ગયાં તોપણ હજી તારો
 ઊકરવાદ, સ્વભાવ બદલાયો નહિ. આખું જીવન તેં ઠાલી બકાઈ અને
 હવસ પછવાડે પૂરું કર્યું, પરંતુ અગત્યનાં કામ પછવાડે તેં ઘડી પણ
 માળી નથી. આ નાપાયાદાર ઉમર-ઉપર તું વિશ્વાસ ન રાખ, અને આ
 જમાનાની ચાલબાજીથી તું નચિત ન રહે. (સાદી)

ઉમર ; બર્ફેસત ઝો આફતાબે તમૂઝ;

અંદકી માનદ, ઝો ખાળ ધરરેહ હનુઝ!

આપણી ઉમર બરફ સમાન છે અને ઉનાળાનો સૂર્ય પ્રકાશે છે;
 હવે તો બરફ (ઉમર) થોડો જ બાકી છે, તોપણ બાઈ સાહેબ, હજી તમે
 ક્યાંસુધી ઉતરાયા કરશો?

(સાદી)

ઉમે તું એ દૂસદ, વએ સીસદ, એ હઝાર;

અં ઇન કુહને સરા ખીફન બરદત નાયાર;

ગર બાદશાહી વગર ગદાએ બાઝાર,

ઈનુ હર દો બયક નિખ બુવદ આખિર કાર.

તારી ઉમર અસો કે ત્રણસો કે હજાર વર્ષની હોય તોપણ આ
 જૂના પુરાણા ધરમાંથી તેને લાચાર હાલતમાં બહાર કાઢવામાં આવશે. તું
 બાદશાહ હોય કે બજારમાં ફરતો ફકીર હોય તોપણ ઉંબટે (મોત આગળ)
 આ બન્નેની કીમત એક જ અંકાશે.

(ઓમર ખૈયામ)

ખિયાલ કુન દુનિયા કે હુદમે, નાયમ અસ્ત,

ખુફતે પિદારદ કે ઇન ખુદ કાયમ અસ્ત;

તા બર આયદ નાગહાન સુખહે અબલ,

વા રહદ અઝ ખુલમતે ઝન્ન ઝો દલ.

આ દુનિયા તો બિંધનારને આવતા સ્વપ્ન સમાન છે એમ તું ખ્યાલ
 કર, જો કે સૂનાર તો તેને એક કાયમની વસ્તુ માને છે; ઉંબટે એકા-
 એક અબલની (મોતની) સવાર પડે છે ત્યારે જ તે સૂનાર પોતાના ખોટા
 વિચારો અને ખામીઓના અંધકારથી છટો થાય છે.

(જલાલુદ્દીન રૂમી)

દુનિયા બ મુરાદ રાન્દે ગીર, આખિર ચે ?

વધન નામે એ હિત્ર ખાન્દે ગીર, આખિર ચે ?

ગીરમ કે બકામે, દિલ બમાની સદ સાલ,

સદ સાલ દીગર બમાન્દે ગીર, આખિર ચે ?

માની લે કે આ દુનિયા તારી મુરાદ પ્રમાણે ચાલી, તોપણ આખરે

શું ? એમ સમજ કે જિંદગીનો ચોપડો તમામ વંચાઈ ગયો, તોપણ હેવટે

શું ? કબૂલ કર્યું કે તારાં દિલની ખાહેશ પ્રમાણે તેં અહીં સો વર્ષ

કાઢ્યાં-અરે ધારી લીધું કે તેં બસો વર્ષ કાઢ્યાં, પણ આકેખત શું

આવશે ! (અલખત મોત સિવાય બીજી આખરી હોઈ શકે નહિ).

(ઓમર ખેયામ)

*

જહાનના નીસ્ત હસ્તી બુઝ મુજાઝી.

સરાસર હાલે ઉ લહવ અસ્ત ઓ બાઝી.

આ જહાનને હસ્તીજ નથી, અગર હોય તો તે, કંઈક અલંકારિક

અર્થમાં હોવી જોઈએ : આ દુનિયાની તમામ કારરવાઈ એક રમેતગમતના

ખેલ સમાન છે.

(માહુમુદ શબિસ્તરી)

*

તીરી કે અજલ કુશાદ સિપરહા હીય અસ્ત,

વ ધન મોહતશમ ઓસીય ઓ ઝરહા હીય અસ્ત :

અન્દાન કે બરુએ કારહા નિગરમ

નીકસ્ત કે નીકસ્ત, દીગરહા હીય અસ્ત.

જ્યાં અજલે તીર છોડ્યું ત્યાં ઢાલો નકામી છે, અને દરજ્જો અને

સોનુરૂપ તમામ ખેલપદ છે. હું જેમ જેમ દુનિયાના કારોખાર ઉપર નજર

નાખું છું તેમ તેમ માલુમ પડે છે કે નેકીજ સૌથી નેક (ઉત્તમ) છે અને

બાકીનું સર્વજી બિનજરૂરી છે.

(ઓમર ખેયામ)

*

નુ બાયદ શૂદ બ હસ્ત ઓ નીસ્ત ખુશનદ

દર ધન હસ્તી કે યાબદ નીસ્તી બૂદ ;

અચાનદ આખ ઓ બર આતિશ નિચાનદ,

બખબચદ ચીઝ વ આનગેદ વા સિતાનદ ;

દેહદ ગિસતાનદ ઓ આરી નદારદ,
બજુઝ દાદ ઓ સિતાદ કારી નદારદ

આ હરતી કે જે થોડી જ વારમાં નીસ્તીમાં ફેરવાઈ જશે તેમાં જીવવા કે મરવા માટે ખુશ થવું જોઈએ નહિ આ હરતી તો ધડીમાં પાણી પિવાડે છે અને ધડીમાં આતથ ઉપર જેસાડે છે, કાઈ વખતે કાઈ ચીજ આપણને બખ્શે છે અને તુરત પાછી લઈ લે છે એ આપવા લેવામાં એને નામોલી પણ લાગતી નથી, કેમકે આપલેના સોદા સિવાય એને (આ જિંદગીને) બીજું કામ જ નથી.

(કાશિદ્વી)

રક્તમ સુએ હઝીરે ઓ બગિરીસ્તમ બઝાર
અઝ દિગ્જે દસ્તાન કે અસીરે ફના શુદ્દઃ
“મશાન - કુમ્લ શુદ્દ ?” ચુન જોફતમ, હઝીરે દમ
દાદ અઝ સદા જવાબ કે “મશાન કુમ્લ શુદ્દ ?”

હું એકે હઝીરા (ચોગાન) તરફ ગયો, અને જે દોસ્તો મોતના કેદી બની મારાથી જુદા પડ્યા હતા તેઓ માટે હું ઝારઝાર રડ્યો. બઝારે મેં પૂછ્યું કે “તેઓ ક્યાં ગયા ?” ત્યારે હઝીરાએ પડધી પાડી જવાબ આપ્યો કે “તેઓ ક્યાં ગયા ?”

(અમીર ખુસરૂ)

અય આશકાન ! અય આશકાન ! હુગામે કૂચ અસ્ત અઝ જહાન !
દર ગૂશે જનમ મી રસદ તખ્તે રહલ અઝ આસમાન
નક સાગ્યાન બરખારતે, કતારહા આરાસ્તે
અઝ મા હલાલી ખાસ્તે, એ ખુશ્તેઈદ અય કારવાન ?
ઇન બાગહા અઝ પીશ ઓ પસ બાગે રહલ અસ્ત ઓ જરસ,
દર - લહઝેઈ નફસ ઓ નફસ સર મી કુનદ દર લા મકાન

અય આશકો ! હે આશકો ! હવે આ જહાનમાંથી કૂચ કરવાનો દિગામ આવી લાગ્યો છે વિદ્યાગીરી (મોત)ના ઢોલનો અવાજ અસમાનથી મારા આત્મિક કાન ઉપર પડે છે જુઓ જીટવાળો (મોતનો ફિરેસ્તો) જાણ્યો છે, (જીટાની) દાર ગોઠવી લી છે, અને પોતાનું કામ હલાલ છે એમ (કદી પોતાને માફ કરવા) આપણને વિનંતિ કરે છે :

ત્યારે અવતરવાનના મુસાફરો ! હજી જિંદગીમાં કેમ પડ્યા હો ? આમળ પાછળથી જે બુગો મેંઝળાય છે તે આપણી વિદાયગીરી અને ઘટના (અવાજ) છે; હરપણે કાઢતો આત્મા અને કાઢતો દમ ત્યાં મકાન જેવી કાઢ વસ્તુ જ નથી એવી (મીનાઈ) દુનિયા તરફ ચાલતી પડે છે.

(દીવાને રામસે તખરીઝ)

આન યહી મી જોફત “ખુદ જુદી જહાન
મર નજુદી બાકિ મર્ગ અંદર મયાન :”
આન દીમર જોફત “અર નજુદી મર્ગ હોય,
કેદ ન અરજીદી જહાને પીય પીય :
ખિરમની જુદી બ દસ્ત અફરાસ્તે,
મુદમલ એ નાફીતા ખુજાસ્તે ”

એક જણે કહ્યું—“મોતનો ભય જો ન હોત તો આ જહાન બહુ ખુશનુમા દેખાત.” બીજાએ કહ્યું—“જો મોત ન હોત તો આ પેચદાર (ગૂંચવણ-ભરી) દુનિયાની કીમત ધાસના તજખલા જોટલી થયું ન હોત. મોત વિનાની દુનિયા તે રથમાં પડેલા લણેના અનાજના દમ સમાન છે, કે જે બિનઉપયોગનો અને ખૂડયા વિનાનો પડી રહ્યો છે”

(જલાલુદ્દીન રૂમી)

ફૂસે રેહતલ બહુફત દસ્તે અજલ,
અય ફુ ચશમમ ! વિદાએ સગ બકુનીદ;
અય કફ દસ્ત એ સાઅદ એ બાબૂ !
હમે તેહીદાએ ચકહીગર બકુનીદ,
બર મન ઉફતાદે ફુશમને કામ;
આખિર અય દુસ્તાન યુઝર બકુનીદ,
ફઝગારમ બશુદ બ નાદાની,
મન તં કરદમ, શુમા હકર બકુનીદ

અજલના હાથે ફૂચ (મોત) નું નમાડુ વાગ્યું છે, માટે, રે મારી બે આખો ! હવે મારા મસ્તકમાંથી વિદાયગીરી લઈ લેા. રે મારા હાથનાં હથેળા, કાઢાં અને બાજુ ! તમે પણ એક બીજાને છેલ્લી સલામ કરી લેા. મુરાદોનો ફુશમન (વાને મોત) હવે મારી ઉપર આવી પડ્યો છે, ત્યારે, અય

દોસ્તો, તમે મારી પાસેથી પસાર થઈ જાઓ મારી જિંદગી તો નાદનીમાં
'ખતમ થઈ'; 'મે' કદી ખખરદારી રાખી નહિ, મગર હવે તમે પૂરી
સાવચેતી રાખજો. (સાદી)

ઈન હમે લીચરત ચુન મી યુગઝર
ખખત ઓ તખત ઓ અમ્ર ઓ નહી ઓ ગીર ઓ દાર :
નામે નીકે રફતગાન ઝાઈ મકુન,
તા ખમાનદ નામે નીકત ખર કરાર.

ખખત અને તખત, હુકમ કરતા અને મનાઈ કરતા ફરમાનો, અને
તમામ જાતની ધમાલ છેવટે તો ચાલી જ જનાર હોવાથી તેની કીમત
કદી જ નથી. મરફૂમોનાં નેક નામો તું ખરાબ ન કર, કે તારું નેક નામ
કાપમને માટે રહેવા પામે

(સાદી)

અગરત મુરાદ બાશદ કે નમીરી ઓ ખમાની,
ખ રહાન ખ જહદ પુદરા ઝ જહાને દૂન ઓ ફાની :
ઝ તન ઓ ઝ જાન ઓ અઝ દિલ યુગઝર, મસાઝ મનઝિલ,
કે ચવદ સિકાત હાસિલ ખ મુરાદ ઓ કાખરાની.

જો તને નહિ મરવાની અને (કામ) રહેવાની મુરાદ હોય તો
કોશિશ કરીને આ નીચ અને ફાની જહાન (નાં બધન) થી તારી જાતને
છૂટી કર, તારાં તન, જાન અને દિલ (ની જફરિયાત) થી તું પર ચામ્યો
જા, અને એમાં તારી મનઝિલ તું ખતાવતો જ ના; આમ કરવાથી ફતેહ
સાથે તારી મુરાદ ફળશે અને તને (દિબ) શુણો પ્રાપ્ત થશે.

(દીવાને શમ્સે તખરીઝ)

મગર બેહરે ખર ગીરમ અઝ પદે ખીચ,
ખર અંદીશમ અઝ મર્ગે ફરજદે ખીચ;
મરા ખૂદ નૌખત, મે રફત આન જવાન,
ઝ દર્દશ મનમ ચુન તને ખી રવાન;
શિતાખમ મગર તા હમી વાખમચ,
ચુન વાખમ બખબધારેહ નિસ્તાખમચ—
કે નૌખત મરા ખૂદ, તુ ખીકામે મન
મેરા રફતીઓ છુટો ખારામે મન ?

ઝાં ૫૬૬ા ગુ ખૂદી મરા દસ્તગીર,
 મેરા રાહ જુરતી મ દમરાહે પીર ?
 મગર] દમરદાને જવાન ચાકીતી,
 કે અઝ પીશે મન તીઝ ખિસ્તાકીતી.....
 દમાના મરા ચરમ દારદ દમી,
 ઝ દીર આમનન ખશમ દારદ દમી :
 મરા ચરતો પંજ ઝો વરા સીઝો દક્ત,
 ન પુરસીદ અઝ ધન પીર ઝો તનદા બેરક્ત :
 વય અંદર - શિતાબ ઝો મન અંદર દર-ગ,
 ઝ કિરદારદા તાએ આપદ બચ-ગ.

મારી નસીદતનો લાખ મને જ લેવો પડે છે, કેમકે મને મારા ફરજંદના મોતનો દવે અંદેશો થાય છે. મરવાનો વખત તો મારો હતો, મગર તે જવાન ચાલી ગયો, અને તેના દર્દથી હું જીવ વિનાની લાશ સમાન રહી ગયો છું. હું પણ ઉતાવળ કરું છું કે તેને પકડી પાડું. અને જો મળે તો શિતાબીથી તેને ઠપોઠા આપું કે-જવાનો વારો તો મારો હતો, અને મારી ખાહેશ વિના તું કેમ રવાના થયો અને મારો આરામ છીનવી ગયો ? (દુનિયાના) દુઃખોમાં તું જ મારો મદદગાર હતો, ત્યારે ધરડા પિતાનો સાથ છોડી તું ક્યાં ચાલી નીકળ્યો ? શું તને જવાન મુસાફરનો માથ મળી ગયો કે મને છોડી આટલી તેજથી તું ઊપડી ગયો ?'' ખચોત તે મારી આવવાની રાહ જોતો હશે, અને આવવામાં દીલ થઈ તે માટે તે મારી ઉપર ચુસ્ત થતો હશે. મને પાંસઠ વર્ષ ચર્ચા જવારે એ સાહનોસની ઉમરનો હતો, અને ધરડા બાપને પૂછ્યા વિના તે એકલો ચાલતો થયો. તે ઉતાવળમાં પડી ગયો, હું દીલમાં ખેસી રહ્યો; દવે. જોઉં છું કે (મારી) કરણીનો શો નતીજો મારે હાથ આવે છે.

(ફિરદોસીનો પોતાના બેટાના મરણ ઉપર વિલાપ)

*

પકડી પદ ગુલમ તુરા અઝ નુખુસ્ત,
 દિલ અઝ મહેરે ગીતી બખાવદત શુસ્ત :
 જવાન કિસ્તઝારીસ્ત બા રંગ ઝો ખર્ષ,
 દિરવ મર્ગે ઝો ઉઝ આબ ઝો મા કિસ્તે બીર્ષ :
 સુનાન, સુન દિરવ રાસ્ત દમવારેદ કિસ્ત,

હમે મર્ગરાધમ બી ખૂન ઓ ઝિસ્ત
 બજાઈમ હમવારેહ તાઝાન બરાહ
 બદીન હુ / નવન્દે સપીદા સિયાહ
 ચુનીન કારવાની કંઝ ધન' શહેર બેર
 ભુવદ ચાન ચુઝર સૂએ શહેરે દિગર :
 યકી પીશો દીગર ઝ પસ માન્દેહ બાઝ,
 બનોબત / રસીદેહ બમન્ઝલ ફરાઝ
 બયા તા નદારીમ દિલરા બરન્જ,
 કે બા કસ નસાઝદ સરાએ સિપન્જ

તને શરૂઆતમાં જ એક નસીહત આપું છું કે આ દુનિયાની મોહ-
 માયાથી તારા દિલને ધોઈ કાઢવું જોઈએ આ દુનિયા રગ અને પ્રુથ્વો
 બધી એક ખેતર સમાન છે, કાપણી કરનાર મોત છે, ઉમર પાણી જેવી
 છે, અને આપણે તેની ખેતી સમાન છીએ જેમ ખેતર હમેશાં કાપણીને
 માટે જ સરજાયુ છે તેમ આપણે પણ ભલા હોંયા બૂઝા પણ મોત
 માટે જ પેદા થયેલા છીએ આ બન્ને સફેદ અને કાળા ધોડા (દિવસ
 અને રાત્રિ) ઉપર (સવાર થઈ) આપણે હમેશાં રસ્તા ઉપર ધસ્યા જઈએ
 છીએ આપણે એક કારવાન સમાન છીએ જે એક શહેરથી બીજા શહેર
 તરફ પસાર થાય છે કાઈ પહેલા ચાલી નીકળે છે, કાઈ પાછળ રહી જાય
 છે, પરંતુ તે પણ પોતાના વારા પ્રમાણે મનઝિલે પહોંચી જાય છે. (અથ
 બિરાદર), અહીં આવ કે આપણે દિલમાંથી રજ દૂર કરીએ, કેનકે આ તથુ
 પાચ દિવસની જગ્યા (આ કાની દુનિયા) કાઈની યવાની યા રહેવાની નથી
 (દિરદૌસી)

*

૬. હિંદી અવતરણો

અપસે બરકા કયા બરે જો જન્મે ઓ મરી જાય ?
 બર બરિયે એક સાવરો, મેરો ચુલો અમર હો જાય
 (મીરાબાઈ)

*

માફિલ તુ સોચ મનમે હરિનામ કયો ખિસારા,
 સુનતા નહિ બજે હય સિર કાલકા નગારા
 જોજન બરી હય નારી દિલો લજે પિયારી,

જળ મૌતજી તિયારી, વૃક્ષે, કરે કિનારા.
 ધર માલ ધન ખજાના, સંગમે કોઈ ન જાના,
 ક્યો દેખે લુખાના, સખ જૂઠું હય પસારા.
 સૂરે હય દેહ તેરી, હોવે બસમકી ઢેરી,
 પલકા લગે ન ઢેરી, વિરથા કરે બિચારા.
 માયા કે જનક માંદી મૂરખ રદા ફસાઈ,
 બ્રહ્માનંદ મોક્ષ પાઈ, હરિચરણે કા સદારા.

(સ્વામી બ્રહ્માનંદ)

ક્યા બુદ્ધિયા દીવાને, દુનિયામે સાગ નાહી,
 દિન ચારકા તમાચા, આખિર કરાર નાહી.
 રાગ વઝીર રાતી, પંડિત સુમીર ગાની,
 સખ હો ગયે હય ફાની, જિનકા શુભાર નાહી.
 સૂરજ વા ચાંદ તારે, સાગર પહાડ બારે,
 હોવેજે નાચ સારે, તનકા આધાર નાહી
 દુનિયાસે હોય ન્યારા, સતમગ કર પિયારા,
 સુન ગાનકા વિચારા નરજન્મ હાગ નાહી.
 બનસિંધુ-નીર બારી, હરિનામ પાર તારી,
 બ્રહ્માનંદ મોક્ષકારી, દિવમે બિસાર નાહી.

(સ્વામી બ્રહ્માનંદ)

ચલ ત્રેભર ધન સપતિ, ચલ જોખન, ચલ દેહ,
 ચલા ચક્ષી કે વક્ત્રમે બલાબુલી કર સે.

(એક હિંદી કવિ)

કાગા સખ તન ખાઈએ, યુન યુન ખાઈએ માંસ,
 દો નપના મત ખાઈએ, પિયુ મિલનકી આસ.

(એક હિંદી કવિ)

જગો. લોકો મત સૂચે, ન કરો નિંદસે પ્યાર,
 જયસો સપનો રૂપનકા, વયસો એ સસાર.

(કબીર)

પિપલ પાન ખરંતા હસ્તી કુંપલિયા,
મુજ વિતી તુજ વિતેગી, ધીરી બાપલિયા.

(કબીર)

માલી આવત દેખકે કલિયો, કરી પુકાર,
ફૂલફૂલ તુમ સુન લહો, કાલ હમારી બાર.

(કબીર)

ચલતી ચક્કી દેખકે દિવા કબીરા રાય,
દો બિતરકી ખીચમે સાખિત રહા ના કાય,
આરેપારે જો રહા જીના ખીસે સોય,
ખૂટ પકડે જો રહે પીસ સકે નવ કાય.

(કબીર)

આજ કાલ દિન પંચમે જંગલ હોગી જાસ,
ઉપર ફિરંગે લોક ઔર ટોર ચરે જો ઘાસ

(કબીર)

કાહે સોવે નિદ્રાજ નગી જપ મોરાર,
એક દિન અવસો સોવેજો, લામે પાઉ પસાર.

(કબીર)

આપા દય સો જાગ્યા. રાગ રક ફકીર,
કોઈ સિદ્ધાસન ચલ ચલે, કોઈ બાધ - અંજીર.

(કબીર)

પાવ પલકકી ખબર નહિ, કરે કાલકો સાજ,
કાલ અચાનકે અપેચા, જૂનું તિતરકો બાજ.

(કબીર)

કબીરા રસી પાઉમે, કયા સોવે સુખ રેન ?
સાંસ નગારા ફૂચકા બાજત દય દિન રેન.

(કબીર)

ખડખડ ખોલી ઠીકરી, ખડખડ મયે કુંભાર,
રાવણુ સરખે ચલ ગયે, નો લકા કે સરદાર :
ધમધમ ધમતી રહ ગઇ, ખૂજ ગયે અગાર,
એરણુ ઠમકા રહ ગયા, જખ ઉક ચલા લોહાર.

(કબીર)

*

કાહે સુનાવે નેડિયા, કરતે દોડદોડ ?
ચિટ્ટો આપ રામકો, મયે પલકમે ઊડડે
જિન ધર નૌગત માજતી, હોતે છખીસ રામ,
સો ધરદી ખાતી પડે, બેકન લાગે કામ

(કબીર)

*

નમુણી કાયા, તેરા કયા ગુણુ ગાજી ?
મહેલ રમ્યો તિમે રહેન ન પાજી.
દહો દૂધ સુ પિંડ ને પાસે
સો તન ગય જગત ગસે
ખાધત પાધ, સમારત વાગા,
તા સિર ચચેત્ર મારત કાગા
કહત કબીરા સમજ મન મેરા,
ચેલી અહેવાલ હોયગા તેરા

(કબીર)

*

કાલકા અજગ તકાકા બે,
તૂં કયા જાને લડકા બે
નવ જી મર ગયે, દસ જી, મર ગયે,
મર ગયે સદસ અઠ્યાસી,
તેતીસ કોટિ દેવતા મર ગયે પડી કાનકી કુંસી
પીર મરે, પવનમર મરે, મર ગયે જદા જોગી,
જપી - તપી સંન્યાસી મર ગયે,
મર ગયે બૈદન રાગી
તીન લોક પર જતર મિરાજે, લૂટા કુજબિહારી,

‘કહત કંપીરા’ સોઢ બી મર ગયે,
રઈયત કોન ખીચારી ?

(કંપીર)

* * *

‘ઈસ તન ધનકી કોન ખાઈ, દેખત નયનો મેં મિટી મિલાઈ.
અપને ખાતર મહલ ખનાયા, આપહી જાકર જગલ સોયા,
હોડ જલે જયસી ઝાંઝો લકડી, બાલ જલે જયસી ઘાસકી પુલ્હી;
કહત કંપીરા મુનો બાઈ મુનિયા, આપ મુએ પીછે કુન ગેઈ દુનિયા.
(કંપીર)

*

‘હરહર હરહર બજ મન તોતા, હરિબજન બિન સોતા કયા ?
કાલ પારધી શિર પર તેરે, ધધર ઉધર ફિર જોતા કયા ?
પય તત્વકા યહ તન પિંજરા, યામે ચહર બસેરા કયા ?
આગ જલેગી, હજો પારધી, પસાર પખ દુખ સહના કયા ?
છલખલ કરકે છોડ પિંજરા, જૂઠા જલમે નહાના કયા ?
કોઈ નદિ તેરા, તૂ ન કિસીકા, ઘડી ઘડી ફિર આતા કયા ?
અપના વતન દેખ મન પીછે, જગ જગલમે રહના કયા ?
બહા ગગન ઉડ ચલો પખેરુ, જન્મ જન્મ દુઃખ સહના કયા ?
વિવેક એક વૈરાગ્ય પખ દો, તદખી નિર્બલ બેઠા કયા ?
માન અચબર તોડ પિંજરા, અનગને ઘર પેઠા કયા ?
‘મન તોતા, તન તૂંહી બસાયા, તૂ જીતા તૂં મરતા કયા ?
કરકે બૂલ બટકે ચોરાસી, બજન બિના અબ તરના કયા ?
(કરકે)

*

દો દિનકા જગમે મેલા, સખ ચલાચલીકા ખેલા.
કોઈ ચલા ગયા કોઈ જાવે, કોઈ ગઠડી બાંધ સિધાવેજ,
કોઈ ખાસ તૈયાર બોલા—સખ ચલા.
કર પાપ કપટ છલ માયા, ધન લાખ કરોડ કમાયાજ,
સંમ ચલે ન એક અધેલા—સખ ચલા.
શૂત નાર માત પિય બાઈ, કોઈ અંત સહાયક નાહીજ,
કયો બરે પાપકા મેલા—સખ ચલા.

યહ નંધર સગ સંસારા, કર લગન ઈશ કા ખારાજ,
અહાનન્દ હશે સુત ચેલા—સગ નંધર યલા.

(રનામી અહાનન્દ)

મન મુખા માયા મુર્છિ, સંશય મુખા ચરીર,
અવિનાશી એક નામરે, તું કયું મરે કપીર ?

(કપીર)

જો મરનેસે જગ કરે સો મેરે મન આનંદ,
કળ મંરિયે કળ બેઠિયે, પુરન પરમાનંદ.

(કપીર)

અમ હમ અમર લયે, ન મરે જે
યા કારન મિથ્યાત દિયો તજ, ક્યાકર દેહ ધરંગે—અખ.
રાગ દોષ જમ બધ કરત હમ, ઈનકા નાચ કરંગે,
મર્યો અનંત કાલ તે આતી, સો હમ કાલ હરંગે—અખ.
દેહ વિનાશી, હું અવિનાશી, અપની ગતિ પકરંગે,
નાસી નાસી હમ ધિરવાસી, ચોખે કુએ નિખરંગે—અખ.
મર્યો અનંત બાર બિન સમજ્યો, અખ હુખ હુખ બિસરંગે,
આનન્દધન નિપટ નિકટ અક્ષર દો, નહિ સુમરે સો મરંગે—અખ.

(આનન્દધન)

ન ધન રહે જોજન રહે, રહે ન ગામ ઔર કામ,
પુલસી જગમે જથ રહે, કરે કિસીકા કામ

(પુલસીદાસ)

પુલસી સગ જગ જાડ હય, સય સાહેબ કો નામ,
મટ જુવન તન ધન સકલ, કુછ ન આવે કામ.

(પુલસીદાસ)

સુવ્યા દેવલ ગિર પડે, આપા સો મર જાય,
હમ્મા હમ સો આયમે, કુલ્યા સો કરમાય.

(એક હિંદી કવિ)

મર ગયે । મર જાએગે, દાટા રહેગા દામ,
 (૧) દુનિયા) દેખ બિચારિયે, એક દિન ફના મુકામ. ।

(૨) ૧૧૧૧૧૧૧૧)

(એક હિંદી કવિ)

પ્રધા નર નિશ્ચિન ફિરે, શિરે ન સજત 'કાલ,
 આય અચાનકે પકરદી, જ્યુ 'મુષકે કો રંગ્યાલ.

(૧)

(એક હિંદી કવિ)

ધન જોમન યુ' જાયજો, જયસે ઉડત કપૂર;
 નારાયણ ગોપાલ જન; કયુ' ચાટત જન—ધૂર ?

(એક હિંદી કવિ)

એક દિન અયસા, હોયગા, કોઈ કિસીક નાહી;
 ધરકી નારી, કોન કહે, તનકી નાહી નાહી.

(એક હિંદી કવિ)

રામ નામકી લૂટ હવ, લૂટ શકે તો લૂટ;
 અંતકાલ પહોંચાયા જન, પ્રાણ જાયગી છૂટ.

(એક હિંદી કવિ)

ખટત 'ગર્ભ ચોરી રહી, નારાયણ ! અમ એત !
 કાળ ચિરેયા યુગ રહી નિશ્ચિન આમુ એત !
 હો બાતિન, કો વાદ રખ જો, ચાહે ક્યાન,
 નારાયણ, એક મોતકો, કુજે શીભગવાન !

(૧) ૧૧૧૧૧૧)

(એક હિંદી કવિ)

૭—ઉર્દૂ અવતરણો.

અમ, મયે, ધકલતકે સરમરતો । કહાં રહેતે હો તુમ ?
 કુજ કહો ઈસ દેસકી આબિર જહાં રહેતે હો તુમ
 વહા બી જલ મરતા હવ સુજો, ચમ્મ પર પરવાના ક્યા ?
 ઈસ ચમનમેબી શુલ ઓ શુલબુલ કો હવ અફસાના ક્યા ?

વહાં તો એક મિસરએ મેં પેદલુસે નિકલ જતા હય ' દિલ,
 ચાએરકી ગરમીસે કયા વહાબી પિગલ જતા હય દિન ?.....
 કયા વહાં બિગલીબી હય, દેહકાંબી હય, ખિરમનબી હય ?
 કાફીસેવાલેબી હય ? અદીશેએ રેહઝનબી હય ?.....
 વહાંબી ઇનસાન અપની અસલિયતસે ખીગાને હય કયા ?
 ઇમનિવાએ મિસ્લન એ આઈન કે દીવાને હય કયા ?
 વહાંબી કયા ફરવાદે બુલબુલ પર ચમન રાતા નહિ ?
 ઇસ જહાકી તરફ વહાબી દહે દિલ હોતા નહિ ?
 આહા ! પોદ કિશ્વરબી તારીકીસે કયા મઅમૂર હય ?
 યા મહોબ્બતકી તજ્જલીસે સરાપા નૂર હય ?
 ઘુમ જતાદો રાઝા ! જો ઇસ ગુમ્મદે ગરદામિ હય,
 મોત એક સુલતા હુવા કાટા દિલે ઇનમા મે હય

(ખાકમા દફન થયેલા મરનારોને મોખી થાએર કહે છે).—
 અવ યગએ ગફલતથી મસ્ત થઈને સૂતેલાઓ ! તમે ક્યાં રહો છો ? જે
 દેશમાં જઈને વસ્યા છો તેની કંઈક વાત તો કહો.શું તમારી
 દુનિયામાં પણ ખતીના તેજમાં પતંગિયુ બગા મરે છે ? શું મીનોઈ જહાનના
 બાગોમાં પણ શુદ્ધ અને બુલબુલ વચ્ચેનો પ્રેમકિરસો ચાલી રહ્યો છે ?
 અહો તો મઝલની પહેલી ખેત જ સાબળી મળે બાજુમાંથી દિલ નીકળી
 પડતું હોય એમ લાગે છે : શું મરેલાઓની આલમમાં પણ કવિતાની
 ગરમીથી દિલ પીગળી જાય છે ?શું મોતના પ્રદેશમાં વીજળી
 પણ હોય છે, ખેતીકાર પણ છે અને ખેતીને, પાક પણ છે ? શું ત્યાં
 કાફીલાવાળાઓ પણ છે અને હુદારાઓનો ભર પણ છે ?ત્યાં
 પણ ઇન્સાન પોતાની અસલિયતથી મેખંડર છે શું ? તે દુનિયામાં પણ
 માણસો પોતાનાં, ગંદા અને દીન આઈન (ધર્મ-રિવાજ) ની ફઝીલત
 (એજકતા) ઉપર દીવાના બન્યા છે કે કેમ ? શું ત્યાં પણ બુલબુલની ફરિયાદ
 ઉપર શુદ્ધન રડતું નથી ? આ જહાનની માફક શું ત્યાં પણ દિલતું દહે
 હોતું નથી !આહા ! શું તમારો દેશ પણ અવકારથી રચાયો
 યા વસાયો છે ? યા મહોબ્બતની રાચનીથી તે પૂરેપૂરો નૂરમંદ બન્યો છે ?
 તમે જન્મ્યા ગોળ ફરતા યુગ્મજ (આસમાન) નો બેદ બોલો, કેમકે મોત
 તો ઇન્સાનના દિલમાં ખૂંસતા એક કાંટા સમાન છે

કિસ ઝંખાસે, અપ ગુલે પઝંખુદા, તુજદેઝે ગુલ કહ ?
 કિસ તરફ તુજદેઝે કા તમન્નાએ દિને શુલશુલ કહ ?
 થી કબી, મોજે સખા એકવારેએ, જુઝા, તેરા,
 નામયા સદેને ગુલિસ્તાને ગુલે ખદા તેરા,
 તેરે અહેસાઠા નસીમે મુજદેઝે એકરાર યા,
 બાધ તેરે દમસે ગુલા તમલેએ અતાર યા,
 તુજપે ખરસાતા હય ચમનુમ દોઝે ગિરયા મેરા,
 હય નહા તેરી ઉદાસીમે દિલે વપરા મેરા,
 મેરી ખરનાદીકી હય છોડીસી તસવીર તૂ,
 ખામ મેરી જિંદગીથી જુસકી હય તઅખીર તૂ
 હમચૂ નય અઝ નયસિતાને ખુદ દિકાવત મીકુનમ,
 ખેશનવ અપ ગુલ ! અઝ જુનાઈદા દિકાવત મીકુનમ

અર કરમાયેના ગુલામ ! કઈ ઝનાનથી હું તને હવે ગુલામનું નામ
 આપું ? જુનજુનના બિર્મા તું (ઈસ્કતી) તમન્ના જગાવનાર છે એમ હું
 શી રીતે હવે કહી ચકુ ? કાઈ કાઈ વખત દિલખુશ પવનની લહરીઓ
 તારું પારણું હલાવતી હતી, તે વખતે તો ગુલિસ્તાનના યોગાનમાં તારું
 નામ હમતું ગુલામ હતું સવારનો પવન તારો (તારી ખુશખોનો) ઉપકાર
 કમૂલ રાખતો, અને ખામ તો તારી મુગધથી એક સરેયાની યાળી સમાન
 મહેકી રહ્યો હતો. હાલમાં તો મારી રડતી આખો તારી ઉપર ઝાકળનાં
 નિંદુ સમાન આંસુ વરસાવે છે, માટું વેરાન દિલ તારા મોતની ઉદાસીને
 લીધે છુપાઈ રહ્યું છે મારી ખરગસ્તે હાલતની તું એક નાની જેવી છમી
 છે, મારી જિંદગી એક સ્વપ્ન જેવી છે પરણ તું એ સ્વપ્નના ખુલાસા સમાન
 છે લોકડાની ખનાવેલી વાસળી લાકડાના વનથી કપાઈને છૂટી પડી હોવાથી
 હર્ષમૂર્દ અવાજે ગાયન કરે છે, તેમ હું પૂર્ણ તારાથી છૂટો પાવાથી કરુણ
 સ્વરે મારી દિકાવત રજૂ કરું છું અપ ગુલામ ! સાંભળ, તારા મોતની
 જુદાઈથી, હું આજુદગીનો માર્યો ફરિયાદ ઉઠાવું છું

(ઇકબાલ)

૧૧. જપસત અપ/ખુઝમે જહા ! સુએ વતન જતા હ મય,
 ૧૧. આહ ! ઈસ આનાહ વપરાનેસે ગુજરાતા હ મય.
 ખસકે મય અકસુદા દિલ હ, દરખુરે મેહકિલ નહિ,
 (તૂ મેરે કાખિલ નહિ હય, મેય તેરે કાખિલ નહિ ...

ખઝમે હરતી મે હય મળકો મેહફિલઆરોઈ પસંદ,
 હય દિલે શાએરકો લેકિન કુંજે તનહાઈ પસંદ...
 આશકે ઉઝલત હય દિલ, નાઝા હું અપને ધરપે મય,
 ખંદેઝન હું મસનદે દારા ઓ ઈસકદર પે મય.
 ઈસકે હયરતકદે મે હય કદા ઈસકી નમૂદ ?
 શુલકી પતીમે નઝર આતો હય રાએ હરત ઓ ખૂદ.

હે દુનિયાના રમખાણ! હવે હું તારી રુખસીદ લઈ મારા (ખુદાઈ)
 વતનમાં જાઉં છું આહ! આખાદીથી લરપૂર છતાં વેરાન દુનિયાથી હવે
 હું ગભરાઈ જાઉં છું. મારા જીવરનો જોશ પૂરપૂરો ઠડો થઈ ગયો છે;
 હું હવે મહેફિલમાં બેસવા લાયક રહ્યો નથી. તું મારે લાયક નથી, હું તારે
 લાયક નથી...આ દુનિયાના રમખાણમાં સૌ કોઈને મહેફિલમાં બેસવાનું
 પસંદ હોય છે, મગર આ શાએરના દિલને હવે તો એકાત ખૂણો માફક
 આવે છે... માત્ર દિલ એકાતવાસ પર આરાક છે; હું માગ
 (ખુદાઈ) ધરમાં મોજ અને મગરરી લઉં છું, (હવે હું મરવા આવ્યો
 છું ત્યારે) દારા અને સિકદર જેવા બાદશાહોની રાજગાદીની પથ્થુ હું
 હાંસી ઉઠાવી ચક્રુ છું. યાનમાં જે અન્યયમીઓનો જંગલ છે તેમાં પથ્થુ
 એની નિશાની ક્યાં છે? મને તો આ દુન્યવી મહેસુલ (દુન્યવી હસ્તી)
 તો એક શુલાજની એક પાંદડી (જેવી અતિ નાશવત વસ્તુ) માં નઝર
 પડી આવે છે

(ઈકબાલ)

જિંદગી ઈનસાફી એક દમ કે સિવા કુછબી નહો,
 દમ હરાકી મોજ હય, રમ કે સિવા કુછબી નહો
 શુલ તખરસુમ કેહ રહાયા જિંદગાની કો, મગર
 યમઅ બોલી ગિરયેએ ધમકે સિવા કુછબી નહો.
 રાએ હરતી રાઝ હય જખતક કોઈ મહરમ ન હો,

ખુલ ગયા જિસ દમ તો મહરમ કે સિવા કુછબી નહો

ઈન્સાનની જિંદગી ફક્ત એક દમ ગિવાય ખીજી કાઈ નથી, એ
 દમ તો માત્ર હવાનો એક નાનો મોજો છે, એમાં નાસલામ સિવાય
 બાકી કોઈ નથી શુલાનતુ ફૂલ જિંદગીને એક (પડીઆનું) દસવું ઠંડો
 રહ્યું હતું, મગર મીશ્વજતી બોલી જીડી કે જિંદગી એક અમગીનીમવા
 રુદન સિવાય ખીજી કાઈ નથી ન્યામુધી એક વિશ્વાસ મિત્ર (ખુદા).

આપણને મળતો નથી ત્યાંસુધી હસ્તીનો બેઠ એક બેઠ જ રહેશે; મગર જે ધડોએ એ બરમ ખૂલી જશે ત્યારે એ વિશ્વાસુ મિત્ર (ખુદા), સિવાય ખીણું કાઈ રહેશે નહિ.

(ઈકબાલ)

*

હવે નગીને દહેર કી જીનત હમીશે નામે નવ
માફરે ગીતી રહી આમિસ્તને, અકવામે નવ.
હવે હઝારો કાફલોસે આશના મેઠ રેહુઝર,
ચરમે કુહેતુરને ફેજે હવે કિતને તાજવર !
મિસ્ત્ર એ બાજુલ મિટ ગયે, બાકી નિશા તકલી નહો,
દફતરે હસ્તીમે ઈનકી દારતા તકલી નહો
આ દખાયા મહેરે ઈરાકા અજલકી આમને,
અઝમતે યુનાન એ રમા લૂટ લી અયામને

આ દુનિયાનાં જવાહોરાની શોભા નવાં નવાં નામોથી જાહેર થાય છે, તેમજ પૃથ્વીમાતા નવી નવી કામોથી હમેશદાર રહે છે આ મુસાફરને હજારો કાફલાઓ સાથે જાળખાણ છે, કાદિનૂર હોરાએ કાજુ જાણે કેટલા તાજ-દાર ખાદશાહો (ચાલી જતા) જોયા છે! ઇજિપ્ત અને બેબિલોનિયા એવી રીતે ખલાસ થઈ ગયા છે કે એમની નિશાની પણ બાકી રહી નથી, અને દુન્યવી હસ્તીના દફતરમાં એમના એક દારતાનની નોંધ પણ રહી નથી અજલની સાંજ આવી પહોચવાથી ઇરાનનો સુર પણ દખાઈ ગયો છે, ઓસ અને રામની જાહોજલાલીને પણ બેરહેમ જમાનાએ લૂંટી લીધી છે.

(ઈકબાલ)

જિંદગી ઈનસાંકી હવે માનન્દે મુઘે ખુશનવા,
આખર બેકા કાઈ દમ, ચેહચહાયા, ઉર ગયા,
આહ ! કયા આગે રયાએ દહેરમે હમ, કયા ગયે!
જિંદગીકી આખસે ફુટે, ખિલે, મુરજહા ગયે !

ઈન્સાનની જિંદગી એક ખુશ અવાજવાળા પક્ષી સમાન છે, જે ડાંગ ઉપર ધડીબર બેસી, ટકુકોને પછી ઊડી જાય છે આહ ! અગે પણ આ દુનિયાનાં ખગીયાઓમા શું આવ્યા અને શું જઈશું ? આ જિંદગીનાં (ઝાડની) આખામાથી ફૂટીશું ખીલીશું અને પછી કરમાઈ જઈશું ?

(ઈકબાલ).

મરનેવાલે મરતે હય લેકિન ફના હોતે નહો,
 ચેહ હકીકતમે ડભી હમસે જુદા હોતે નહોં
 મરનેવાલો ફી જખીન રાચન હય ઇસાંજુલમાત મે,
 જિસ તરેહ તારે ચમકતે હય અંધેરી રાતમેં.

મરનારો મરે છે મગર ફના થતા નથી, અને આ હકીકતમાં તેઓ
 કદી અમારાથી જુદા પડતા નથી એમ કાળી રાત્રિએ પણ
 તારા ચમકતા દેખાય છે તેમ (મોતનો) અંધકાર છતાં પણ મરનારાની
 પેશાની (તેમનું કપાળ) રાચન રહેવા પામે છે.

(ઇકબાલ)

*
 જિસ ચખ્સ^૧ ફા ઉકખાકી^૨ તલમગારી હય,
 દુનિયાસે હમીયે^૩ ઉસે ખેઝારી હય
 એકે આખમેં કિસ તરેહ સમાયે દોનો ?
 કાદેલ^૪ ! ચેહ ખાખરે હય, વોહ બેદારી^૫ હય

(અનીસ)

*
 હુશ્યાર^૧ કે વકતે સાજો ખર્જ આયા હય,
 હગામે વખ્ખ ઓ ખફ^૨ ઓ તગર્જ આયા હય,
 મોહતાજે અસા હુએ તો પીરીને કહા
 ચલિયે, અમ ચોખ્ખારે મર્જ આયા હય

હોશિયાર ચાઓ, કેમકે સાધનો તૈયાર કરવાનો વખત આવી લાગ્યો
 છે, અને દિમ, ખરફ અને તોફાનનો દિમામ પણ આવી પહોંચ્યો છે ત્યારે
 (આલવા માટે) લાકડીની જરૂર પડી ત્યારે જુદાપાએ કહ્યું—ચાલો, હવે
 મોતનો ચોખ્ખાર (લાકડી ધરી) આવી પહોંચ્યો છે

(અનીસ)

*
 અખ ખાખસે ચોક, વકતે બેદારી હય,
 બે ઝાદે સફર^૧ ફૂચ ફી તૈયારી હય,^૨
 મરમર કે પહુંચતે હય મુસાફર વહા તક,
 ચેહ કબકો મનઝલબી અજબ^૩ બારી હય

(અનીસ)

૧ ખીજ દુનિયાની.

૨ સ્વખ.

૩ નોમૂત અવસ્થા.

૪. મુસાફરીના સાધનોની તૈયારી કર્યા વિના

રાહીએ તારે આલમે બાલા હું મય,
 દુનિયાસે અદમ છે જાનેવાલા હું મય,
 યા રખા ! તેરા નામે પાકે જપનેકે લિયે
 ગોવા એક દહિયોડા માલા હું મય ?

ઉચ્ચ (મીનોઈ) દુનિયા તરફ જનાર હું એક મુસાફર છું. દરતીની
 દુનિયાથી નોરતીમાં પસાર ચનાર હું છું અને ખુદા ! તારું પાકે માંખ
 જપવા માટે હું ગોવા દાઝકાંની એક માળા બની ગયો છું (અનીસ)

*

મરમરકે મુસાફરને ખસાયા તુજહે,
 રખ સખસે ફિરાકે મહ દિખાયા દર્પ તુજહે.
 કયું કર ન લિપટકે તુજહસે સોજી, અય કબ !
 મયનેબી તો જાન દે કે પાયા દર્પ તુજહે

(અય કબર !) અનેક મુસાફરોએ મરીમરીને તારી વસ્તી વધારી
 છે, સધળી ચીજોથી ચહેરા ફેરવીને આખરે તને જ મુખ દેખાડ્યું છે અય
 કબર ! તારી સાથે લપટાઈ હું ચા માટે નહિ સૂઉં, કેમકે હું પણ મારા
 જાન આપીને તને મેળવી શક્યો છું

(અનીસ)

*

ઇસ કિસ્તે રજગારમેં તુખમે બકા નહોં :
 ઇસ બહેરકો સદ્કો દુરે મુદઆ નહોં
 ઇસ ખૂસતા કે ફૂલોં મે ખૂએ વફા નહોં
 ઇસ બઝમ કે અરાધોમે નરે વલા નહોં
 ધર જાનસા બસા કે જો વયરાન હો ગયા ?
 યુસ જાનસા ખલા જો પરચાન હો ગયા ?

આ જમાનાના ખેતરમાં જાવેદાનીના ખીજ રોપાતાં નથી આ
 દરિયાની છીપોમાં મુરાદના મોતી પાકતા નથી આ બગીચાનાં ફૂલોમાં
 વફાદારીની ખુશખો મેહેકતી નથી આ રમઝાની બત્તીઓમાં મહોબ્બતનું
 તેજ ઝળખતું નથી એવું કયું ધર વસાયું છે જે વેરાન થયું ન હોય ?
 એવું કયું ફૂલ ખીલ્યું છે જે કરમાયું ન હોય ?

(અનીસ)

દર ચપ્પસ દા જહાસે ગુઝરના હય એક દિન,
બહેરે રૂનાસે પાર ઉતરના હય એક દિન,
મનઝંદ વેહ વોહ હય રતય જીસે કરના હય એક દિન,
મર ઉમે ઝુલ્હબી હો તો મરના હય એક દિન :
જાકિલ વોહ હય ખયાલ ને રખેગા મોત કો;
(૧) જો પનકસ હય વોહ ફાયકા ચખેગા મોત કો.

(અનીસ)

દુનિયાબી અજબ ધર હય કે, રાહત નહીં જીસમેં,
વોહ ગુલ હય ચેહ ગુલ ખૂએ ખુદખખત નહીં જીસમેં,
વોહ દોસ્ત હય ચેહ દોસ્ત ગુરખત નહીં જીસમેં,
વોહ શહદ હય ચેહ શહદ જીહલાવત નહીં જીસમેં;
મે દર્દ ઓ ૧૧અલમ થામે ૧૨ધરીખાં નહીં ગુઝરી,
દુનિયામેં કિસીકી કબી ૧૩ચક્કસા નહીં ગુઝરી
ને ૧૪ખદકમે ચે સાહેમે તખત ઓ ૧૫અલમ ઓ તાજ,
૧૬નોનત ચેહ હુર્ષ હય કે નિશાં ઇનકી નહીં આજ,
શાહાને જહા ૧૭ફજસે દેતેથે જિન્હે ૧૮આજ,
વોહ કબમે હય ૧૯સૂરએ અલ દરદ કે ૨૦મોહતાજ;
સિક્કા હય ન વોહ ઔર ન વોહ તાજ ઓ ૨૧નગોં હય,
દાલત તો ખઝાને મે હય—ખુદ ઝીરે ૨૨ઝમોં હય.
ચાહી હોકે ૨૩અન્દક હો—આરામ હો યા ૨૪જોર,
દુનિયા મે ગુઝર જતી હય ઇનસાફી બહરરપ તોર,
માનમકી કબી ૨૫ફૂલ હય, ૨૬અશરત કા કબી ૨૭દોર,

૧. વિનાયકો સમુદ્ર. ૨. પુરી ૩. હજરત મુહ અયવા ચહુદીઓના “જુના કરાર” મા વર્ષવેલા મોહા, જેઓ જતનો નાશ કરનાર સય્યક જલપલમમાંથી કુર્બન સહિત એક વડાણમાં બેસી સલામત રહેવા પામ્યા હતા. ૪. કાલો માલુસ ૫. દમ. ૬. સ્વાદ. ૭. પ્રેમની પ્રતિમા. ૮. માન. ૯. મન. ૧૦. મીઠાઈ. ૧૧. પીડા. ૧૨. બરીબ લોકોની સાજ. ૧૩. એક સરખી (હાલત). ૧૪. લોકોમાં. ૧૫. વજન. ૧૬. વખત. ૧૭. મગરૂરીયો. ૧૮. ખેડણી. ૧૯. સુતાવ અલ કાતેલા નામનું કુરાનનું પહેલું પ્રકરણ: એ અનેક વખતે, ખાસ કરી મરણ પ્રસંગે, પંદરવામાં આવે છે. ૨૦. વખરના ૨૧. બાદશહની ખાનગી મદોર. ૨૨. જમીનની નીચે. ૨૩. અમ. ૨૪. જુલમ. ૨૫. દરેક રીતે ૨૬. મોસમ ૨૭. મોજ ૨૮. વખત

હવે યાદીઓ માતમ કા ૧ મુરઝા—જો કરો રથોર
કિસ બાધમે ૨ આસીએ ૪ ખિજાન આ નહો જતા ?
ચુલ જાનસા ખિલતા હવે જો ૫ મુરજદા નહો જતા ?
હવે આલમે ફાનોકી અજગ ૬ સુખ, અજગ ૭ યામ ?
૮ ગેહ ૯ પમ, ૧૦ બી યાદી, ૧૧ બી ઈજા ૧૦ ૧૧ બી આરામ

(અનીસ)

*

૧૧ ખાફા ! તુજહે કયુ ખાફો દુનિયાએ ૧૨ દની હવે ?
૫૫ વહે ૧૩ જમો દર કાષ દરવીશ આ ધની ૧૪ હવે
જો કાકમ આ મંગળ ૧૫ પહેનતેયે હમીશે,
સોતે હવે તહે ૧૬ ખાક—મલેમે કફની હવે

(અનીસ)

*

કયા કયા દુનિયાસે સાહેમે માલ ગયે ?
દીલત ન મર્ઝ સાય ન ૧૭ અતફાલ ગયે :
પદુઆકે ૧૮ લલક તક ફિર આયે સમ લોગ,
૧૯ હમરાહ અગર ગયે તો ૨૦ અએમાલ ગયે

(અનીસ)

*

ગર લાખ ખરસ જીયે તો ફિર મરના હવે,
૨૧ પાગાનેએ ઉમ્ર એક દિન લરના હવે,
હા ૨૨ તોશેએ આખિરત ૨૩ મુઢેયા કર લે,
ખાફા ! તુજહે દુનિયાસે સફર કરના હવે

*

કયા કહુ હાલે દેઈ પિત્તાની ?
વક્ત કૂતાહ આ કિરસે તૂલાની .

(અનીસ)

૧ થીમડા મારી બનાવેલું (વજ) ૨ વિચાર ૩ પીડા ૪ પાનખર ખંડ
૫ કરમાલું ૬ અવાર ૭ સાળ ૮ ઘડીમા ૯ જમ ૧૦ ઈત ૧૧ હે બાફેલ
ચખ્સ ! ૧૨ આ દલકી દુનિયા ૧૩ આ ધરતીધી બધાયેલા ૧૪ તવગર ૧૫
નરમ રુવાટીવાળો કીમતી યોશાક ૧૬ ખાક નીચે ૧૭ બાળકો ૧૮ કપડ ૧૯
સાથે ૨૦ કરણી ૨૧ ખાલું ૨૨ સામગ્રી ૨૩ તૈયાર

અયરો દુનિયાસે હો ગયા દિલ સદ,
 દેખ કર રંગે આલમે ફાની.
 ક્રોડ નહીં ભુજ તિલસમ ઓ ખાન ઓ ખિવાલ
 ગુણેએ પુક ઓ ખઝમે સુલતાની :
 હવ સરાસર ફરેખ ઓ વહેમ ઓ ગુમાં
 તાજે ફધકૂર ઓ તખ્તે ખાકાની.....
 ન કંઈ તિયનગીસે તર લખે ખુશક
 ચરમેએ ખિજૂકા હો ગર પાની :
 હું ન એક મુશ્તે ખાક કે ખદલે
 ગર મિલે ખાતિમે સુલેમાની :
 બહેરે દરતી બજુઝ સરાખ નહીં,
 ચરમેએ જિંદગીમેં આખ નહીં.

મારાં છૂપાં દર્દના દાલ વિશે શું કહું? વખત થોડો છે
 મગર કિસ્સો લાખો છે. દુનિયાના એશઆરામથી અને ફાની જહાનના
 રંગો ભોઈ માડું દિલ કહું થઈ ગયું છે. ફકીરોનો ખૂણો અને સુલતાનોની
 રમખાણો એ તો ફક્ત નાદુર્લભ તિલસમ અને ખ્યાલી સ્વપ્ના સમાન છે.
 ચીન અને તુર્કસ્તાનના ખાદશાહોનાં તાજેતખ્ત પૂરેપૂરા ફરેખ દેનાર
 ખોટા ગુમાન જેવા છે ખાન ખિજૂના પુવારાનું “આમે હયાત”
 નામનું પાણી (જે પીવાથી અમર્ગો મળે છે તે) મળી શકતું હોય અને
 હું તરસ્યો થયો હોઉં તોપણ મારા સૂકા હોઠ તેનાથી ભીંજવવા હું
 આહનો નથી. હઝરત સુલેમાનની વીંટી (જેનો ખરકતથી એક જીન
 મારફતે અનેક અથકય જેવા કાર્યો સિદ્ધ થતા તે) એક મૂઠીભર ખાકના
 બદલામાં મળતી હોય તોપણ તે લેવા હું તૈયાર નથી આ દરતીનો દરિયો
 એક મૃગજળ સિવાય બીજું કંઈ નથી : આ જિંદગીના ઝરામાં પીવાના
 પાણી જેવી કંઈ ચીજ જ નથી

(હાલી)

*

જહાંથી ૧ ખરામાં નસીમે ૨ મદાર
 વહાં ઉર રહા હવ ગિજાકા ૪ ધુખાગ .
 હઝારો ૫ શિગરે ખિલે જો જહા,

૧. વહેતો ૨ વસત ઋતુનો પવન ૩. પાનખર ઋતુની ૪. મૂળ
 ૫ પુષ્પનો કળીઓ

૧૬૨ા એક પત્ર નહોં અબ વહાં.....
 કહાં બજમે રક્યપુસરે એ જરને ઝજમ ?
 ખુશી ચલ બસી, ઓર બાકી હય ઝજમ.
 મહલ જિનકે ચે પકતઅએ નવ બહેસ્ત
 વોહ હય ફરીઝા રીઝા તહે ઝકાહને, ખિસ્ત.....
 કિસી કે કહાં સાથ મીલે ચલે ?
 અહેસે સખ આયે અહેસે ચલે.....

ન લયલી ન મજનું હય ઝીરે ફૂલક
 મગર દુહેખાન ધરક હય અબ તલક.
 વોહ ને ૧૦ઝોજમે રશકે ૧૧ અફલાક ચે
 વોહ જિરતેલી એક ૧૨તુદે એ ખાક ચે :
 ને મચહર ચે ગજમે ઝોર મે,
 નહોં હજીયાં ધનકી અબ ૧૩ગોર મે.
 ૧૪મકાં વોહ નહોં, વોહ મકાં બી નહોં,
 બહોત ૧૫નામીઓ કે નિશાં બી નહોં.
 મગર હાં ને મિલ જાએ અંગમે નેક,
 હયાતે ૧૬અબદ હય યહી નામે નેક.

(બેનઝીર)

૧૭માતમ કહેલ ચેહ ૧૮દહેર ને હય ૧૯તેરે દમ સે હય,
 વયરાં હય એક શહેર ને હય તેરે દમ સે હય :
 ૨૦દરયાએ ધમમે લહર ને હય તેરે દમ સે હય,
 નાહોં મેં લહેર ૨૧બહેર ને હય તેરે દમ સે હય :
 અઝત જહાં મેં ઝહેર ને હય તેરે દમ સે હય,
 જુના ખુદા કા ૨૨કહેર ને હય તેરે દમ સે હય ?

૧. લીલું. ૨. ક્યપુસરે બાદશાહની રજમ ડળી ૩ બાદશાહ જમચેદની મજલિસ
 ૪. જમ ૫. નવ સ્વર્ગોના કકડા જેવા (સુદર) ૬. ટુકડા ટુકડા ૭. નૂની છોટાની
 નીચે ૮. આસમાનની નીચે ૯. માતમ કરનાર ૧૦. બે ચાંદીના ૧૧. આકાશને પણ
 અદેખાઈ ઉપજાવનાર ૧૨. દમથી ૧૩. કબરમા ૧૪. રહેનાર ૧૫. નામદાર માણસો
 ૧૬. અવેદાન ૧૭ માતમનું સુકામ ૧૮. ફનિમા ૧૯. માતના (આ કાવ્ય
 માતને સંબોધી લખાયું છે). ૨૦. પાણીનો નેચ ૨૧. કાપ

જો દિલ હય, તેરે દાધ સે યાંદ ૧લાલેઝાર હય,
૨ માલીસે ઝમાલ તક જો હય ૪દાધદાર હય.

(મહુરમ)

*

મોસમે ખાસમે' હોતે' હય ૫દાજર ૧બર્ગિયાન,
પુલ ૭મુરજહાતે હય જળ બાધ મેં આતી હય ૮ખિજાન :
૯મુજહ હોતી હય તો હોતે હય સિતારે ૧૦પિનહા,
લેકિન, અય મોત, મુકરર હય તેરા વક્ત કહા ?
દિન કો હોતા હય ધમે ૧૧દહેર સે દરએક કો કામ,
દોસ્ત મિલ જાએ બદમ આતી હય, હિસ વાસતે શામ :
રાત હોતી હય કે હો સમ કો ૧૨મુવસ્સર આરામ,
લેકિન, હય મોત, તેરે આનેકે હય વક્ત તમામ.....

તું વહાંબી હય જહાં મિલતી હય ફોજે ખુનખાર,
ઝોર દિખાતી હય જહાં ૧૩રઝમ મે ૧૪જોદર તલવાર :
૧૫બહેર ઝો ૧૬મર સમકો હય ૧૭મૂર ૧૮અતાઅત તેરી,
કર રહી કામ હવા મે બી હય તાકત તેરી :
દિલ સે રાહતમેબી જાતી નહો ૧૯હયમત તેરી,
હમ જહાં જાએ નઝર આતી હય સૂરત તેરી.

(શાકિર મીરઠી)

*

હય યકીન ઇસકા કે એક દિન ૨૦બેશુમાં કુચબી નહો.
ચેહ ઝમો કુચ બી નહો, ચેહ આસમાં કુચબી નહો.
કયા હય ઇનસા એક મુસ્તે ૨૧હિસ્તુખાં કુચબી નહો,
૨૨બુલબુલા પાનીકા હય હિમે ૨૩રવાં કુચબી નહો.
સમ હય ફાની કયા ઝમો કયા આસમા કુચબી નહો,
એક ખુદાકો હય ૨૪બકા, દોનો જહા કુચબી નહો.

૧. રબેરેઝી કૂલોના બગીચા સમાન. ૨ માલી (એક દવાયા પ્રમાણે પુરુષો એક માલી હવા બેસી છે.) ૩. ચદમા ૪. ડાધવાળું, ફુઝી. ૫. જાડ ૬. પાદશા વેરનાર ૭. કશમાય છે ૮. પાનખર તરતુ ૯. સવાર ૧૦. છુપાયેલા ૧૧. ફુનિયા ૧૨. પ્રાપ્ત ૧૩. લડાઈ ૧૪ પાણી, વાકત, ચક્તિ ૧૫. દરિયા ૧૬. જમીન ૧૭. કચ્છ ૧૮. વાબેદારી ૧૯. અય ૨૦. બેચક ૨૧. મૂકીસર હાડકા ૨૨. પરપોટો ૨૩. વહી જતી હમર ૨૪. અનતવા.

ઝિંદગી તક એક આલમ જન કે થા છીરે ૧૦મી
બઅદ રમુદન ઇનકા અમ નામો નિશા કુચબી નહી.
રગ કયા ઉફરસે ઇખિલા લાએગી—૨૫ ઇસકા ખિયાલ,
ફૂલકી દો દિન બદાર, અમ બાધમાન, કુચબી નહી.
આહસે ૫મઝલૂમકી ૩૨, ઝાલિમે ફનખવતપરસ્ત,
સામને જિસકે ઝમીં એ આસમાં કુચબી નહી.
કપસી નાદાની હય કારે ૭બયર મેં કરતા હય દોત
મોત કે તો સામને પીરો જવા કુચબી નહી.

(અહીંન)

*

કયા સખત ઘડી હોગી અજલ આએગી જિસ દમ,
ખંચ ખચ કે હરેક રગ સં, નિકલ ને લગેંગા દમ
કયા દેખેગે હરએકકુ હસરતસે બસદ દમ,
ઇતનીલી ઝમા હત ન સહેગી કે “અલે દમ;”,
સખકે લીયે એક રોઝ ચેહ તકલીફ ધરી હય,
ઇસ પરબી ચેહ ધફલત હય, અજબ ખેખમરો હય.
ખાઈ નહી અપને હય, નહી હય ૧૦પિસર અરના,
(૧) ખેગાને હય સખ, હોવેગા જિસ દમ સફર અપના,
ન માલ ન અસમાખ ન એવર ન ઝર અપના
દો ૧૧ગઝહી કહન કબકા ૧૨ગુલા હય ધર અપના :
કુચ સાથ ૧૩મજુઝ ૧૪એકસી એ ૧૫વાસ ન હોગા,
રેહ જાએગે સખ દૂર કાઈ પાસ ન હોગા.

(અનીસ)

*

ઝમીને ૧૬અમન ગુલ ખિલાતો હય કયા કયા !
બદલતા હય રગ આસમાં કયસે કયસે !
બદારે ૧૭ગુલિસ્તા કી હય ૧૮આમદ આમદ,

૧. મહોર નીચે હોઝ તાબેદાર હોઝ ૨. મોત પછી ૩-૪. પાનખર ઝડ
૫. જીવમયી ત્રાસેલાઓ ૬. અય જીવમગાર અને મગરર સખ્ત ૭. સલા કાયોમા
૮. ગમગીની સાર્થે ૯ અનેક કુખો સાથે ૧૦ ખેંગ ૧૧. અજ ૧૨ ખુલો ૧૩.
૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮

પુથી ફિરતે હંય તામનાન કયસે કયસે !
 ન ૧ગોરે સિકદર ન હય કચ્ચે દારા,
 મિટ રનામીયો કે નિવાન કયસે કયસે !

(આતિશા)

કુચકુતે હય ઝમુધે ચમન કયસે કયસે !
 ખિલે હય પગુતઓ ફવાસમન કયસે કયસે !
 જહાં ગુલથે એક ઝબાગબી વહાં નહો હય !
 વહિજાડે અખિજાને ચમન કયસે કયસે !
 ઝરા દેખ ૧૦ઈમગતસે, સોતે હંય ધાફિલ,
 ૧૧મઝારો મે પહેને કફન કયસે કયસે !
 ૧૨અહમ જાકે દસ્તી કી યાદ આએગી કયા ?
 ઉઠાતે હય રજ ઓ ૧૩મહન કયસે કયસે ?

(રિન્દ)

દો ચાર ઘડી યા દો દિનમે અમ તનસે જાન નિકલની હય
 ચેહ હુડો ૧૪પસલી છતની હય, યા ૧૫ગનનો હય યા ૧૬જલની હય
 હય રાત જો બાકી થોડીસી કાઈ જમમે ચેહબી ૧૭હલની હય,
 ઉઠ બાધો કમર કો ૧૮સવેરસે તુમ કોબી મનઝવ ચલની હય
 તન ૧૯સુખા, ૨૦કુમડી પીઠ દુર્ધ, થોડે પે જીન ધરો બાબા,
 અબ મોત ૨૧નકારા બાજ સુકા, ચલનેકી ફિક કરો બાબા.
 કુચ દેર નહો અબ ચલનેમે, કયા બાજ ચલો યા કલ નિકલો,
 કુચ કપડા લતા લેતા હો સો જલદી બાધ સબલ નિકલો
 અબ ચામ નહો અમ સુખદ દુર્ધ, જો ૨૨ મોમ પિગલ કર દત નિકલો,
 કયું નાહક ધૂપરઝ ચઢાતે હો બસ હડે હડે ચન નિકલો.
 તન સુખા, કુમડી પીઠ દુર્ધ, થોડે પે જીન ધરો બાબા,
 અમ મોત નકારા બાજ સુકા, ચલનેકી ફિક કરો બાબા

૧. ઘોર, કમર ૨ નામીયા માણસો ૩ ટકુકે ૪ બાબના પક્ષીઓ
 ૫-૬ મુલોના નામ ૭ કાટો ૮ જાનક કયાં ૯ પાનખર ઋતુએ ૧૦ ચેતવણી
 લઈને ૧૧. કબોરોમા ૧૨. નીસ્વી ૧૩ મહેનત ૧૪ પાસબી ૧૫ અજાણ જયો
 ૧૬. જળો જયો ૧૭ કમો જયો, સરી જયો ૧૮ સવારથી ૧૯ સુખાઈ અથ.
 ૨૦ ૨૧ ન ૨૨, મીસની માફક ૨૩ તડકો

ચેઢ ઉઠ ૧કિરાયે ઠા, પારો, સંદૂક જનાઝા અર્થો હપર,
જખ ધસ પર હો અસવાર ચતે ફિર ધોડા હપ ન અમારી^૩ હપ
કિસ નિંદ પડે તુમ સોતે દો, ચેઢ બોજ તુમારા બારી હપ,
કુચ દેર નહો અમ આઢ જનઝીર, તૈવાર ખડી અસવારી હપ
તન સુખા, કુમડી પોઠ હુઈ, ધોડે પે ઝીન ધરો બામા,
અમ મોત નકારા બાજ સુકા ચલનેકી ફિક કરો બામા
(નઝીર)

*

૫૮૬ દિસ^૧ ક્યો હવા કો છાઢ મીયાં મત દેસ બ દેસ ફિર ખમારા,
૮કઝીક અજલ કો લૂટે હપ, દિન રાત બજ કર ૧૦નક્કારા
કયા ૧૧મદીયાં, બેસા, બેલ, ૧૨શુતુર, કયા ૧૩ગુને, ૧૪પદવા સર ૧૫ભારા
કયા ૧૬લીઠું ચાવધ, ૧૭મોઠ, ૧૮મટર, કયા આગ, ધુવા ઔર અમારા,
સમ ઠાઠ પડા રેઢ જલેગા જખ ૧૯લાઢ ચલેગા બનજરા
તુ ૨૦બઢીયા ૨૧લાઢે બેલ બરે જો ૨૨પૂરમ ૨૩પચમ જલેગા,
કયા ૨૪સદ બઢા કર લાવેગા યા તોટા ઘાટાર^૫ પાવેગા
૨૬કઝીક અજલકા ૨૭મે જમ બાલા માર ગિરાવેગા,
ધન દોલત નાતીર^૭ પોતા કયા, એક ૨૮કુખા કામ ન આવેગા,
સમ ઠાઠ પડા રેઢ જલેગા જખ લાઢ ચલેગા બનજરા
જખ ચતતે ચતતે રસ્તેમે ચેઢ ૨૯ગુન તેરી ઢલ ૩૦જલેગી,
એક ૩૧મદીયા તેરી મિટો પર ફિર ધાસ ન ચરને પાવેગી.
ચેઢ બેપ જો તુને લાઢી હપ સમ દિરસોમે બટવે^૨ જલેગી
ધી૩૩ પુત, ૩૪જવાઈ, બેટા કયા બનજરન પાસ ન ૩૫આવેગી,
સમ ઠાઠ પડા રેઢ જલેગા જખ લાઢ ચલેગા બનજરા

૧ કાઉનું ૨. પેદી જનાઝાનો અર્થ અ.પે છે ૩ અસ્ખાડી ૪ યાઅરનું
નામ ૫. લમારા ૬ લોભ, લાલસા ૭ દેશદેશ ફરી મારશે નહિ ૮ છુટારો
૯ મોતનો ૧૦ નનાડે ૧૧ વાજરીઓ ૧૨ ઊઠ ૧૩ ગુણો ૧૪ વાસણો ૧૫.
બહુ ધારી ૧૬ ધઈ ૧૭ આઢ ૧૮ મા ૧૯ લાધ (વજુભરો ચાલતો ચરો
યાને મરી જશે) ૨૦ વાજરીઓ ૨૧ લાધે ૨૨ પૂર્વ ૨૩ પશ્ચિમ ૨૪ નફો ૨૫
ધડાડો ૨૬ છુટારો ૨૭ દેહિત્ર પૌત્ર ૨૮ બાળ બચ્ચુ, ૨૯ ગુણ ૩૦ પડી
જશે ૩૧ વાજરી ૩૨ વહેચઈ જશે ૩૩ બેગી ૩૪ જમાલ ૩૫ બેગી બેસા જમાઈ
તો શું મજર વજુભરણુ પણુ પોવાના મરહૂમ પતિની) પાસે આવી યાશે નહિ

ક્યું છ પર ખોજ હાતા હય ઈન યુનો બારી બારી કે ?
જમ્ય મોત કા ડેરા આ પડા ફિર દુને હય બેવપારી ૧૬ :
કયા સાજ, જડાવ ઓ કરે એવર, કયા રંગોટે, યયાન કિનારી કે,
કયા ઘોડે ઝીન સુ-હેરી કે, કયા હાથી લાલ અમારી કે :
સખ કાક પડા રેહ જાવેગા જમ્ય લાલ ચલેગા બનખરા.

(નઝીર)

પકાસો કા નહી ફક ફુલુદે ઓર ઉઅદમ મેં,
કિરસા હય તમામ આમદો શુદ કા દો કદમ મે....
કિસી કે લમગ પર, અય દિલ, ન કીજયે ચરમ ૧૦ તર હરગિઝ,
બહુતસા શઈએ ઈનકુ જો ઈસ અને પે મરતે ૧૧ હય.
(સાદા)

*
અય દુખમે ૧૨ જાહવાલો જો આજ ૧૩ તાજવર હય,
કલ ઈસકો દેખના તુમ, ન તાજ હય ન ૧૪ સર હય :.....
શુએ ૧૫ અખીરે સમ હું, સુન ૧૬ સરગઝસ્ત મેરી,
ફિર સુખ ૧૭ હોતે તક તો કિરસાહી ૧૮ મુખ્તેસર હય :
અમ રહમ પર ઈસી કે મોકૂફ ૧૯ હન વહા તું :
ન ૨૦ અરકમે સિરાયત, ૨૧ ન આહમે ૨૨ અસર હય
(મીર)

*
રઝવાફિલ ! સમજ ચેહ મોત હય કયા ચીઝ ? અમે ૨૩ રખમ.
હોગા કિસીકે વકતે ૨૪ મુઅયન મેં ફક કમ ?
૨૫ કીરુક પજોએ ૨૬ મલક ઉલ મોતમે હય સખ,

૧. ત્યારે, વેપારીઓનો જોતો (દુખ) બેવડો થઈ જશે ૨. કીજુ કપડાં ૩. કાપડના યાન ૪. અંગ્રાહી ૫. એક કોસ એટલે હોઠ માર્ગ ૬. હસ્તી ૭. નીસ્ટી ૮. આવવા જવાનો—જન્મમરણનો ૯. મોત ૧૦. બીની આખો ૧૧. જેએ આ નિહાળી ઉપરથી મરી ફીટવા દોય (અને તે માટે બહુ મજાક પરાવતા દોય) ૧૨. નહોતવાની ઉપર પ્રેમ પરાવનારાઓ ૧૩. તાજ પહેરનાર ૧૪. મસ્તક. ૧૫. રાવની આંખેરીએ બજવી હું મીઠુમતી છું ૧૬. પેના ઉપર વીતેની હજીકત. ૧૭. સવાર ૧૮. દુકા. ૧૯. આધાર રાખનાર ૨૦. આશુમા ૨૧. રેલગેઝ. ૨૨. નિસાસો ૨૩. એ માફિલ સખ્સ ૨૪. ખુશનો દુકમ છ. ૨૫ (મરણનો) નકી વખત. ૨૬. જન પરાવનાર પ્રાણીઓ ૨૭. મોતના ફિરવાનું પત્તમા.

ફિર એક નફસ મહાતર હય, આ જાએ હુકમ^૩ જમ
 દમ મજે તાન^૪ કયા ચેહ ફિરી નેકનામ કી ૧
 પાર્શ નહો પકલીમને મહોલત^૧ કલામ^૭ કી
 ખાલી અજલને^૮ કર દોરે હય ધર હજાર હા,
 દુનિયાસે ઉઠ ગયે હય પયગર હજાર હા,
 એકસુ^૯ દુએ હય સાહેમે લરકર હજાર હા,
 મિરલે^{૧૦} ગદા મરે હય તવગર હજાર હા
 બદે બહોત સફર સે સલામત ન ધર ગયે,
 મોત આ ગઇ જહાં ધ્રી જગલમે મર ગયે

(અનીસ)

*

કારન^{૧૧} કી તરહ સે કરો ચાહાને જી હશમ^{૧૨}
 મજબૂર^{૧૩} ઇસ જહાંસે ગયે હય બદલ^{૧૪} ઓ ધમ^{૧૫}
 હગામે^{૧૬} મર્ગ યાસ^{૧૬} સે તિકતે ચે અબદમ,
 હમરાહ^{૧૭} યા ન મુફક ન દોલત ન વોહ ખદમ^{૧૮}
 ગજીને^{૧૯} ઝીરે રંખાક દયા કર ચલે ગયે
 ખાલી સજ્જોકો દાય દિખાકર ચલે ગયે
 ર૧ પીરો જવાન ઓ કુન્કર^{૨૨} ઓ નાફહેમર^{૨૩} ઓ હુલીવાર
 ર૪ બદકીશ ઓ ખુશઅકીદત^{૨૫} ઓર^{૨૬} શુમનામઓ નામદાર
 ર૭ મહકૂમ ઓ હુકમરાન^{૨૮} ઓ રલકરી ઓ ઝંનહીફ ઓ ઝાર^{૨૯}
 ચાહો ગદા^{૩૦} ઓ ઝાલિમ^{૩૧} ઓ મઝલૂમ^{૩૨} ઓ બેચાર, ૩૫

૧ દમ ૨ અશક્ય ૩ ખુદાનો હુકમ ૪ તાકત ૫ જોલનાર હજારો મુસા પયગમ્બર (Moses) જેઓએ ખુદા સાથે ઘરના પર્વત ઉપર વાતચીત કરી હતી, તેઓને કલીમ અલ્લાહ (અલ્લાહ સાથે) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે ૬ અવકાશ ૭ જોલવાની ૮ મોતે ૯ લાચાર ૧૦ ફકીરની માફક ૧૧ કુવેર લડારી માફક કારન પલ્લ પોતાના બેથુમાર ખાનના માટિ મચાફર છે ૧૨ દરજ્જે અને રસાયો ધરાવતા બાદશાહો ૧૩ લાચારીએ ૧૪ દઈ અને ગમ સાથે ૧૫ મરણ સમયે ૧૬ નાઉમેદી ૧૭ સાથે આવનાર ૧૮ ખિદમતગારો ૧૯ ગજ ૨૦ ખાક નીચે ૨૧ ધરડાઓ ૨૨ બળકા ૨૩ મૂર્ખાઓ ૨૪ અધર્મીઓ ૨૫ ધર્મી વિચારવાળાઓ ૨૬ જેઓના નામ અપકીર્તિ વગેરેથી ગૂમ થયા હોય ૨૭ હુકમ જોલનાર ૨૮ હુકમ ચલાવનાર ૨૯ બંજવાન ૩૦ નાતવાન ૩૧ કમતાકત ૩૨ ફકીર ૩૩ જીલમગારો ૩૪ જીલમથી ત્ર સેલાઓ ૩૫ બિવતન થયેલાઓ.

૧ મજબૂત હો કે મોત પછે આવેગે,
 ૨ સગ હસરતે ૨ લીધે હુએ દુનિયાસે જાએગે
 (અનીસ)

*

૧ | અદાગતે કતરા હય દરિયામે ફના હો જના
 ૨ દઈડા દઈસે ગુઝરના હય દવા હો જના

પાણીના એક ટીપાંતી ખુશાલી દરિયામાં મળી જઈ ફના થઈ જવામાં
 સમાએલી છે, તેમજ જનારે દઈ બેદર વધી જાય છે ત્યારે તે દઈ (મોત
 મારફતે) દવામાં ફેરવાઈ જાય છે

(ધાલિખ)

*

૧ ખારેડ દુનિયામે રહો ધમઝદાર્ક યા શાદ રહો,
 ૨ અપસા કુચ કરકે અનો પહા કે બહુત યાદ રહો
 ૩ રહેપ મર્ગસે કયુ કરાતે હય લોગ ૧
 ૪ બહુત ધંસ તરફકે તો જાને હય લોગ

(મીર)

*

૧ દુનિયાકે અલમર્ક ઝોકુ ઉડા જાએગે,
 ૨ હમ કયા કહે કયા આવેથે કયા જાએગે,
 ૩ જબ આવેથે રાતે હુએ આપ આવેથે,
 ૪ અમ જાએગે, ઔરોકા રહા જાએગે,

(ઝીક)

*

૧ મનઝલોગાર અમ મુજહે અમ આસમાં દરકાર હય
 ૨ મરદુમે ખીમાર કો નકતે મર્ગા દરકાર હય
 ૩ કુજ ઈનાજે વહેથતે આશિક નહો જુઝ ખાને મર્ગે,
 ૪ ખહેરે ફીતે મસ્ત ઝન્જરે ગિરાં દરકાર હય

અમ આસમાન, હવે ધોરમાં મારુ મુકામ યાય જેવી મારી
 ખાહેથ છે ખીમાર માણસોને પણ જખાના ફેરફારની જરૂર પડે છે

૧ લાચાર ૨ યોગ દુખ ૩ દુનિયા દરખાશમાં, સમાજમાં ૪ ગમગીન,
 ૫. મોતના સ્વાધી ૬ દુખ ૭ શાએરનું નામ ૮ ખીલબોને

આચોના ધમ્પણામાં માટે મોતની જામ સિવાય બીજો ઈલાજ નથી; મસ્ત દાથીને માટે પણ બારે વજનની સાંકળોની જરૂર રહે છે. (આતિશ)

મોત તજદીદે મજાકે જિંદગી કા નામ હય,
ખાજ કે પરદેમે બેદારીકા એક પયધામ હય.

જિંદગીનો સ્વાદ ફરી ચાખવાની ખાહેશ યાવ તેવું નામ મોત : મરણ તો જીવના પરદામાં છુપાએલી (ફરી ઉત્પત્તિ યતી) બેદારીના એક પેશામ સમાન છે.

(ધકબાલ)

આહ! કયા કહીએ રહો, યહા જન્મતલક અપની 'હયાત' થે બધે કયા કયા રતઅલુક અપને છોટેછ કે સાત! જળ્ય મુએ ફિરનો કિસીને આન કર પૂછી ન ખાત, જિંદગી અપનીયા કુલ ચોસક ધડીકી ઝકાયનાત : છતને અરસેહીમે કયા કયા હમ પે ગુઝરી જવારિદાત! રેહ ચલે દુનિયામે હમબી એક દિન ઔર એક રાત. ફિર ઉસી દિન રાત મેં હમ બાદશાહબી હો ચુકે, સાહેબે તાજે પનગીન ફરમારવાબી હો ચુકે, માલિકે મુલકો મર્કા ઝકિશ્વરકુશા બી હો ચુકે, વખાનિઝ ઓ મુફલિસ ફકીર ઓ વખીનવા બી હો ચુકે : છતને અરસેહીમે કયા કયા હમ પે ગુઝરી વારિદાત! રેહ ચલે દુનિયામે હમબી એક દિન ઔર એક રાત.... ફિર ઉમો દિન રાતમે હમ ૧૦ આરિફે કામિલ હુએ, સાહેબે કશફ ઓ ૧૧ કરામાત ઔર, રોશનદિલ હુએ, ૧૨ આલિમ ઓ ૧૩ ફાઝિલ ૧૪ ફકીહ ઓ ૧૫ જાદિલ ઓ ૧૬ આમિલ હુએ, થી યહી. કુરસત ઈસીમે ખાક મિટી ૧૭ ગિલ હુએ :

૧. જિંદગી ૨. નિસબત ૩. પચદાચરા ૪. બનાવો, આપદાઓ ૫. બાદશાહી મદદાર ૬. સુલતાન ૭. દેવોના છતનાર ૮. લાચાર ૯. ગરીબ ૧૦. પૂરેપૂરા ખુદા. શનાસ અથવા બલદાની ૧૧. ખુદાઈ બસાવના હકમ અને ચોક્કસ ૧૨. બહુશુદ્ધ ૧૩. વિદ્વાન ૧૪. ઇસ્લામની સરોબતના, નજુહાર ૧૫. અજ્ઞાન ૧૬. કામદાર ૧૭. મટાડી.

धतने अरसेदोमे' क्या क्या हम पे गुजरी वारिदात !
 २६ यले दुनियामे' हमको अक दिन और अक रात.
 हिर धसी दिन रातमे' हम १ पोते और जेठा दुअे
 हिर हमी आभा हमी रनाना, हमी वेदादा दुअे :
 सावे सुखरे बाई भाभुं और 'यया' यताया दुअे,
 थी यही पुरसत धसीमे' देखीये, क्या क्या दुअे :
 धतने अरसेदोमे' क्या क्या हम पे' गुजरी वारिदात !

२६ यले दुनियामे' हमको अक दिन और अक रात.....
 हिर धसी दिन रातमे' अपना दुआ पण्याह और १५रात,
 लडके आले की उसी मे हो गये हिर आड सात :
 देख ली होली दिवाली धदली और यम ७५रात
 हिर धसीमे' यल जसे आगेर कु रम जाती पे दात.
 धतने अरसेदोमे' क्या क्या हम पे गुजरी वारिदात !
 २६ यले दुनियामे' हम को अक दिन और अक रात,
 (नजीर)

*

दुनियामे' अपना ७ कोर्ष पहोवा के भर गया,
 दिवतगीयैसे और कोर्ष छिकताके भर गया :
 'आकिध या वोढ तो आपकु समजदा के भर गया,
 जेअकल जाती पेट के गभरा के भर गया .
 दुःख पाके भर गया, कोर्ष सुख पाके भर गया,
 जता रदा न कोर्ष, दर अक आ के भर गया
 कोर्ष भोती १० व्यापताया, कोर्ष ११ मोह और १२ भट्टर,
 जिसदम १३ कजाने दाथमे ली १४ तेध और सिपर, १५
 काम आर्ष कुछ इजरी न कुछ तप्त और छतर,
 येढ भाक पर मुआ, वोढ मुआ तप्त के छिपर .
 थी नयसी जिसकी कद् वोढ अतधाके भर गया,
 जता रदा न कोर्ष दर अक आ के भर गया.

१. नजीर, २. भातामह ३. पितामह ४. आपना मोटा बाह
 (हिंदीमा "ताव" यण्ड छ) ५. विवाह, शादी. ६. लगन ली ७. यामान
 भट्टिनाली १४ भी तारीजे आवतो अक सुखिम तहेवार ८. नक्षत्र पाथीने ९.
 विद्वान १०. आवतो दनो ११. अह १२. भय १३ जिसम १४. तलवार १५. दाव

આશિક હો મર કિસીને કિસી ગુલકી ^૧ચાદકી,
 આશિકને અપને ઈશક બદાનેમે જન દીઃ
 ઓર જળ અજલકી દોનોસે આકર લગન રતગી,
 મઅશુક કામ આઈ કિસીકી ન આશિકી
 દિલવર કી અપને એદુરનકુ ચમકા કે મર ગયા,
 છતા રહા ન કોઈ, દર એક આ કે મર ગયા..
 પીર^૨ ઓ મુરીદ,^૩ શાદ ઓ ગદા^૪ મીર ઓર વઝીર,
 સખ આન કર અજલ કે દુએ દામમે અસી-^૫
 મુશ્લિસ ધરીખ સાહેબે તાજ ઓ અલમ^૬ સરીર^૭
 કોઈ તરસ તરસ કે મુઆ ધમમે, અવ નઝીર^૮ :
 કોઈ હઝરો અવશ^૯ કી રહુયરા કે મર ગયા,
 છતા રહા ન કોઈ, દર એક આકે મર ગયા
 (નઝીર)

*

દુનિયા અજળ બાઝાર હય કુછ જિન્સ^{૧૩} મહાંગી સાચ લે
 નેકી કા બદલા નેક હય બદલે નહીકી બાત લે
 મેવા ખિલા મેવા મિલે, ફલફૂલ દે ફલ પાત^{૧૪} લે,
 આરામ દે આરામ લે, દુખ દહ^{૧૫} દે અપ્રકાત^{૧૬} લે
 કલજુગ નહી^{૧૭} કરજુગ હય મહા, દિનકો દે ઓર રાત લે
 કમા ખૂબ સોદા ^{૧૮}નકદ હય, ઇસ હાત દે ઉસ હાત લે
 કાંટા કિસીકો મત લગા, મિરલે ^{૧૯}ગુલ કુલા હય વુ,
 વોહ તેરે હકમે તીર હય, કિસ બાત પર બૂલા હય વુ?
 મત આગમે કાલ ઓર કે ફિર ધાસ કા પૂના હય વુ
 સુન રખ ચેહ ^{૨૦}નુકતા ખીખનર કિસ બાત પર બૂલા હય વુ?
 કલજુગ નહી કરજુગ હય મહા, દિનકો દે ઓર રાત લે,
 કમા ખૂબ સોદા નકદ હય, ઇસ હાત દે ઉસ હાત લે .
 મહા ઝહેર દેતો ઝહેર લે, ચક્કર મે ચક્કર દેખ લે,

૧ પ્રેમ કર્ચો ૨ સખત ખેચાણુ થયું ૩ ખૂબસૂરતીને ૪ ગુરુ ૫ સિખ્ય
 ૬ ફકીર ૭ મોતની ભળમા કેદ પકડાયા ૮ કબજા ૯ વખત ૧૦ સાચેરાનું નામ ૧૧
 મોજ ૧૨ મોજવીને ૧૩ ચીજ ૧૪ પાદકા ૧૫ આકૃતો ૧૬ સાચેર સખ્દ ઉપર
 રમત કરી કહે છે કે આ કલજુગ (કલિયુગ) નથી પણ ' કરજુગ ' છે, માને કાર્યો
 કરવાનો જમાનો છે ૧૭ પૈસા ૧૮ ફૂલની માફક ૧૯ સૂત્ર

નેકાં કુ નેકી કા મજા, 'મૂઝી કુ ટકર દેખ લે;
 મોતી દીયે મોતી મિલે, પથર મેં પથર દેખ લે.
 મર તુજ ઠો ચેહ રખાવર નહોં છુ તુબી કર કર દેખ લે.
 કલજુમ નહોં, કરજુમ હય પદા, દિન દે ઓર રાત લે,
 કયા ખુખ સાદા નકહ હય, ઈસ હાત દે ઉસ હાત લે,

(નઝીર)

*

દુનિયામેં કોઈ ખાસ ન કોઇ આમ રહેગા,
 ન સાહેબે એમકદર ન ઝનાકામ રહેગા.
 પઝરદાર ન કબેઝાર ન બદ ઝઅંજામ રહેગા,
 થોડી ન ધમ ન ગરદિશેં એયામ રહેગા :
 ન અવચ ન કુખ દર્દ ન આરામ રહેગા,
 આખિર વોહી અસ્લાહ કા એક નામ રહેગા
 ચેહ ૧૦અર્ખેં જો ખાતા હય પદા ગુમદે ૧૧અઝરક,
 ચેહ ચાદ, ચેહ સુરજ, ચેહ સિતારે હય ૧૨મુઅલ્લક,
 લોહ ૧૩ઓ કલમ ઓ ૧૪અર્થેં મરી સાબેત ઓ ૧૫મુતલક,
 સન ઠાક ચેહ એક ૧૬આનમે હો જાવેગા ૧૭હૂકક :
 ૧૮આધાઝ કિસી ૧૯શય કા ન ૨૦અઝામ રહેગા,
 આખિર વોહી અસ્લાહ કા એક નામ રહેગા
 લે આલમે ૨૧અરવાહસે તા આલમે ૨૨જિન્નાત,
 કયા ૨૩અલ્લ ઓ હવા, જમલ ઓ ૨૪ફૂહ, ૨૫અર્જ ઓ ૨૬સમાવાત,
 એક ફૂકમેં ઉર જાએગે ૨૭જો નકશે ૨૮તિલસમાત
 દુશીવાર ન રદખુખતા ન કોઇ ૩૦ખામ રહેગા,
 આખિર વોહી અસ્લાહ કા એક નામ રહેગા

૧. ઈબ્રાહીમ કાનાર ૨. ફૂહ માલુસ ૩. શક્તિવાળો ૪. નિતાય
 થયેલો માલુસ ૫. શ્રીમત ૬. મરીબ ૭. કમનસીબ ૮. જમાનાનું ફરત ૯. મોજ
 ૧૦-૧૧. આ નીલરંગી આસમાન જે ચક્ર ખાતુ પડ્યું છે ૧૨. લટકતા ૧૩. જે
 પાટી લપર પ્રકાશ કલમ વડે નસીબનો લેખ લખાય છે ૧૪. સર્વોત્તમ સ્વર્ગ ૧૫
 સ્વતંત્ર અને શ્રેષ્ઠ ૧૬ પદી ૧૭ (પ્રકાશ મળી જઈ) અદર્ય થશે ૧૮ સરખાત
 ૧૯. ઓજ ૨૦. આખરી ૨૧. આત્માઓની દુનિયા ૨૨ જિન્નોની દુનિયા ૨૩.
 વાદળા ૨૪. પર્વત ૨૫ પૃથ્વી ૨૬ આસમાનો ૨૭ જાણે ૨૮. ભૂંધ ચિત્ર
 ૨૯. પાકે ૩૦. કાચા.

येह जाय ओ १ अमन अण नो हर ओक रेण हय रहे हूँ,
 येह उद्याय येह ४ पुनये येह हरे पपात येह हूँ हूँ
 आ नवेगी नय जादे अभिमान उनकी उपर भूँ,
 हर उपारकी, हर हूँकी हर नवेगी सय धूँ
 नय ८४६ न ९ सुभ और न १० सीयेकाम रहेगा,
 आभिर वोही अस्वाद का ओक नाम रहेगा ..
 येह आशिको भयसक नो करतो हय जहम ११ याद,
 आगेभी जहोत आशिको भयसक ये १२ वस्वाद .
 वोह सभस उहा नते रहे, अय मेरे अस्वाद १
 भस जातसे भयसक दुआ अजतो यही आह .
 न धरक न आशिक न हिलाराम रहेगा,
 आभिर वोही अस्वाद का ओक नाम रहेगा
 (नजीर)

*
 यहार दिन की १४ शान ओ १४ शौकत यहार दिन का १५ जय हय,
 हिर पुन हय और तु हय और अघेरी कष हय
 (ओक उर्दू शाअेर)

*
 नगना हो नगसे १६ अस्वाद के साथे तले,
 १७ हय तक सोता रहेगा आक के साथे तले
 आकका पुतला जनाया आककी १८ तसवीर हय,
 आकमे मिल नयगा हिर आक १९ दामनगीर हय
 (ओक उर्दू शाअेर)

*
 आहमीका निरुभर २० क्या हय जिसपे शयदा २१ हय जहा १
 ओक भीट्टीकी धमारत, ओक भीट्टीका भका
 मोत की आधीर २२ जहाँ पे आ के नय हिर नजेगी,
 हय लेना येह धमारत तुह के गिर नजेगी
 (ओक उर्दू शाअेर)

१ चांदी २ लगे ३ हाथी ४ कर्णो ५ लीला पाइडा ६ पानपर कटुने
 पवन ७ काटा ८ पीछ ९ राई १० हागा रजवाण ११ प्रीत १२ अस्वादना
 नामयी कसम आक छु १३ दरज्जे १४ हाकमाक १५ यक्ति जण १६ आस
 मानो १७ क्यामत १८ चित्र १९ जाल धरनार २० यरीर २१ दीवानी
 २२ तोकिन

‘ રોહ રહા હય આસમા ચેહ સખ સમા કુહલી નહોં,
 પીસ કુંઝા એકલી ગરદિશમે જહાં કુહલી નહોં :
 નિસ જગેહ યા જમઝારે જલસા ઔર ખુસરૂકા મહલ,
 ચક્ર કોત્રોં કે સિવા અખ વહાં રહા, કુહલી નહોં.’

(એક ઉદ્ધૃત શાએર)

‘ વોહ નહાં જીતે રહે જો ખેવકાઈ કર ગયે !
 મર ગયે આખિર ન કિસસે વખાશનાઈ કર ગયે.
 ઉમે ધબીપાયાં પે અપને ધસ કહર પનાઝાં નહોં,
 દમર્જને લિનકો ન હોરા જો ખુદાઈ કર ગયે.
 આપનેમે ઉઅકસ અપના દેખકે લેતે ધર,
 ચહાર દિન કી ઝિંદગીમે ખુદનુમાઈ કર ગયે.
 ઐનખૂખ^{૧૦} કરકે અકસર^{૧૧}, વોહ જો હંસતે ચે કિસે
 હાથસે અપને વોહ અપની જગહંસાઈ કર ગયે.
 રહે ગયા અવસાઈ^{૧૨} કરની, આખિરશ દોનો ગયે—
 જો લતાઈ કર ગયે ઔર જો છુરાઈ કર ગયે.

(એક ઉદ્ધૃત શાએર)

જો મરતે બાદશાહ હોઝરબી કુહ તઝઝન^{૧૪} નહોં હોતી,
 ચહી દો ગઝ^{૧૫} કફન હોતા, ચહી દો ગઝ ઝમી હોતી.

(એક ઉદ્ધૃત શાએર)

મુદૈયા^{૧૬} જીસ કને અસઆમ સખ મુદકી જો માલી ચે,
 સિકંદર જામ ગયે, દુનિયાસે દોનો હાથ ખાલી ચે.

(એક ઉદ્ધૃત શાએર)

તમ^{૧૭} હો રહી હય મનઝિલ,^{૧૮} ચોક્કે વકત કમ હય,
 મુદકે ફના કી જાનેમ^{૧૯} હર સાસરોં એક કદમ હય.

(એક ઉદ્ધૃત શાએર)

૧. ચક્ર ૨. બાદશાહ જમરણદની મળલિસ. ૩. દોસ્તી. ૪. પાયા વિનાની
 હમર, ૫. મજર. ૬. મોત. ૭. પડછાયા. ૮. મજરો. ૯. આપવડાઈ. ૧૦. ખામી
 ચોપની ૧૧. ધણાએ. ૧૨. કાણીના ગુણો ૧૩. આખરે. ૧૪. રૌનક, ચોલા. ૧૫.
 જામ. ૧૬. તૈયાર. ૧૭. પૂરી. ૧૮. (નિહંગીની) મુસાફરી ૧૯. તરફ. ૨૦. શાસન.

જાનસા જહોંકા^૧ યુજહા દેગા કિસી મઅલૂમ હય ?
જિંદગી એક શમ્મેર^૨ રોશન હય હવા કે સામને.

(એક ઉર્દૂ શાએર)

*

જીસ જિંદગીપે નાજા^૩ યેહ સાહેબે યહવસ હય;
વોહ કયા હય ? ફિલ^૪હકીકત ગિનતી કે કુછ નકસ^૫ હય.

(એક ઉર્દૂ શાએર)

*

કરતા હય કાતિલબી^૭ માતમ મુજહકે દેનાને કે બાદ,
કદ્ર^૮ અઝોહી હુવા કરતી હય મરગને કે બાદ.

(એક ઉર્દૂ શાએર)

*

યેહ અયશ^૯ એ નિશાત^{૧૦} એ શાદમાની કખતક^૧,
અશરત^{૧૧} બી હુર્થ તો ફિર જવાની કખતક^૧ ?
ગર યેહબી ૧૨સહી, કયામે ૧૩ઘેલત હય મહાલ, ૧૪
ઘેલત બી હુર્થ તો જિંદગાની કખતક^૧ ?

(એક ઉર્દૂ શાએર)

*

૮. મરાઠી અવતરણો.

મારું મૃત્યુ મરી જઈને મને અમર પનાવી ગયું છે આ ક્ષણજયર
જીવનનો પાયો અને આધાર ખનને ગૂમ થયાં છે, અને મારું દેહનું જ્ઞાન
પશુ અલોપ ચર્ષ ગયું છે (જીવનનું) પૂર આવીને એસરી ગયું છે પશુ
જીવન દગ્મ્યાન મેં ધીરજ રાખી હતી તુકારામ કહે છે કે છેવટે મને
યોગ્ય અમર જીવન પ્રાપ્ત થયું છે.

(તુકારામ)

*

મેં મારી પોતાની આખોથી મારું મોત જોયું છે : એ ખચોત
એક અનુપમ ક્રિયા હતી ત્રિજીવનમા આનંદ ફેલાઈ રહ્યો હતો સર્વત્ર

૧. પવનનો સપાટો. ૨ પ્રકાશમાન મીજીવતી. ૩ મજર ૪ મોટી હમેદો
રાખનાર. ૫. ખરું જોતા ૬. દમ ૭ ખૂની. ૮. કદર ૯. એશઆશમ. ૧૦,
પ્રશાલી ૧૧, મોજ ૧૨, ખરું ૧૩. ઘેલવતી પાયદારી ૧૪. અશક્ય

વિશ્વના જીવનમાં એક જ આત્મા પ્રસરી રહ્યો છે એવા મને થયેલા અનુભવમાંથી એ આનંદ ઉદ્ભવ્યો હતો. મારામાં અહકાર હોવાથી હું એક સાંકડી જગ્યામાં જ (શરીરમાં જ) રહેતો હતો, પરંતુ હવે આ શરીરમાં રહેવાના વિચારનો મેં ત્યાગ કર્યો છે (અને વિશ્વમાં ફેલાયેલા ઈશ્વરી આત્મામાં જ મારો નિવાસ છે એમ હું સમજું છું). જન્મ અને મરણને લગતું સતત હવે ફોટી ગયું છે, અને (‘ આ મારું અને તે તારું ’ એવી) સંકુચિત દષ્ટિ હવે દૂર ચર્ધ છે. નારાયણે મને રહેવા માટે જગ્યા આપી છે, માટે પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી હું તેમને ચરણે બેઠો છું. વૃકારામ કહે છે કે પ્રભુએ જે આ જગતમાં વ્યક્ત કર્યું છે (પ્રભુ અને મનુષ્યના આત્માની એકતા) તે હવે (મારા મૃત્યુથી) મારા બાળમાં સિદ્ધ થયેલું હું દેખુ છું.

x(વૃકારામ)

*

૯. ચીનાઈ અવતરણો

— કોનફુસિયસ બોલ્યા :—ધણા તો જિંદગીને કુદરતની એક મહાન બક્ષિસ માને છે, તેઓ સમજતા નથી કે એ તો એક મહાન બધન છે. ધણપણને તેઓ દુર્મળતા માને છે, તેઓ સમજતા નથી કે ધણપણ શાંતિનો કાળ છે મૃત્યુને તેઓ મોટી આપત્તિ માને છે, તેઓ સમજતા નથી કે મૃત્યુ એટલે પરમ શાંતિ છે.

ચેનક્યુ બોલી બેઠ્યો:—મૃત્યુ વિશે આ પ્રાચીનોત્તરી કેવી ભવ્ય કલ્પના ! પુણ્યવાન તેથી તરે, પાપી ફૂટે. મૃત્યુથી પ્રત્યેક જણ જગ્યાથી આવ્યો ત્યાં જાય છે. તેથી પ્રાચીનોત્તરે મૃત્યુને ગૃહગમનની ઉપમા આપી, જિંદગીને ગૃહવિયોગની : અને જે પોતાના વહાલા ધરને બૂલે છે તેનો દાકડો નીકળી જાય છે, ને તેના યુગમાં તેની અવગણના થાય છે.

(કોનફુસિયસ અને તેમના શિષ્ય વચ્ચેનો સંવાદ : મહાત્મા ગાંધીજીના “ધર્મમયન” માંથી).

*

x પ્રસિદ્ધ મહારાષ્ટ્રી સંત વૃકારામના—“મરણ માટે મરોની ગેથે, મન કેલે” અમર” અને “આપુલે મરણ પાદિલે ચા રોળા” —આ બે નાણીના અસંગો તેના અચેજી લાખાતર સાથે મને લાવી આપવા માટે એક દક્ષિણી સદગ્રહચનો હું આભારી થયો છું.

૧૦. અગ્રેજી અવતરણો

— We are such stuff

As dreams are made on, and our little life
Is rounded with a sleep

‘સ્વપ્ન સમાન ક્ષણભરૂર વરતુમાંથી મનુષ્યજીવન ધમધમ છે, અને
મોતરૂપી ઊઘથી આ અલ્પજીવનની સમાપ્તિ આણવામાં આવી છે

(શેક્સ્પિયર)

*

Cowards die many times before their deaths,
The valiant never taste of death but once

કાયર પુરુષો પોતાનાં ખરેખરાં મોત પહેલાં અનેક વાર (બચતા
માયી) મરી ચૂક્યા હોય છે, શૂરવીરો મોતનો પ્યાસો માત્ર એક જ વાર
ચાખે છે.

(શેક્સ્પિયર)

*

The glories of our blood and state
Are shadows not substantial things,
There is no armour against fate,
Death lays his icy hands on kings
Sceptre and crown
Must tumble down,
And in the dust be equal made
With the poor crooked scythe and spade

ઉચ્ચ જ્ઞાનદાનની યા મોટા ઇરજ્ઞાનની મગરૂરી પાછાના સમાન
શુદ્ધ છે અને એમાં સંગીતતા કંઈ જ નથી કિસમત ફાતે બખ્તર
પહેરવાથી રક્ષણ થઈ શકતું નથી, કેમકે યોગ્ય સમયે યમરાજનો ખરક
જેવો ઠડો દાઘ મદાન રાજેન્દ્રો ઉપર પડ્યો જઈ પડે છે. મોતની નજરે
કીમતી રાજદા અને તાજની કીમત વાંકાચૂકા દાતરા અને પાવડા
સરખી જ હોય છે એ મધળાં એક દિવસ નીચે ગળદી ધૂળમાં એક સરખી
રિયતિમાં પડી રહેશે.

(શર્મા)

Nothing is dead, men that are dead look at their own mock-funerals.

કથ જ મરતું નથી . જેઓને આપણે મરેલા ધારીએ છીએ તેઓ (હયાત છે અને) આ દુનિયામાં એક મરકરી સમાન નીકળતી તેમની રમવાનયાત્રા નિહાળે છે

(એમર્સન)

*

There is a Reaper whose name is Death,
And with his sickle keen,
He reaps the bearded grain at a breath,
And the flowers that grow between.

મોત એક (અવિચારી) કાપણી કરનાર સમાન છે, જે પોતાના ખાગદાર દાતરડાંથી પાકેલા અનાજ અને વચમાં તાજ ફૂટતા દાણા મનને એક ઝપાટે કાપી કાઢે છે.

(લોંગફોર્સ)

*

There is no flock, however watched and tended,
But one dead lamb is there !
There is no fireside, howsoe'er defended,
But has one vacant chair

એવું એક પશુ ઘેટાનું ટોળું ન હોય જેમાં, બની ચકતી પાસબાની અને જતન છતાં, એકાદ મરેલું ઘેડું ન હોવા પામે, એવું એક પશુ ઘર ન હોય કે જેનાં સગવડભર્યા ખૂણામાં, બનતી કાળજી અને સંભાળ છતાં, એકાદ (વડીલની) ખુરસી ખાલી પડી ન હોય

(લોંગફોર્સ)

*

There is no Death ! What seems so is transition,
This life of mortal breath
Is but a suburb of the life elysian
Whose portal we call Death.

મોત જેવું કથ છે જ નહિ, આપણે જેને મરણ કહીએ છીએ તે તે

માત્ર સ્થળાંતર જ છે. આ ફાની જિંદગી તો માત્ર તે વિશાળ મીનોઈ જીવનનું એક પડ જ છે, અને તેમાં દાખલ થવાના કારને મોતનું નામ અપાયું છે (લોંગફોર્ડ)

*

*Men fear death as children fear to go in the dark,
and as that natural fear in children is increased with
tales, so is the other*

જેમ બાળકો અધારી જગ્યામાં જતાં બીજે છે તેમ મોટી ઉંમરનાં માણસો મૃત્યુથી ભય પામે છે જેમ અધકાર વિશે અનેક ગપાટા સાંભળી બાળકની બીકમાં વધારો થાય છે તેમજ મોત વિશે અનેક કલ્પિત કથાઓ સાંભળી માણસો પણ બીકાયે અને છે (બેકન)

*

But what am I ?

*An infant crying in the night
An infant crying for the light
And with no language but a cry.*

(મોતનો કાયડો ઉકેલનાર) હું તે વળી કાણ છું ? હું તો રાતનો અધકાર દેખી રોતા એક બાળક સમાન છું : હું તો પ્રકાશ માટે ટળવળતા અને ચીસ પાડતા એક બચ્ચા જેવો છું, અને (મારી લાચારીમાં) રોવા સિવાય બીજી ભાષા પણ મારાથી વપરાતી નથી.

(દેનિસત)

*

*Oh blessed and merciful death !
which can make those who hate us hate us less,
and those who love us love us more*

હૈ દિવ્ય અને કૃપાળુ મોત ! તારી જરૂરથી મારા મરણ પછી જેઓ મને ધિક્કારતા હશે તેમનો ધિક્કાર કમતી થશે, અને જેઓ મને મમતાથી જોતા હશે તેમની પ્રીતિમાં વધારો થશે

(હોલ કેન)

*

Death is universal, but life is omnipotent
મોત સર્વવ્યાપક છે પણ જીવન સર્વશક્તિમાન છે

(બુકેનન)

Death borders upon our birth, and our cradle
stands in the grave.

આપણા જન્મની કિનારી ઉપર મોત ધૂમે છે, અને આપણા
પારણામાં જ આપણી કબર મુકાઈ છે.

(બિરાધ હોલ)

*

The boast of heraldry, the pomp of power,
And all that beauty, all that wealth e'er gave,
Await alike the inevitable hour :
The paths of glory lead but to the grave.

હિંચ કુળનું અભિમાન, સત્તાનો તોર, ખૂબસૂરતીની ખુમારી અને
માલમિલકતની મસ્તી-એ સધળાં એક અનિવાર્ય (મોતની) ઘડીની રાહ
જુએ છે; એ સધળા કીર્તિ અને વૈભવના પથો આપણને મૃત્યુ તરફ જ
દોરી જાય છે.

(ટી. ગ્રે)

*

Can stoned urn or animated bust
Back to its mansion call the fleeting breath ?
Can honour's voice provoke the silent dust,
Or flattery soothe the dull cold ear of death ?

થું કીર્તિકથા દર્શક ભસ્મપાત્ર રચવાથી અથવા આબેહુજ ચિતાર
આપતા પૂતળાં મૂકવાથી તે નામાકિત માણસના મૂએલા શરીરમાં તેનો
નીકળી ગયેલો દમ પાછો ફરવાનો હતો ? થું તે મલહૂર શબ્દ પોતાનાં
મશોગાન સાંભળી ખાકમાં સૂતો સૂતો પ્રસન્ન થરાનો હતો, અથવા થું
પ્રશ્નામંદનાં વચનો તેના ચેતનહીન હાક કાનો ને આનંદ પમાડશે ?

(ટી. ગ્રે)

*

✓ We see time's furrows on another's brow,
And death intrenched, preparing his assault;
✓ How few themselves in that just mirror see !

આપણે બીજાના કપાળમાં વૃદ્ધાવસ્થાથી પડતી કરચલીઓ જોઈને
જણીએ છીએ કે સૈનિકોની મોત એ કરચલીઓ ખાઈમાં છુપાઈ

આર્થિતો કુમ્ભો લાવી તે બાપડાને બેઠાન કરશે. (ખીખનાં મુખ તે આપણે જોઈએ છીએ) પણ ફેટલા થોડા માણસો પોતાનું જ (ધરતું), મુખ આર્ધનામા જોઈને આ પ્રમાણે વિચાર કરશે ?

(ઈ યગ)

*

While man is growing, life is in decrease;
And cradles rock us nearer to the tomb.
Our birth is nothing; but our death begun.

જેમ માણસ ઉમરમાં વધે છે તેમ જીવનની ધડીઓ ધટે છે આપણાં બચપણનાં પારણાં આપણને મોત તરફ દિશાળે છે. આપણો જન્મ તો માત્ર મૃત્યુનો આરંભ જ છે.

(ઈ યગ)

*

Why then at death do weary mortals weep ?
Sleep's but a shorter death, death's but a longer sleep.

કંટાળેલા મનુષ્યો શા માટે મોતને નામે વિલાપ કરતા હશે ? જીવ એ માત્ર દૂંડ મરણ છે જ્યારે મોત એ એક લાંબી જીંદગી છે.

(ફિનિયસ ફેલેચર)

*

Good men but see death, the wicked taste it.

નેક માણસો મોતના માત્ર દર્શન કરે છે, જ્યારે ફુટ માણસોને મોતનો બરાબર સ્વાદ ચાખવો પડે છે.

(બેન ઝોન્સન)

*

Mourn for the mourners and not for the dead,
For he is at rest and they are in tears.

વિલાપ કરનારાઓ, ઉપર જ વિલાપ કરવાની જરૂર છે, નહિ કે મરનાર ઉપર, કેમકે મરનાર તો મરી પરવારીને શાંતિમાં સૂતા છે, જ્યારે વિલાપ કરનારાઓ જ (જીવે, લીધે) દુઃખમાં પડ્યા છે.

(મિસિસ હિમ્મસ)

Death, be not proud, though some have called thee
 Mighty and dreadful, for thou art not so;
 For those whom thou think'st thou dost overthrow,
 Die not, poor Death, nor yet canst thou kill me...
 One short sleep past, we wake eternally,
 And Death shall be no more; Death, thou shalt die.

હે મોત! જો કે કેટલાકોએ તને બળવાન અને બચકર કહ્યું છે, તે છતાં તું તેવું નથી, માટે મચર ન ચર્ચ જો માણસોને તું તારા મોત જની ગમેલા ગણે છે તેઓ ખરું મોતો મરી ગયા નથી, અને તું મને પણ મારી નાખી શકીશ નહિમાન એક દૂડી બીધ પછી આપણે અમરગોમાં જનમત ચક્રથુ (જ્યાં અમરગો હોય ત્યાં) મોતનું નામ નિશ્ચાન ન રહે : ત્યારે, ૨ મોત, (વસ્તુતઃ હું નહિ પણ) તું પોતે મરણ પામે છે.

(જે. ડન)

*

It is impossible that anything so natural, so necessary and so universal as death should ever have been designed by Providence as an evil to mankind.

પ્રકૃતિએ માણસ જાત માટે ધડેલી મોતના જેવી એક કુદરતી, જરૂરી અને સર્વવ્યાપક યોજના તે આપણને હાનિકારક કે દુઃખકારક હોય એ તો અશક્ય જ છે.

(જે. સ્વિફ્ટ).

*

Men may live fools, but fools they cannot die.

માણસો મૂર્ખાઈભર્યા જીવન ગાળી શકે, પરંતુ મરણ સમયે કોઈ મૂર્ખ રહેતો નથી (પાને છેલ્લી ધડીએ યદાપણ આત્મા વિના રહેતું નથી)
 (ઈ. યંગ)

*

Death is the crown of life Were death denied, poor man would live in vain, to live would not be life; even fools would wish to die.

મોત એ નિંદગીનું તાજ છે. જો મોત ન હોત તો ખાપડા માણસનું જીવન ફાંકે જાત; એ નિંદગીને નિંદગીનું નામ પણ ન શોધત; અને મૂર્ખાઓને પણ મરવાનું મન થઈ આવત

(ઇ. યગ)

*

Death is the golden key that opens the palace of eternity

મોત તો અમરોનો મહેલ ખોલનારી સેનાની ચાવી છે

(જે મિલ્ટન)

*

To neglect at any time preparation for death is to sleep on our post at a siege, to omit it in old age is to sleep at an attack.

કાંઈ પણ સમયે મોત માટે તૈયારી ન કરી રાખવી તે તો જાણે શહેરને ઘેરે બાંધ્યો હોય તે વખતે પહેરે ભરતો ઝોકા ખાવા બરાબર છે, પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં મોતને માટે તૈયારી કરવામાં મદ્દલત કરવી તે તો શહેર ઉપર દુશ્મનોનો હુમલો થાય ત્યારે ઊઘી જવા સમાન છે.

(એસ જોન્સન)

*

Learn as if you were to live for ever; live as if you were to die to-morrow.

જાણે અમર રહેવાના હો તેમ તમે અભ્યાસ કરજો પણ જાણે આવતી જ કાલે મોત આવવાનું હોય તેમ (પૂરી સાવચેતીથી) તમારું જીવન ગાળજો

(એક અંગ્રેજ લેખક)

*

We go to the grave of a friend, saying "A man is dead," but angels throng about him saying "A man is born"

ગુસ્તર પામેલા એક મિત્રની કબર પાસે જઈ આપણે કહીએ છીએ — "(આપણા જન્મતમાથી) એક મનુષ્ય મરી ગયો." પણ તે જ વખતે

ફિરસ્તાઓ ટોળાબંધ આવીને પોકારશે—“ (આપણી દુનિયામાં) એક માનવીનો જન્મ થયો.”

(અંચ. ૩૫૬૫. ખીચર)

*

And look—a thousand blossoms with the day
Woke—and a thousand scattered into clay;
And this first summer month that brings the rose
Shall take Jamshid and Kaiqobad away.

અરે ભુઓ! દિવસ જગતાં તો એશુમાર ફૂલો ખીલી નીકળે છે
જ્યારે સુંખાબંધ પુષ્પો ખરીને ખાકમાં પડે છે. ઉનાળાના આ પહેલા
મહિનામાં, જ્યારે ગુલાબની કળાઓ ખીલે છે ત્યારે, જમશીદ અને
કાયકોબાદ જેવા નામવર બાદશાહો કૃતા યર્ષ આલતા યર્ષ જશે.

(ફિરુઝનિરદેડે કરેલો ઉમરખેયામની
રૂબાઈયાતનો અનુવાદ)

*

They say the lion and the lizard keep
The courts where Jamshid gloried and drank deep;
And Behram—the great hunter—the wild ass
Stamps o'er his head, and he lies fast asleep.

કહે છે કે રાજમહેલમાં એક વાર બાદશાહ જમશીદ સુખવેભવ
ભોગવી ચરાખખાતી ચલાવતો ત્યાં આજે (ખંડેરા પડ્યા છે અને) સિંહ
અને ચરોળા જેવાં પ્રાણીઓ ફરે છે; બાદશાહ બહેરામ, (જે જંગલી ગધેડાનો)
શિકાર કરવાના કારણે “બહેરામ ગોર” કહેવાતો, તે આજે મોતની
ઊધમાં પડ્યો છે, અને એના જ માથા ઉપર ગોરખરો (જંગલી ગધેડાઓ)
ફાફડે ફરે છે.

(ફિરુઝનિરદેડે કરેલો ઉમરખેયામની રૂબાઈયાતનો અનુવાદ)

*

Oh come with old Khayyam, and leave the wise
To talk; one thing is certain, that life flies;
One thing is certain, and the rest is lies;
The flower that once has blown for ever dies,

આ ઘરડા ઉમર ખેયામ સાથે ચાલો અને પડિતોને વૃથા વાદવિવાદ કરવા દો. દુનિયામાં એક જ વાત ચોક્કસ છે કે આ જીવન નાશવત છે, બાકીની સઘળા વાતો જૂઠી છે જે ફૂલ આને ખીલ્યું છે તે હમેશ માટે મરે છે.

(ફિલ્સોફરલ કરેલો ઉમરખેયામની રૂબાઈયાતનો અનુવાદ)

*

There was a door to ' which I found no 'key
There was a veil past which I 'could not 'see
Some little talk awhile of me and thee
There seemed—and then no more of thee and me."

એક દરવાજો મે જોયો પણ તેની 'ચાવી ન મળી, એક પરદો દેખાયો પરંતુ તેની પાર કશું નજરે પડ્યું નહિ. (દરવાજા અને પરદાની આંતરફ) થોડાક સમય સુધી 'આ મારું' અને 'તે તારું' એવા ચર્ચો સંભળાયા, પણ પછી તો એવી શાંતિ વ્યાપી રહી કે ના મારી કાંઈને પડી કે ન તારું કાંઈને કામ રહ્યું.

(ફિલ્સોફરલ કરેલો ઉમરખેયામની રૂબાઈયાતનો અનુવાદ)

*

Then pilgrim! turn; thy cares forego,
All earth-born cares are wrong,
Man wants but little here below,
Nor wants that little long.

હે યાત્રાળુ! હવે પાછો ફર, અને ફિકર ચિંતા છોડી દે, કેમકે આ જમતની જન્મજો મિથ્યા છે. માણસને આ દુનિયામાં થોડીક વસ્તુની જરૂર હોય છે, અને એ થોડી વસ્તુઓ પણ એ લાંબો વાર ભોગવી શકતો નથી.

(ગોલ્ડસ્મિથ)

*

In death the many become one, in life the one becomes many.

—મૃત્યુથી અનેકનાં એક જ બનવા પામે છે, જ્યારે જીવનમાં એકના અનેક થાય છે.

(શબાર)

Death's stamp, gives value to the coin of life,
making it possible to buy, with life, what is truly
precious.

નિઃશ્ચીના સિલ્કાની કોમત તે ઉપર પડેલી મોતની છાપથી છે.
માણસની હયાતીમાં જે ખરી મૂલ્યવાન વસ્તુઓ છે તેની ખરીદી કરવાનું
જે મોતની છાપને લીધે શક્ય બને છે.

(દાગોર)

*

The hills are shadows, and they flow
From form to form, and nothing stands;
They melt like mist, the solid lands,
Like clouds they shape themselves and go.

(કથું જ કાયમ રહેતું નથી). પર્વત જેવી બારે અને અચલ વસ્તુ
પણ અનેક રૂપો બદલી ઉભે પડાયા પેઠે પીગળી જાય છે. નક્કર
જમીનનાં વિસ્તાર ક્ષેત્રો પણ વાદળો જેવી અનેક (વિચિત્ર) આકૃતિઓ
ધારણ કરી આખરે ધુમ્મસની માફક અસોપ થઇ જાય છે.

(રેનિસન)

*

Thy voice is on the rolling air;
I hear thee where the waters run;
Thou standest in the rising sun,
And in the setting thou art fair.
What art thou then? I cannot guess;
But though I seem in star & flower
To feel thee some diffusive power,
I do not therefore love thee less.
My love involves the love before;
My love is vaster, passion, now;
Though mixed with God and Nature, thou,
I seem to love thee more and more.
Far off thou art, but ever nigh;
I have thee still, and I rejoice;

I prosper, circled with thy voice;

I shall not lose thee though I die

(હે સ્વર્ગસ્થ મિત્ર !) ફૂકાતા પવનમા તારો જ અવાજ મને સંભળાય છે, અને વહેતા પાણીમાં પણ તારો જ સ્વર મારા કાને પડે છે. ભિન્નતા સ્પર્શમાં તને જોલેલો નિહાળુ છું, અને આયમતા સૂરજમાં પણ તારા જ સૌન્દર્યના દર્શન થાય છે. તારા મરણ માટે તું થુ થયો અને ક્યાં મ્યો તે હું કદી શકતો નથી. જો કે સિતારાઓમાં, ફૂલોમાં (અને સમસ્ત વિશ્વમાં) તારી હસ્તી સર્વત્ર પ્રસરી રહેલી મને લાગે છે, તે છતાં તે કારણે તારા તરફનો મારો પ્રેમ કમતી થયો નથી. તારા પ્રત્યેના મારા હાલના પ્રેમમાં તારા મરણ પહેલાનો મારો પ્રેમ સમાપ્ત જાય છે, હવે મારો પ્રેમ વધુ વિશાળ અને બળવાન થયો છે, જો કે તે કિરતારમાં અને કુદરતમાં તું મળી ગયો છે. તોપણ તારા તરફનો મારો પ્રેમ તો વધતો જ ગયો છે. તું મારાથી બહુ દૂર હોવા છતાં તું મારી અત્યંત નજીક જ છે. તને મારી પાસે જ રાખવાથી મને હરદય ખુશાલી મળે છે. તારો જ સ્વર મને નિરંતર સંભળાવાથી હું પ્રસન્ન રહું છું, અને મારા ગુજરવા બાદ પણ હું તને તો ખોઈશ જ નહિ. એવી મારી ખાતરી છે.

(ઇનિસને તેના મિત્ર હેલમના મરણ ઉપર રચેલા શોકદર્શક કાવ્યમાંથી)

*

Sunset and evening star,

And one clear call for me !

And may there be no moaning of the bar,

When I put out to sea,

But such a tide as moving seems asleep,

Too full for sound & foam,

When that which drew from out the boundless deep

Turns again home

Twilight and evening bell,

And after that the dark !

And may there be no sadness of farewell,

When I embark,

For though from out our bourne of Time and Place

The flood may bear me far,
I hope to see my Pilot face to face
When I have crost the bar

(યમરેવ તરફથી) મને ખુલ્લું આમત્રણ થાય ત્યારે સૂર્યને આયમતા દેખવાની અને સાજના સિતારાનાં દર્શન કરવાની મને ઇચ્છા છે. (મારા મોત ઉપર કોઈ વિલાપ કરશે નહિ. મનુષ્યનો વિલાપ તો નહિ પણ) ભરતીનાં ઓસરતાં પાણી જે રુદન જેવો સ્વર કાઢે છે તે પણ ભરતી વખતે હું ન્યારે સમુદ્ર પાર જઈ ત્યારે સાબળવા માગતો નથી અનંત સમુદ્રમાંથી જે આત્મા મને મળ્યો છે તે ન્યારે અમર્ગોના મદાસાગરમાં પાછો વિલીન થતો હોય, ત્યારે પાણીમાં ચેતન હોવા છતાં સાગર જળે નિરાંતે જીંધતો હોય એમ જેવા હું તલમગાર છું સમુદ્ર છલાછલ ભરપૂર હોવા છતાં નથી મને એનાં જોયીલાં શીષુ નિહાળવાની ઉમેદ કે નથી એના મોજાઓની ધનધોર મજાના સાબળવાની આરમ્ભ, (પણ સંપૂર્ણ શાંતિની જ હું ખાહેલ રાખું છું) મારા મૃત્યુસમયે સંમાનો આપો પ્રકાશ ફેલાય, સાજના બટાનો નાદ સંભળાય અને પછીથી સર્વત્ર અંધકાર વ્યાપે એવી મારી આશા છે, અને ન્યારે ભવસાગર ઓળંગવા હું કિસ્તી ઉપર સવાર થાઉં ત્યારે મને છેલ્લી સલામ કરવા જેટલી પણ ગમગીની ન રહેવા પામે એવી મારી મુશાહ છે. જે કે આ ભવરૂપી સમુદ્રનાં પાણી આ દુન્યવી કાળ અને સ્થળની હદથી પેલે પાર મને દૂર દૂર તાણી જશે, તે છતાં ત્યારે જ મારી જીવનનૈયાના નાખુદાના (પરમાત્માનાં) મને સાક્ષાત્ દર્શન થાય એવી મારી અંતરની અભિલાષા છે

(દેનિસને વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના નજદીક આવતા અત ઉપર લખેલું કાવ્ય)

*

Clay lies still, but blood's a rover,
Breath's a ware that will not keep
Up, lad when the journey's over
There'll be time enough to sleep

આ મઠી (કે જેમાંથી શરીર બંધાયું છે તે) તો ચેતનહીન છે, પરંતુ બધી ધમાલ આ લોહીની જ છે : આપણો દમ પણ લાંબો વાર નબી શકે એવી વસ્તુ નથી ત્યારે જીડ, ગિરાદર, બેદાર થા ! ન્યારે આ

(દુન્યવી) મુસાફરી ખતમ થશે ત્યારે તારે તારે માટે જીવવાનો પૂરતો સમય રહેશે.

(એ. ઇ. હુસ્મેન)

Rest, rest for evermore
Upon a mossy shore;
Rest, rest at the heart's core
Till time shall cease :
Sleep that no pain shall wake;
Night that no morn shall break,
Till joy shall overtake
Her perfect peace.

હુસ્તની નરમાશથી હવાયેલા કિનારા ઉપર તું હમેશનો આરામ લે : ન્યાસુધી કાળનો પણ અંત આવે ત્યાંસુધી તારા હૃદયમાં શાંતિ રહેશે. તારી જિંદગીમાં દુઃખથી ખસલ પહોંચશે નહિ; તારી રાત ખતમ થઈને પ્રભાત જીગશે નહિ; અને છેવટે તારી સંપૂર્ણ શાંતિમાંથી આનંદનો ઉદય થશે.

(મિસ રોઝેટી)

Fear no more the heat o' the sun
Nor the furious winter's rages;
Thou thy worldly task hast done,
Home art gone and ta'en thy wages :
Golden lads and girls all must
As chimney-sweepers come to dust.

સૂરજની ગરમીનો કે શિયાળાની લાગેર કંડીનો હવે તને ભય રહ્યો નથી. તારું દુન્યવી કામ તો પૂરું થઈ ગયું છે અને (કરણીયું) ભાણું માંથી લઈ તું તારા ઘર વિદાય થઈ ગયો છે. મોઢાંજર ત્રિશોર અને ત્રિશોરખત, પણ શ્રેષ્ઠ અને ધૂળથી ખરમાયેલા કાકુશોની પેઠે એક દિવસ આકાશમાં ચડી પડશે.

(શેક્સ્પિયર)

Time's fatal wings do ever forward fly—
So every day we live a day we die.

મગ પોતાની વિનાશકારક પાખો રહે આમજ ધર્યો જ નય છે, અને
દરેક દિવસનું જીવન તે તે દિવસનું મૃત્યુજ છે

(દી. કૃતિપયન)

This Life, which seems so fair,
Is like a bubble blown up in the air
By sporting children's breath,
Who chase it everywhere
And strive who can most motion it bequeath,
And though it sometimes seem of its own might
Like to an eye of gold to be fix'd there,
And firm to hover in that empty height,
That only is because it is so light
But in that pomp it doth not long appear,
For when 'tis most admired, in a thought,
Because it erst was nought, it turns to nought.

આ મુદર અને સુખી દેખાતી નિદ્રાગી રમતાં બાળકોએ હવામાં
ફરાડેલા એક પરપોટા સમાન છે બાળકો આ પરપોટા પછવાડે દોડી
પોતાની કૂકથી તેને નુકુળિએ ચારે છે ધડીલર એમ લાગે છે કે એ
પરપોટો પોતાના ભેરથી જ આટલો ઉપગ જાડી તે કાલો જીવાત્તમા એક
ચળકતી સોનાની આખ પેઠે ટકી રહ્યો છે, પણ ખરું જોતાં તો તે બહુ
હલકા વજનવાળો હોવાથી જ આટલું જીએ ચડી ચકચો છે પણ આ એનો
દોરદમામ લાખો વાર ચાલતો નથી, કેમકે જ્યારે એનો બહુ વખાણ થાય
છે ત્યારે જ તે ચતુર્થમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય પાછો એક પલકારામાં
ચતુર્થમાં ફેરવાઈ જાય છે

(ઉપદેશુ દૂમન્ડ)

And when I atlast must throw off this frail covering,
Which I have worn for three score years and ten,

On the brink of the grave I'll not seek to keep hovering,
 Nor my thread wish to spin o'er again
 But my face in the glass I'll serenely survey,
 And with smiles count each wrinkle and furrow,
 As this old worn-out stuff which is threadbare today,
 May become everlasting to-morrow

જ્યારે આ નાશવત વસ્ત્ર, જે મેં સિત્તેર વર્ષો સુધી ઓઢ્યું છે, તેનો ત્યાગ કરવાનો વખત આવશે ત્યારે કપરની કાર ઉપર બેસી હું (મરવાની) આનાકાની કરીશ નહિ, અથવા તો મારી જીવનદોરીને પાછી કાતવાની ઈચ્છા પણ ધરાવીશ નહિ પરંતુ તે સમયે હું શાંતિથી, મારું મુખ આયનામાં જોઈ હસી હસીને તે ઉપરની કરચલીઓ ગણીશ, કેમકે હું જાણું છું કે આજની આ ખસાયેલી ફાટીતૂટી વસ્તુ તે આવતીકાલે અનત અને અમર થશે

(જે. કોલિન્સ)

*

To-morrow, and to-morrow, and to-morrow
 Creeps in this petty pace from day to day,
 To the last syllable of recorded time,
 And all our yesterdays have lighted fools
 The way to dusty death Out, out, brief candle !
 Life's but a walking shadow, a poor player
 That struts and frets his hour upon the stage,
 And then is heard no more, it is a tale
 Told by an idiot, full of sound and fury,
 Signifying nothing

આ અદૃશજીવનમાં આવતીકાલ, આવતીકાલ કરતાં તો કાળના અંતની છેલ્લી પડી સુધી સમય વધી જાય છે પસાર થઈ ગયેલી ગઈ કાલો તો મૂર્ખાઓના મૃત્યુપથ ઉપર પ્રકાશ ફેંકી તેમને ખાકમાં મેળવવા માટેની સજગતી મચાસો સમાન છે રે આજકાલના જીવનદોષ ! તું જુઝાઈ જા નિર્દોષી તો માત્ર એક દાહતોચાલનો પડછાયો છે મનુષ્ય-જીવન એક મરીખા નટ જેવું છે જે દુનિયાના નાટકતખ્તા ઉપર દૂક

સમય માટે બહુ દોષધામ કરી છેવટે અદૃશ થાય છે. ઇન્સાનની નિંદરી એક અનાડીએ કહેલી કથા જેવી છે, જે ધૂમધડાકાથી ભરપૂર છે પણ જેમાં અર્થનો એક ઝાંટો પણ નથી.

(શેક્સ્પિયર)

*

Strength without hands smto ite;
Love that endures for a breath;
Night, the shadow of light,
And life, the shadow of death.....
His speech is a burning fire;
With his lips he travaileth;
In his heart a blind desire,
In his eyes foreknowledge of death;
He weaves, and is clothed with derision;
Sows, and he shall not reap;
His life is a watch and a vision
Between a sleep and a sleep

ઇન્સાન પાસે તોફાત છે મગર તે વાપરવા જાણે હાથો જ નથી; મહોબત પણ છે મગર ધડીભરથી તે વધુ ટકતી નથી. અંધકાર તે પ્રકાશનો ઓળો છે, અને નિંદ્રાની તે મોતનો પડછાયો છે ઇન્સાનની ક્રિયાનમાંથી, સજીવોનો આત્મ જરૂર છે; પોતાના હોઠોથી તે પોતાના ખ્યાલો, જહેર કરનાર બહુઃ ઝહેમત કરે છે; તેના દિલમાં અસ્પષ્ટ અને અગમ્ય મુરદો ભરી છે; મગર એની આંખોમાં મોતની જ બસારત છે માથામાં 'યોજનાઓ રચે' છે પણ (લેનિન્સ જતાં) તે હમીમાં આવી પડે છે; તે વાવે છે પણ લણવા જટલો તે નસીબદાર નીવડતો નથી. તેની નિંદ્રા (જન્મ પહેલાની અને મરણ પછીની) એ બે જાણે વચ્ચેનું એક જગરણ અથવા તો બેદાર હાલતમાં જોયેલાં એક દર્શન સમાન છે.

(સ્વિનબન)

*

Peace, peace! he is not dead, he doth not sleep-
He hath awakened from the dream of life-

'Tis we, who lost in stormy visions, keep
With phantoms an unprofitable strife,
And in mad trance, strike with our spirit's knife
Invulnerable nothings.. ..

He is made one with Nature : there is heard
His voice in all her music, from the moan
Of thunder, to the song of night's sweet bird,
He is a presence to be felt and known
In darkness and in light, from herb and stone,
Spreading itself where'er that Power may move
Which has withdrawn his being to its own.....
The One remains, the many change and pass;
Heaven's light for ever shines, Earth's shadows fly;
Life, like a dome of many-coloured glass
Stains the white radiance of Eternity,
Until Death tramples it to fragments

શાંતિ ! શાંતિ ! એ (મારા મરનાર મિત્ર) ગુરૂર પામ્યો નથી
અને લેધતો પથ નથી, બલકે એ તો આ જિંદગીરૂપી ખાબમાંથી બેઠાર
થયો છે (ખરેખર તો આપણે જીવતાઓ લેધમા પડ્યા છીએ કેમકે)
આપણે આ દુનિયાના વાવટાળ જેવા દેખાવોથી ગૂંચવાઈ જઈ માત્ર
માયાવી ઝોળાઓ સાથે ફાકટનો જગ મચાવીએ છીએ, અને (પાછાયાઓ
જેવી) દુર્ભેદ પથ નિજીવ વસ્તુઓ ઉપર દીવાનાની માફક આપણા
આત્માના ખજરથી હુમલો કરીએ છીએએ તો હવે દુદરતમાં મળી
ગયો છે . એનો સ્વર હું પ્રકૃતિનાં સંગીતમાં સાંભળુ છું—મેધગર્જનાના
ઝડપાટમાં અથવા તો રાત્રિએ ગવાતા બુલબુલનાં મધુર ગાનમાં મને એનો જ
(મારા મરનાર મિત્રનો જ) અવાજ સંભળાય છે તેની હાજરી અધકાર-
માં કે પ્રકાશમાં, વનસ્પતિમાં કે પથ્થરમાં હું અનુભવુ છું ઈશ્વરની
સર્વવ્યાપક શક્તિ, જેમાં મારા મહાંમ મિત્રની દસ્તી વિલીન થઈ મઈ
છે, તે જ્યાં જ્યાં ફેલાઈ હોય ત્યાં ત્યાં મારા મિત્રની હાજરી મને માલુમ
થાય છે એક ઈશ્વરની અનંત શક્તિ જ ખરી દસ્તી ધરાવે છે,
(તે એક સિવાયની) અનેક જીજી દસ્તીઓ ફરફાર પામી ને પસાર થઈ
જાય છે પ્રા ' તેજ અમર રહેશે પથ પૃથ્વીના પાછાયા અલોપ થઈ

જશે. માણસની નિંદગી એક રંગબેરંગી કાચના ગુમ્મજ સમાન છે, અને તે અનંતતાના ધોળા મહાતેજને (ધડીભર) રંગીને કાપેલ બનાવી મૂકે છે, પણ આખરે મોત આવી તે કાચના ગુમ્મજનો ચૂરો કરી નાખે છે.

(શૈલીએ પોતાના મિત્ર કીડસના મરણ ઉપર રચેલા શોકદર્શક કાવ્યમાંથી)

*

Fraile life ! in which through mists of human breath,
We grope for truth and make our progress slow,
Because by passion blinded; till by death
Our passions ending, we begin to know.

અય ફ્રાની નિંદગી ! તારા ધુમ્મસમાંથી પસાર થતાં સત્ય શોધવા મરે ચાલુ ફાંફાં મારવા પડે છે, અને તે છતાં પ્રગતિ બહુ ધીમી થાય છે, એનું કારણ આપણા લુરસાઓથી ઉત્પન્ન થતો આપણો અધાપો છે આખરે મોતના આગમનથી આ વિકારો શાત થશે, અને ત્યારે જ આપણને ખરું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે

(સર હબલ્ડ્યુ ડેવેનન્ટ)

*

He whom alive the world would scarce suffice,
When dead, in eight foot earth contented lies

જે (રાજા) પોતાની હયાતી દરમ્યાન આખું જગત જીતવા છતાં પણ ભાગ્યેજ તૃપ્ત થતો હતો, તે પોતાના મરણ બાદ માત્ર આઠ ફીટની જમીનમાં પૂરા સંતોષથી (દફન થઈ) સૂતો છે

(એક બાદશાહ ઉપર ચોમસ ફુલરે લખેલી ફ્લીટીઆ)

*

Oh teach me to see Death and not to fear,
But rather to take truce !
How often have I seen you at a bier,
And there look fresh and spruce !

You fragrant flowers ! Then teach me that my breath
Like yours may sweeten and perfume my death

હું મોતને બધા વિના બોઈ શકું અને તેની સાથે કામચલાઉ સમાધાની કરી શકુ એવું શિશુજી કોઈ મને આપે! હું સુગંધીમય ફૂલો! મેં અનેકવાર તમને કોઈકની મૃત્યુશય્યા ઉપર તાજા અને કુદરતી સૌન્દર્યથી ચમકતા બોલા છે ત્યારે હું ફૂલો! તમે મને એટલું શિખવો કે તમારી ખુશમો મિસાવ મારો આખરી દમ પણ મારા મોતને મીઠાશ અને સુવાસથી બરપૂર કરે

(હેન્રી કિંગ)

*

Our life is only death ! time that ensu'th
Is but the death of time that went before,
Youth is death of childhood, age of youth,
Die once to God, and then thou diest no more.

આપણું જીવન એક મળાગ મોત જ છે આપણો વર્તમાનકાળ તે ભૂતકાળના મોત સમાન છે, જુરાની તે બચપણનું મોત છે, અને જુઝર્મો તે જવાનીનું મરણ છે ત્યારે એક જ વાર ખુશમાં મરણ પામો (પ્રજા સાથે સંયોગ સાધી અમરતા પ્રાપ્ત કરો), કે ફરીથી બીજી વાર મરણ પડે નહિ

(એક અંગ્રેજ કવિ)

*

Leaves have their time to 'fall,
And flowers to wither at the Northwind's breath,
And stars to set,—but all,
Thou hast all seasons for thine own, O Death !

જાડના પાદ્માને ખરવાનો નિયમિત વખત હોય છે, ઉત્તર દિશાના પવનથી ફૂલોને કરમાવાનો પણ નક્કી વખત હોય છે, સિતારાઓને અસ્ત પામવાનો સમય પણ મુકરર જ હોય છે, મગર અમ મોત! તું તો સર્વળા મોસમોમાં (અને કોઈ પણ બડીએ) તારો ચિહ્ન લેવા હાજર થઈ જાય છે

(મિસિસ હિમ્સ)

*

Away ! We know that tears are vain,

Will this unteach us to complain ?
 Or make one mourner weep the less ?
 And thou, who tell'st me to forget,
 Thy looks are wan, thine eyes are wet

અરે આ વાત જ હોડો ! આપણે જાણીએ છીએ કે આંસુ પાણી નકામા છે, કેમકે મોત આપણુ દુઃખ સાંભળતું નથી, અગર સાંભળે તો તેની પરવા નથી મગર આ સૌ જાણવા છતાં થુ કોઈ (મોત સામે) ફરિયાદ કરવાનું બૂલી જશે ? અથવા થુ એક પથુ વિલાપ કરનારનો શોક આ જ્ઞાન મળવાથી ઓછો થશે ? અથ બિરાદર, તું મને ગમ બૂલવાની નસીદત આપવા નીકળ્યો છે, પથુ જોતો ખરો કે તારો જ ચહેરો માતમથી ઝંઈ બન્યો છે, તારી જ ચશ્મો આસુથી તર થઈ છે

(બાયરન)

• •

When in the morning, I looked upon the light,
 I felt in a moment that I was no stranger in this
 world, that the inscrutable without name and form
 had taken me in its arms in the form of my own
 mother

Even so in death the same unknown will
 appear as ever known to me And because I love
 this life, I know I shall love death as well

The child cries out when from the right breast
 the mother takes it away, in the very next moment
 to find in the left one its consolation

સવારમાં જ્યારે મે અજવાળુ દીકુ ત્યારે મને તત્કાલ લાગ્યું કે આ જગતમા હું કોઈ ત્રાહિત નથી પરંતુ તે ગહન, અગમ્ય શક્તિ જે નામ અને રૂપથી પર છે તેણે મારી માતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને મને પોતાના હાથોમાં લીધો છે તે પ્રમાણે મરણ સમયે પણ તે જ ગૂઢ શક્તિ મને સર્વદા પરિચિત હોય તેમ મારી નજરે પડશે અને આ જીવન ઉપર હું પ્રેમ ધરાવુ છું તે કારણે જ હું મોત ઉપર પણ પ્રેમ ધરાવીશ એવી મારી ખાતરી છે સ્તનપાન કરાવતી એક માતા જ્યારે પોતાના બાળકને જમણા

સ્તનથી દૂધ પિવાડી છૂટ કરે છે ત્યારે તે માળક રડે છે, પરંતુ ખીજા
 ધડીએ તે માતા તેને પોતાના ડાબા સ્તન ઉપર મૂકી તેને સંતુષ્ટ કરે
 (યાને આ જહાનમાથી ચુકા પામવા છતાં મીનોઈ જહાનમાં તે માલિકન
 મહોબત અને મરનારને મળતું પોષણ ચાલુ રહે છે)

(રાગાર)

*

• And now I am eager to die into the deathless

Into the audience-hall by the fathomless abyss
 where swells up the music of toneless strings I shall
 take this harp of my life

I shall tune it to the notes of for ever, and
 when it has sobbed out its last utterance, lay down
 my valent harp at the feet of the silent

અને હવે હું મરણ પામીને તે મહાન, અમર શક્તિમાં લીન થવા
 આતુર છું પરમાત્માના મહા વિશાળ અને અગાધ દરબારમાં, ન્યાં રામ
 વિનાના તારોનું સંગીત શ્રવે છે, ત્યાં આ મારી જીવનવીણા લઈ જઈશ;
 અનતતાના સૂરો સાથે હું એનો સૂર મેળવીશ અને જ્યારે એનું છેલ્લું
 કરુણ ગાયન પૂરુ થશે ત્યારે પરમ શક્તિને ચરણે મારું મૂક વાઘ હું
 ધરી દઈશ

(રાગાર)

*

Both immortality and death are located in the
 heart of man By pursuit of world's glitter and in
 fatuation we pass into death and ashes By the
 pursuit of truth we gain life eternal

અમરત્વ અને મૃત્યુ બન્ને મનુષ્યહૃદયમાં જ સ્થાન પામ્યાં છે.
 જગતના ઝગઝગાટ અને મોહમાયા ઉપર દિલ લગાડવાથી આપણે મરણ
 પામી ખાક થઈએ છીએ પણ સત્ય મદ્ય કરવાની ધન્ય રાખવાથી
 આપણે સનાતન જીવન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ

(સર એસ રાધાકૃષ્ણન)

*

Ay, but to die, and go we know not where;
 To lie in cold obstruction, and to rot;
 This sensible warm motion to become
 A kneaded clod; and the delightful spirit
 To bathe in fiery floods, or to reside
 In thrilling regions of thick-ribbed ice;
 To be imprisoned in the viewless winds
 And blown with restless violence round about
 The pendent world; or to be worse than worst
 Of those that lawless and incertain thoughts
 Imagine howling!—'tis too horrible.
 The weariest and most loathed worldly life,
 That age, ache, penury and imprisonment
 Can lay on nature, is a paradise
 To what we fear of death.

એ તો ખરું, પણ મરીને પછી જવું ક્યાં? શું અમલક ભરી હંડીમાં
 ચરચરવું કે (કબરમાં) સડવું? શું આ હૃદયના દિલચાલ કરતા શરીરને
 છોડીને ગૂંદાયેલી માટીનાં ઢેફાં સમાન બની જવું? શું આ ખુશકારક
 જીવને અગ્નિની પ્રચંડ જવાલાના પૂરમાં સ્નાન કરાવવું, કે નક્કર ખરફનાં
 મુઘકર્માં જઈ મૂજવું? શું અદૃશ્ય વાયુના સપાટામાં આવી જઈ આ
 લટકતી પૃથ્વીની આસપાસ અખંડ ભ્રમણી થઈ જવું? અથવા શું આપણા
 નિરંકુશ અને અચોક્કસ વિચારો પ્રમાણે આપણે પાપી મરનારોને ખૂંટી
 હાલતે પહોંચેલા અને કલ્પાંત કરતા કલ્પીએ છીએ તેમના કરતાં પણ
 અધમ સ્થિતિએ પહોંચવું? અરે—આ સમજું અતિ ભયંકર છે. મોતના
 આવા ભયની સરખામણીમાં તો બદપણ, દુઃખ, મુશ્કેલી અને ગિરફતારી
 ભરી સૌથી ત્રાસદાયક અને ધિક્કારપાત્ર જિંદગી પણ બાગે બહેસ્ત સમાન
 ગણાવી શકાય.

(શેક્સ્પિયરના “મેઝર ફોર મેઝર” માં કલોડિયો
 ચેતાના મોતના વિચારથી ભય પામે છે)

*

The other Shape—
 If shape it might be called that shape had none

Distinguishable in member, joint or limb;
 Or substance might be called that shadow seemed,
 For each seemed either—black it stood as Night,
 Fierce as ten Furies, terrible as Hell,
 And shook a fearful dart; what seemed his head
 The likeness of a kingly crown had on.....
 So spake the grisly Terror, and in shape,
 So speaking and so threatening, grew tenfold
 More dreadful and deform.....
 At last this odious offspring whom thou seest,
 Thine own begotten, breaking violent way,
 Tore through my entrails, that, with fear and pain,
 Distorted, all my nether shape thus grew
 Transformed; but he, my inbred enemy,
 Forth issued, brandishing his fatal dart,
 Made to destroy. I fled, and cried out, 'Death'!
 Hell trembled at the hideous name, and sighed
 From all her caves, and back resounded 'Death'!

ત્યારબાદ એક બીજો આકાર (મોતનો) દેખાયો, જે કે તેના શરીરના ભાગો, સંધાઓ કે અવયવોમાં જથ્થાઈ આવે એવો આકાર તો તે ધરાવતો જ નહિ ન તો સમજાતું કે તે પદાર્થનો બનેલો. છે કે પડછાયાનો ઘડેલો છે, કેમકે તે ધડીમાં નક્કર તો ધડીમાં છાયા જેવો દેખાતો. તે રાત્રિના જેવો કાળો, દોઝખની દશ ડાકણો જેવો ડરામણો, અને જહન્નમ જેવો ભયાનક હતો, અને મારવા માટે તેણે એક હથેલીનાક નેળે ઉમાઓ હતો. એના માથા જેવો જે ભાગ હતો તે ઉપર બાદશાહી તાજ જેવી એક ચીજ દેખાતીતે મહા ભયકર અને દૂર મોતના આકારે (પોતાના પિતા શ્વેતાન સાથે) આ પ્રમાણે વાત કરી, અને આવાં ધમકાઈભર્યા વચનો ઉચ્ચારતા તેનું રૂપ દસગણું ભયકારક અને કદરૂપું બની ગયું(પાપની દેવી જે શ્વેતાનની પુત્રી અને પત્ની પણ હતી, અને મોતની માતા થતી હતી, તેણે શ્વેતાનને કહ્યું)—આ મારો મિત્રારવા ભોગ પુત્ર (મોત) જેને તું હાલ જુએ છે અને જે તારીજ પેદાશ છે, તે આખરે બળજબરીથી મારો ગર્ભ તોડીફાડીને નીકળી

પડો! ભય અને દુઃખથી હું ભારે ત્રાસ પામી અને મારું નીચલું શરીર આ કારણે વિદૂત ની ગયું. પરંતુ એ મારો પુત્ર, જે ખરું ભોતાં તો મારાં શરીરમાં જ પેદા થયેતો મારો દયાદોન દુરમન છે, તે જેવો જન્મ પામ્યો કે તુરત જ પોતાનું નાચકારક બાજુ ઉગ્રામી મારા ઉપર ધસ્યો હું નાકી અને પોકારી 'મોત મોત'! આ મહાભયકર નામ સાંભળી દોઝખ પણ મૂંઝા બિડ્યું, તેની તમામ યુક્તિઓમાંથી હાડા નિસાસા નીકળ્યા, અને વળતો પડ્યો ગાળ રહ્યો— મોત, મોત!'

(મિલ્ટન મોતનું વર્ણન) *

† The undiscover'd country from whose bourn
No traveller returns

— (મોત) એક એવો અનખર્યો પ્રદેશ છે કે જેની સરહદ એકવાર ઓળખ્યા બાદ કોઈપણ મુસાફર અહીં પાછો ફરતો નથી.
(શેક્સ્પિયર)

*

In the sweat of thy face shalt thou eat bread,
till thou return unto the ground, for out of it wast
thou taken for dust thou art and unto dust shalt
thou return

તું મરીને પાછો જમિમા દટાય ત્યાંસુધી તારા ચહેરા ઉપરથી પરસેવો ઉતારીકિતારીને તું તારી રોગી પેદા કરી ખારો કેમકે તું મટીમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલો છે તું ખાક છે અને ખાકમાં જ પાછો ફરશે
(આદમ્બવ જેનેસિસ : ૩ ૧૯)

*

Wherefore as by one man sin entered into the
world and death by sin and so death passed upon
all men, for that all have sinned

એક માણસ (આદમ) ના કાર્ણથી આ જગતમાં પાપ ઊતરવા પામ્યું છે, અને પાપને પરિણામે મોત જન્મ પામ્યું છે, આદમની તમામ ઔલાદ પાપમાં પડી હોવાથી હરેક ઇન્સાન મોતને પાત્ર છે

(આદમ્બલ : રોમન્સ ૫, ૧૨)

The wages of sin is death

પાપનો બદલો મોત છે

(બાઈબલ રોમન્સ ૬, ૨૩)

*

The last enemy that shall be destroyed is death

આપણો સૌથી છેલ્લો નાશ પામનાર દુશ્મન તે મોત છે

(બાઈબલ . ૧ કોરિન્થિયન્સ ૧૫, ૨૬)

*

So when this corruptible shall have put on incorruption, and this mortal shall have put on immortality, then shall be brought to pass the saying that is written, 'Death is swallowed up in victory.' O death, where is thy sting? O grave, where is thy victory?

જ્યારે આ ફાની ચીજ અવેશન બનશે, અને જ્યારે આ નાશવત માનવી અવિનાશી થવા પામશે, ત્યારે જ "મૃત્યુ વિજયમાં સમાપ્ત જશે" એવું જે વચન નોંધાયું છે તેની સિદ્ધિ થશે હે મોત, તારો કામ ક્યાં છે? હે કબર, ક્યાં છે તારી ફતેહ!

(બાઈબલ ૧ કોરિન્થિયન્સ ૧૫, ૫૪, ૫૫)

*

And God shall wipe away all tears from their eyes, and there shall be no more death, neither sorrow, nor crying, neither shall there be any more pain for the former things are passed away.

(ખ્રિસ્તી માન્યતા પ્રમાણે જ્યારે છેવટે જન્મતની નવરચના થશે ત્યારે) પ્રભુ સૌની આંખોમાંથી આંસુ લૂછશે, અને ત્યાર પછી મોત, ગમ, માતમ કે કુખ જેવું કશું રહેશે નહિ, કેમકે પહેલાંની સ્થિતિ જ બદલાઈ ગઈ હશે.

(બાઈબલ • રેવેલેશન : ૨૧, ૪)

*

Of all the evils which are bitterly reproached

in this world, death is the most innocent of its accusations.

કુનિયામાં જે અનેક આફતોને સખત બદનામ કરવામાં આવે છે તે સખજામાં મોત સૌથી નિર્દોષ છે.

(જે. ૧૯૨)

*

Indeed it is then only that man begins to live when he is got above the fears of death.

મોતના ભય ઉપર છૂત મેળબ્યા પછી જ માણસનું ખરું જીવન શરૂ થાય છે

(ડબ્લ્યુ શેરનેક્)

•

By this (death) are succession of lineages cut short, kingdoms left heirless, and greatest states orphaned it is not overcome by pride, soothed by flattery, tamed by entreaties, bribed by benefits, softened by lamentations, nor diverted by time. Wisdom, save this, can prevent and help everything

મોતથી વંશવેલો કપાઈ જાય છે, રાજ્યો નિવર્ણ થાય છે અને મહારાષ્ટ્રો અનાથ બને છે. મગરૂરીથી કાઢ મોતને મારી હટાવતું નથી, ખુશામદથી તે રાજી થતું નથી, વિનવણીથી તે ખીચળતું નથી, લાચરુશ્વતથી તે મનાતું નથી, દર્દનાક માતમથી તે નમ્ર અને રહેમદિષ્ઠ બનતું નથી, કે નથી વખતના વહેવાથી તેની ખરી ધડી ચુકવાઈ શકાતી હદાપણથી દરેક વસ્તુનો અટકાવ કે ઉગાથ થઈ શકે, પરંતુ મોતનો તો નહિ જ

(ડબ્લ્યુ ડ્રમન્ડ)

*

The certainty of death is attended with uncertainties in time, manner, places,... .. There is no antidote against the opium of time, which temporally considereth all things our fathers find their graves in our short memories, and sadly tell

us how we may be buried in our survivors..... Oblivion is not to be hired. The greater part must be content to be as though they had not been, to be found in the register of God, not in the record of man.....There is nothing strictly immortal, but immortality.

મેાત તો નક્કી છે, પરંતુ મરવાના સમય, મૃત્યુને બેઠવાની રીત, અને મરણ પામવાની જગ્યા એ સઘળું અચોક્કસ છે,.....દુનિયાની દરેક વસ્તુએ કાળરૂપી અરીથ આખ્યું છે અને એ અરીથનો ઉતાર નથી. આપણા વડીલો આપણી ટૂંકી સ્મરણ શક્તિમાં કબરવાસ પામ્યા છે, અને દર્દભરી રીતે જાહેર કરે છે કે આપણે પોતે પણ આપણાં સંતાનોમાં (તેમની ટૂંકી યાદમાં) દફન થઈશું.....વિસ્મરણ ભાડે લેવાનું નથી (યાને આપણે સૌ જુલાવા જ પામીશું). આપણામાંના ધણા તો જાણે હરતી જ ભોગવી ન ગયા હોય તેમ થઈ જશે, અને તેઓનાં નામ ખુદાના દફતરમાં રહશે, ઇન્સાનના તવારીખમાં નહિ..... અમર્ગો સિવાય ખીજું કશું જ પૂરેપૂરું અમર્ગ નથી.

(સર ડી. બ્રાઉન)

*

With what shift and pains we come into the world, we remember not; but 'tis commonly found no easy matter to get out of it.....Think not thy time short in the world, since the world itself is not long. The created world is but a small parenthesis in eternity, and a short interposition, for a time, between such a state of duration as was before it and may be after it.....Lastly, if length of days be thy portion, make it not thy expectation. Reckon not upon thy life : think every-day the last and live always beyond thy account. He that so often surviveth his expectation lives many lives, and will scarce complain of the shortness of his days.....Be like a neighbour unto the grave and think there is but little to come.

કેવી કેવી મુક્તિઓ અને પાતનાઓ પછી આપણે આ દુનિયામાં જન્મ લીધો તે હાથમાં આપણને યાદ નથી, પણ હવે અહીંથી ગુરૂ પામવું સહેલું નથી એ તો સૌ કોઈ જાણશે આ દુનિયામાં તારી જિંદગી ટૂંકી ન સમજ જો કે ખુદ દુનિયા લાંબા વખતની નથી અમરોની અપાર મનઝિલમાં આ દુનિયા માન એક નાનકડું મુકામ છે. અનંતકાળમાં પેદા થયેલી આ દુનિયા તો ઉત્પત્તિ પહેલાંના અને ઉત્પત્તિ પછીના સમય વચ્ચેના એક ટૂંક ગાળો છે હવે, તારા નસીબમાં લાખી જિંદગી લખી હોય તો પણ લાખું જીવવાની તું વડી ન રાખ : હાથપૂવની આથા ન રાખ : તારો દરેક દિવસ જિંદગીનો છેલ્લો જ સમજ લે, અને એ રીતે તારા શુભાર કરતાં તું વધુ લાંબુ જીવી શકીશ. જે આ પ્રમાણે આશા રાખ્યા કરતાં વધારે જીવે છે તે અનેક જિંદગીઓ જીવેલો ગણાયે, અને તેને ટૂંક જીવનની ફરિયાદ કરવાનું કામ જીભાગે જ રહેશે તું કબરના પાડોશી જોવો બની રહે, અને હવે ટૂંક સમય જ રહ્યો છે એવો નિસ, ખ્યાલ રાખ

(સર ટી. બ્રાઉન)

*

Death reigns in all the portions of our time
The autumn with its fruits provides disorders for
us, and the; winter's cold turns them into sharp
diseases, and the; spring brings flowers to strew our
hearse, and the; summer; gives green turf and bram-
bles to bind upon our graves Calentures and
surfeit, cold, and; agues, are the four quarters of
the year, and all minister to death, and you can go
no whither but you tread upon a dead man's bones

વખતના દરેક વિભાગમાં મોતનું રાજ્ય ચાલે છે પાનખર ઋતુનાં ફળ આપણને ખીમાર; બનાવવા પેદા થાય છે, અને શિયાળાની યડીમાં એ ખીમારીમાંથી બચકર રોજો ઉત્પન્ન થાય છે વર્ષત-ઋતુ આપણી શબવાદિની ઉપર, વેરવા ફૂલો લાવે છે, અને આપણી કબરો ઉપર પાથર-વા લીધું ઘાસ અને; ઝાંખરાં લઈ ઉનાળો આવે છે સન્નિપાત, અત્યાહાર, શરદી અને ટાઢિયો તાવ-એ તો વર્ષની ચાર દિશાઓ સમાન છે, અને

એ સધળાઓ જાણે મોત પૂરું પાડે છે તું ગમે ત્યાં જશે ત્યાં તું મરેલા
માણસનાં હાથમાં ઉપર પગ મૂક્યા વિના રહેશે નહિ

(જે ૨૯૨)

*

Without revelation we cannot tell whether we shall eat to morrow, or whether a squinancy shall choke us and it is written in the unrevealed folds of divine predestination, that many who are this day alive shall tomorrow be laid upon the cold earth, and the women shall weep over their shroud, and dress them for their funeral

આસ ઇશ્વરી પ્રેરણા સિવાય આપણે કહી શકતા નથી કે આવતી
કાલે આપણે ભોજન કરીશું કે ગળાના સોજાથી ગૂંગળાઈ મરીશું ખુદાની
કિસમતની કિતાબના સફામાજ આપણી જાણ જહાર નોંધાયેલું હશે કે
મણાઓ જેઓ આજે દયાત છે તેઓ કાલે હડી જમીન ઉપર સૂશે
ઝીઓ તેમનાં કંઈન ઉપર રુદન કરશે, અને તેમની સ્મૃતિયાત્રાની
તૈયારી કરશે

(જે ૨૯૨)

*

The storm has gone over me, and I lie like one of those old oaks which the late hurricane has scattered about me I am stripped of all my honours, I am torn up by the roots and lie prostrate on the earth ! There and prostrate there, I most unfeignedly recognize the Divine justice and in some degree submit to it I live in an inverted order They who ought to have succeeded me have gone before me They who should have been to me as posterity are in the place of ancestors. I owe to the nearest relation (which ever must subsist in memory) that act of piety which he would have performed to me

What shadows we are and

તોફાન મારી આસપાસ ફરી વળ્યું છે, અને વાવાઝોડાએ મારી આબુખાબુ ઉખારી પાડેલા એકાદ જૂના વટવૃક્ષ સમાન હું જમીનદોરત પડ્યો છું મારી આખરે ઈજ્જત છીનવી લીધેલી લાગે છે. હું જડમૂળથી ગિખડી ગયો છું અને ધરતી ઉપર બેઅખત્યાર પડ્યો છું આ અત્યંત લાચાર હાલતમાં હું સપૂર્ણ સહાયતાથી પ્રુદાના ઇન્સાફનો સ્વીકાર કરું છું, અને રૂઢલેક અશે હું તેને તાબે થાઉં છુંમારા જીવનનો કમ બિલટાઇ ગયો છે જેઓ મારા પછી જીવવા જોઈતા હતા તેઓ મારા પહેલાં ચાલી ગયા છે, જેઓ મારા વારસો થવા જોઈતા હતા તેઓએ મારા વડીલોનું સ્થાન લીધું છે મારો સૌથી પ્રિય સંબંધી (મારો પુત્ર), જેની યાદ હમેશા મને તાજી જ રહેશે, તે મારા મરણ પછી મારી ઉતરક્રિયા કરનાર હતા, પરંતુ હવે એની જ એ ક્રિયા કરવાની ફરજ મારી ઉપર આવી પડી છે (હવે જ મને સમજાયું છે કે) આપણે કેવા પડછાયા છીએ અને કેવા પડછાયા પાછળ ધસીએ છીએ.

(ઇ બક્ષે પોતાના એકના એક બેટાના મરણ વિશે ઉદ્ગારો)

*

There is an acre sown with royal seed, the copy of the greatest change from rich to naked, from ceiled roofs to arched coffins, from living like gods to die like men There is enough to cool the flames of lust, to abate the heights of pride, to appease the itch of covetous desires, to sully and dash out the dissembling colours of a lustful, artificial and imaginary beauty

એક એવી જગ્યા (ખાદશાહી કબ્રસ્તાન) છે કે જેમાં ચાલી ખીન્ને વાવવામાં આવ્યા છે (ખાદશાહો દફન થયા છે) તે જગ્યા મોતે કરેલો મહાભારત ફેરફાર સૂચવે છે-જેવો કે દમામદાર પોશાક ઉપરથી નગ્ન રિયતિ, અને હતબધ હાપરાને ઠેકાણે ચમ. મૂકવાની કમાનદાર પેટી. એ ઉપરથી જણાય છે કે દેવોની પેટે જાહેજલાલી ભોગવ્યા છતાં મરણ છે તો મનુષ્યની જ માફક આ કબ્રસ્તાન ઉપર મનન કર્યાથી હવસીના હવસનો અગ્નિ ઠંડો થઇ જાય છે, ગરિષ્ઠોનો મર્ત નીચે ગળડે છે, લોભિયાના વખતવખ કરતાં નોબતી ખજવાળ શાંત થાય છે, અને લોકોને ઉતરવા

સપટી અને તરંગી સુંદરીઓએ કરેલા ખતાવટી રમરામાન એક સપાટ મલિન થઈ જઈ નહીં પામે છે

(જે. ટેલરે કરેલું એક બાઈબલની કબજતાનનું વર્ણન)

*

He that would die holily and happily must in this world love tears, humility, solitude and repentance.

જેને પવિત્રાણી અને સુખે મરવું હોય તેણે આ દુનિયામાં આંસુઓ, નમ્રતા, એકાંતવાસ અને પશ્ચાત્તાપ સાથે મહોબ્બત રાખવી.

(જે ટેલર)

*

He that would willingly be fearless of death must learn to despise the world he must neither love anything passionately, nor be proud of any circumstance of his life

જેને મોતથી નિર્ભય થવાની ખુશી હોય, તેણે જગતને તિરસ્કારતાં થીજવું જોઈએ : તેણે કાંઈ પણ વસ્તુ પ્રત્યે બહુ આસક્તિ રાખવી જોઈએ નહિ, અને પોતાની જિંદગીના કાંઈ પણ ખતાવ માટે મગફરી પણ ધરાવવી જોઈએ નહિ.

(જે ટેલર)

*

Verily, verily, I say unto you, Except a corn of wheat fall into the ground and die, it abideth alone but if it die it bringeth forth much fruit. He that loveth his life shall lose it, and he that hateth his life in this world shall keep it unto life eternal

હું (જગવાન ઇસુ) તમને ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે જ્યાંસુધી એક બીજનો દાણો જમીનમાં પડી મરતો નથી ત્યાંસુધી તે એકલો જ રહે છે, પણ જો તે (જમીનમાં રેપાઈ) મરશે, તો તેમાંથી અનેક દાણા નીકળશે જેને પોતાની જિંદગી ઉપર પ્રીતિ છે તેણે તે ખોલી પાડશે, પણ જો આ જગતમાં પોતાના જીવનને તિરસ્કારશે તે અનંત જીવન પામશે

(બાઈબલ જોન ૧૨, ૨૪-૨૫)

*

Poor old voice of eighty crying after voices 'that
 have fled !
 All I love are vanish'd voices, all my steps are on
 the dead.
 All the world is ghost to me, and as the phantom
 disappears,
 Forward far & far from here is 'all the hope of
 eighty years.

એંસી વર્ષનો મારો પુરાણો અને નબળો અવાજ જે પસાર થઈ
 ગયા છે તેની પછવાડે પુકાર કરી રહ્યો છે. જે અવાજો ઉપર મેં વદાલ
 વરસાબું હતું તે અલોપ થયા છે, અને મારા પગલાં મરણ પામેલાં માણસો
 ઉપર પડે છે. તમામ દુનિયા મને જૂતના ઓળા સમાન લાગે છે અને
 એક પડછાયાની પેઠે અદૃશ્ય થાય છે. મારાં એંસી વર્ષોની તમામ મુશ્કેલી
 અહીંથી બહુ જ દૂર જઈ પડી છે.

(ટેનિસન : પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં)

*

What the philosophies, all the sciences, poesy, vary-
 ing voices of prayer !
 All that is noblest, all that is basest, all that is
 filthy, with all that is fair ?
 What is it all, if we all of us end but in being our
 own corpse-coffins at last,
 Swallowed in Vastness, lost in Silence, drown'd in
 the deeps of a meaningless Past ?
 What but a murmur of gnats in the gloom, or a
 moment's anger of bees in their hive ?...
 Peace, let it be ! for I loved him, and love him
 for ever : the dead are not dead but alive.

જગતનાં તત્ત્વગોળ, વિજ્ઞાન, કાવ્યસાહિત્ય અને વિવિધ પ્રમાણની
 પ્રાર્થનાઓથી શું વળ્યું ? આ બધામાં જે કંઈ ઉન્નત છે તે અધમ છે,
 જે કંઈ મલિન છે તે પરિવ્રજ છે તે સધળાંનું તાત્પર્ય શું ? નો છેવટે

મૃત્યુથી જ અંતરૂઆપી જતો હોય, ને આપણે આપણી જ મહાપેટી બની જવાના હોઈએ, ને આપણે એક મહાન વિશાળતામાં અલોપ, એક ગૂઢ શાંતિમાં વિલીન, અને એક અર્થહીન બ્રૂતકાળની મહનતામાં ફૂલ થવાના હોઈએ, તો આ સર્વ (તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય વિગેરે) નો અર્થ જ શું ? શું આ સબળ જ્ઞાન અધકારમાં ફેલાયેલા મચ્છરોના ગળુગણાટ થા મધપૂડામાં છહેગાયેલી માખીના ધડીભરના ગુન્ગરવ સમાન નથી !.... . શાંતિ, શાંતિ ! એ વાત ઊડો, કેમકે હું તેની ઉપર પ્રીતિ ધરાવતો હતો અને હમેશ સુધી ધરાવતો રહીશ મરનારાં વસ્તુતાં મરી ગયાં નથી પણ જીવતાં છે

(ટૅનિસન)

Ay, note that Potter's wheel,
That metaphor! and feel
Why time spins fast, why passive lies our clay,—
Thou, to whom fools propound
When the wine makes its round,
"Since life fleets, all is change, the Past gone, seize
today!"

Fool! All that is, at all,
Lasts ever, past recall,
Earth changes, but thy soul and God stand sure,
What entered into thee,
That was, is, and shall be
Time's wheel runs back or stops: Potter & clay
endure.

So, take and use Thy work;
Amend what flaws may lurk,
What strain o' the stuff what warpings past the aim!
My times be in Thy hand!
Perfect the cup as planned!
Let age approve of youth, and death complete the
same!

પેલા કુંભારનો ચાક તારે માટે એક અલંકારરૂપી બોધ સમાન છે. તે જોઈને તું જાણ કે વખત તો ચાકની પેઠે ચાલુ કર્યા જ કરે છે, જ્યારે આપણે પેલા (કુંભારનો) મટી માફક નિશ્ચેતન પડી રહીએ છીએ. જ્યારે ચારાખનો દોર ચાલતો હોય ત્યારે બેવકૂફ તને કહેશે—“જીવન પસાર થઈ જાય છે અને જગતમાં ફેરફાર સિવાય ખીજી કશું નથી; જૂતકાળ પણ વહી ગયો છે, માટે આજના દિવસનો (એજ આરામમાં) ઉપયોગ કરી લે.” પણ અરે મૂખ, તું જાણ કે જે કાંઈ જગતમાં છે તે રદ ન થઈ શકે એવી રીતે કાયમ છે. પૃથ્વીમાં ફેરફારો થાય છે, પણ પ્રજા અને તારો આત્મા અદ્દર અને અમર છે. તારામાં જે કાંઈ દાખલ થયું તે હતું, છે અને રહેશે. કાળચક્ર પાછું ફરે કે થંબી જાય, પરંતુ કુંભાર (ખુદા) અને મટી (મનુષ્ય) તો અમર જ જાણવાં.....અથ પરવર દીમાર! મને તારી જ પવદાયક અણી મારો ઉપયોગ કર. મારામાં જે ખામી હોય તે સુધાર, જે હસારો પડ્યો હોય તેની મરામત કર, અને તારી નેમ કરતાં હું વાંકાચૂંકા ગયો હોઉં તો મને ખરે રસ્તે મૂકી આપ. મારી તમામ નિંદગી હું તારા જ હાથમાં સોપું છું, મારી નિંદગીની જામ(ખાલો) તારી જ યોજના મુજબ તું ધડને; મારી નિષ્કલંક જીવાનીની પ્રશંસા મારી વૃદ્ધાવસ્થામાં થવા દેજે, અને છેવટે મોતમાં જાનેની સમાપ્તિ આજીજે.

(બ્રાઉનિંગ: રમી બિન એઝરાનું જીવન અને મોત ઉપર મનન)

*

When I looked upon the tombs of the great, every motion of envy dies in me; when I read the epitaphs of the beautiful, every inordinate desire goes out; when I meet with the grief of parents upon a tombstone, my heart melts with compassion; when I see the tombs of the parents themselves, I consider the vanity of grieving for those whom we must quickly follow. When I see kings lying by those who deposed them, when I consider rival wits placed side by side, or the holy men that divided the world with their contests and disputes,

I reflect with sorrow and astonishment on the little competitions, factions and debates of mankind. When I read the several dates of the tombs, of some that died yesterday and some six hundred years ago, I consider that great day when we shall all of us be contemporaries, and make our appearance together.

જ્યારે હું મદાન પુરુષોની કજરો ઉપર નજર કરું તું ત્યારે મારામાં ઈર્ષ્યાની દરેક લાગણી સરંધા નષ્ટ થાય છે. જ્યારે મુંદર બક્ષિઓની કજરો ઉપર ક્રોધરસા લેજો વાંચું તું ત્યારે મારામાંથી દરેક અમર્શા ઉત્તર થઈ જાય છે. જ્યારે કજરો ઉપરના મૃત્યુમેજોમાં માખાપોનો ઘોષ પ્રદર્શિત થયેલો જોઉં તું ત્યારે મારું હૃદય દયાથી પીચલે છે; અને જ્યારે માખાપોને પોતાને દેશ યપેલાં દેખું તું ત્યારે જોઓની પાછળ આપણે પણ તુરંત દૂર કરવાની છે તેઓ માટે મમ કરવાની નિરર્થકતાનો મને ખ્યાલ થાય છે. જ્યારે હું જાણ્યાહોને તેઓને પદભ્રષ્ટ કરનારાઓની સાથે જ દેશ યપેલા નિદાળું તું, જ્યારે હુદ્દિકુચળ દરીફોને એક બીજની સાથે ખાકમાં દટાયેલા દેખું તું, અથવા તો જે ધર્મપુરુષોએ પોતાની તકરારો અને ઝગઝગોથી જગતમાં ધૂમ મચાવી હતી તેઓને મિટ્ટીમાં મળેલા અમોઘું તું, ત્યારે મનુષ્યજીવનની નજીક દરીફાઈઓ, પટ્ટાપટ્ટીઓ અને વાદવિવાદોનું મને સંખેદાશ્રય લાગ થાય છે. જ્યારે કજરો ઉપરની તારીખો વાંચતાં મને જણાય છે કે કોઈ મર્ધ કાલે મરણ પામ્યું હતું અને કોઈ હસો વર્ષ પહેલાં યુવરૂ હતું, ત્યારે મને તે મદાન દિવસ (ક્યામત) નું સ્મરણ થાય છે, કે જ્યારે આપણે જ્યાં સમકાલીન હોઈએ તેમ સૌ સાથે જ (નવા જન્મે જન્મી ઈશ્વર સમક્ષ) હાજર થઈશું.

(જે. એડિસન: વેસ્ટમિનસ્ટર એગ્રીમાં લેઈન થયેલાઓ ઉપર કરેલું મનન)

*

O eloquent, just and mighty Death ! Whom none could advise, thou hast persuaded; what none hath dared, thou hast done; and whom all the world hath flattered, thou only hast cast out of the

world and despised : thou hast drawn together all the far-fetched greatness, all the pride, cruelty and ambition of men, and covered all over with these two narrow words—"Hic jacet".

અવ યીરીન ઝખાનવાળા, ઇન્સાફો અને બજવાન. મોત, જેને કોઈ સલાહ ન આપી ચક્રતું તેને પણ તે સમજાવી લીધો છે : જે કામ કરવાની કોઈની હિમ્મત આલતી ન હતી તે તે પાર ઉતાર્યું છે : જેની ખુશામદ આખી દુનિયા કરતી હતી તેને એકલા તે જ દુનિયામાંથી તિરસ્કારપૂર્વક દૂર કરી દીધો છે : તે જ મનુષ્યની દરેક પ્રકારની મદદતા, મગરૂરી, ફૂરતા અને કીર્તિસોજને (એક સાંકડી કબરમાં) ભેગાં કર્યા છે, અને તેનો ઉપર તે જ માત્ર બે નાના ચબ્દોનો લેખ લખ્યો છે કે—
“અહીં પામે છે.”

(સર ડબ્લ્યુ. જેલે)

*

The eyes of our souls only then begin to see when our bodily eyes are closing.

ન્યારે આપણી શારીરિક આંખો બંધ થાય છે ત્યારે જ આપણી આત્મિક આંખો ખૂલવા પામે છે.

*

(ડબ્લ્યુ. લો)

Oh the grave! the grave! It buries every error, covers every defect, extinguishes every resentment. From its peaceful bosom spring none but fond regrets and tender recollections. Who can look down upon the grave of an enemy and not feel a compunctious throb that he should have warred with the poor handful of dust that lies moulding before him?

૨ કબર, કબર! તારામાં દરેક ભૂલચૂક દટાઈ જવા પામે છે, તમામ ખામીઓ ઢંકાઈ જાય છે, સધળો ક્રોધાગ્નિ સુઝાઈ જાય છે. કબરના ઝાંત વશ્વઃચયનમાંથી મમતાથી પ્રેરાયેલો પશ્ચાત્તાપ અને હેતાળ સ્મરણો સિવાય ખીજું કશું જ રહી જાય નથી. એવો કોણ દશે કે જેને પોતાના

શત્રુની કમર જોતાં, અને પોતાની નજર સામે જે મુઠ્ઠીબર ખરતી ખાક પડેલી છે, કે જેની સાથે તે એકવાર જંગમાં ઉતર્યો હતો, તેના વિચાર કરતાં, પસ્તાવાનો એક યાકો ન થયો હોય ?

(ડબલ્યુ. અર્વિંગ)

*

There is not perhaps, to a mind well-instructed a more painful occurrence than the death of one whom we have injured without reparation.

એક સુશિક્ષિત સમજન માટે, જે માણસને ખદતો વાળી ન શકાય એવું ગંભીર નુકસાન તેણે કર્યું હોય તેના મોત જોવો દુઃખદાયક બનાવ બીજો કદાપિ કાઈ નહોત.

(જોન્સન)

*

When the veil of death has been drawn between us and the objects of our regard, how quick-sighted do we become to their merits, and how bitterly do we remember words, or even looks, of unkindness which may have escaped in our intercourse with them ! How careful should such thoughts render us in the fulfilment of those offices of affection which may yet be in our power to perform ! For who can tell how soon the moment may arrive when repentance cannot be followed by reparation ?

જ્યારે આપણી અને આપણા વહાલાઓ વચ્ચે મોતનો પરદો આવી પડે છે ત્યારે તેઓના ગુણો કેટલી ઝડપથી આપણી આંખે ચડે છે, અને એમની જોડેના આપણા બ્યવહાર દરમ્યાન આપણે એમને જે કદુ વચનો કહ્યાં હોય કે કરડો દેખાવ પણ કર્યો હોય તે સધળું કેટલા દુઃખથી આપણને યાદ આવે છે ! (જીવતાંઓ પ્રત્યે) જે પ્રેમભરી ફરજો હતી પણ અદા કરવાની આપણે સ્થિતિમાં હોઇએ તે ફરજોનું પાલન કરવાની આપણને આવા વિચારોથી કેટલી ચોપ રહેતી જોઈએ, કેમકે ખદતો ન વાળી શકાય અને માત્ર પશ્ચાત્તાપ જ રહી જાય એવી (અંતની) મંડી ક્યારે આવી લાગશે તે કોનાથી કહી શકાય ? (મિરાપ હેબર)

It is worthy of observing that there is no passion in the mind of man so weak, but it mates and masters the fear of Death; and therefore Death is no such terrible enemy when a man has so many attendants about him that can win the combat of him. Revenge triumphs over death; Love slights it; Honour aspireth to it; Grief flieth to it; Fear pre-occupateth it.

આ ભણવા જેવું છે કે મનુષ્યના મનની ગમે તેવી નબળી લાગણી પણ મોતના બચ ઉપર તો સરદારી જ મેળવે છે; માટે માણસને મદદ કરી મોત ઉપર જીત મેળવનાર જ્યારે અનેક લાગણીઓ તેની પાસે હોય ત્યારે મૃત્યુને એક બચંકર યત્ન માની લેવાની જરૂર નથી. (દાખલા તરીકે) વેર મોત ઉપર વિજય મેળવે છે, પ્રેમ મોતની અવગણના કરે છે, આગર ઈર્ષ્ય મોતની અભિલાષા સેવે છે, શોક મોતને ભેટવા ધસે છે, જ્યારે બચ (દાખલા તરીકે આત્મઘાત દ્વારા) મોતનો પહેલેથી જ કબજો લેવા આતુર બને છે.

(એકન)

*

There is nothing in history which is so improving to the reader as those accounts which we meet with of the deaths of eminent persons and of their behaviour in that dreadful season. I may also add that there are no parts in history which affect and please the reader in so sensible a manner. The reason I take to be this : there is no other single circumstance in the story of any person which can possibly be the case of everyone who reads it..... The general, the statesman or the philosopher are perhaps characters which we may never act in, but the dying man is one whom, sooner or latter, we shall certainly resemble.

કીર્તિવત માણસોનાં મરણોના અહેવાલો અને મોત જેવા બચંકર સમયે તેમના વર્નનના વર્ણનો જેવું આ ચારિત્ર્યને સુધારનાર ઇતિહાસમાં ખીજું કાષ્ટ નથી વળી આ પણ ઉમેરી શકાય કે ઇતિહાસનો ખીજો કાષ્ટપણ વિભાગ આ મરણના અહેવાલો જેવો વાચકને રસપ્રદ અને આનંદ દાયક લાગતો નથી એનું કારણ એમ લાગે છે કે મનુષ્યજીવનમાં (મોત સિવાય) ખીજો એવો એક પ્રમંગ નથી જે દરેકદરેક વાચકને પૂરેપૂરા દરજ્જે લાગુ પડી શકે . આપણી જિંદગીમાં કદાચ સેનાપતિ, રાજ-મુસદ્દો કે તત્ત્વચિંતકનો ભાગ બજવવાનું ભાગ્ય આપણે ધરાવી શકીએ નહિ, પણ મરતા માણસની ભૂમિકા તો મોડેવહેલે આપણને અવશ્ય બજવવી જ પડશે

(જે. એડિસન)

*

The more we sink into the infirmities of age, the nearer we are to immortal youth All people are young in the other world That state is an eternal spring, ever fresh and flourishing Now, to pass from midnight into noon on the sudden, to be decrepit one minute and all spirit and activity the next, must be a desirable change. To call this dying is an abuse of language

આપણે જેમ જેમ ધડપણની નબળાઈને વધ ચર્ધએ છીએ તેમ તેમ અમર યૌવનની પાસે આવતા જઈએ છીએ ખીજી દુનિયામાં તો બધા જ સુવાન થાય છે મરણોત્તર સ્થિતિ એક તરોતાઝગીભરી અને ફૂલતી ફાલતી જાવેદાનની વર્ષતઝલતુ સમાન છે મધ્યરાત્રિનું અચાનક મધ્યાહ્નમાં ફેરવાઈ જવું, પાંચળી અવસ્થામાંથી એક ઘડીમાં ચેતન અને પ્રવૃત્તિનું સ્ફુરવું—એ તો એક આવકારદાયક રૂપાંતર જ મજી શકાય અને મોતનું નામ આપવું એ તો બાપાનો દુરુપયોગ કરેલો કહેવાય

(જે કેલિયર)

*

The changes wrought by death, are in them

melancholy in their consequences, that the thing stands alone in men's experience, and has no parallel upon earth. It outdoes all other accidents because it is the last of them. Sometimes it leaps suddenly upon its victims, like a Thug; sometimes it lays a regular siege and creeps upon their citadal a score of years. And when the business is done, there is sore havoc made in other people's lives, and a pin knocked out by which many subsidiary friendships hung together.

મેાતથી જે ફરફારો યાય છે તે એવા કાન્તિકારી અને નિશ્ચયાત્મક હોય છે, અને તેમનાં પરિણામો એટલાં ભયંકર અને ખેદાપક આવે છે કે મનુષ્યના અનુભવમાં મેાત એક નોખો જ બનાવ બની રહે છે, અને દુનિયામાં એને કોઈ ખીજ બનાવ સાથે સરખાવી શકાય એમ નથી. મેાત સધળા અવસરો પછી આવતું હોવાથી તે એ બધાયથી ચડી જાય છે. કોઈવાર મેાત એક કળની પેઠે પોતાના શિકાર ઉપર એર્થિયું તૂટી પડે છે; કોઈવાર તો તે પોતાના ભોગની આસપાસ વીસેક વર્ષ સુધી ધીમે ધીમે નાખીને એસે છે; અને જ્યારે મેાતનું કાર્ય પૂરું યાય છે ત્યારે અનેક માણસોના હૃવત્તો બારે ખરાબી યાય છે, અને અનેક મિત્રો અને તેમની મિત્રાચારીઓને ગૂંથી તેમને સાથે ધરી રાખનારી એક ખાલી બાગી પડે છે.

(આર. એલ. સ્ટીવન્સન)

*

Philosophy, in its more rigid sense, has been at the same work (definition of 'life') for ages; and after a myriad bald heads have wagged over the problem, and piles of words have been heaped upon one another into dry and cloudy volumes without end, philosophy has the honour of laying before us, with modest pride, her contribution towards the subject : that life is a Permanent Possibility of Sensation. Truly a fine result ! A man may very well love beef, or hunting, or a woman; but surely, surely, not

a Permanent Possibility of Sensation ! He may be afraid of a precipice, or a dentist, or a large enemy with a club, or even an undertaker's man, but not certainly of abstract death. We may tuck with the word-life in its dozen senses until we are weary of tricking, we may argue in terms of all the philosophies on earth but one fact remains true throughout—that we do not love life, in the sense that we are greatly pre-occupied about its conservation, that we do not, properly speaking, love life at all, but living

તત્ત્વજ્ઞાનને તેના ખાસ ચોક્કસ અર્થમાં લઇએ તો કહી શકાય કે કાંઈક જમાનાઓ થયા તેણે જીવનની વ્યાખ્યા બાધવાનું કાર્ય ઉપાડ્યું છે. અસખ્ય વિદ્વાનોના બોડકા માયા આ પ્રશ્ન ઉપર ધૂણ્યા છે, અને અમૂલ્ય શુદ્ધ અને અસ્પષ્ટ પ્રયોગો શબ્દોના ઢગલા ખડકેલા જોવામાં આવે છે, અને આખરે તત્ત્વજ્ઞાને કાંઈક નમ્રત બરોડો ગર્વ લઇ આ વિષય પરત્વેનો પોતાનો ફાળો આપણી આત્મજાણ પેશ કરવાનું માન મેળવ્યું છે. તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે જીવન તે ઇન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનની એક કાયમી શક્યતા છે વાહ ! ઉઠેલ તો કીક કાઢ્યો છે ! એક માણસને ભોજન બાવી શકે, વળી તેને ચિકારનો શોખ હોઇ શકે, અને તે સ્ત્રી ઉપર ફિદા પણ થઈ શકે, પણ “ઇન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનની કાયમી શક્યતા” ઉપર તો ખચીત તે મોહિત ન હોય ! એકાદ ખડકથી, કે દત્તવૈદ્યથી, યા લાઠીધારી બીમકાય ચતુથી, યા તો મસાણિયાના માણસને જોઇ તે ખીએ પણ ખરા, પણ મોતના ખ્યાલથી તેને બય લાગતો નથી. આપણે યાકો જઈએ ત્યાંમુઠી “જીવન” શબ્દના એકાદ કડન અર્થો કાઢવાની રમત રમીએ, અથવા તો દુનિયાની સખળી દિલ્લસરીઓ લક્ષ્યમાં રાખી “જીવન” ઉપર વાદવિવાદ કરીએ એમ છતાં એક વસ્તુ તો સદા સર્વદા સાચી જ રહેશે, અને તે એ કે—આપણે જિંદગી ઉપર એટલો ખધો પ્રેમ ધરાવતા નથી કે તેની જાળવણી સારુ આપણને ચાલુ તસ્લીન રહેતું પડે, અને ખરું જોતાં આપણને જીવનનો (એટલે ઉપર દર્શાવેલો ‘કાયમી શક્યતા’ નો) મોહ નથી, પણ ખરેખરી નક્કર જિંદગી જીવાનો શોખ તો આપણને છે જ.

Fools ! if you less provok'd your fears,
 No more my spectre-form appears.
 Death's but a path that must be trod,
 If man would ever pass to God .
 A port of calms, a state to ease
 From the rough rage of swelling seas.

ર મૂખોએ, જો તમારામાં બધા એકો હોય તો મારા (મોતનાં)
 બિહામણા સ્વરૂપથી તમને ત્રાસ થાય નહિ. જો મનુષ્યને પ્રભુ સમીપ
 જવું હોય તો મૃત્યુને પથે પગલા માંડ્યા વિના તેને છૂટકો જ નથી આ
 જગતના બધાંકર તોફાની મોતને અને જીવનતા સાગરમાંથી પસાર થઈ
 આપણે રાહત અને શાંતિભર્યા મોતના બારામાં દાખલ થઈએ છીએ
 (ડી પારનેસ)

*

Indeed when we think of what it is that we
 most seek and cherish, and find most pride and
 pleasure in calling ours, it will sometimes seem to
 us as if our friends, at our decease, would suffer
 loss more truly than ourselves.

આપણે જીવનને અત્યંત ખતથી શોધી રહ્યા છીએ, તેને કીમતી
 માનીએ છીએ, અને તેનો કમળો રાખવામાં આપણે બહુ જ ગર્વ અને
 આનંદ લઈએ છીએ : તેમ છતાં આ જીવન ઉપર વિચાર કરતાં લાગે છે
 કે જ્યારે મરણથી તે નષ્ટ થાય છે ત્યારે આપણને નહિ પણ ખરું જોતાં
 આપણા મિત્રોને વધુ નુકસાન બધા છે

(આર એલ રટીવન્સન)

*

It is not so much, indeed, death that approaches
 as life that withdraws & withers up from round
 about him.

ખરું જોતાં મરણ પ્રસંગે મોતનું આગમન થતું નથી, પણ મરનારની
 આજુબાજુથી જીવન સંકોચાઈ જઈ કરમાઈ જવા પામે છે

(આર. એલ. રટીવન્સન)

*

Thus am I doubly armed : my death and life,
 My bane and antidote, are before me :
 This in a moment brings me to an end,
 But this informs me I shall never die
 The soul, secured in her existence, smiles
 At the drawn dagger, and defies its point
 The stars shall fade away, the sun himself
 Grow dim with age, and nature sink in years,
 But thou shalt flourish in immortal youth,
 Unhurt amidst the wars of elements,

The wrecks of matter, and the crush of worlds

મારી પાસે બેવડું હથિયાર છે મૃત્યુ અને જીવન, જે એર અને ઉતાર સમાન છે, તે મારી સામે પડ્યા છે મોત એક ધડીમાં મારી આખેરી લાવી મૂકશે પણ નિંદગી મને જણાવે છે કે તેનો અંત છે જ નહિ આત્મા તેના અસ્તિત્વમાં સલામત હોવાથી ઉગામેલું ખજૂર ભેદનિ તિર-સ્કારથી હસે છે, અને તે છરીની અણીને તદ્દન ઘુમ્મટ ગણે છે. તારાઓ અદૃશ્ય થશે, સૂર્ય પણ કાળક્રમે ઝાંખો પડશે અને પ્રકૃતિ પણ વર્ષોના વહેવાથી નાશ પામશે, પણ તું (આત્મા) તો જીવેદાનની જીવાનીમાં આબાદ રહેશે, અને મૂળતત્ત્વોના ધર્મજુથી કે જડ વસ્તુઓની ખરાબીથી કે જમતોના નાશથી પણ તેને તુકસાન પહોંચશે નહિ

(જે એડિસન કેટા પ્લેટોનું પુસ્તક વાંચી આત્મહૃત્યા અને આત્માની અનતતા ઉપર મનન કરે છે.)

*

He that prepares not for death before his last sickness is like him that begins to study philosophy when he is going to dispute publicly in the faculty

જે પોતાની આખરી ખીમારી આવી પહોંચે તે પહેલાં મોતની તૈયારી કરતો નથી તે જાહેરમાં ફિલ્સફી ઉપર વાદવિવાદ કરવાનો વખત આવી ધાજે ત્યારે ફિલ્સફીના અભ્યાસનો આરંભ કરનાર માણસ સમાન (મૂર્ખ) ગણાવો ભેદજે

(જે ૨૯૨)

*

To himself everyone is an immortal; he may know that he is going to die, but he can never know that he is dead.

પ્રત્યેક માનવી પોતાના મનથી તો પોતાને અમર માને છે; પોતે મોતને પાત્ર છે એમ તે કદાચ જાણી શકે, તોપણ પોતે મરણ પામ્યો છે એમ તે કદી જાણી શકશે નહિ.

(એસ. બટલર : ૧૮૩૫-૧૯૦૨)

*

Never any weary traveller complained that he came too soon to his journey's end.

ઢાઈપણ યાત્રીના મુસાફરે એવી ફરિયાદ કરી નથી કે પોતાના પ્રવાસ (જીવન)નો અંત બહુ વહેલો આવી લાગ્યો.

(ડી. કુલર)

*

When a friend is carried to his grave, we at once find excuses for every weakness, & palliations for every fault; we recollect a thousand endearments which before glided off our minds without impression, a thousand prayers unrepaid, a thousand duties unperformed, and wish, vainly wish, for his return, not so much that we may receive, as that we may bestow happiness, and recompense that kindness which before we never understood.

જ્યારે એક મિત્ર મરણ પામી કબર ભેગો થાય છે ત્યારે તેની તમામ ખામીઓ અને ત્રુટીઓને નાની બતાવવા સારુ આપણે અનેક બહાનાં શોધી કાઢીએ છીએ. મરનારે હજાર વખત આપણી સાથે વહાલભરી વર્તણૂક બતાવી હશે, અને તેની જાપ તે વખતે આપણા મન ઉપર મુદ્દલ રહી નહિ હશે, પરંતુ તે મિત્રના મૃત્યુ પ્રસંગે તે આપણને માદ આવે છે. તેણે આપણી પાસે હજાર વાર પ્રાર્થના કરી જેનો ઉત્તર આપણાથી વાળી શકાયો ન હોય, તેનું પણ સ્મરણ થાય છે; તેના પ્રત્યેની હજાર ફરજો જે આપણે બજાવી ન શક્યા હોઈએ તે હૈયે ચડી આવે છે; અને આપણે

ધન્યજીએ જીએ, જો કે તે ધન્ય છે ફાકટ છે, કે તે મિત્ર ફરી દેહ ધારણ કરી જીવતો થાય—નહિ કે તે આપણી ઉપર ઉપકાર કરે પણ એટલા જ માટે કે તેને સુખી કરવાની આપણને તક સાંપડે અને તેણે આપણા પ્રત્યે જે માયા મહોળત દાખવી હતી, અને જે વિશે આપણે જેપરવા રહ્યા હતા, તે સૌનો ખદશો વાળવાને આપણને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય

(એસ જોન્સન)

*

૧૧. ગ્રીક અવતરણો

૬ મોતના વિચારથી તમે ખુશ થજો, અને એટલું ખાતરીથી જાણજો કે એક જાણી માણસ આ જિંદગીમાં અથવા તો મરણ બાદ કુખી થઈ શકતો જ નથી

(સોક્રેટિસ)

*

એક સદ્ગુણી માણસનો મરણપ્રસંગ માત્રમ કરી કે શોકયુક્ત રાગો ગામ જીજવવો ન જોઈએ, પરંતુ તે વખતે ઈશ્વરસ્તુતિનાં જાજનો યવાં જોઈએ, કેમકે મરનાર નાશવત મનુષ્યોમાં રહેતો બધ યઈ મીનોષ જિંદગીના વારસાનો અધિકારી બન્યો છે

(પ્લુટાર્ક)

*

એક નેક માણસને તેની છેલ્લી બીમારીમાં તે મરણ પામે છે કે કેમ તે પૂછવામાં આવ્યું તેણે જવાબ દીધો કે —“બાપ્તિસ્મા, હું મરુ છું કે નહિ તેની મને ચિંતા નથી, કેમકે હું મરીશ તો ઈશ્વર પાસે જઈશ, અને જીવતો રહીશ તો પણ પ્રજા તો મારા અતરમાં જ વસે છે

(પ્લુટાર્ક)

*

હું કેલિમેક્સ નામનો પાંચ વર્ષનો આનંદી છોકરો હતો, પરંતુ ફર ચમદેવ મને બીજી દુનિયામાં ધરાડી ગયો એમ જતાં મારી ઉપર અશ્રુ સારણો નહિ કેમકે મારું અયુષ્ય અલ્પ હતું તેથી દુનિયામાં મારાં કુખો પણ થોડાં જ હતાં

(હિસાયન : “ગ્રીક એન્થોલોજી” માંથી)

ફિક્કાનનો પુત્ર અને એકેનથમ રહેતો રહીશ સેન્ચોન અહીં પવિત્ર
જેઘમાં પડ્યો છે એક સફેદી માણસ મરી ગયો છે એમ કહેશે નહિ
(ફેલિનેન્સ 'શ્રીક એન્થોલોજી'માંથી)

*

મેનિસ તેનો જિંદગી દુઝ્યાન એક ગુલામ હતો, પરંતુ હવે તેના
મરણ બાદ તે ધરાનના પ્રતાપી બાદશાહ દરાયસ જેવો મહાન રહ્યો ચક્રાવ
(એનોટ 'શ્રીક એન્થોલોજી'માંથી)

*

જ્ઞાત જીવનનો અત આજે છે અથવા તો ઘરીરનાં બધનમાંથી છુટ-
કારો આપે છે પહેલી ઘટના સાચી હોય તોપણ મોત એક આશીર્વાદ છે,
ખીજ ઘટના ખરી હોય તો મોત મૌથી મહાન બક્ષિસ છે

(સોક્રેટિસ)

૧૨. લેટિન અવતરણો

—જ્ઞાતના ખ્યાલને નિરતર તમારી નજર સમક્ષ રાખશો તો તમારામાં
કોઈપણ અધમ વિચાર આવશે નહિ, અને કોઈ પણ પ્રકારના લોકની
તીવ્ર ધ્રુજા તમે ધરાવતા અટકશો

—(એપિક્ટેટસ)

*

તમારુ દરેક કાર્ય જાણે તમારી જિંદગીનું છેલ્લું જ કાર્ય હોય તેમ
ઉત્સાહપૂર્વક કરો

(માર્કસ ઓરેલિયસ)

*

જો તારુ આયુષ્ય ૩૦૦૦ થા ૧૦૦૦ વર્ષનું પણ હોય તોપણ એટલું
બાદ રાખજે કે જ્યારે માણસ જિંદગીને છેલ્લો સલામ કરે છે ત્યારે જે
મોડાકે વર્તમાનકાળ તે જીવતો હશે તેનાથી જ તે વિદાયગીરી લે છે (એટલે
જૂતકાળના જીવનથી તે વિદાયગીરી લેતો નથી) અને જે જીવન તે
વર્તમાનકાળમાં જીવે છે તેનાથી તો તે દરેક પણ જુદાજ અનુભવે છે

(માર્કસ ઓરેલિયસ)

*

+ એપિક્ટેટસ એક શ્રીક રુલામ હતો પણ રોમમાં પહોંચે બાગે રહી તેણે
રોઈક ફિલોસોફીનો કપરેય આપ્યો હતો

જે માણસને નિર્મિત મોત જોઈતું હોય તેણે જિંદગી દરમ્યાન જ દિવસ માટે તૈયારી કરવી જોઈએ

(સેનેકા)

*

જગતમા નેક જીવન ગુજારવું અને સુખી મોત માણસ એના જેવું મુશ્કેલ બીજું કોઈ વિષય કે કળા નથી.

(સેનેકા)

*

જે માણસ મરીને સુખી થયેા હોય અથવા નાશ પામ્યો હોય તેને માટે હું શા સારું ગમ કરું ? એક સુખી માણસ ઉપર કલ્પાત કરવું એ ઈર્ષ્યા કહેવાય, અને વિનાશ પામેલી વ્યક્તિ ઉપરનો વિલાપ એ ધેલાપણું છે.

(સેનેકા)

*

સનાતન નિયમે એવું નિર્માણ કર્યું છે કે જન્મનું દાર એક જ પથ મોતના દરવાજા અનેક હોઈ શકે.

(સેનેકા)

*

મોત કામદો છે, સગ્ન નથી.

(એક લેટિન કહેવત)

૧૩. ફ્રેન્ચ અવતરણો

વાસણને તળિયે થા છે તે મોત બતાવી આપે છે (જીવનનો ભેદ શીડી દે છે)

(મોનટેઈન)

*

મોતનો વિચાર ચર્તા જ બચીત થઈ જાય છે. મોતના વિચાર કરતાં તો ખરેખર મોત સહન કરવું સહેલું છે.

(પારકાલ)

*

જેમ સૂઈને જોતાં આંખો બંધ થઈ જાય છે તેમ મોતનો વિચાર કરતાં શુદ્ધિ સંક્રાંતિ જાય છે

(લા રોશફોલ્ડ)

તમીએએ અને ધમ્મગુરુએએ મોતના વિષયને લાંબા કાળથી દુઃખ-
મયો બનાવી દીધો છે.

(નેપોલિયન)

*

મોતનું આગમન નહિ પરંતુ જિંદગીની વિદાયગીરી જ ખરેખરો
કર ઉત્પન્ન કરે છે.

(મેટરલિક)

૧૪. જર્મેન અવતરણો

જો દુનિયાનું તમામ કદાપણ ખુદાની નજરમાં માત્ર મૂખોષ્ટ જ
હોય, તો સિત્તેર વર્ષની લાખી જિંદગી કાદવામાં કાંઈ સાચકંથ નથી. ✓
(ગીટ)

*

જો કાષ્ટ હરતીમાં આવે છે તેને રહેવા સ્થળ અને સમયની જરૂર
પડે છે; માટે જ તે ખીખ કાષ્ટનો સમય ટૂંકા કરે છે અને તેની જગ્યા
લપ લે છે.

(ગીટ)

*

એક સમજદાર માણસના અભ્યાસનો ખરો વિષય મોત નથી પણ
જિંદગી છે.....સઘળા વિષયોમાંથી માત્ર મોતનો જ વિષય એવો છે કે
જેના ઉપર એક સંતપુરુષ ઓછામાં ઓછો વિચાર કરે છે.

(રિપ્નોઝા)

૧૫. ઇટલિયન અવતરણો

હું મોત, તારું રહસ્ય સમજવું એટલું કઠણ છે કે આદમજાત કાષ્ટ
દિવસ પણ પોતાના પ્રવાસથી તારો છૂપો બેઠ જાણી શકશે નહિ. તારા
બાપકર આગમનની કદાચ માનવીને અગમચેતી થાય, તોપણ એની
ખુદિ, હૃદય, શક્તિ કે હોશિયારીથી એ તને કળી શકશે નહિ. કેટલી
કૂરતાથી તું સુદર અને હમામદાર વ્યક્તિઓને અહીંથી ઉપાડી જાય છે,
તારી પ્રેતા ને પાછાવાઓની દુનિયામાં તેમને જકડી રાખે છે, અથવા
સાહસી કબરોમાં તેમને છુપાઈ રહેવાની ફરજ પાડે છે। તુ દયાહીન અને
દેવી છે, અને બળવાન પુરુષો અને નાણુક ઓઓને તુ ભેરભુલમયી
તામે કરે છે.

(ગાઇડો કંવલકેન્દી)

મોત એક આકૃત નથી, તરફ તમને આકૃતોમાથી છુટકારો આપનારું એક સાધન છે મોત આપણા દુનવી સુખો ભૂતી લે છે ખરું, પણ તેમ તે સુખો પ્રાપ્ત કરવાની આપણી ઇચ્છાનો નાશ પણ કરે છે. શુદ્ધાપો એક પૂરેપૂરી આકૃત છે, કેમકે તે આપણને દુનવી સુખ ભોગવવાને અશક્ત બનાવના ઉપરાત તે સુખ મેળવવાની આપણી તીવ્ર ઇચ્છા જેવીને તેવી જ રાખે છે, અને અનેક પ્રકારના કષ્ટો અને દુઃખો પણ ઊભા કરે છે એમ જતા લોકો મોતથી બચ પામે છે, પણ શુદ્ધાપા સુધી પહોંચવાની આશા સેવે છે !

(૭ લેઆપાડી)

૧૬. રશિયન અવતરણો

જ્યારે એક માણસ વિચાર કરતાં શીખે છે ત્યારે તેના વિચાર ગમે તે વિષય પરત્વે હોય તે જતા તે આશુ પોતાના મોત ઉપર તે વિચાર કરશે જ. બધાય ક્રિસ્ચિયન માનસ એ જ પ્રકારનું હોય છે

(ટોલસ્ટોય)

*

તમે તમારા ભવિષ્ય માટે બારે શ્રમ લેો છો, તે જતાં તમે જાણો કે એક બનાવ તમારી રાહ જોઈ રહ્યો છે, અને તે તમારું મોત છે, જે તમારું સમગ્ર કાર્ય પાલભાલ કરી નાખશે માટે પોતા સારું જ જીવન માળવામાં કરો. અર્થ નથી એક સમજદાર જીવન કાર્ય બીજું (પરાપકાર શુદ્ધિમા) શોધવું જોઈએ, એવા જીવનનો હેતુ સ્વાર્થભાવે પોતા સારું વધુ જીવનના સાધનો ભેગા કરવામાં સમાયેતો નથી

(ટોલસ્ટોય)

શુદ્ધિ પત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૩	મરલા	મારલા
૯	હસેયો ૨		'હ' પછી પૂર્ણવિરામ
૧૩	હસેયો ૯	પૂર્વ	પૂર્વ
૧૬	૬	મેળીમેળી	મેળી
૧૯	૯	હખામનો	હખામની
૪૩	૨	મારા	તેમના
૪૪	હસેયો ૭	એણે	એણે
૪૮	૯	અને	મને
૫૩	હસેયો ૧૧		'નદિ' પછીને પૂર્ણવિરામ ઠાડી નાખો
૫૯	૯	રિખાને	રિખીને
૬૯	હસેયો ૧૬	થવા	થયો
૭૭	હસેયો ૯		'આપો' પછી અવતરણ- ચિહ્ન પૂરું કરો
૭૮	હસેયો ૯	મામે	સામે
૭૯	૩	સા	સો
૯૩	૯	મારી	તેની
૧૦૧	હસેયો ૯	બહેતરનો	બહેતરની
૧૦૨	હસેયો	lover	lover
૧૨૧	૪		'નયી' પછી પૂર્ણવિરામ
૧૨૩	૧૫	ચરીરના	ચરીરમાં
૧૨૪	૪	રથા	રથો
૧૨૬	હસેયો ૬		'કુઃખ' પછી પૂર્ણવિરામ
૧૩૦	હસેયો અબ્દ	ઠારણે	ઠારણો
૧૩૫	૧૬	તું	તું
૧૪૦	૧	સાન્દર્ભ	સૌન્દર્ય
૧૪૭	૩	ઠેલમાં	ઠેલમાં
૧૪૭	હસેયો ૧૫	બને	અને

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૬૩	૬	છતાં	છતાં
૧૭૧	૭	અપવામાં	આપવામાં
૧૮૧	૧૬	પુનર્જન્નાવાદી	પુનર્જન્મવાદી
૧૯૭	૮	તોલન	તોલ
૧૯૭	છેલ્લેથી ૭	અપાર્થ	અપોર્થ
૧૯૮	૧૧	તેન	તેને
૨૦૦	છેલ્લેથી ૧૩	આવતો	આવતા
૨૦૦	છેલ્લેથી ૧૨	દહનક્રિયા	દહનક્રિયા
૨૦૦	છેલ્લેથી ૫	અલિખત	અલખત
૨૦૮	છેલ્લેથી ૧૪	Beautiflic	Beatific
૨૧૪	છેલ્લેથી ૧૦ પછી		ઉમેરો-and Magog) નામે ઝાળખાતા જંગલી અખિરતી લોકો જેઓની
૨૧૫	૧		આખી ૫ કિત છેકી નાખો.
૨૨૧	૭		‘પડે’ પછી પૂર્ણવિરામ
૨૨૧	છેલ્લેથી ૮		‘સમન્વુ પછી પૂર્ણવિરામ
૨૩૧	૩	ઠેકાણે	ઠેકાણેથી
૨૩૩	૯	તોન	તેના
૨૪૧	૯	દાના વો	દાનાવો
૨૪૬	૪	સાને	સૌને
૨૫૪	૧૮	ધણા ધણા	ધણા ધણાને
૨૫૮	છેલ્લેથી ૧૦	સાનો	સૌનો
૨૬૩	૮ પછી		ઉમેરો—મદતર ઝ ૬૨ ૬ઝીરેઠ, ફરયાદરસ ધલાહી
૨૬૩	૧૫	જાનમે	જાનમ
૨૬૪	૪	મોતાજાત	મોનાજાત
૨૬૮	૧	ગોક્તમ	ગોક્તમ
૨૭૦	૩	તેટલા	તેટલાં
૨૭૦	૧૦	રમ	રમ
		ઝે	ઝે

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૭૬	૧૧	ઝરામંદીથી	ઝોરમંદીથી
૨૭૯	૮	કલક	કુલક
૨૮૮	છેલ્લેથી ૩	અસમાનથી	આસમાનથી
૨૯૧	૬	આમનન	આમદન
૩૦૨	૧૨	અમામને	ઐવામને
૩૦૫	છેલ્લેથી ૧૩	દોલત	દોલત
૩૧૦	૧૧	જ	સે
૩૧૫	૧	મોત	મોતકે
૩૨૧	૧૪	અવસાદ	અવસાદે
૩૩૬	૫	smto ite	to smite
૩૪૦	૭	sweat	sweet
૩૪૯	છેલ્લેથી ૧૨	હટાવતું	હટાવાતું
૩૫૧	૩	સા	સૌ
૩૫૩	છેલ્લેથી ૩		“માફ” પછી પૂર્ણવિરામ
૩૫૪	૧	લપટી	લપટી
૩૫૭	છેલ્લેથી ૧૧	looked	look
૩૫૯	છેલ્લેથી ૬	moulding	mouldering
૩૬૨,	૨	આ	ઉઝી નાળા
૩૬૩	૧૨	એમ	એક